

84(2=411.2)
Г710

✓ ~
~ ✓

Жорекій

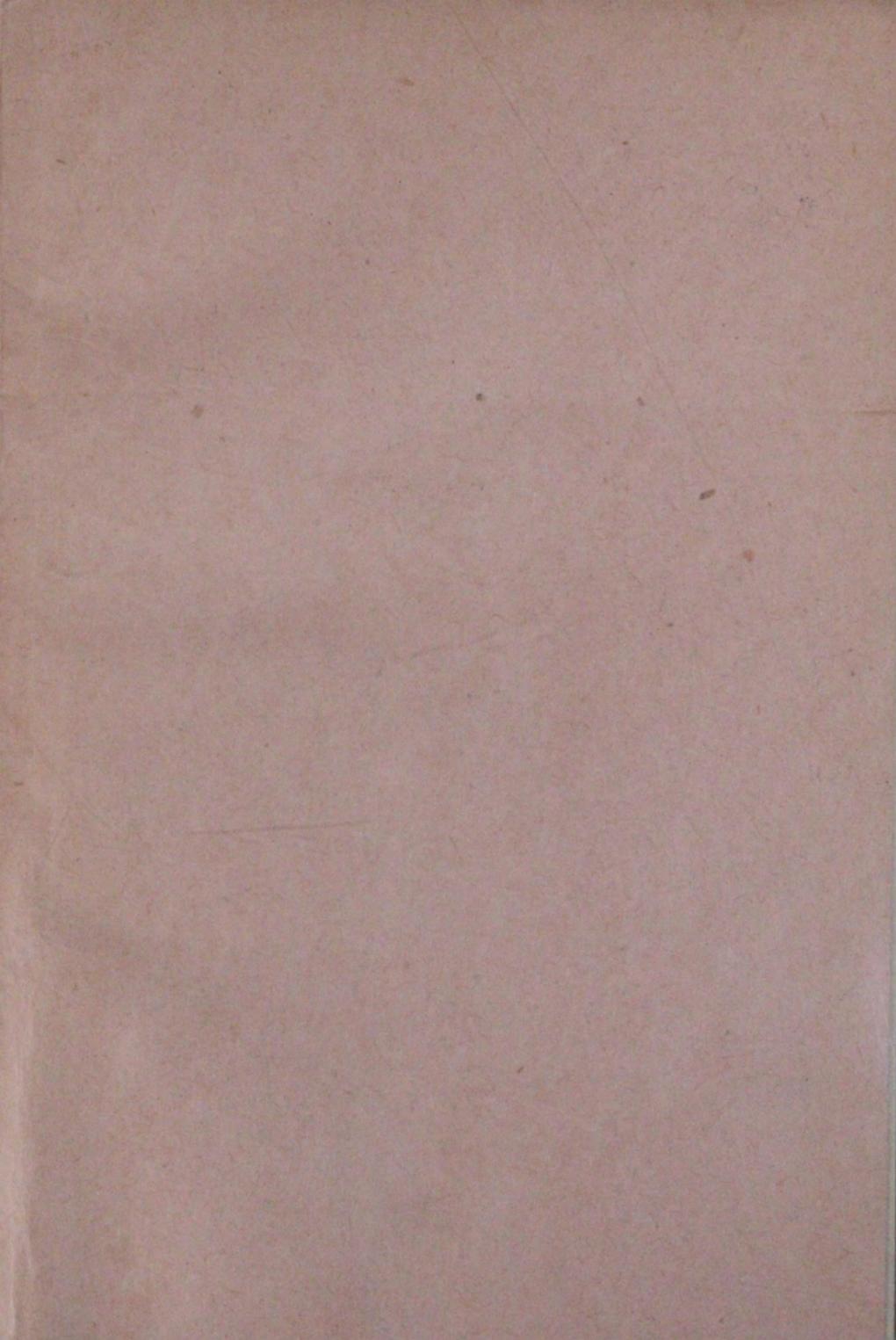
УЛУСТА
ЖҮРГЕНИ

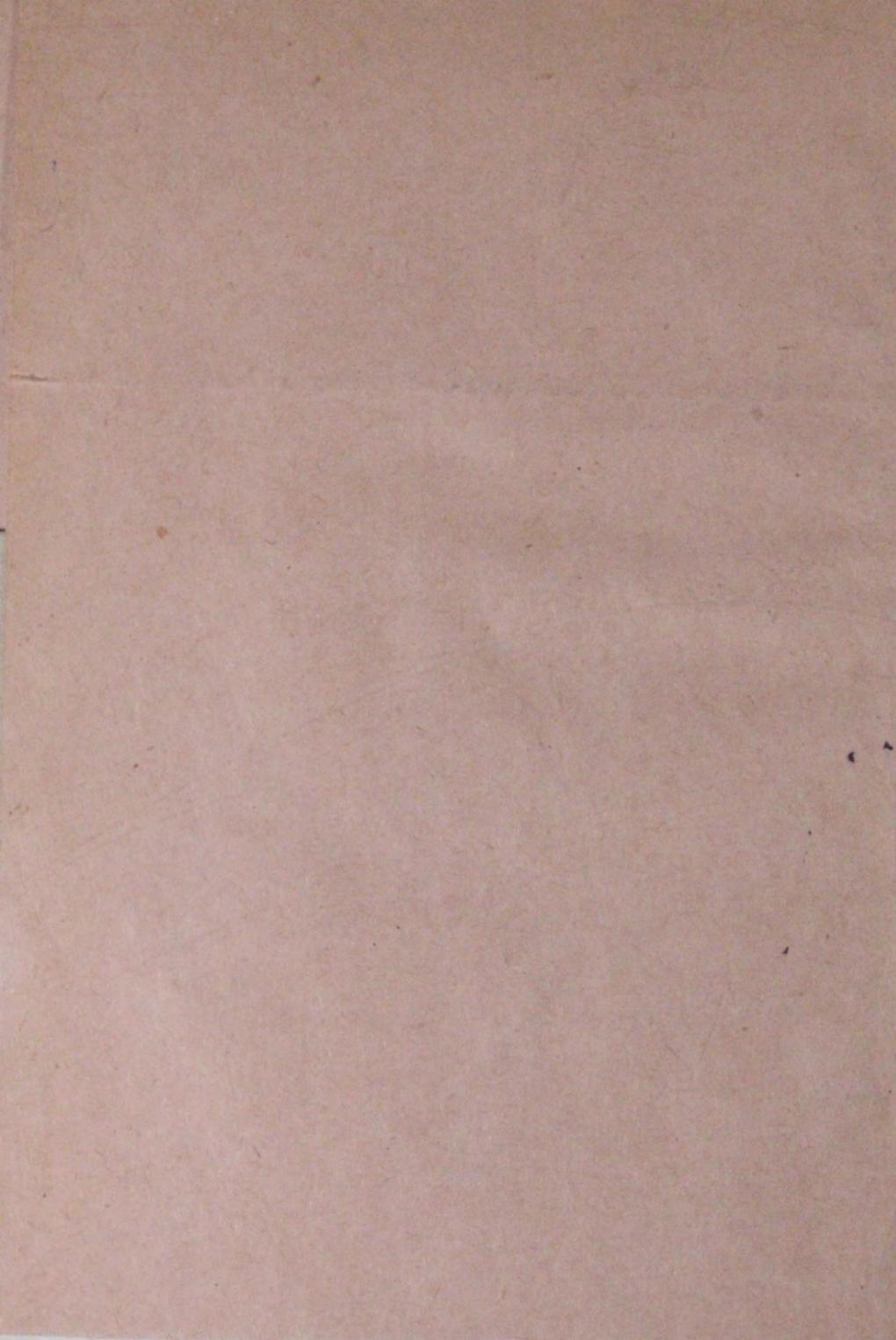
ОБЛАЦИЗДАТ

195:

Горно-Алтайск
Библиотека

243

P2

Г 71.

Илья Мечников
**УДУСТА
ГУРГЕНЬ**

ОБНАЦИЗДАТ

1951

Горно-Алтайская областная
БИБЛИОТЕКА

84(2=411.2)

T 710

I.

ен — улуста жүреримде, „Кееркеткең өдүк“ садатан магазиаде „уулчак“ болуп иштегем.* Ол магазин городтын эң жаан оромында болгон.

Магазиннинг әэзи—кичинек сыйду, тулку көгүстү квжи болгон, онын куу-күренг жүзи элеп калгандай, тиштери көк, көстөри кирлү суудый боромтык болгон. Мен көрзөм, ол сокор ошкош, оны жарт билерге, мен жүзимди тыртыйтып ийдим.

— Жүзингди тыртыйтпа,—деп ол араай, је кату айтты.

Онын туманду көстөри мени көрүп турганын санаңарга да жамав, көрүп туры деп, бүдерге де болбос.—мени жүзин тыртыйткан деп, бодоп айдып турган болор бо?

— Жүзингди тыртыйтпа дейдим,—онон араай айтты, оноң айдарда, онын калың әриндери кыймыктанбай турганый.

— Колынды тырмаба, сен городтын эң жаан оромында, эң артык магазинде иштеп турганынды билер керек, уулчак әжиктиг жаңына статуй ошкош турар учурлу!—деп айдарда, онын шымыранып айткан сөстөри мен жаар жылып келеткендий угулат.

Мен статуй деген сөсти де билбейдим, колымды да тырмабай чыдажып болбойдым: менинг әки колым чаганагына жетире кызыл чокур бололо, балутып калган, кычытқактын салжалары оны жиирде, сыранай чыдан болбойдым.

Магазиннинг әэзи менинг колдорымда көрбөлө,—Сен айылында жүрерингде нени иштедин?—деп сурады.

* Жартап айтканынкы книганинг учынағ көр..

Мен иштеген ижимди айдып береримде, магазиннинг ээзи тегерик бажын яйкап кайкайт. Онын бажындагы боро чачтары бажына япшыра желимдеп койгондый көрүнет. Мен айылымда јурегимде иштеген ижимди айдып береримде, ол ачымчылу айтты:

— Борботколо беришкени тербезендегенинен де јаман, уурданганынан да јаман.²

— Мен уурдавып та јүргем,—деп оморкогон кеберлү айтты.

Ол дезе колдорын бийик столдын ўстине, киске чилеп, салып алала, куру көстөриле менинг јүзим jaар кезе көрүп отурала, шайкылдап сурады:

— Не дейдин? Уурдавып јүрдин бе?

Мен канайып уурланганымды ла нени уурдаганымды жартап куучындал бердим.

— Је, оны болор-болбос оок керек деп бодойлык. Эмди сен менинг ботинкаларьымды эмезе акчамды уурдазан, мен сени жакынг једип jaанаганча, түрмеледерим,—деп айтты.

Бу сөстөрди ол токуналу айтты, мен онон коркыйла, оны там ла көрөр күүним јок боло берди.

Магазиннинг ээзиле кожо менинг карындажым Саша Яков³ шише турған, старший приказчик—нени ле кылышына эпчил, кызыл чырайлу, көргөн лө кижиге япшына берер кижи болгон. Саша сары чедимектү, јеңи, көксі јок чамчанын јўк ле јака-тёжин көбрөкдө тагынып алган, галстукту, узун брюкалу, омок бүдүмдү болгон, мени неге де бодобой турған.

Таадам менинг магазиннинг ээзине экелеле, Сашаны меге болушсын, мени ўретсиин деп сураарда, Саша кабагын јуурып айтты:

— Ол менин сөзимди угуп јўрзин!

Таадам менинг бажымды бўкёйтип ийеле.—Сен онын сөзиненг чыкпа, онын жажы да сенем jaан, јамызы да jaан,—деди.

— Тааданнинг айтканын ундуба!—деп Саша, кёзин чылайта көрлө, айтты.

Баштапкы ла күннен ала Саша меге сўрекей jaаныркап турды.

— Каширин, кёзинди чылайтпа,—деп магазиннинг ээзи ого айдатан.

—Мен канайтпай да турым,—деп Саша бажын бökötтип, карузын беретен, је магазиннинг ээзи база ла катап айдатан:

—Кöзингди ангдандыра кörбö, неме садып аларга келген кижи сени теке блор деп бодоор...

Приказчик жылбында, каткырып турды, магазиннинг ээзи эриндерин канайып та жаман эдип чорбайтып ийди, Саша кып-кызыл бололо, прилавканынг кийинине жажына берди.

Ондый куучындарды мен сүүбейтем, коп сөстөрди мен билбей туратам, кезикте уксам, олор кандый да öскö тилле куучында жып турғандый.

Öдük садып аларга ўй улус келзе, магазиннинг ээзи колдорын карманынан уштуп, сагалын сыймаар, жарамзып күлümзиренинг виер, күлümзиренгенинен онын сокор кози кубулбай, чырыштары ла кöптöй берер; приказчик эки колын суй салып, түс туралар берер, сабарлары дезе салактап турар, Саша козин кылайтпаска, чочуп калган косторин тишилдедип турар, мен эжиктинг жанына турала, колымды билдирибезинен тýрмап, саду кандый чўмдў болуп турганын аյкап туратам.

Öдük садып аларга турган ўй улустынг алдына приказчик тизеленип туруп алала, öдүкти бутка кемжип турарда, онын сабарлары сан башка сарбанда туратан. Онын колдоры суртулдап туратан, ол ўй улустынг буттары сынбазын деп коркун турган чылац, олордын буттарына колдорын араай тийдиретең, је ол ўй улустынг буттары дезе, оозын томён эдип койгон бутылкалар ошкош кеберлў, јоон буттар болотон.

Кандый да бир ўй кижи будын сýрандадып,— Ах, слер мени кычыктап турғар...—деп айткан.

— Ол чеберлөп тутканынг ондый боло берди,—деп приказчик түрген айткан.

Ол приказчик саду эткенин кörбргö сүрекей каткымчылу болгон, мен каткымды тоқтодып болбой, эжиктинг шилизи jaap кörötöм. Је саду эткенин кörüp ле турар күүним келетен, ол приказчиктинг саду эткенин кörörögö сүрекей каткымчылу, мен сабарларымды качан да онойып эпту сарбайтып болбозым, öскö кижининг будына öдүкти онойып эпту кийдирип болбозым, деп санаатам.

Магазиннинг ээзи прилавканын ары жанында кичинек кып jaap барада, Сашаны бойы jaap кычырып апарганды, приказчик öдük садып аларга келген ўй кижиле кожно артып калатан. Бир катап приказчик сары чачту бир ўй ки-

живинг будына ёдук кийдирип турала, онын будын окшоп ийген.

Ол ўй кижи тескери тартынып јаан тынала,— Ой, бу слер кандый баштак кижи!— деп айткан.

Приказчик дезе, јаагын бултайтып ийеле,— Мм-ух!— деди.

Мен тың каткырып ийеле, јыгыла берер болорым деп коркыла, эжиктинг тутказынанг силбектенип тартынарымда, эжик ачыла берди, мен эжиктинг шилин оодо түртүп ийдем. Приказчик мени кезедап, будыла јерге тееп турды, магазиннинг ээзи уур алтын јустүгиле менинг бажыма токулдатты, Саша менинг кулагынды толгоорго сананды. Энирде бис јавып барадарыста, Саша мени кезедип мыйнайда айтты:

— Ол кылышыг учун, сени чыгара сүрөр! Ондо каткымчылу не бар?

— Одүк садыл аларга келген ўй улуска приказчик јакшы көрүнзө, саду јакшы болор,— деп Саша меге јарттап айдып берди.

— Ўй улуска одүк керек јок то болзо, олор јакшынак приказчикти көрөргө келеле, одүкти садып алар. Сен дезе нени де билбейдин! Сени ўредип те болбос..., деп айтты.

Мени кем де ўретпеген, анчадала Саша качан да ўретпеген деп сананарымда, ачымчылу болды.

Јоон, арбанчак кухарка (казанчы ўй кижи) кажы ла күн эртен тура мени Сашадан бир час озо ойгозотон; мен магазиннинг ээзинин ле онын ўйининг, приказчиктин ле Саша вынг ёдүктерин ле кийимдерин арулайтам, самовар тургузатам, бастыра пеккелерге одун экелетем, түштө ажанарга керектү айактарды арулайтам. Магазинге келгемдө, магазиннин ичин јалмайтам, чай белетейтем, келген улуска товар јууктадып беретем, айылдан барып курсак экелип беретем; мен онойып иштенип јуре бергемдө, менинг ордымда Саша эжикке туратан. Саша онойып эжикке турарын уйатту деп бодойло, меге мыйнайда адылатав:

— Џалку! Сенинг ордына мен виштейтем бе...

Меге уур ла эрикчил болгон, мен алдынан жүрерге темигип калгам, эртен турадан ала, энгирге жетире Кунавивонынг кумакту оромдорында жүретем, тумаңду Ока суунын жарадында, јаланда ла агаштынг ортозында жүретем. Жаанам да мында јок. нокёрлөрим де јок, куучындаштар да кижи јок болгон, жүрүмнинг жаман јавын ла төгүнчикин көрүп билеле, мен ачуркавып жүретем.

Одүк садып аларга келген ўй кижи нени де садып албай барганды, олор үчилези ого ачынгылап туратан. Магазиннин ээзи бойының амтанду каткызын токтодып ийеле,—Каширин, товарды ойто јууп сал!—деп айдатас, онын кийининде нени де садып албай барган ўй улустын кийининең ары мыйвайда айтқылайтан:

—Ол чочконы көрзөн! Тенек ўй кважиге айылына отурага эрикчил болордо, магазиндер көрип базып јүрген әмтири. Ол менинг ўйим болзо, мен оны.

Оның ўйи кара көстү, жаан тумчукту, каткак ўй кижи будын тееп, оббөгөчине, жалчызына чылап, кыйгырап туратан.

Одүк садып аларга келген таныш ўй улусты сүүнжилү сөбстөр айдып, якшынак ўдежип ийеле, олор оның кийининең ары жаман, уйатту сөстөрлө айтқылап туратан. Мен чыга јўгуреле, ол ўй кижини жаба жеделе, оны жамандагылап турғавын куучындап берер кўўним келетен.

Улус кийининең ары бойлорын жамандаждып туратанын мен билетем, је бу улус дезе, улусты ончолорын сүрекей жамандайтан, олордын бойлорын кем де сүрекей талдама улус деп анылайла, телекейде улустын жаргызын әдетен жаргычылар эдип тургусканый. Олор көп улуска адаркап та турза, олорды качан да мактабайтан, кажы ла кижиiden кандый бир жаманды таап ийетендер.

Бир күн магазинге кып-кызыл жаакту, чокту јылтыркай көстү бир жиит келин келди. Ол келин кара түлкү јакалу килинг тонду болгон,—оның јүзи яканын ўстинен көрүнерде, сүрекей жаращ чечектий көрүнген. Килин тонын уштыйла, Сашага туттырып берди, тонын уштуп ийерде, келин там ла жарана берди: сүрекей түс сыны чанкыр-боро торколько тың оронып алган, кулактарында күмүш сыргалары мызылдаждып турган,—мен көрөримде ол келин Прекрасная Василисага⁴ түней көрүнген. Мен оны губернатордын ўйи болор деп бодогом. Магазиннин ээзи, приказчиғи ле Саша әрмек айтканда тыныштары буулып, ол келинди сүрекей күвдүүлү уткудулар. Үчилези, эзире, берген чилеп, магазиннин ичинде јўгуррижип турат; олордын оборы шкафтардың күскүдий шилдерине жалтырт эдет; эбиреде немелер ончозы кўйуп, эмди ёскоб, жаңы бүдүмдү ле ёскоб кеберлү боло берерге тургандый.

Ол келин баалу ботинканы түрген садып алала, јўре бе-

рерде, магазиннин ээзи эриндерин куруга окшонып, сыйыр ийеле,—Тижи ийт,—деп айтты.

— Актриса дегени—ол эмей база,—деп приказчик јамандап айтты.

Үй улустын сүүген улузы керегинде, олордныг балыр јүрүми керегинде куучындашылады.

Магазиннинг ээзи ажанып алала, башка қыпка киреле, уйуктай берди, мен дезе онын алтын часын ачала, механизмне уксус уруп койдым. Ол ойгонып келеле, магазинге часын тудунганча келди, кайкағ мынайда айтты:

— Бу кандый санғ башка неме? Часым кенетийн терлең калган! Качан да ондый болбогон! Јаман сести эмеш ве?

Магазияде де сүрекей бачым иштейтен, айылда да иш көп болгон, је ондый да болзо, мен сүрекей эригип, јанар күүнип там ла келип турар болды. Мени магазиннен сүрүп ийзия деп, нени кылыштайын? деп сананып јүретем.

Кайими карланып калган улус әлес әдип, магазиннинг эжигин ёдо јүгүргени көрүнет,—олор кемнинг де сёбигия јуурга турғав, је сёбкти ўйден чыгарыжарга сондогылап калала, межиктинг кийининең једижерге мендегилец бараткан улус ошкош. Магазиннинг јаныла күрт карды јўк ле арайдан базыл аттар баргылайт. Магазиннинг ары јанында церквенинг шаны күнүн ле комудалду шынырац турат—јаан орозо әмтири; шанды согордо, кишинин бажына јастыкла соккондый: ооруда сокпос, је тböниреп ле тенек боло берерин.

Бир күн мен тышкary магазиннинг эжигинин јанында отурала, јаны экелгөн товардын кайырчагын ачып отурзам, церквенинг каруулчыгы менинг јаяныма базып келди. Ол бойы бөстинг эскизинен эткен неме ошкош јымжак, ийтке јыртырган ошкош самтар кийимдү, тыртык оббөгөн болгон.

— Сен, кудайдын кишизи, меге калоштор уурдал беретең болzon а?—деп сурады.

Мен уячукпадым. Ол оббөгөн куру кайырчактынг ўстине отурала әстеди, оозын крестеди,—Уурдал берерин бе?—деп база ла катап сурады.

— Уурданарга јарабас!—дедим.

— Улус уурдал турат ине.

Ол кижи менле кожо иштеп турган улустый эмес, јакшынак кижи әмтири; мени уурдал берер деп, ол сүрекей иженип турган ошкош, мен калошторды көзноқтиң форточказынанг откүрип берейин деп јөптөндим.

— Је, кем јок, төгүндебезин бе? Је мен көрзом, сен төгүндебес эмтириң! — деп айтты.

Кирлү, үлүш карды сапогының таманыла жыжып, бир минут кирези унчукпай отурды, балкаштағ эткен канзазынан танқылады, оның кийининде мени кеңетийин коркуудып ийди:

— Мен сени төгүндезем кайдар? Ол калошторды магазиннің әззине апарып берзем, сея оны меге јарым салковойго сатқаң деп айтсам не болор? Оның баазы әки салковойдонг артық, сен дезе оны меге јарым салковойго саткан, ол тушта кандай болор?

Мен унчукпай көрүп отура калдым, ол чын ла онойдо кылышып ийгендий сананып отурдым, ол дезе араай кимиренип, бойының сапогы јаар көрүп, канзазының ыжын буркурадып, мынайда куучында отурды:

— Ол уулчак уурчы әмеш пе, сен меге оны ченеп бер деп магазиннин әззи мени овойдо үреткен болзо, кандай болор эди? — деп айтты.

— Мен калошты сеге бербезим, — деп мен адылып айттым.

— Берер болгондо, әмди бербес арган јок! — деп айдала, мени колымнаң тудала, бойы јаар јууктадып алды, соок сабарларыла менинг маңдайыма токулладып, айтты:

— Сен иени де шүүбей, уурдаң берерим деп не айттын? — деп сурады.

— Сен бойынг сураган.

— Сураган да болзо керекпе! Церквени тоно дезем, база тоноорың ба? Кижиге бүдерге јараар ба? Ах, тенекти сени... — деп айтты.

Мени бойынан ырада ийделе, бойы туруп чыкты,

— Уурының каложы меге керек јок, мен бай әмес, калош кийбайтем. Мен кокурлап айткам... Је сен јалакай уулчак әмтириң, Пасха келзе, шаң соготон јерге божодорым, городты көрөнг... — деди.

— Мен городты билерим, — дедим.

— Шаң соготон јерден город јарааш көрүнер... — деп айтты.

Сапогын карга көмө базып, церквениң толугын әбирип, жүре берди. Мен дезе оның кийининен көрүп, карыктанып, обböгөн чын ла кокурлады ба, әмезе магазиннин әззи мени ченеерге оны ийген бе? деп сананып, магазин јаар баарарга коркууп турдым.

Саша магазиннен чыгып келеле,—Сен канайып калдын,
көрмөс!—деп кыйгыры.

Мен ого сүрекей ачына бердим.

Саша ла приказчик магазиннен неме уурдал туратанын
мен билерим. Олор бир эжер ботинканы ол эмезе туфляны
печкенин трубазына жажырып койоло, баар тушта жөндө-
рине сугуп алатаандар. Оны мен жаратпайтам, коркуп жүре-
тем,—магазиннин ээзи мени кезеткенин санаатам.

Сен уурданып түрүк ба?—деп мен Сашадан сурагам.

— Мен эмес, приказчик уурданып жат, мени болужып
бер деерде мен ого жүк ле болужып жадым. Мен болужар
учурлу, болушпазам, ол меге жаман эдер. Магазиннин ээзи
бойы да приказчик болгон! Ол ончозын билер. Же сен ун-
чукпа!—деп Саша меге айтты.

Ол онойдо айдып, күскү жаар көрүп, приказчик чилея,
сабарларын сан башка эдиң сарбайтып, галстуғын түзедип
турды. Менев жаан болгонын ла мени бийлеп турганын ол
жаантайын меге билдирип туратан, меге тың күнүреде
кыйгырып, мени жакарғанда колын алды жаар уулап туратан.
Мен онон узун да, бёккө дö болгом, же катқак, капшун
эмес болгом, ол дезе чон, жымжак, семис болгон. Сюрткү-
ту ла тышты жаар түжүрип алған брюкалу болордо, ол
меге чүмдү ле жаан көрүнетен, же ондай да болзо, ол кан-
дай да көрөргө жаман ла каткымчылу болгон. Карыган
эмегенди—кухарканы ол көрбр күүви јок болгон, ол жак-
шы эмеген бе, эмезе жаман ба деп билерге күч болгон.

— Согушты көрөргө мен сүреең сүйітем, пötükter де
согушса, ийттер де согушса, улус та согушса түнейле, мен
ончозын сүйітем!—деп айдып, ол эмеген кара көстөрин жаан
көрүп отуратан.

Тышкary пötükter әмезе күүлелер согушса, ол эмеген
ижин таштап ийеле, нени де укпай, нени де айтпай, согуш
божогончо көзңөктөн көрүп туратан. Кажы ла күн энварде
Сашага ла меге мынайда айдатан:

— Же, уулчактар, не тегиң отурадыгар, согушкан болзо-
гор, жакшы болор эди!

Саша адылып,— Мен сеге уулчак әмезим, мен әкинчи
приказчик!—деп, айдатан.

— Же оны мен көрбөй жадым. Бойдон болгончо, мен се-
ни уулчак деп айдарым!

— Тенек, тенек баш...

— Тайғыл керсү де болзо, оны кудай сүүбейтен.

Модор сөстөр сүрекей ачымчылу болгондо, Саша ол эмегендиötкөнип виетен. Эмеген дезе Саша jaар кылайып көрөлө, мынайда айдатан:

— Эх, таракан, кудай сени жастыра жайаган.

Ол эмеген уйуктап јадарда јүзин бдүктин сүрткүжиле эмезе кёйлө карарта уймап койолы, онын жастыгына ийне кадап салалы, эмезе öскө до эш-аргала „кокырлайлы“ деп, Саша мени сүмелеген. Же мен ол эмегеннен коркугам, ол сергек уйуктайтан болгон, жаантайын ойгонып, лампаны күйдүреле, толук jaар көрүп, орыннып ўстинде отуратан. Кезикте пеккенинг кийинине меге келеле, мени ойгозып, тунгак ўнile мынайда сурайтан:

— Менинг уйкум келбайт, Лексейка, мен неден де коркуп турым, сен менле куучындашсан.

Мен уйкум аразында нени де куучында беретем, ол унчукпай, жайканып отуратан. Онын изү эдинен воско ло ладан жытанип турғандый болгон, ол эмди ле ёлө бергедвий болгон, эмдиле көнкөрө жыгылала, ёлө берер болор деп бодоп жаттым. Мен коркыла, тын куучындаарымда, ол мени тоқтодып, мынайда айдатан:

— Шш! Шилемирлер ойгонып келеле, сен мени сүўп турған эмтириң деп бодобозын.

Ол эмеген жаантайын корчойып, колдорын тизелеринин ортозыва сугул, будынын курс сёйкёрлиле колдорын қыстап аала, менинг жаңымда отуратан. Ол эмегеннинг тёжи курту ла сёök болгон, кабыргалары какшап калган кёнөктиң курчузы ошкош, калын кеден чамчазы ѡткүре кырлайып билдирип туратан.

— Эрикчендүзи сүрекей, блүп калатан болзом,—деп узак унчукпай отурала, көнетийин шымыранатан.

— Сенинг јүрүмийн једип калды ба?—деп кемди де сурайла, мен сөсти түгезе айткалагымда, менинг—Уйукта!—деп айдала, бойы бёкөйин, карануй кухня jaар араай базып жүре беретен.

Ол эмеген јок тушта, Саша оны—Көрмөстинг эмегени!—деп айдатан.

— Сен онын көзинче айт!—дегемде, ол меге удурә айдатан.

— Коркор болор деп турын ба?

Же ол ло тарый јүзин чырчытып ийеле, айдатан:

— Жок, көзинче айтпазым! Ол чын ла көрмөстинг эмегени болор.

Улусты ончозын јаман кörüp, ончозына адылып, ол эмеген меге де амыр бербейтен, эртөн тура алты часта менин будымды серпे тартып ийеле кыйгырып туратан:

—Мыжылдан јадарга болор! Одун әкел! Самоварды тургус! Картошконы арула!

Саша ойгонып келеле,—Сен не алгырып турын? Мен магазиннинг әзине айдарым, уйуктаарга да бербес...—деп айдатан.

Ол эмеген уйуктабаганынан улам кызырып калган көстөриле Саша jaар жалтырада кörüp, кухня jaар түрген базып, арбанатан:

—У, кудайдын жастыра жайаганы! Сен менин ёй уулым болсон, мен сени кыйваар әдим.

Саша магазин jaар бараздала,—Каргаткас кадыт, оны магазиннинг әэзи сүрүп вийгедий әдер керек. Оның белетеген курсагына ончозына тус кожып койор керек, оның белетеген курсагының тұзы ачу болзо, әмезе керосин кожып койзо, магазиннинг әэзи оны сүрүп ийер!—деп айдала,—Сен нени кörüp турын?—деп сурайтан.

—Сен бойың не онойып кылынбайдын?—деп сураарымда, ол меге чугулданып,—Сен коркунчак!—деди.

Бис кörüp турғанчабыс ла кухаркаölö берген: самовар көдүрерге бököйлө, оны кем де ийде салып ийген чилеп, кенетийни отура берген, оның кийининде унчукпай ла туура жыгла бергөв, колдорын суй салып ийген, оозынан кан аккан.

Оныңölö бергенин бис тургуза ла билип ийгенис, је чочыганыска бир де сөс айдып болбой, оны узаак кörүп турдыбыс. Саша кухнядан чыгара jүгүрди, мен нени де әдерин билбей, көзжөктин жарығына барада, көзнөккө jölөннип алала турдым. Магазиннинг әэзи келди, кухарканың jүзине сабарын тиидирип кörблө,—Чын лаölüp калган эмтири, бу не мындый?—деп айтты.

Магазиннинг әэзи толукта турған Никола-жайачы деп кичинек образ (кудайдын сүри) jaар кörüp мүргүди, оның кийининде:

—Каширин, jүгүр, полицияга барып айт! —деп јакарды.

Полицейский келеле, ары-бери базып турды, бир эмеш акча алала, jүре берди; оның кийининде городтың ичинде коштарып jүретен кижале кожо келди; кухарканы темде-лекип көдүреле, тышкary апарғылады. Магазиннинг әэзи-

нин ўйи сенектен шаагалап көрөлө, — Полды жун! — деп меге айтты.

— Оның әнірде өлгөни жакшы... — деп, магазиннің зәзи айтты.

Ол ненин учун жакшы болгонын мен билбей турдым. Түнде үйуктаар тушта Саша айтты:

— Лампаны очурбе!

— Сен коркups жадын ба? — деп сурадым.

Саша бажын жуурканла ороп алала, үйуктабай узак жатты. Тұн тымық болғон, нени де тыңдаған, нени де сакып турғанды болғон, мен бодозом, әмди ле бир секундтын бажында шаң согор, бастыра город кенетайын жүгүрип, жаав коркудулу түймееевге кыйғырыжа бергедий.

Саша жуурканнан түмчугын чыгарып алала, сурады:

Печкенин үстине кожно жадалық па?

— Печкенин үстинде изү.

Саша увчукпай әмеш жадала, кимиреди: — Ол канайып тургузала ёлө берди? Көрмөстін әмегенин оны.... Уйкүм келбейт.

Менинг уйкүм база келбейт, — дедим.

Саша өлгөн улус керегинде куучыннады, олор межигинен чыгала, тұн ортозы жеткенче городто базып жүргилейт, азыйда жұртаган жерин, төрөөндөри артқан жерлерди бедиреп жүрет деп, куучыннады.

— Өлгөн улус жүкле жұртаган городын үндубай жат, жұртаган оромын ла туразын дезе үндугылап койот, — деп араай айтты.

Там ла тымып, там ла карануй боло бергендей болды.

Саша бажын әмеш қбдүреле, — Менинг кайырчагымды барып көрөлик пе? — деп сурады.

Кайырчагына ол нени жажырып койгонын мен көрөргө, азыйда да күйүнзеп жүретем. Саша кайырчагын жаав замокло бойктойтөн, ачарда дезе, сүрекей чеберлеп, көргүспей ачатан, мен кайырчактын ичи жаар көрөйин дегемде, ол мени адылып. — Же сеге не керек? — деп айдатан.

Мен кайырчакты көрөргө жөптөніп ийеримде, Саша будын жерге тұжүрбей, тәжөктін үстине отурада, кайырчакты тәжөктін үстине экелип тургус деди. Саша түлкүрин кресле кожно мойынына илип алғас болғон. Кухняның карантин толугы жаар көрөлө, кабагын жуура көрүп ийди, замокты ачала, кайырчактын бүркүзи изү болғон чылап, оны

үрүп ийди, кайырчакты ачала, ичине кийетен кийимдер чыгарды.

Эмнин коробкаларын, чайдың жүзүн жүүр ёндү чаазындарын, ёдүктинг сүрткүжинин ле сардина деп балыктын час каптарын кайырчактын тал ортозына жетире сугуп койгон эмтири.

— Бу не?

— Эмди ле көрөрин... — деди.

Кайырчагын буттарыла кыстап алды, кайырчактынг ўсти жаар бökбökлө, — Тенеридеги каанга... — деп сарынды көжондоп отурды.

Мен ойындарды көрөөгө сакыдым: менде ойындар кашан да болбогон, мен олорды жаман көргөбадий жүретем, же кемде-кемде ойындар бар болғондо, оны көрөлб, менде ба-за бар болзо кайдат, деп сананатам. Мындый жаан кижиде, Сашада, ойындар бар болгонын мөя жакшы көрдим; ол уйалып көргүспей де турган болзо, ол ненинг учун уйалып турганын билип отуратам.

Бир коробканы ачала, шил көстин курчу эмигин көрүсти, оны тумчугына кийип алала, мен жаар катуланып көрөлө айтты:

— Шил јок то болзо, ол кем јок, ол ондый болор учурлу!

— Меге берзен, көрөйин! — деп сүрадым.

— Сенинг көзиге бу жарабас. Бу шил көс кара көстү кижиге жараар, сенинг көстөриң жарык, — деп айдала, неден де чочуп, кухнянын ичин әзиреде аյнктауды.

Ёдүктинг сүрткүжинин кабында көп, жүэүн-жүүр тарылгалар бар эмтири.

— Бу тарылгаларды мөя овчозын тышкартынан таап алгам, бастыразы одус жети тарылга... — деп оморкоп, меге жартац айдап берди.

Үчинчи коробкада жаан јес булавкалар бар эмтири, олорды база тышкартынан таап алган, сапотынг таказы, башмактардын ла туфлялардын коргулары бар эмтири, олордын кезиги элеп, сынып калган, кезиги дезе бүдүн. Оноң ёскö эжиктиң јес туткалары, тайактын учына әдетен болчок сöök немелер, кыстардын бажын тарайтан тарактары, „Сонник ле оракул“⁵, база ёскö до ондый ок немелер бар эмтири.

Бөстөрдинг ёйндорин ле сөөктөрди жууган болзом, бир ле айдың туркунына мен олорды он катап көп жууп алар әдим. Сашаның жууп алган немелерин мен көрөлө, чөкөп, кемзи-

нип, ого чылазынду карузып турдым. Ол дезе кажыла не-
мени лаптаң аյқтап, сүүп тургандың көрүп, сабарларыла
сыймап турды, калың эриндерин чүмделте калбайтып, тос-
ток көстөриле жайналғанду ла кичеемелдү көрүп турды, је
очканы кийип аларда, јаш уулчактың јўзи каткымчылу кө-
рүвет.

— Сеге бу немелер не керек? — деп сурадым.

Ол очканың әмиктери откүре мен жаар қылчас әдиپ кө-
рёлб, сурады:

— Сеге керек болзо, кандай бир немени сыйдалап берей-
иң бе?

Жок, керек јок... — дедим.

Берген сыйын албазымда ла оның јоёжөзин керексип
көрбөзимде, ол тарына берди ошкош, ол әмеш уңчукпай
отурада, оноң араай айтты:

— Коларткышты ал, ончозын арулайлык, ончозы товын-
далып калган...

Ончо немелерди арутап ла элтеп салған кийининде, Са-
ша төжөгине жадала, јүзин стене жаар әдиپ алды. Жаңмыр
жаап, тураның бүркүзинең суу ағып, салкын көзнөкти каль-
радып турды.

Саша мен жаар көрбөй лө, айтты:

— Качан садта кургак боло берзе, садка баралык, мен
сеге саң башка неме көргүзерим — сен сүреен кайкаарың!

Мен уйуктаарга жадала, уңчукпадым.

Бир канча секунда откөн кийининде, Саша тура јүгүре-
ле, колдорыла стеневи тырмап, сүрекей бүлүмжилү әдиپ,
мынайда айдынды:

— Мен коркудым, а кудай, мен коркудым! Кудай кору-
зын! Бу не мынды?

Мен чочыганыма нени де айдып болбой бардым: кухар-
ка көзнөктин алдында, сыртын мен жаар әдиپ алган, бажын
бөктötтүп алган, мангайыла көзнөктин шилине сүзүп алган,
тирү тужында пötükterдин согушканын көрүп турган чы-
лаш, ондо туры деп көрдим.

Саша стевени тырмап, текпиленип, сыйкат, калактап
турды. Мен изү костордың ўстиле базып барааткаа чылап,
јүк ле арайдан базып, кайдаар да көрбөй, кухняны откүре
базала, Сашала коштой жаттым.

Арыганча калактажып алала, уйуктай бердибис.

Бир канча күндер откөн кийининде кандай да байрам
болды, тал түшке жетире садыжала, ўйге барып ажандыбыс,

магазиннинг ээзи ажанып алала уйуктай берерде, Саша туй-казынан меге—Баралық!—деди.

Мени сүреен кайкадатан немени өмдәле меге көргүзетен әмтири деп бододым.

Садка бардыбыс. Эки тураның ортозында, тапчы јerde, он беш кирези јаан липалар турды, олордың јоон тулкусындарын жажыл сагалактар бүркеп койгон, јулдалып калган кара будактары кыймыктабай салактап турғылайт. Олордың ортозында бир де каргааның уйазы јок. Ол агаштар кишинин сөбигин салатан јердеги памятниктер ошкош көрүнет. Ол липалардан ёскö, садта не де јок, јыраа да јок, ёлён дö ѡок болгон; тактай базып койгон чичке ѡолдор чой ошкош кара көрүнет; былтыргы јылда јерге түшкен кургак жалбырактардың ортозынан көрүнип јаткан јер, акпай тымык турған сууның ўсти чилеп, баларлу болуп калтан.

Саша толукты эбире базала, чеденниң јанында липаның алдына барып тура түшти, коштой турған тураның бүрүнкүй көзнёги јаар көстөрин тазырайта көрди. Төнөзөктиң ўстине отурада, чогулып калган жалбырактарды колыла жайлана эжип ийди,—јоон тазылдың јанында эки кирличи јерге бадай салып койгон әмтири. Олорды көдүрип ийерде, жалбак темир көрүнип келди, темирдин алдында экче жалбак агаш көрүнди, онон ары тазылдың алды јаар терең көндöй ичеген бар әмтири.

Саша серенкени күйдүреле, јарыткыштын учына от камызала, ол көндöй јаар сугуп айтты:

— Көрзөң! Је коркуба...

Ол бойы коркуп турған ошкош: колында јарыткыш тыркырап турды, бойының јўзи кугара берди, әриндерин көррөгө дö јаман әдип калбайтып, көстөри үлүштеле берди, бир колын сырты јаар этти. Сашаның коркуганына мен база коркудым, мен тазылдың алдындагы көндöй јаар чеберлевип көрдим,—тазылдың алды кайа-таштагы көндöй ошкош әмтири,—онын теренг түбине Саша ўч от камызарда, онын ичи көк отло толо берди, онын тереня көнөктиң ичиндий, је тууразы кен, эки јанын јўзүн-јўрүй өндү шилдерле, чай ичетен айактардың одуктарыла тудуштай салып койгон әмтири. Тал ортозында бийик јеришилде лезе, кижиинин сөбигин салатан кичинек межикти кызыл бўсли јаап койгон туры, оны көк чаазынла јашырала, тал ортозына јетире мағдык ошкош бўстин ёёниле јаап койгон, онын алдынан кичинек боро кучкаштын тамалитары ла кучыйактын сўюри тумчук-

ту бажы көрүніп келтир. Межиктің ары жағында аналой^{*} көрүніп туры, оның ўстінде јестен әткен крест жадыры, кресттің жағында ўч жарытқыш күйүп тұрды, ол жарытқыштарды конфеттің мөнүндү ле алтынду чаазындарыла ороп койғов.

Жарытқыштардың одынның сүүри учтари көнгөйдін жыртыктары жаар бөкөйгилеп калған; оның ичинде жүзүн-жүр чедиргендер күйүп тұрды. Жарытқыштың, той балкаштың ла жердин жыды менинг жүзімеге түй согуп, оқтолып калған солонғылар ошкош немелер көстөриме әлбендежип тұрды. Оны ончозын көрөримде меге кайкамчылу болды, коркуп турғанымды токунадып ииди.

— Жакшы әмтири бе? — деп Саша сурады.

— Бу не керек? — деп сурадым.

— Часовнягат түнегі әмтири бе?

— Билбей тұрым.

— Кучкаш — өлгөн кижи. Ол агару құчтұ болордон до мағат жок, ненин учун дезе, ол буру этпегев, ё оны кыйнап койғон...

— Сен оны өлүп калған жадарда таптың ба? — деп сурадым.

— Жок, ол учуп келеле, сарайга кирерде, мен оны бөрүклеме жаба базала өлтүрип ийгем.

— Ненин учун?

— Тегінде.

Ол менинг көстөрим жаар көрөлө, — Жакшы әмтири бе? — деп сурады.

— Жок! — дедім.

Ол дезе, көнгөй жаар бөкөйөлө, оны жалбак агашла, темирле түрген жаап ииди. Кирпичтерди жерге бадай салды, бүт бажына турала, тизезиндеи балкашты арчыды.

— Сеге ненин учун жарабады?

— Кучкашка ачыладым, — дедім.

Ол мен жаар, сокор кижи чилеп, көстөрин кыймыктаттай көрүп, менинг төжімеге түртүреле, кыйғырды:

— Сен төвек! Сен адаарқап турған учун онайдо айттың! Каңатный оромдо сенин эткенин ононг артык деп, бодоп турын ба?

Отуратан жер эткеним менинг санаама кирерде, — Мынанг ла артык! — деп айттым.

* Аналой — церкведе кудайдығ сүрін салатан бийик стол.

Саша сюртучогын уштыйла, јер јаар таштады, јенин шыманала, алаканына түкүрип,—Онды болзо, согужалык!—деди.

Мен согужарга күүнзебей тургам, эригип турганым тортло чинең јок болуп калгам, карындажымның ачурканып калган јўзи јаар көрөргө дö эп јок болгон.

Ол меге чурал келеле, тёжиме бажыла түртеле, мени јығып алды, мени минип алала,—Өлүм керек пе, јүрүм керек пе?—деп кыйгырды.

Је мен онон бöкө болгом, сүрекей чугулдана да бердим; бир минуттын бажында ол кёнкёрө јадала, колдорын ба жынаң ажыра суй салып алган, шыйкылдап јатты. Мен коркуйла, оны ёрө кёдүреримде, ол буттарыла, колдорыла согынып јадарда, мен там ла коркудым. Мен нени де эдерин билбей туура базарымда, ол бажын кёдүреле, мынайда айтты:

— Не, алдың ба? Магазиннинг ээзи келип көргөнчө мен мынайда ла анданып јадарым, ол келзе, комудал айдарым, сени сүрүп ийер!—деди.

Ол мени айткылап, коркудышп јатты; оның сөстөриве мен чугулданала, кёндой јаар барып, таштарды кодороло, кучкашты межигиле кожо чеденди ажыра ором јаар таштап ийдим, кёндойдин ичин јемире казала, бутла тепсеп ийдим.

— Бу сеге, көрдиг бе?—дедим.

Саша јерге отурып, оозын әмеш ачала, кабактарын кыймыктада көрди: мениң кылнып турганымды көрүп, нени де айтпай отурды. Качан мен кылнып божоорымда, ол туруп чыгала кактанды, сюртучогын кийип алала, тоқуналу ла ачымчылу айтты:

— Эмди не болорын көрөринг, әмеш сакып ал! Мен оны сеге ёнотийин эткем. Ол тарма!

Оның сөстөри мени јыга согуп ийген чилеп, мен отура түштим, ичим јаар соок неме уруп ийгендий боло берди. Ол онон артык тоқуналу бололо, мен јаар көрбөй, оног ары јүре берди.

Магазиннинг өзинен, Сашадаң, оның тармазынан, мындык кунукчыл, тенек јүрүмнен качып, эртең ле городтон барайын деп санандым.

Эртезинде эртең тура јаны кухарка мени ойгозып, —Куда-ай! Сенинг јўзин канайып калган?—деп кыйгырды.

— Тарма башталган әмтири!—деп мен кунугып санандым. Кухарка сүрекей тың каткырарда, мен арга јокто база

жаткырдым, оның күскүзинен көрзөм, жүзимди көблө караптып койгон әмтири.

— Мыны Саша кылынган ба? — деп сурадым.

— Мени кылынган деп бододың ба! — деп кухарка жаткырып, тыңг айтты.

Мен өдүктөр аруладым, өдүктин ичи жаар колымды сутуп ийзем, булавка колымда кадап ииди.

— Же тарма бу әмтири! — деп санандым.

Бастыра сапогтордың ичинде булавкаларды ла ийнелерди алаканга кадаар эдип тургусылап койгон әмтири. Мен сускута соок суу сузала, уйуктап жаткан, әмезе уйуктаачы болуп жаткан тармачының бажына маказырап уруп ийдим.

Же ондый да болзо, менинг айалгам коомой билдирип турды: кучкашту межик, кучкаштын толғол койғон боро таштары, оның салактап турған тұмчугы, солоны болуп күйүп чыгарға болуп албай турған жүзүн-жүүр чедиргендер жаавтайын ла көзиме көрүнип турат Межик әлбеп, кучкаштын тамажы өзүп, бийиктеп, тыркырап ла тынданып турғандый бодолот.

Мен бу күн әнірдө качарга санангам, же түште керосинкага кочөлү казан кайнадып турала, санаракаган бойынча казанды ажыра кайнадып ийдим, отғы очүрерге жадала, казанда кочөви колымға төгрөміде, мени больницага ийдилер.

Больницада жадарга сүрекей коомой болды: боро ло ак кийимдү улус карантуй туралың ичинде басқылап, калактап, онтоп турат, азу сагал ошкош узун кабакту, узунсынду кижи жаан кара сагалың силкип, тайакту базып, — Агару кижиғе жетирип әдерим! — деп кыйғырып турды.

Орындар межик ошкош, чалкайто жаткан оору улус өлүп калған кучкаштарға түней көрүнет. Сары стенелер йайканип, потолок бүктелип, пол кыймыктап, орындарды арыбери жылдырып турат, ончозы коркушту ла ижеми жок көрүнет, агаштын будактары салактап, көзнөктөн көрүнип турарда камчы ошкош, олорды кем де силкип турғандый көрүнет.

Мен көрүп жатсам, өлүп калған чичекчек сары кижи әжикте бијелеп, өлгөн кижиғе кийдиретен кийимдү, қыскачак колдорыла кийимин тартып, чындырып турды:

— Меге әдиренгилер керек жок!

Тайакту кижи оның бажына жууктап барада, — Агару кижиғе... — деп кайғырып турды.

Больницада јаткан улусты торолодып јат деп, јаанам ла таадам, база ёскб дё улус айдыжатаң. Мен бойымның јүрүмимди божоп калды деп бододым. Өлгөн кижиге кийдиретен кийим кийген, очкалу ўй кижи келеле, менинг бажымның одожына нени де кара доского бичиирде, мел оодылала, онын оодыктары менинг бажыма түгүлди.

—Сенинг адынг кем? —деп, ол ўй кижи сурады.

—Кем де эмес.

—Сенде ат јок по?

—Јок.

—Је тенексибе, сени чыбыкташ ийер! —деди.

Мени чыбыктаарын ол ўй кижи айткалақ та тушта мен билгем, онын учча сурактарга кару бербедим. Ол ўй кижи, киске чилеп, мыркылдаш ийеле, киске ок чилеп, араай базып, јүре берди.

Эки лампа күйдүрип ийди, онын сары отторы суркурап турды, кемнин де јылыйып калган көстөриндий көрүнип, —бойлоры јууктажарга турган чылап, имдегилеп, кости эрикчендү қылбыктырып турды.

Толыкта кем де, —Көзөр ойнойлык па? —деп айтты.

—Кол јок то, канайып ойнайтон?

—Көк јарамас, колынды кезиш койгон эмтири ине!

Көзөр ойногон учун колын кезиз койотон эмтири деп билдим. Өлтүрерденг озо мени канайттай не деп санандым.

Менинг колым изип, ирнитип, колымның сөбгии кем де ушта тартып турғанды ооруп турат. Мен коркуганыма ла колымның оорузына чыдабай, араай ыйладым, көзимнин јажы көрүнбезин деп, көстөримди јумуп ийдим, је көзимнинг јажы јыкпышымды көдүрип, саамайымла агып, кулагыма кирип турды.

Түн кирди, улус ончозы орындарына јадала, боро јууркандарыла туй јабынып алды, кажы ла миңута сайын тымык болуп турды, је толукта кем де кимиренди:

—Не де болбос, је ол бойы да — сүрекей јаман...

Мен өлгөлөгимде мени мынаң апарзын деп, јаанама письмо бичиирге санандым. Је бичип болбозым: колым да кыймыктанбайт, бичиирге чаазын да јок. Качып баар арга бар эмеш пе? —деп санандым.

Түн там ла ёлүмзиреп, качан да ойто түш болбогодый болуп баратты. Мен будымды орыннан араай түжүреле, эжикке базып келдим, эжиктинг келтейи ачык болгон, —коридордо, лампаның алдында агаш скамейкада буурул

башту кижи танқылап, карануй, онкок көстөриле мени көрүп отурды. Мен жажына берерге жеткелегимде мени көрлө,—Мында кем базып јүри? Бейин бас!—деди.

Үни коркушту әмес, араай әмтири. Мен жаңына базып келеле, оның қыскачак қылдар қадалып калган тегерик јүзин аյқтадым, бажындагы чачтары узун, түш башка сарбайып калган, курына колбәп койгон ключтер илип алғав кижи әмтири. Ол кижи сагалду ла чачтары узун болғов болзо, апостол Пётрга түнег борор эди.

—Бу колын бышкан ба? Сен түнде не базып јүрин? Кандый закон айынча базып јүрин?—деди.

Менинг јүзиме ле көзиме көп ыш ўрүп ийди, жылу копыла менинг мойынның кучактайла, мени бойына жаба тартып алды.

—Коркуп турын ба?—деди.

—Коркуп турым!—дедем.

—Баштап ла тарый улус мында коркуп жат. Же коркыны веме јок. Аңчадала менле кожно отурзан—коркубазын,—мен качан да тарындырыбазым. Танқылаар күүнин келет пе? Же, танқылаба. Сеге танқылаарга өрте, эки жыл кирези сакып ал.. Адан энен кайда? Адан-энен јок! Же олор керек те јок—олор јокко до јүрерис, же коркуба! Билдин бе?—деди.

Мындың жакшы, најылыкту әрмектү, кижи билерге жарт сөстөрлө айдатан кижиини мени узак бйдой бери көрбөгөм,—оның куучының угарга меге сүрекей жакшы болды.

Ол кижи мени орынның жетирип әкелерде,—Менле ко-жо отурыгар!—деп сурадым.

—Же отурайын,—деди.

—Слер кем?—деп сурадым.

—Мен бе? Мен солдат, чын ла чын солдат, кавказский јууда да болгом,—болбос то арга јок. Солдат јуулажар учурлу. Мен венгерлерле, черкестерле, поляктарла јуулашкам,—көп јуулашкам! Јуу дегени,—ол сүрекей жаан шок болуп жат, карындаш!

Мен бир минутага көстөримди јумуп ийдим, качан көстөримди ачып ийзэм, солдаттың отурган јеринде бараан платьелү јаанам отуры, солдат овын жаңында мынайда куучындаш туры:

—Же, байла, ончолоры ёлгүлөп калган борор а?

Палатада күн ойноң турды,—палатаның ичин алтындың јарыдып ииеле, ойто жажына берет, оның кийиниавде ойто

ло, баштактанып турған бала чылап, ончолорын јаркындалтып ийет.

Јаанам мен jaар бөкөйөлө айтты:

—Не болды, балам? Шыраладып койдылар ба? Мен ол сары ийтке айтпай кайтым...

—Бис эмди ончозын закон айынча эдерибис,—деп айдала, солдат жүре берди, јаанам көстөрининг жажын арулап, солдат бистиг Балахна⁶ городтын кижизи эмтири,—деди.

Мен түш жеримде көрүп жаткан болорым деп санаңып, унчукпай жаттым. Доктор келеле, колымның күйгенин таңып берди. Оның кийининде мен јаанамла кожо городтын оромыла бараттыс. Јаанам меге мынайда куучыннады:

—Бистиг таадабыс торт ло жүүлип барадыры, ачабы тыныган, көрөргө дö јескинчилү! Чындан, оның јаан најизы—будукчи Хлыст оның жүс салковойын псалтырьдан⁷ уурдап апарган. Батаазын, не болбогон дейдин!

Күн јаркынду јарыдып турды, тенериде булуттар, ак күштар чылап, көчкүлөп турды, бис Волганы кечире күрле барадыбыс, тош көдүрилиш, күркүреп турды, суу күрдин агаалтарының алдыла тийип одуп жат, ярмарканың кызыл чеденинин ўстиндеги алтын кресттер күйгилеп турылар. Жалбак жүстүү эмеген бир кучак бүрлер тудунып алган жолукты,—јас болуп бараткан, удабас пасха болор!

Жүргөм мелирей берди.

—Мен слерге сүрекей карузыйдым, јаана!—дедим.

Јаанам оны кайкабады, токуналу ўниле айтты:

—Мен мактанип турған әмезим, меге туура да улус кarezыйт, кудайдын энезине мак болзың!

Оның кийининде күлүмзиренип айтты:

—Уулы тынданып келгенине ол сүүнетен эмтири! Је менин Варюша балам...

Оноң ары унчукпады...

II.

Mен келеримде, таадам айылдың јанында тизеленип алган каный да шашкак жандап турды. Малтазын менинг бажым jaар ташташ ийерге турған чылап, талайып, бөрүгүв ёрбөкөрүп суурала, шоодып айтты:
— Эзендер, күндүлү ёрёкөн! Ижеерди божодып салды-

тар ба? Је, әмди канайып јадатан эдеер, онойып ла јадыгар, эйе! Эх, чаалда, слерди...

— Билерис, билерис,—деп јаанам түрген-түрген айдып, таадам јаар колыла јанып, турага кирди. Турәга киреле, самовар тургузып, куучындал турды:

— Таадан әмди торт түреп калган, бир әмеш акчазын, Николай крест уулына берип салган, расписка албаган ошкош,—олордың ол керектерин билбей турым,—је таадан түреп калган, акчазы өлүп, үрелип калды. Неден улам ондый болуп турган деп турын? Йокту улуска болушпайтасыс, түбекке түшкен улуска килебайтенис. Мен Кашириндерди ненинг учун байыттым не?—деп күдай сананала, јөөжёбисти айрып алганы ол ине...

Јаанам кайа көрөлө айтты:

— Мен күдайды әмештен күндүлөп, карыган ѿб ѿғөди јаан килинчектебезин деп күүнин јымжадып турадым: иштеп алган аш-курсагымды улуска түнде әмештен ўлеп турадым. Бүгүн менле кожо барадын ба? Менде акча бар...

Таадам турага кирип, көзин сыйкыттып сурады:

— Тыгынарга турараар ба?

— Сенин курсагынды јиирге турган кижи јок, — деп јаавам айтты.—Сен де отурып ажансан, сеге де једер ле.

Таадам столдың јанына отурып, —Уруп берзен...—деп араай әрмектенди.

Тураның ичинде немелер ончозы турган ла јеринде турды, јаныс ла энемин орыны турған јер ээн, кунукчыл болды, таадамның төжөгинин јавындагы степеде јаан буквальларла бичип салган чаазын кадап салтыр. Ол чаазында мынайда бичиген әмтири:

„Јаңыс Иисус күдай тири! Сенин агару адынг менинг јүрүмимнинг учына јетири менле кожо болзын“.

— Мыны кем бичиген?

Таадам унчукпады, јаанам әмеш сананып отурада, күлүмзиренип айтты:

— Бу чаазынның баазы јүс салковой!

— Ондо сенинг керегин јок! Ончозын туш улуска ўлеп берерим!—деп таадам кизирт этти.

— Берер де неме јок, бар тушта ве ўлебеген? — деп јаанам токуналу айтты.

— Унчукпай отур!—деп таадам торт чынырып ийди.

Мында ончо керектер азыйгы ла аайынча болуп турган әмтири.

Толукта кайырчактың ўстинде, кийим салатан корзина да жаткан Коля⁸ ойгонып келген; мен jaар көрүп јадарда, онын көк көстөри кирбиктериянг алдынан көрүнип-көрүнбей турды. Коля там ла борорып, уйандап, бооду болуп калыптыр; ол мени таныбады, унчукпай ары көрөлө, көзин јумуп алды.

Тышкары балдардан мен кунукчыл солундар уктым: Вяхирь јада калган, оны орозо тушта „салкын оору тумалап өлтүрген“, Хаби город jaар јүре берген, Язытың буттары курулып калган, ол тышкары чыкпай туры дешти. Бу керектерди ончозын меге куучындан береле, кара көстү Кострома⁹ чугулданып айтты:

— Уулдардың өлүп турганы көркүш!

— Јангыс ла Вяхирь өлгөн эмес пе?

— Орды јаныс неме не: бистин оромноң јүре берген балдар өлүп калғаныла түнелле. Уулдарла јаныла ўренижип, најылажып ла алзан, нөкөрәнди дезе јалчыгá јүрерге берип ийер, эмезе өлүп калар. Слердин айылдың јанында, Чесноковтордо, јаны көчүп келгөн Евсеенко деп улус бар. Ниょшка деп уулчагы кем јок, чыйрак уул! Онның эки сыйыны бар, барўзи кичинек, бирўзи аксак, тайакту базып јүрет, бойы јарашиб кыс.

Эмеш санаанып турала айтты:

— Бис Чуркала экү ого саваабыс салғаныс, јаантайын керижип турадыс!

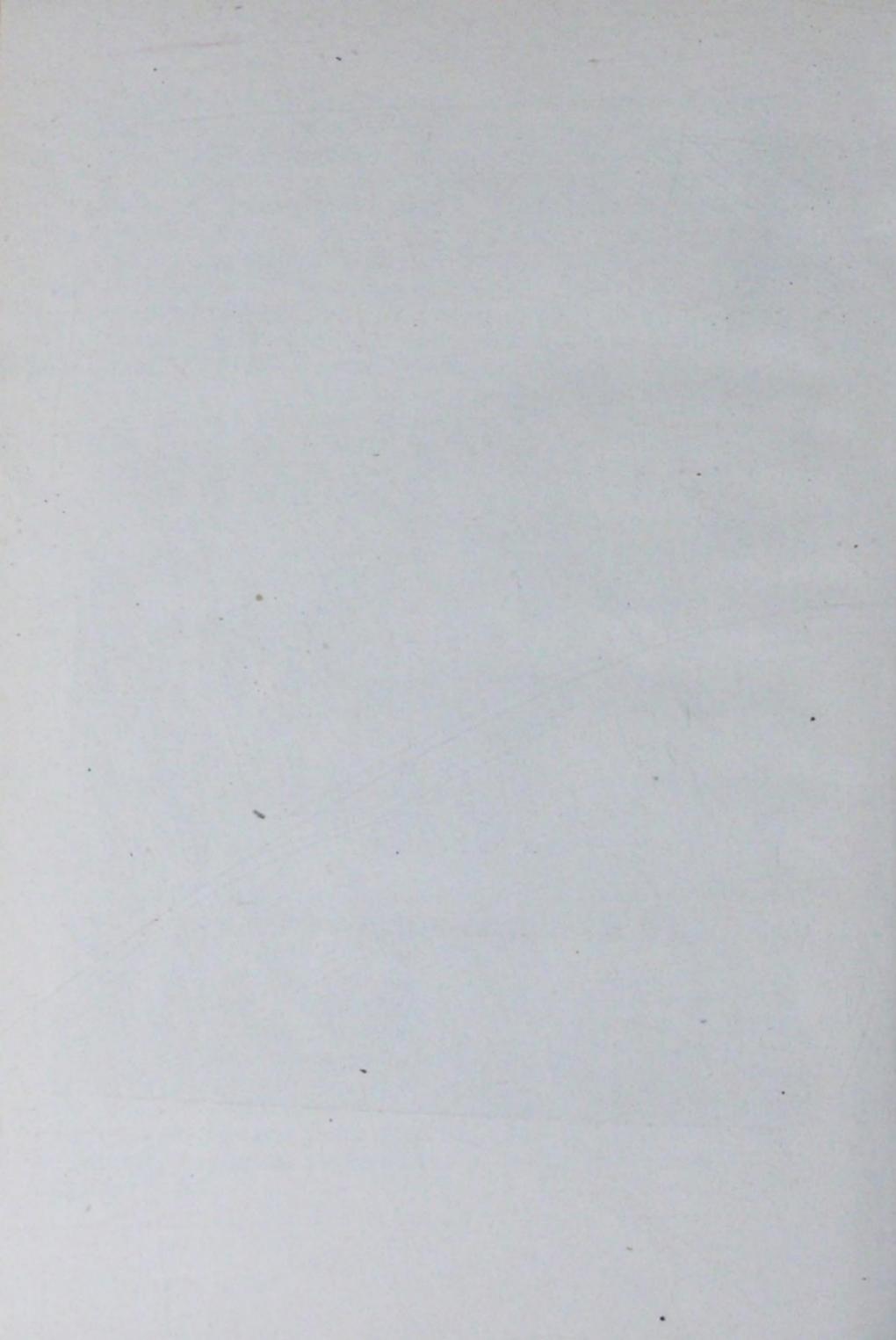
— Ол кысла ба?

— Јок, Чуркала экү. Ол балала каа-јаа керижетенис!

Јаан уулдардың ла эр улустың кыстарга, келиндерге санаазы једип туратанын мен билетея болгом, онын эп јок, јаман јанын да угуп јүретем. Оның учун менинг күүвим јамданып, Костромага ачына бердим, онын ўрпейип калган бүдүжин, чугулданып калган кара көстөрин көрөргө до эп-јок болды.

Аксак кысты мен ол ло күн энгирде көрдим. Кирнестеден түжүп келедип, тайагын ычкынып ийеле, ол бала кайнайдар да аргазын таппай, кирнестенинг чеденинен тудунып алган турды. Оның эди-каны јок, колдоры откүре көрүнпид тургандый, бойы да чичкечек, күчи јок бала эмтэр. Мен онын тайагын алып берейин дезем, је танышкинду колдорымла тайакты алып болбой, узак шакырап, бойыма чугулданып турдым, ол бала дезе, кирнестеде араай кат-кырып турды:

— Сениң колдорынг кайткан?

— Быжырып алгам.

— Мен дезе аксап турым. Сөн бу айылдын ба? Больни
ца да узак јаттын ба? Мен ондо уза-ак јаткам.

Улу тұнала, такып айтты:

— Сүреен узак јаткам!

Ол қызычак чаңкыр чечектү боро платьелү, платьези
әски де болзо, ару әмтири қыскачак жоң кејегезин тёжи
жаар түжүрип алған. Оның жаан, төп көстөринде чаңкыр от
күйүп, оның чичке түмчукту јүзин жараптырып турғандый.
Ол меге жараптыра күлүмзирении те турза, ё мен оны жа-
ратпадым. Оның ооруга бастырган оборы, „Калак меге тай-
беер“ деп турғандый көрүнди.

Мениң нöкөрлөрим оны не жарап көрди не?

— Мениң ооруганым удай берди,—деп ол мактанып тур-
ғандый, айдып турды.—Мени айыллаш үй кижи тармадаган,
әнемле керижеле, тармадап салган. Больница да коркушту ба?

— Эш...

Оныла әрмектежерге күүним келбесте, мей турага јуре
бердим.

Түн оргозы киреде мени жаанам әркеледип ойгозып ииди.

— Је, барак па? Улуска болушсан, колдорынг каштай
язылар болор бо...

Жаанам мениң колымнаң тудуп алала, сокор кижини је-
динген чилеп, карануйга јединди. Түн кап-карару, чыкту
болгон, түрген суу ағып турған чылап, салқын ўзүк јок со-
гот, соок кумакка буттарым бадалып турды. Жаанам мещан-
дардын* тураларына араай јууктап келеле, ўч катап крес-
тенеле, көзбөктин бозогозына беш акча ла ўч крендель са-
лып койот, оның кийининде карануй тенгери жаар көрүп,
узак крестенип, шымыранат:

— Агару күдайдын әнези, улуска болужынды јетир! Он-
чо улус сениң алдында килинчектү, әнем ѡрөкөв!

Бис айылыбыстан ырада баразыста, айландыра там ла-
тым, әэн болуп турды. Түби јок карануй тенгери јылдыс-
тарды, айды ўргулғиже жақырып салғандый. Кайдан да вит
чыга коноло, бистиг одожыста туруп ыркыранды, оның көс-
тöри карануїда суркурап турды, мен коркуп, жаанама жап-
шына бердим.

* Мещандар — городто јаткан оок-теек садучылар, устар.

— Коркуба, бу тегин ле ийт ине, көрмөстиң őйи őдүп
калган: пötükter туку качан кыйгырышкан!

Ийтти кычырыл алала, оны сыймап, айтты:

— Сен, ийдичек, менинг уулымды коркутпа.

Ийт меге жалганчып, буттарыма жапшынып ииди. Оноң
ары ўчү бардыбыс. Жаанам он эки туравынг көзөвөгине акча
ла калаш артырды, тан адып келди, карануйдан боро ту-
ралар көрүнип келди, Напольный церквенинг сахар ошкош
ак бажы содойып көрүндү, улустынг сөбигин жууитан јердин
че дени, эски жейкендий (рогожадый) шайрак боло берди.

— Же, карыган эмеген чылады — жана керек! — деп жаа-
нам айтты. Эртөн тура ўй улус туруп келеле, көрзö, — кү-
дайдын әнези олордын балдарына әмеш курсак белетеп
салган! Не ле неме једишпей турганда, бир де кичинек бо-
луш жаан ине! Ох-хо, Алеша, албаты коомой, јокту журтап
јат, албаты керегинде кем де киче€бей јат!

Бай кижи кудай керегинде санаңбайт,
Ол жерде кыйын санаазына кирбейт,
Жокту кижиини немеге бодобойт,
Jaғыс ла алтын жууп, баймырын кичеейт.
Ол жерде, таамыда, ол алтын кызыл чок болор!¹⁰

Овдый ине! Улус бойы бойлорына болужып жадар ке-
рек, кудай ончозына болужар! Сен ойто менле кожо јүр-
генине мен сүүнип турим...

Мен база токуналду сүүнедим, жажыма ундубас кандый
да неме билип алганымды жетире билип болбой до турзам,
сезип турдым. Менинг жаңымда түлкү јустү, жалакай кбстү
кызыл ийт телчиp турды.

— Бу ийт бисте јүрзин бе?

— Јүрер болзо, јүргей ле. Менде эки крендель арткан,
мен ого крендель берейин. Бу тактага әмеш отурып амы-
раналык, мен чылай бердим...

Чеденниң жаңында тактага отурдыс, бистин жаңыста ийт
кургак крендельди жара чайнаp јатты.

— Мында бир еврей ўй кижи журтап јат, онын билези
тогус кижи, бирүзи бирүзиненг кичинек. Сен канайып жады-
рынг, Мосевна? деп мен оноң сураарымда, ол айдат: бойым-
нын кудайымла ла жадырым, оноң ёскö канайып жадар? —
деп айткан деп жаанам куучындалды.

Мен жаанамнынг јылу колтыгына жапшынып отурып ала-
ла, уйуктай бердим.

Јүрүм ойто ло түргөн őдүп, күнүң сайын кöп солундар

әкелет, ол солундар кишининг санаазын кубултып, кезикте сүүндирип, кезикте чочудып, ачындырып турат, кижи санаңып шүүгедий де керектер көп болуп турат.

Удабай мен де аксак кызычакты улам сайын көрөргө, оныла эрмектежерге, эмезе чеденниң эжигицин жаңындагы тактага оның жаңына унчукпай отурага күүнзеер болым. Ол балала унчукпай да отурага жакшы болгон. Ол кучкаш ошкош ару кызычак Дон сууның жаңындагы казактардың жадын-жүрүми керегинде сүрекей жакшы куучындайтан. Оның адазының карындажы ондо сарју эдетен заводто машинист болуп узак иштеген, оның кийининде адазы оноң Нижний жаар коччуп келген.

— Адамның экинчи карындажы бар, ол дезе каанын бойында служить эдип жат, — деп куучындайтан.

Байрам күндерде энгирде оромның улусы ончозы тышкary чыгатан: уулдар ла кыстар сёйтёрдин жаңына ойноорго баратан, эр улус трактирлер* сайын таркайтан, оромдо жаңыс ла ўй улус ла балдар артатан. Ўй улус чедендеринин жаңында кумакка, эмезе такталарга јергелей отурып, керижип, эмезе коп эрмектерди көбөрдип, чуркуражып отураган; балдар мячик ойноп, городки ле „шар мазлю“ деп ойындар ойнайтон; әнелери-балдардың ойынын көрүп, жакшы ойноп турган чырак балдарды мактап, коомой ойнол тургандарын электеп отургылайтан. Ондый күндерде оромдогы тал-табышка кишинин кулагы тунгадый болотон, балдар да сүрекей сүүвип ойнайтон, жаан улус көрүп турганынан улам бис, оок-теең балдар көкүп, там тыныда ойноп, бойы бойлорыбысты акалаарга албаданатаныс. Ойынга канайып та тын жилбиркеп турган болзобыс бис ўчү — Кострома, Чурка ла мен — аксак баланың жаңына көз-жая жүгүрип келеле, мактансып туратаныс:

— Мен городоктың беш агажын ончолорын антара соктым, көрдин бе, Людмила?

Людмила эркеледе күлүмзиренип, бажыла такып-такып кекип отураган.

Азыйда кандый да ойнавда бис ўчү кожо ойноорго кичеенетенис, эмди көрүп турзам, Чурка ла Кострома жаңтайын ѡскө балдарла ойнол бирүзи бирүзин бойының элчилие, күчиле акалаарга сүрекей албаданып, кезикте керижип, согужып та турар болды. Бир катап олор экү коркуш-

* Трактир — аракы, курсак ичетен турға.

ту согушкан, јаан улус олордын ўстине, согужып турган ийттерди айрыган чылап, суу уруп айрыган.

Тактада отургав Людмила кадык будыла јерди тееп, согужып турган уулдар оның јанына тоголонып келгөндө, олорды тайагыла ийде салып. — Токтоор! — деп кыйгырып турды.

Оның јўзи куу-көк боло берген, боромтып калгаа көстөрин, талгак оору кижи чилеп, кайра көрүп алған отурды.

Бир катап Кострома городок ойвоп турала, Чуркага алдыртып убатка түшкен. Оның кийининде курсак садып турган лавказың јавыда турган сулалу кыйырчактын кийине жажынып алала, унчукпай ыйлай берген. Тиштерин чыт этире тиштенип алган, каткак јўзи таш бүдүмдү болуп калгав, бүркүлип калған кара көстөринин жажы болчайып отурган Костроманы көрөргө дö коркушту болгон. Мен оны ыйлабазын деп мекелееримде, ол көзининг жажын ажырып, шымыраанды:

— Акыр... мен оның бажып кирпичле јара сөгорым.. алар ол!

Чурка там тыныда тееркеп турар болды, бойдон уулдар чылап, картузын чыткыттай кийип алган, эки колы карманда, оромның ортозыла базып јүрет, ол шыйтылдада түкүрерге де ўренип алган.

— Удабас танкы тартарга ўренип аларым. Мен эки катап тартып көрөлө, кускум келерде, әм тургуза тартпай турум.

Овдай кылыштарды мен сыраңгай жаратпай турдым. Чурка Людмиланың керегинде мевен ырап туры деп мен бодоп јүретем.

Бир катап энирде мен јууп алган сөйтөрди, бөстин бөндерин, оноң до ёскө борботко немелерди ылгаштырып отурымда, Людмила базып келди.

Үч катап бажыла кекип ийеле, әзендеشتى:

— Јакши ба? Кострома сенле кожно јүрди бе?

— Эйе.

— Чурка кожно болды ба?

— Чурка бисле најылашпай жат. Ончо керекти сен эткен: сеге санаалары једеле, әмди согушкылаа туры! — дедим.

Людмила кызара берди, је ондай да болзо, каткырынып айтты:

— Же болды! Мениң кандаа буруум бар?

— Уулдардың санаазын не айладып тұрын?

— Меге санаазын салзың деп, мен олорды сурабагам! — деп Людмила чугулданып айдала, ары болды. — Тенек әрмек айтпа! Мен олордон жаан, мен он төрт жашту. Бойынан жаан кыстарға санаазын салбайтан...

— Эйе, билеринг сен! — деп мен оны ачылдырарга кийгырдым. — Туку ол лавканың әззи, Хлыстовтың сыйыны, торт қарыған әмеген ине, көрзөң, уулдарла канайып жергележип жүрет!

Людмила тайагын кумакка бадай базып, менинг жаңыма ойго келди.

— Сен бойын бир де неме билбейдин, — деп ыйламзырап, тұрғен-тұрғен айдарда, оның жарапшыстырып чыкты. — Ол балыр қылқыту үй кижи, мен ондай ба? Мен кичинек бала ине, менле берижерге, менинг чымчырга... жарабас... сен „Камчадалка“¹¹ деп книгиның әкиячи болған кычырган болzon, ол тұшта билер әдин!

Людмила ыйламзырап, жүре берди. Оның айткан сөстөрин мен чын деп уғала, ишим ачый берди. Чындаң та, оны уулдар не керек чымчыгылап турат не? Айла, күүнис жедип туры дежер...

Мен Людмиланың алдында бурулу болғонымды билинип, әртөзинде әки акчага „арбаның сахары“ деп леденецтер садып алала (ол ондай леденецтерди сүйтенин мен билетем), ого бардым.

— Керек де?

Людмила чугулданып турған кижи болуп, айтты:

— Жүрары, мен сенде најылашпайдым!

— Җаазынга не ороп албас? — көрзөң, колдорынғынға разын, — деп айдала, леденецтерди алды.

— Мен жүнгам, кири сырғанай чыкпайт.

Людмила менинг колымды бойының изү, кургак колыла тудуп алала, аյыктап көрди.

— Чек үреп алтырын...

— Сен сабарларыңды ўзе кададып салған...

— Мен көп неме көктөп жадым, сабарларымды ийнеле ойо кадап салғам.

Бир әмеш унчуқпай отурала, ол ары-бера аյыктанып көрөлө айтты:

* Леденец — тағузымак-кычкыл амтанду кату конфет.

— Кайда-кайда јажынып алала, „Камчадалканы“ кычырак па?

Јажынарга эптү јерди узак бедиредис. Учы-учында мылчаның сенегинең артык јер табылбас деп шүүдис: ондо карануй да болзо, көзнөктин јанына отурып алар јер бар. Ол көзнөктин алдында сарайдын ла уй-мал ѡлтүретен чеденниң ортозындағы балкашту јер болгон учун, овоор улус көп жүрбейтен.

Людмила оору будын тактанын ўстине суй салып, кадык будын јерге тургузып, ўлтүреп калғала јүзин жаап алала, јарты јок, кунукчыл сөстөрди јүрексиреп айдип отурды. Кычырып турганын онгдобой до турзам, мен база јүргегим токувадып болбойдым. Людмиланың кату көрүп турган көстөри, чанқыр оғтор чылап, книгала ары бери јылыжып турат, кезикте оның көстөрияде јаш мөлтиреј берет, кижи билип болбос сөстөрди саң башка әдип колбоштырып, түрген-түрген айдып турғая кызычактын ўни тыркырай берет. Је мен ол јарты јок сөстөрдөң стихтер әдип айдайын деп күйүренип, олорды јүзүн-башка кубултып турала, книгада айдылган немени чек билбей бардым.

Мениң тиземде ийт ўргүлеп жатты. Ол узун сынду, јелбер ийт сүреен түрген мантайтан учун, ыркыранганда трубадагы күски салкын чылап, күркүреп туратан учун оны мен Ветер (Салкын) деп адагам.

— Сен угуп отурын ба? — деп кызычак сурайтан.

Мен унчуклай, бажым кекийтем. Сөстөр аайы-бажы јок урулып туарда, мен токувап болбой, олорды аайлу-башту әдип, кожондордо айдылган чылап, јараштыра айдар күүвим там ла тыныда келип турат. Кожондор айдылган жыла сөс, тенгериде јылдыс чылап, күйүп турар ине.

Карағай кире берерде, книга тудунып алган куу колын түжүрип, Людмила сурады:

— Книга жакшы ба? Ол ине...

Ол күннен ала мылчаның эжигиндеги кыбында бис көп катаپ отурганыс. Людмила удабай „Камчадалканы“ кычырарын токтодып койгон. Мен ого сүреев сүүнгем. Книгада не керегинде бичилгенин мен кызычакка торт айдып болбой турдым. Книганың учы-куйузы да јок болгодый, ненин учун дезе, книганың бис кычырып баштаган экинчи болүгі божоордо, үчинчи болүгі табылган, оның төртинчи де болүгі бар деп, кызычак меге куучындаган.

Мылча одуратан суббот күнде јааш јаабай, ёскö күндерде јааганда, биске анчадала јакшы болотов.

Тышкары јангыр урулып турза, бир де кижи турадан чыкпас, бистин карануй толукты карап кörбös. Бисти улус „тудуп“ албазын деп Людмила сүреен коркуйтан болғов.

— Ол тушта улус нени санаар, билерин бе? — деп араай сурап туратан.

Мен оны билетем, бисти „тудуп“ албазын деп база коркуп туратам. Бис вени-вени куучындажып, ондо узак отураганыс, мен јаанамнанг уккан чёрчöктöрди кезикте айдып туратам Людмила дезе Медведица сууда казактардың јадыын-жүрүми керегинде куучындайтас.

— Ой, ондо кандый јакшы! Мында не? Мында јаныс ла тиленчилер јадарга јарзар јер, — деп ол улу тынып айдатан.

Јааназам, Медведица сууы кörörgö кыйалта јок барып келерим деп, мен шүүдим.

Людмиланың энези удабай иш таап алала, эртөн туралышке жүре беретен, сыйнын школага ўренип турган, аказы бир јаны жалтыруш, жўка кирпичтер әдетен заводто иштеп турғав, онайдорло, биске мылчаның эжик алдыңдагы кыбыда керек јок боло берген. Јашту күндерде мен кызычактың айылына келип, ого курсак белетеерге, туралынг ичин јуунадарга болужып туратам.

— Бис экў, эмеген, ёбёгён улус чылап, јуртап јадыс, јаныс ла кожно үйуктабайдыс. Бистин жүрүм эмеген, ёбёгён улустын жүрүминенг де артык: ёбёгёндори үйлерине болушпай жат... — деп кызычак каткыратан.

Менде акча бар болгондо, тату неме садып алала, чай азып ичетенис, оның кийининде Людмиланың энези, арбанчак ўй кижи бистин чай асканыбысты билбезин деп, самоварга соок суу уруп, соодып салатаныс. Кезикте биске јаанам келетея, кружева ёрүп, эмезе вышивать әдип отурага, сүрекей јараш чёрчöктöр айдатан. Таадам город јаар жүре бергенде, Людмила бистин айылга келетен, ол тушта бистин жыргал тыный беретен.

Јаанам айдар:

— Бистин жүрүм сүреен! Акчаның ээзи бойыбыс — не ле керек, бойыс әдерис!

Бис Людмила ла кожно ойнол, нак жүретенисти јаанам јаралып, айдатан:

— Уулчак кыс балала нак жүргени — јакшы! Јаныс ла баштактанбас керек...

„Баштактанар“ дегени ол ве деп, биске јартап айдып беретен. Џаанам ол керегинде јараштыра чүмделтип айдатан, чечектер жайылгалакта олорго тибес керек, оноң боско олордо жыт та јок болор, жилек те јок болор деп мен јаанамың куучынын жарт билип алгам.

„Баштактанар“ күүнис келбейтен, је ондый да болзо, бис Людмилала экү айтпайтап керектер керегинде куучын дажып туратаныс. Ондый куучыя арга јоктын ла куучыны болотон, нениш учун дезе, эр улустын ла үй улустын ортозында болуп туратан керектерди, јаман кылкытарды бис јаантайын көрүп, оны јаратпай, ачынып јүретенис.

Людмиланың адазы төртөн јашка јуктай берген, быјаш чачту, азу сагалду, јарашибижи болгон, койу кабактарыла омок-седен кыймыктадып туратан. Ол јаантайын унчукпас санг башка кижи болгон. Оның куучындаганын мен качан да укпагам. Балдарын әркелеткенде ол, тил јок кижи чилеп, кимиренип туратан, үйин де соккондо унчукпайтан.

Байрам күнде энирде чангыр чамча, килин шалмар, јылтырада арчып салган сапог ёдүк жийип алала, јаан чураназының кайыжын бел кечире јүктенип алала, оромгочыгып, „на-караул“ деп команда уккан солдат чылап, кеде-йип калган туратан. Ол тушта бистинг воротаның јаныла-кыстар ла үй улус ээчий-деечий ёдүп, Евсеенко јаар кирбик алдынан, әмезе ач көстөриле јажыт јогынаң көрүп туратандар. Евсеенко дезе алдындағы әрдин калбайтып ала-ла, јанынан ёдүп турган үй улусты кара көстөриле талдан көрүп турат. Мывайда көстөрилө тил алыжып турганын үй улус, бойының ўлүзин сакып турган чылап, эр кижинин јанынча араай базып, ёдүп барғанын көрөргө эп јок, јеским-чишү болғов: эр кижи олордын кажы-бирүзине имдел ийзе, ол үй кижи турган ла јерине, ёлгөн кижидий, јыгыла бер-гедай.

— Јүс јок тантманың, теке чилеп, кангкайып турган бүдүжин! — деп Людмиланың энези арбават. Бу үй кижи чичке, узун сынду, адыманду узув јустү, тифтең орында бажын тазада кайчылаш салган, оның тыш бүдүми шалтырап калган јалмуур ошкож.

Коштой отурған Людмила, оромдо не болуп турғанын энези јаан ајарыбазын деп, не-не керегинде сурап отуратан.

— Кеде, кенек көрмөс! — деп энези көзин јумуштырып, кимиренет. Оның јарық югдү сыйык көстөринин кыймык-

тавбай турганын көрөрғө кайкемчылу—кандай да немеге илинеле, жаңыс жерге туруп калгандай.

— Слер, эне, чугулданбаар, кавайдар сны,—деп Людмила айдатан.—Көрзөөр, туку ол ўй кижиинің жазағаны!

— Слер ўчү јок болгон болзоор, мен ононг артык кийишип алар эдим, слер мени жип, тығып салганаар,—деп әнези жаав, тестек ўй кижиғе көзиле кадалып алган, ыйламзырап тургандай айдат.

Ол тестек ўй кижи рогожа әдетен заводтың әзининг тул арткан ўйи, оны рогожница деп адайтандар. Ол ўй кижи кичинек турага түнгей, оның тёжи туралын кирнестези ошқош; оның кызыл жүзи—күн жарқындалып турған көзнөк оликош.

Евсеевко чураназын алды жаар алыш, ойноң туры. Чурананың жараң ўни кижиини кайдаар да баарга қычырып тургандай, бастыра оромвың балдары жүгүрип келеле, кумакка жада түжүп, ойынның жаражын угуп, тым жаткылайт.

— Акыр, бажынды булкударын,—деп Евсеенконың ўйи ёбөгөнине айдат.

Обөгөни унчукпай, ўйи жаар кылчайып көрöt.

Рогожница дезе Хлыстовтың лавказының жаңында тактага таш түшкендий отура түжеле, бажын жавтыйтып, чурана угуп отурарда, оның әди-каны изип чыкты.

Жаланда, сёйтөрдигү ары жаңыла энирдин таңдагы кызарат, жүэүи-башка онду кийим кийген улус оромло, ағын сууның үстиле бараткандай араай жылышып, балдар куйуя чылац, әбрилип турат, жымжак жылу кей аракы ошкош әзирткиш. Түштин изү күнине жылу болуп калғав кумактан кандай да кызу жыт жытанат, мал өлтүрөп турған жерден ўстү каныны татузымак жыдя кижииниң түмчугын жаба согот, тере илеп әдип турған улустың айыллынан теренин тусту челинин ачу жыдя жытанат. Ўй улустың куучыны, әзирлик эр улустың кыйгызы, балдардың откүн ўндери, жооя ўндү чурананың кожоны биригип, күркүреерде, олдың јок иштеп турған жер бастыра бар күчиле тынып тургандай угулат. Улустың кылышында бир де жажыт јок, оны көрөр болзои, бу уйады јок, уйдың-малдың жүрүми ошкош, ачык-јарык жүрүмге аланзыбай, бүдүп жүрер күүянин келер. Бу жүрүм бойының күчиле мактанып, оны бадырар жер тапай, эригип тургандай.

Тал табыштың ортозынан кандай да сүреен коркушту

сөстөр угулыш, кижиңин жүргегине жақына ундулбас болуп томулат:

— Бир кижиңи ончозы бир унда сөгөргө жарабас — әечий-деечий сөгөр керек...

— Бойысты бойыс килебегенисте, биске кем килейтен...

— Ўй кижиңи шоодып жүрзин деп кудай жайаган ба?..

Түн жууктап келди; кей сооп, тал-табыш әмеш тымый берди, көлөткөлөнип турган ағаш туралар кёөп, жаанап турғандый. Кезик балдарды үйуктаарга апарғылаган, кезиги чеденниң алдында, кезиги әнелеринин тизезине жадала үйүктап калғандар. Түн кирерде жаан балдар жобожый берет. Евсеенко билдирибес аразынан жүре берди, рогожница база табылбай калды, јоон ўнду чурананың ўни кайдан да ыраак, сёйтёрдин ары жаңында угулат. Людмиланың әнези тактада, киске чилеп, коркойып калган отурды. Мениң жаавам айылдаш жаткан улусты сөстөр жуукташтыраачы, сыймуучы әмегенге чайлаарга барган. Ол әмегенниң сыны узун, бойы чыйрак, түмчугы суугуштың түмчугындый, эр улустың төжи ошкош түс төжиңде „улусты блүмнен айрыгана учун“ деп медальду. Тармачы-алмыс әмеген деп, бистинг оромдо жаткан улус онон ончозы коркуп туратан, ѡрт бөлордо, ол әмеген кандый да полковнектин ўч балазын ла кару ўйин оттон чыгарған деп айдыжатан.

Мениң жаанамла әкү олор әптү улус; оромдо ѡолыгышканда олор ыраагынан ла бирүзи бирүзине жакшынак күлүмзиренип туратан.

Кострома, Людмила ла мен чеденниң жаңында тактада отурдыс; Чурка Людмиланың карынлажын күрежерге қычырып алала, әкү тудужып алған, кумакта телчин, тозынды көдүрвп турдылар.

— Токтоор! — деп Людмила коркуп айдат.

Кара көстөрин Людмила жаар кылчайтып алган Кострома Калинин деп анчы кижи керегинде куучындан отурды. Мында жаткан улус Калининди ончозы билетен, ол буурул башту, көстөри сүмелүү, жаман ады чыккан кижи болгон. Ол бу жуукта жада калган, је оның сёбгин јерге көмбөгөн, межигин јердин ўстине тургузып салган. Бийик бутту жара межиктиң какпагында ак будукла крест, јыда, тайак ла әки сөйк жуурап салган.

Күнүнг ле, карануй кирзе ле, ёбёгөн межиктен туруп алала, нени де бедиреп, пётүктер эткенче сёйтёрлө базып жүрет.

— Коркушту неме айтпа,—деп Людмила сурайт.

— Божот! — деп Чурка Людмиланың карындашының колдорынан айрылып, Костромага шоодылганду айдат: — Не төгүүдөр түрүн? Межикти јерге көмгөнин мен бойым көртөм, ўстинде турганы куру межик — онызы... памятник. Олгөн улус базып јүретен деп эзирик улус тапкан..

Кострома Чурка jaар көрбөй, чугулданып айтты:

— Ондый болзо, барып сөйтөрдө ковып кел!

Олор экү керижип турды, Людмила бажын өрикчөндү жайкап, энезинен сурады:

— Эне, олгөн улус түнде базып јүрет пе?

— Базып јүрет, — деп энези кызын ээчий айдарда, онын ўни јаныланган табыштый угулды.

Лавканын ээзинин уулы, тестек, кызыл jaакту, јирме јашка жеде берген Валёк деп уул базып келеле, бистин блашты угуп турала айтты:

— Танг атканча межиктиң ўстивде јадып чыдаган кижиғе јирме акча, он папирос берейин, коркуган кижиинин кулагын санаама жеткенче чойёйин. Кандый, уулдар?

Ончобыс уячукпай бардыс, Людмиланың энези дезе айтты:

— Тенексибе! Балдарды ондый немеге куйбуртарга жарбас...

— Бир салковой берзенг — баарым! — деп бўркелип калган Чурка айтты.

Кострома ол ло тарыйын шоодып сурады:

— Јирме акча учун баарага коркуп түрүн ба? — Онын кийининде Валёкко айтты: — Ого салковойды, да берзен түней ле барабас, ол тегине ле мактанып жат.

— Је, салковойды ал!

Чурка јерден туруп, бир де неме айтпай, менгдебей, чеденинг јанынча бистен ырап басты. Кострома эки сабарын оозына сугуп алала, сыгырып ийди, Людмила дезе коркий берди:

— О, кудай, бу кандый мактанчак уул эди, бу кайтты!

— Је, слердин, коркунчактардың әткенеер ондо болзын. Айла, оромдо эн шулмус уулдар бис дежедер, күчүктөр... — деп Валёк бисти шоодып турды.

Онын шоодылганду сөстөрин угарга да ачымчылу болгон. Бу семис уулды бис јаратпайтанс, ол балдарды жаман кылык эдерге јаантайын кокудип туратан, кыстар ла келиндер керегинде жаман коп жетирип, олорды жаман айдып

ачындырарға балдарды ўредип туратан, балдар оның сөзинен чыкпай, ўй улусы јаман айдып, блорго соктырып алатаң. Валёк ненин де учун менин ийдимди көрбөйтөн, јаантайын ташла согуп туратас, бир катап калаштың ортозында ийне сугуп, ийдиме берген.

Үйалгән Чурка коркойып алган баратканын көрөргө анчадала ачымчылу болгон.

— Салковойын бер, мен баратам...—деп мей Валёкко айтты.

Валёк катырынып, мени коркудып турды, салковой акчаны Евсеенконың ўйине берди, је ол акчаны албай,—Токтоор, албазым!—дейле, чугулдаып јүре берди. Людмила акчаны аларга база тидинбеди, Валёк бисти там тыныла шоотты. Мен Валёктон акча да албай барайын деп бодогом, је базып келген јаанам ондый куучынды угала, акчаны алып, меге токувалду айтты:

— Точың кай, јууркак тудунып ал, оноң ёскө таң алдында соок болор...

Јаанам онойып айдарда, коркуур неме јок, менле ондо не де болбос деп, мен ижеве бердим.

Не де болзо, Калиния ёбёгөн межиктен чыгып та келзе, мен таң атканча межиктиң ўстинде јадар, эмезе отурага учурлу болгом. Коркуйла межиктен јерге түшсем—алдырып ийерим.

— Мен сени түниле каруулдап көрөrim, куурмактанба! —деп Валёк мени кезетти.

Мен сёөктөр јаар барадарымда, јаанам мени крестеп ийеле, айтты:

— Кös көрүп, көзине јаман неме көрүнзө, кыймыктанба, кудайдын энезин кычырып, мүргүп отур.

Бу керекти капшай баштайла божодып саларга, мен түрген-түрген бардым. Мени Валёк, Кострома ла база каный да уулдар ўдешти. Кирпичтен эткен чеденди ажып турала, мен јуурканыма бүдүрилип јыгылала, кумактан чарчай бергендей, түрген турса јүгүрдэм. Чеденний тыштын дагы балдар жиркиреде катырышты. Јүрегим барт әтти, сыртыма соок суу урган чылап, эдим јымырай берди.

Бүдүриле-бүдүриле, мен кара межикке яеттим. Межиктиң бир јаны кумакла көмүлип калган, бир јанында дезе оның кыска буттары көрүнет. Мен межиктиң бут јанына отурып алдым, айландыра аյыктандым: улустың сёөгин јууштурган јер төг јер эмтияр, боро кресттер коштой турарда,

Олордың көлөткөлөри талбайып, сөйкөтөрдин үстине күк-пейте уруп салган тобракты күчакташ алғандай көрүнет. Кресттердин ортозында чичкечек, бооду кайынгаштар каа-јаа турат; олордың чүмдеп жазап салган неме ошкош көлөткөлөри ёткүре аттайып калган барга көрүнет, ол боро ат-пагалдарды көрөргө коркушту болды! Күрттеп салган кәрчылап, церквенинг ак бажы тенери жаар ууланган турат, кыймык јок турган булуттарды ёткүре чичкечек ай жаркындалат.

Сөйкөтөрдин „Дрянной мужик“ дед чоло атту каруулчыгы кичинек шанды күүн-күч јок согуп турды; шанын буузын тарткан ла сайын буу јабынтынын таташ калган тала темирине тийип, комудаң тургандай чыкырт әдет, онын кийининде кичинек шанынг кургак јөдүл ошкош табыжы угутат.

О, кудай, уйкудан астыктыра,—деп каруулчыктын айдатас мөдор сөзи санаама кирди.

Меге сүреең коркушту болды. Түн серүүн де болзо, мен изүге торт терлей бердим. Керде-марда Калиния ёбогон межиктен чыккаладай болзо, мен каруулчыктын туразына једип болгойым не? деп санаама отурдым.

Улустың сөйкөрин јууйтсан јерди мөн якшы билерим, мен Язъла, онон до ёсқо нөкөрлөримле мында ойноп туратам. Туку овдо, церквенинг јанында, энемининг сөбигин јууган јер...

Кезик улус уйуктагалак әмтири; слободадан^{*} каткы, кожон^{ын} учы-бажы угутат. Темир јолдың јанында, кумак казып злып турган төйнин учында, әмезе кайда да Катызовка деревнеде чурана чынырып ойнот, јаантайын эзирик јүретен темир сөгор ус Мячов сөйкөрдаяг чедениншары явыла базып барадала кожондойт, мен оны кожонынан таныдым:

Бистинг энем килличек јок—
Оның сүүген кижизи јок.
Јангыс менинг адамды
Јажыва ла сүүп јүрди.

Улустың уйку алдында калганчы шакпырт-табыжын угарга якшы, је час сайын согуп турган шан соккон ло сайын әбиреде там ла тым болуп, табыш-тал јылыйып, јайылып ак-

* Слобода—городтың јанында турган јурт.

кан суу кобыжктерди, јаландарды, бўктерди бўркеп турган чылап, эбиреде јўрўм тымый берет. Кижининг санаазы мыйдый учы-бажы, туби ѡок, ээн боло берген ёрле кайка-лап јўреле, карангуда кўйдўрген серенкенин оды чылап, ёчо берет, тенерининг куру, ээн ёринде, бир де кижи једип болбос, ыраак јылтырап турган јылдыстар тирў неме-дий көрўнет, онон оскё ончо немелер ѡок болуп, керек ѡок болуп, ёлўп калгандый билдирет.

Мен јуўрканга оронып, буттарымды јуурый тартып алала, межиктинг ўстиндеги отурдым, кыймыктангамда, межик чыкырап, онын алдында кумак қызырап турат.

Менинг кийвнимде ёрге не де эки катап кўп этти, јаныма кирпичтиг одыгы келип тўшти, мен коркуй бердам, ё бу Валёк уулдарла мени коркударга таш, кирпич мергедеп турган эмтири деп, мени ол до тарыйын билип ийдим. Јанымда улус бар болговынан санаам јарый берди.

Энем сагыжыма кирди... Мен бир катап танкы тарткан учун энем мени согордо, мен айткам:

— Тийбеер, мен тегин де чучурап турым, кускум келет...

Соктырала, печкенинг кийиниве отурарымда, энем јаана-ма айткан:

— Кўён-санаазы кату уул, кемди де сўубей јат...

Оны угарга ачымчылу болгон. Энем мени темей ёрге качан да сокпойтон, қаа-жаа соккондо мен эп юксынып энемди килеп туратам.

Кижи сананар болзо, ёрдинг ўстиндеги коронду, јаман кылыктар кўп, ё бу чеденнин ары јанында да уулдарды алза: менинг коркуп отурганымды биле-тура, олор там коркударга турган якандый кылых ол?

Кўрмос слерди алзын!—деп кўйгырып ийер кўйним келип турды, ё бу онойнип айдарга коркушту болгон: кўрмос ондый эрмекти не деп угар, кем билер оны? Кўрмос дезе, байла, ыраак эмес ле отурган болов.

Кумакта слюданып одуктары бар, олор айдынг јаркынына ёчомик ёнду јаркындалып јадарда, бир учурал менинг сагыжыма кирди: мен бир катап Ока сууда плоттынг ўстинде кёнкёрё јадарымда, бир балык менинг јўзиме сырангайла јаба кўдўрилип келеле, анданып ийерде, кижининг јаагына тўней боло берген. Онин кийининде куштынг кўзин-

дий тегерик көстөриле мен јаар көрүп ийеле, сууынг түби
јаар чөнүп ийген.

Кандыл ла болгон учуралдар сагыжыма улай-телей ки-
рип турат. Мевин сагыжым там ла тыңыда иштеп, мени
коркушту неме сананбай јатсын деп, корулап тургандый
болды.

Кумакты тамаштарыла токылдадып, ёж тоголонып ке-
лет; оны көрөримде ўзүт сагыжыма кирди: ондай ок ки-
чинек, атрайып калган неме.

Јаанам пеккенинг оозы јанында отурып алала „јалакай
брёкён, айылдын ээзи, таракандарды јоголтсон“... деп ай-
дып отурганы сагыжыма кирди.

Ыраакта, меге көрүнбей турган городтын ўстиндеге, те-
нери јарып, тандактала берди, эртен турагы соок јаакта-
рымды алып турды, мен уйкузырай бердим. Бажымды јуур-
канла бүркеп алала,—не болзо, болгойло!—деп, түрүлеле
јада бердим.

Мени јаанам ойгости, јуурканды түжүре тартып, айтты:
— Тур! Тогбодынг ба? Коркушту әмтири бе?

— Коркушту, је слер балдарга айтпагар!

— Ненинг учун айтпайтан?—деп јаанам кайкады.—Кор-
кушту әмес болзо, мактана да неме јок...

Јанып барадарыста јаанам әркеледе куучыннады:

— Овчо немени бойынг ченеп көрүп јүр, балам, ончо
немени бойынг билер учурлу. Бойын ўренип албазан, кем
де ўретпес...

Мен оромдо „атту-чуулу“ кижи боло бердим, ончо улус
сурал турды:

— Коркушту әмтири бе?

— Коркушту!—деп мен айткамда, олор бажын јайкап
туратан.

— Көрзөн! Ол ине!—дежетен.

Лавканын ээзининг ўйи бүдүмчилип айда салды:

— Калинин түнде туруп келетен дегени улустын тёгү-
ни туры ине. Туруш келетен болзо, ол уулчактаң корку-
зын ба? Ол оны сөйтөрдөн чыгара мергедеп ийер эди.

Людмила кайкап мен јаар јалакай көрүп турды, керек
дезе таадам да каткырынып, мени јарадып турды ошкош,
—јаныс ла Чурка бүркүлип калган айтты:

— Ого не болзын, онын јааназы алмыс!

аң алдында ёчкөн кичинек јылдыс чылап, Коля карындажым билдирибезинең коомойтып, јада калды. Јаанам, Коля ла мен кичинек сарайда, боротко бўстёр ѡайип салган одыннын ўстинде ковуп туратаныс; бистен стено ажира туранинг ээзининг ботпужы болгон; семис такаалар кактанаپ, табыштанып турганы биске энирде угулып туратан; тан ёртен бисти ёткўн ўндў пётўк ойгозотон.

— Очин јарылзын сенинг! — деп јаанам арбанатан.

Мен јаавамнан озо ойгонып келеле, кўн сарайдин тежиктери ёткўре менин тёжёгиме твийип турганын, кўн ѡлондоянып твийип турган јерде мёнүн ошкош тоозын, чёрчёктинг сўстёри чилеп, јараштыра јаркындалып, бајелеп, уруллып турганын кўрўп јададым. Одыннын ортозында чычкандар шалнражат, канадында кара толбулу кичинек кызыл коныстар јорголойт.

Кезикте куштын ётёгиянин јыдыванаг качып, мен сарайдан чыгып, тасқактынг ўстине отурып алала, турадагы улус уйкудан туруп, тишкектип калган кўстёрия јумуштырып турганын аյктайтам.

Онойп аյкташ отурзам, аракызак кемечи Фермановтын јелбер бажы кўзнёктонг чыгып келет; ол сыйкийып калган кўстёриле кўн јаар кўрўп, чочковын эркеги чилеп, кортулдайт. Турадан таадам чыгара јўгўрди, кызыл-сары чачыв сыймавып, соок суула јайынарга мылча јаар барды. Туранин ээзиинде казан азып јўрген тилгерек ўй кижи кўўкке тўней: тумчугу сўёри, јўзи кўрен-сары секдилдерлў; туранинг ээзи ёйинен ёткўре семирип калган кўўлелеге тўней; кўрёй болзорг, улус ончозы кандый бир кушка, эмезе анга тўнгей деп кўрёринг.

Ёртен тура кўн сўреен айас, јакши, је улус јарык кўнди јаантайын ўреп салтанын мен билетем, онын учун улус јок јерге, јалангга јўре берер кўўним келетен.

Бир катап мен тасқактынг ўстинде јадарымда, јаанам јаан табыштанбай, сарай јаар бажыла јанып, меге айтты:

— Коля јада калды ине...

Уулчак јастыктан јылбырап тўжеле, кийисте јаткан эмтири. Онын јўзи, әди кўғолтирим ёнгдў, чамчазы тўрўлип, мойыны јаар шаалып калган, кўёп калган ичи ле балулу,

кайрык буттары көрүнет, колдорын, бойны брё көдүрерге санәнган чылап, курланызының алдына салып алган, бажы әмеш туура болуд калган жатты.

— Кудайга баш, божоды, кенеп калган неме канайып жүрер эди?—деп jaанам, чачын тараңып айтты.

Бијелөп турған чылап, секире базып, таадам келеле, уулчактын жумулып калған көстөриң сабарларыла араай түнп көрди. Jaанам чугулданып айтты:

— Іубаган колынгla ве тийин түрүн?

Таадам кимиренди:

— Бу не, баланы чыгарган... Jүрген, курсак јиген... Эмди не де әмес.

— Jүүлбe,—деп jaанам оны токтотты.

Таадам jaанам jaар кылчас әделе, эжик jaар базып барадала айтты:

— Менде оның сööгин тудар акча јок, канайдатан әдин, бойынг la бил...

— Уйалбас танманы сени!

Мен айылдан jүре береле, әнирге Jетире jaанбадым.

Коляның сööгин эртезинде әртен турған жуугылады; мен церквеге барбадым, ийдимле, Язтың адазыла коко әнем-винг сööгия жаткан јердин jaнында отурдым. Уулчактын сööгии салатан оровы Язтың адазы јенил баага казып турым деп, меге мактанып отурды:

— Слер көрүш-тавыш улус, оның учун јенил алдым, оноң ёсқо салковойдон төмөн албас әдим.

Jaаман, уур жыт жытанаң турған сары оро jaар көртөмдө, ороның тууразында чыктып калған кара досколор көрүнет. Мен бир ле әмеш кыймыктангамда, айландыра жаткан кумак тögüлип, кичинек суучактар чылап, агып, оровынг түбине түжет. Ол досколор көмүлип, көрүнбей калзын деп, мен ёнötийин ле кыймыктанып турдым.

— Баштактанба,—деп Язтың адазы айтты.

Jaанам кичинек межикти тудунып алып экелди, „Дрянной мужик“ оро төмөн калып түжеле, межикти jaавамнан алып, кара досколорго коштой тургузып салды, чыгып келеле, кумакты оро jaар буттарыла, күрөкле эжип түжүрди. Оның кангазы, кадило чылап, ышталып турды. Таадам ла jaанам база унчугышпай, ого болушты. Сöök туткан јerde абыстар да, тербезендер де јок болды, койу кресттердин ортозында бис тöртү ле болдыбыс.

Каруулчыкъа акчаны берип, јаанам оны ачынгадый әдип айтты:

— Сен Варяның межигин кыймыктадып ийдинг, а...

— Је кавайдар? Мен тегин де ёсқо кижиин жеринен эмеш казып ийдим. Алдырбас!

Јаанам уулчактың сёбгине јерге јетире бёкёйип бажырып, ылап, туура басты, оны әэчиде таадам, көзин боргулие бүркей jaap алган, өски чејимегин түзеде тартып, басты.

— Ўренди сүрбекен јерге чачкан... — деп таадам кенетийин озолодо јүгүрип, айтты.

Мен јаанамван сурадам:

— Таадам кайтты?

— Кудай оны билер! Та нени сананып јүрет болбогой, — деди.

Күн изү болгон, јаанама базарга күч болгон, онын буттары јалу кумакка чонүп турган. Јаанам улам сайын токтоо, јүзинин терин арчуулла арчыштурды.

Мен албаданып, јаанамнан сурадым:

— Ородо кара неме—ол әнемниң межиги бе?

— Эйе,—деп јаанам чугулду айтты.—Ийтти оны... јыл да ёткөн јок, Варя дезе чирип калган! Кумак јер ондый ине, суу тутпас. Той балкаш болгон болзо, артык боловор эди.

— Улус ончозы чирип калат па?

— Ончозы. Јаңыс ла агару улус чирибес...

— Слер чирибезегер!

Јаанам токтой түжеле, менинг бажымда картузты јазап кийдирис, бир де кокурлабай, айтты:

— Сен онын керегинде сананба, оны сананбас керек. Уктын ба?

— Ќолум—кандый ачымчылу, кандый јаман үеме! Иттатай! деп сававып јүргем.

Менин сагыжым карануйлай берди.

Бис айлыбыска келеристе, таадам самоварды азала, столды белетеп салтыр.

— Чай ичеликтер, күннинг изүзи сүреен әмтири... — Мен бойымның чайым салайын. Ончобыс ичерис,—дейле, таадам јаанама базып келеле, јардын таптады:

— Кайтты, әнебис, а?

Јаанам колыла јаңып ийди.

— Је, канайдар әмди!

— Ол ине! Кудай биске чугулданган, бир ўзүктен ўзе тартып ла туры... Билебис, колдың сабарлары чылап, бек журтаган болзо...

Таадам бу јуукта мынайда токуналу, мынайда јымжак куучындабаган. Мен оның айтканын тыңдал угуп, таадам мениң ачурканғанымды серидип, сары оро керегинде, оның тууразындағы қыпту кара досколор керегинде ундуп койор-го болужар болор бо деп, сананып отурдым.

Же жаанам дезе чугулданып, таадамды токтотты:

— Же болор! Сен Іажына мындый сөстөрди айткан, оноң кемге тұза жетти? Темирди тат јиген чилеп, сен Іажына ла ончобысты ѡиғен.

Таадам јёткүрген айасту табыштанала, жаанам жаар кыл-час өделе, унчукпай барды.

Әртөн тұра неви көргөнімді мен әндириде чеденниң әжи-гияде Людмила кунукчылду куучында бердім, же Людмила оны жаан керексибеді.

— Өскүс јүрзе торт. Мениң адам ла әнем өлтөн болзо, мен сыйыннымды карындашыма артырып салала, бойым жақына монастырьга јүре берер әдім. Мен оноң башка кайда баарым? Кижиге бааррга мен жарабазым,—аксак кижи нени иштеер? Ого ўзеери, аксак балдар чыгарып алзам, не болор?

Людмила, бистин оромның ўй улустары чылап, токуналду сананып айтты; бу ла әндириден ала мениң күүним ол балага соой берди ошкош, айла, јүрүмим кубулганынан да улам, мен Людмила ас туштаар болғом.

Карындашым өлгөн кийинчінде бир-әки конып, таадам меге айтты:

— Капшай жадып уйукта, әртөн тағ алдында турup, одындал барарыс...

— Мен әмеш өлөн-барга жууп алайын,—деп жаанам айтты.

Слободадаң үч беристе кире жерде, састу жерде кайынг ла чиби өскөн койу агаш бар болгон. Агашту жер бир жаар Ока сууга жетире чойилип барган, әкинчи жаңы жаар—Москвага баратан шоссе жолго жетире, оноң до ары чойилип барган. Мында кургак агаштар ла жадыктар көп болгон. Койу агаштың јымжак бүрлериинің ўстинде карагай агаштың баштары каарып корүнет. Ол ылгый карагай өскөн „Савелова грива“ деп жер.

Бу агашту жер ончсызы граф Шуваловтың јөйжөзи, же Ка-Руул ондо уйан болгон. Кунавиновың мещандары, ол ага-

ты бойының ағажындың көрүп, оноң јадыктар јууп, куртак агаш јыгып, јаш та агаш јыгарынаң байланбай тура-тан. Күскіде кышка одун белетеп аларга малта алып, буу курчаныш алған бир канча улус агаш аразы ѡар ууланғылайт.

Таң јаны ла јарыңда бис ўчү чалынду јажыл·мөнүя жаланла бардыбыс. Бистин сол јаныбыста, Ока суувын ары јанында, Дятловый кырдың кызыл·буурыл бажыла, ак би-дү Нижний Новгородтын ѿстинде садтардың јажыл ба-жына, церквелердин алтын бажына очомик күн мендебей тийип түрү. Араай агып јаткан боромтык Ока суудан сеп-син салкын, уйкузырап турган чылап, араай согот. Лютик деп алтын ондү чечек јайкават, чалыяга уурлан калган кү-зүни деп кара·чанкыр ондү чечектер јерге жетире салак-тап калган турғылайт; бессмертніктер деп адайтан јузүн-башка ондү чечектер сарбайыжып калган турат, „түннин јаражы“ — гвоздика деп чечек кызыл чолмөндөрын јайл-тат.

Агаш, кара јуучылдар чылап, биске удура јууктап келет-ти. Байбак чибилер јаан күштарды турғылайт, ак сапту кайындарды көрэбн, кыстар ошкош. Састыг кычкылтым јыды жаланла јайылат. Менле коштой бараткан ийт, тилин чыгарып алала, токтой түжүп, јыт алып, түлкүнин бажын-дый бажын јайкайт.

Јаанамның тонын, козырёк јок эски картуз кийип ал-ған таадам көстөрин сыйкытып, неге де күлүмзиренип, онёл-лоп бараткан чылап, чичекчек буттарыла араай базып ба-рат. Көк кофталу, кара юбкалу, бажында ак арчуулду ја-намнын базыткыры сүүрен—оның кийининен једижерге де күч.

Агашка јууктаган сайын таадам там ла омок, куучынчы боло берди: кейди тумчугыла тартынып, озо баштап сөс-төрди јарт айтпай, ўзе согуш, оның кийининде, эзире бер-ген чилеп, јараштыра айдат:

— Агаштар—кудайдын садтары. Олорды бир де кижи ўрендебеген, јаныс ла кудайдын салкыны, кудайдын агару тыныжы ўрендеген... Јиит тужымда Жегуляларда бурлак * болуп јўреримде керек болгон ло әди! Эх, Алёха, менинг көргөнимди сен көрбөзинг! Ока сууда Касимовтон ** ала

* Бурлак—сууны брё кошту јаан кемени сүүртеп тартып туратан кижи.

** Касимов—город.

Муромго* јетире—эбиреде агаштар. Волганың ары јаана да агаштар Уралга јетөре барган! Бу мыны ончозын кöröргö дö јарап...

Јаанам таадам јаар кылчайып кöröп, меге имдейт, таадам дезе, тöнöзöктöргö бöдүрилип, сöстöрди јараштыра, менин сагыжымга томылта куучындайт:

— Бир катап Саратов городтон Нижний Новгород јаар Макарийдин ярмарказына бис сарју коштогон јаан кеме апаратканыс. Бистин приказчиғис Пурехтен^{*} келген Кирилло болгон, кемеден суу тögötön кижи Касимовтон келген татар кижи болгон, ады Асаф ошкош эди... Суу бажынан биске удура тын салкын болгон,—улустын күчи чыгып, јыгыларына јеткөв, онойып јük арайдан Жегуляга једеле, суудаң чыгып, каша кайнаттыс. Май ай болгон, Волганың јайылганы—талай ошкош, толкулары ээчий-деечий со-гордо, мун тоолу ўүр куулар Каспий јаар јүзүп бараткан-дый кöröнет. Жегули деп кырлар јаскы јажыл кебисле ја-бынып, тенери јаар кöдүрилген турат, тенериде ак булуттар кайкалап јүрет, күннин алтын чогы јерге тийип кайылат. Амырап, айландаира јердин, сууның јаражын кöröп отурдыс, улус кандый да јалакай болуп, бирүзи-бирүзине карузый бердилер; сууда соок салкын согуп турган, суунынjakазында дезе јылу, јараш јыт јытанат! Эңиргери бистин Кирилло—бойы кату, јажы јаанай берген кижи болгон,—бут бажына туруп чыгала, бöргүн бажынан суурып айтты: „Je, уулдар, мен слерге эмди бий де эмес, јалчы да эмес, барыгар, мен агаш аразына ууланадым!“ Бис ончобыс, бу не боло берди деп, кайкай бердис. Апараткан неменинг ээзи-нин алдына карузына турар кижи јок, биске бааррага јара-бас—улус бажы јок канайып базып јүретен? Волга суула да бараткан болзо, чаке де ѡлдоң азып јўре берерден маат јок. Улус деген неме—јўулгек анла тўней ине—ол неге ачынар? Коркий бердис. Кириллоның куучыны јаныс: „Мы-найда слерди кабырып јўрер кўүним јок, агаш ортозына барадым!“ Бистин кезиктерис оны соголо, кўлўп салар деп тапкан, кезиктерис Кириллого килеп, олорды токтодып кый-гырыштылар. Асаф деп татар уул „Мен база барадым!“ деп кыйгырат. Тўбек болды. Татар уулга эки ѡлдын акчазын ээзи тўлобöгөн, эмди ўчинчи ѡлдын тал ортозына јеткен—алатан акчазы кёп болгон. Тўн киргенте кыйгы-табыш ток-

* Муром, Пурех—городтор.

тободы, түн кирерде 7 кижи бистен јүре берди, бис та он алты, та он төрт кижи арттыс. Бу сее агаш!

— Олор карачы-уурчы болорго барган ба?

— Та карачы-уурчы болорго бо, та тегин ле тенип барган ба—кем билер,—ол тушта ондай керектерди улус јетире аайлабайтан.

Jaанам крестенип турды.

— А кудай! Улусты санаанар болzonг—ончолорын килей берерин, ончолорына ичин ачыры.

— Санааны кудай ончо улуска берген—köрмөс кайдаар тартып турганын билип јүр..

Састын төнөзбөктөривинг ортозыла, јабызак, чичке чибильдердин жаңыла барган чалынду чичекчек јолло агаштын ортозына кирдис. Агаشتынг ортозына јүрерге, Кирилло чилеп, јүре бергени кандый јакшы деп мен санаңдым. Копчы, көришчен улус, согуш, аракы агаш ортозында јок, ондо јүрэгін таадамнынг ач, жаман кылығы керегинде, әнемниң сёбиғи јаткан кумакту оро керегинде, кижинын јүрегин базып, санаазын караңуйладып турган ончо керектерди ундуп саларын.

Кургак јерге једеле, jaанам айтты:

— Отұрып, әмеш ажанып алактар!

Jaанамнын таарында арыштын кулурынан әткен калаш, жаш согоно, огурчындар, тус ла творог бар; таадам курсак жаар кемзингендү көрүп, көстөрия типилдедет.

— А, кудаймай, мен азық та албагам..

— Курсак оячобыска једер...

Карагайдын жес ошкош сабына ѡйлонип алала отурдыс, чагананың јыды јытанат, жалантан әзин согот, блондёр арайнан жайканыжат; jaанам блондёрди ўзүп, зверобой деп ѡлёнг, тамырлу ѡлён кандый оорудан әмденерге јарайтанин, чилгемнин јелимдү иван-чайдын, тозынду плавун ѡлонғын кижиге јарты јок күчи керегинде куучындап отурды.

Таадам жадык агаштардын будактарын томурып, жадыктар жондор турды, мен ол будактарды жаңыс јерге јууктадып таажыр учурлу болғом, је мен таадам көрбөс аразында jaанамды әәчий койу агаштынг ортозына кире бердім. Jaанам жоон карагайлардын ортозыла араай базып јүрет, агаштын ийнезиле бүркелгөн јерден неин де көрүп бойыбыла эрмектенет:

— Мешкелер эрте чыккан, база ла ас болотон әмтири! Кудай ёрөкөн, јокту улусты квлебей турын, јокту кижиге мешке де тамзыкту курсак ине!

Мени көрбөзин деп, мен оның кийининен араай базып бардым: јаанамнын кудайла, блöндöрлö, бакаларла куучындажып турганына чаптык өтпейин деп санангам.

Је, јаанам мени көрүп ийди:

— Таадаңнан качып келдин бе?

Кудай бир катап улуска чугулдайла, бастыра јерге суу жайган, бастыра бар тынду немелер сууга түжүп блгён деп, јаанам јүзүүчокур кебис јабынган кара јерге бököйип куучындайт.

— Кулайдын энези дезе јүзүүн-јүүр блöнгнин ўрендерин јууш алала, јажырып салган, оның кийининде күнди сурагав: күн брёкбн, јерди кургадып бер, оның учун улус сени мактац, кожон кожондоор! Күн јерди кургадып ийerde, кудайдын энези јажырып салган ўрендериле ўрендеп салган. Кудай көрүп тураг болзо,— јер база ла блöнглө бўркелип, тындуларла, улусла толо берген. Кем меге каршу кылык кылынган, деп кудай сураган. Энези, эье мен эткен эдим деп, ол тушта айдынган, кудайга бойына да ээн јерди көррөгө күүнине тиye берген, онойдордо, кудай энезине айткан: слер јакшы керек эткен эмтирир!

Јаанамнын куучыны меге јарай берди, је мен кайкап сурадым:

— Онлый болгон беди? Кудайдын энези суу јайылганын кийининде бир канча болуп чыккан эмес пе?

Эмди јаанам кайкай берди:

— Оны сеге кем айтты?

— Школдо айдышкан, книгалардан кычыргам...

Онойдо айдарымда, јаанам токунай береле, меге йтты:

— Сен оны ары ташга, книжалардан кычырган немеңи сананба, ундуп сал; ондо, книжаларда, чын неме јок!

Онойп айдала, араай каткырды:

— Көрзөн, таңмалардын тапканын! Кудай бар болордо, энези канайып јок болотон, көрзөн! Айдарда, кудай кемненг чыккан?

— Билбезим.

— Јакшы эмтири! Ўренген, ўренген „ билбезим“ болуп калган.

— Кудайдын энезинин адазы Иоаким болгон, энези дезе Анна болгон деп, биске абыс айткан.

Јаанам чугулдай берди, меге удура туруп алала, мен јаар кезе көрүп, катурканып сурады:

— Айдарда, Мария Яковлевна ба? Сен онойып сананар болzon, мен сүниш сабалганың берердем!

Же бир минуттың бажында меге жартап айтты:

— Кудайдың әзизи јаантайын болгон, ончозынан озо болгов! Кудайдың әнезинен кудай чыккан, оның кийининде...

— Христос кемнең чыккан?

Јаанам айдар немезин таптай, көзүү яумун алала, унчукпай турды.

— Христос по? Эйе, эйе, эйе...

Мен јаанамды кудайдың јажытту керектериинде булғап, женип салганым меге жарт, је мен макитыбай, јаанамды кыскава бердим.

Бис там ла ырада, агаشتың бүрүгкүй ортозына кирдис, күвнүнг алтын чогы каа-жаа ла јолдолып көрүнет. Көктөштөрдин ўни шынырайт, күүк каткырып әдет, сары-торко сыгырат, зяблик ўн албай кожондойт, јуш деп атту саң башка күш кунукчыл кожонын кожондойт. Ногон-сары бақалар кижиның буттарының јаңыла калыгылайт, будактардың ортозынан бойының алтын бажын көдүрип алган уж јатты, ол—бақаларды кетеп жат. Тийин тарсылдайт, кара-гайлардың будактарының ортозында оның јелбер күйругы әлес әдет; сүреен көп неме көрүнет, оноң ырада барып, онен көпти көрөр күүнүнг келет.

Агаشتар әмеш сүйүк јerde, олордың ортозынан јаан кижишин өткүре көрүнүп турган оборы көрүнүп келеле, јажыл бүрлерге көрүнбей калат; олорды өткүре мөнүндеп салгандый чанкыр тенери көрүнүп келер. Јерди, јелбер кебис чилеп, женес бүркеп салгав, женестин ўстин тыйынгкат ла торbos чүмдеп чечектелтип јадат, блöндö кан тамчылап калгадандый кайагат суркурайт, мешкелердин ачу јыды јытанат.

Јаанам улу тынып, кудайга мүргүйт:

— Э, кудайдың әнези, агару ёрёкөв, јердин ўстинин ак-ярыгы.

Јаанам агааш аразында, әэзи кижи чилеп, базып јүрет, онча немени көрүп тураг, ончозын алкап тураг. Јаанам-нэн јылу жайылып тургандый, јаанамның баскай јеринде и женес туруп келгения мен анчадала тың сүүнүп көрөдим.

Онойып базып јүргемде, мөв көп немелер керегинде сананып јүретем. Каракы-шокчыл болуп алала, ачап-байларды тоноп, тоноп алган јоёжёни јокту улуска бериp јүрерге кавдый јакши! Онойтсо улус ончозы тойу, омок би-

рўзи бирўзине кўйунбес, бирўзи бирўзин, тудаган ийттер чилеп, тудалашпас эди. Онайдо ок јаанамнинг кудайына, кудайынын энезине ёдид алала, улустынг коомой ѡадын-јўруми керегинде, ёлғон улустынг сёёгин ѡаман кумакту ёрге анаар-мынаар ла кўмўп салатан керегинде айдып беретен болзом, ёакшы болор эди. Јердин ўстинде чек керек юк, ѡаман кылъктар да бар. Кудайдынг энези меге бўдўп, мени сўреен санаалу-укаалу эдетең болзо, мен јердин ўстинде бастыра ѹўрўмди ёскёртип, ёакшы эдип кубултып салар эдим. Улус мени угатан ла болзо, ёакшы ѹўрўмнинг аргазын мен табар эдим! Мен эмеш кичинек, ёе онзы кем юк—Христос менен бирле ѡаш ѿан болгон, онынг айтканын дезе ол тушта ойгор сагышту улус та угуп туратан..

Овойп санаанип барадала, мен бир катап терен ороғо тўшкем, кабырга тужымды ла јиткемди будакка ѡара тартип алгам. Оровын тўбинде соок, илжиркей балқашка јигылып тўжеле, онон бойым чыгып болбозымды билип, јаанама кыйгырып ийериненг сўреен уйалнип отурдым. Ёе ондай да болзо, мен јаанамнан болуш сурап, кыйгырдым.

Јаанам мени тўрген чыгара тартип ийеле, крестенип, айдып турды:

— Кудайга баш! Оро ээн болгони ёакшы, ондо айу отурган болзо, не болор эди?

Онойп айдала, ыйламзырап каткырды. Онын кийининде мени кара сууга ёединип апарала, колымды, јўзимди јунуп, шыркама кандай да ѡалбырактар салала, бойынг чамчазыла ѡаба тангип берди. Йалбырактарданг менинг оорум серий берди, ёе ондай да болзо, мен чучураганымнанг улам айылъма ёдип албай турарымда јаанам мени темир ѡолдиг юнавдагы турага апарып салды.

Мен кўнунг сайын јаанамды сурап турдым:

— Кедери, агаш аразына барак!

Јаавам мойношпойтон, овойп экў юйла, терен кўске жетире ёёнгдор, јилектер, мешкелер, кузуктар юуп ѹргемис. Бистиг терип, юуп алган немелерди јаанам садып туратан, оныла бис экў азыранып ёатканыс.

— Белен курсак јип ёаткан танмалар! — деп таадам биске јаантайын арбанып туратан, ёе бис онынг аш-курсағын чек јибейтенис.

Агаш аразына барганыста, менинг санаам юарып, амърап туратан: ондо ѹргемде, менинг ачывып-коғодогоным увду-
4 М. Горький. В людях.

лып калатан; көстөрим курч, кулактарым сергелен, көгүс-
санаам әлбеп, тыный беретен.

Јаанамды мен там ла тыныда кайкап жүрдим; мөн оны
бастыра улустын әң артығы деп, ончозынан жалакай, жак-
шы, ойгор санаалу кижи деп, бодоп туратам; жаанам чын ла
ондый кижи деп мен там тыныда бүдер болдым. Бир катап
ак мешкелер јууп алала, бис энгиргери жанип келеде-
ристе, жаанам амыраарга отурды, мен база мешкелер бар
эмеш пе деп, агаشتын ортозы жаар бастым.

Кенетийин жаанамнын ўни угуды, көрүп турзам, жаанам
жолдо отурып алган, мешкелерди токуналду кезип отуры,
онын жавында ичи тартыны боро ийт тилин салактадып ал-
ган туры.

— Сен бар, бар ары! Кудайла ары бар! — деп жаанам ай-
дат.

Менинг ийдемди Валёк корондол болтүрип салган, мен
бу ийтти бойыма ўредип алайын деп санандым. Мен жолго
чыгара жүгүрип келеримде, ийт мойыннын бүктеп болбой; сан
башка бурулып, мен жаар ач көстөрининг ногоя отторыла
көрүп ийеле, күйругын минип, агаشتар жаар калып ийди.
Онын тыш кебери ийтке түнгей әмес болды. Мен сыгырып
ийеримде, ол жыраалардын ортозы жаар бурт өтти.

— Көрдинг бе? — деп жаанам күлүмзиренип сурәдү. — Мен
баштап тарыйын таныбагам, ийт деп бодогом, көрөр болзом
— бөрүнгө азулары, айла мойыннын да көрзө — бөрү! Коркий
бертири,.. же сен бөрү болzon, мынан ары бар дедим. Жай-
гыда бөрүлер јобош болотон, онызы жакши...

Жаанам агащ аразында жүргенде, качан да аспайган, жаан-
тан жолды жазым јок билетен. Кандый јөнде кандый меш-
келер болотонын блөнгөнин жыданан билетен, мени де жаан-
тайын ченеп сурайтан:

— Рыжик деп мешке кандый агаشتы сүүп жат? Чийге
жийтен мешкенинг жакшызын корондузынан жанайып ылгаш-
тырып танышырын? Чилгемди кандый мешке сүүп жат?

Агаشتынг чубразында билдири-билдирибес чийүлерден
көрүп, мында тийиннин уйазы бар эмтири деп меге айдып
беретен, мен агашка чыгып алала, тийиннин кышка беле-
теп алган кузугын јууп аллатам; кезикте бир уйада он фунт-
таг ажыра кузук болгон.

Бир катап мен тийиннин уйазынан кузук алап отура-
рымда, кандый да анчы мени аткан, менинг эдиме жирме је-
ти дробь кадалган; жаавам онын ов бир болчогын ийнеле

чукчуу, чыгарып алган, арткандары менин әдимген бир эмештен чыгып, узак көдорылбай јүрген.

Мен ооруны керекке албай, бек тудунып тургавымды јаанам јарадып туратан.

—Эр эмтирин, бек тудунзан—билгир де болорын!—деп мени мактап айдатан.

Мешке, кузук сатканынаң эмеш акча јууп алгавда. јаанам оны улустын көзнөктөринин алдына „јажытту милостыя“ әдип салып койотон, бойы дезе байрам да күндерде самтар. јамачылу кийимдү јүретен.

—Тербезеннен де ары јүрединг, мени уятка түжүрип турын,—деп таадам арбанатан.

—Алдырбас, мен сенинг кызын әмезим, мен бойлу бала әмезим...

Олор әкүдинг керижи там ла көптөй берди.

—Менинг килинчегим ѡскö улустын килинчегинен кöп әмес, мен дезе олордон тын буруладып турым!—деп таадам кыйгырып туратан.

Јаанам оны ёчёштирип туратан:

—Кемнинг баазы кандый, оны кörмөс билер!

Бис әкү көстин-көскö артып калганыста, айдатан:

—Менинг апшыйагым кörмөстөрдөн кут јок коркуп жат! Көрзöн, коркуганынаң кавдый түрген карып жат...je, кижи ле база...

Жайдынг туркунына мен чыдап келгем, агаш аразына јуреле, кийик чилеп, менле јажыт уулдарга да, Людмилага да күүним соой берген. Людмила кандый да кунукчыл керсү болун кörүндө.

Күскиде, јангырлап турган бйдö, бир катап таадам городтоң бастыра бойы сууга ѡдўп калган келеле, бозогонынг јазына, кучыйак чылап, кактасып, оморкоп айтты:

—Je, кулугур, эртен иштеер јерге баарга терген!

—База кайдэр?—деп јаанам чугулду сурады.

—Сенинг Матрёна сыйынна, онын уулына¹²...

—Э-э, таадак, коомой керек таптын!

—Унчукпа, тенек! Оны чертёжник* әдип ўредип салар болор бо.

Јаанам бир де неме айтпай, тёмёя кörди.

* Чертёжник—тураларды, машиналарды, онон ѡскö немелерди эдерденг озо олордың јуругын чаазынга чийип турган кижи.

Мен город јаар баарга турым; ондо јадарым деп, мен энирде Людмилага айттым.

—Менинг удаас база оноор апаар,—деп Людмила санар-кап калган айтты.—Адам менин будымды торт кезип салар керек деп айдат, бут јокко мен кадык болорым.

Жайғыда Людмила арыктап көлтүр, јүзинин терези көгөрип, көстөри там јаанап калган.

—Коркуп турың ба?

—Коркуп турым,—деп, айдала ыллай берди.

Оны токтодор аргам јок болды—городто јадарынан мен бойым да коркуп турғам. Бис экү коштой отурып ала-ла, кунугып, унчукпай узак отурдыс.

Жай болзо, мен јаанамды тербезендереп јүрерге ѡюпкө кийдирип алар эдим (јаанам кызычак болордо, тербезендереп јүрген) Людмиланы кожо алдып јүрер эдис—мен оны кол абрата отурғызып алала, тартып јүрер эдим..

Је ол тушта күс болгон, тышқары чыкту салкын согул турған, тенери учы күйүзы јок булууттарла бүркелип калган, јер чырыйып, балкашталып, түбекке түшкен немедий болуп калган...

IV

Mен база ла городто, межикке түңгей эки кат ак турара, ондо көп улус жұратап жаткан. Тура жаңы да болзо, кандай да ыргак бүдүмдү, тижип калган немедий, кенетийин байыла семиргенче ажанып алған тербезенге түңгей. Туранын кажыла кадында сегис көзнөк, тураның јүзи болотон јerde торт көзнөктөн: алдындағы торт көзнөк эжик алдында абралу аттар өдтөя тапчы јер јаарчыккан, ўстиндеги торт көзнөк челенинг ары жаңында кийим жунуп турған ўй кишинин качинек туразы јаар ла суулу, балкашту јуука јаар көрöt.

Мен көрзөм, ором јок әмтири; тураның жаңында балкашту јуука, оны эки јерден бектеп-салган кургак кечү бар. Сол жаңында арестантский роталар¹³ јаар ууланғас јуука-га айылдың әжигишиң чөп-чөлгөзин төгүп турған, оның учун оның түбинде јаавтайын койу жажыл-кера балкаш жадат; он жаңында, јууказың учы јаар, баларлу бууваты суу, јууказың тал ортозы тураның одожында. Озын чөп-чөлгөө бас-

тырган јарымында чалканчак, уак, ат ёлён ёзүп калган, экинчи јарымында абыс Доримедонт Покровский сад ёскүрип алган; ол садта јукачак агаштардан эделе, јажыл будукла будуп салган таскак бар. Ол таскак јаар таш чачар болzon—агаштары јарс эдип, јарылып туар.

Сүреен кунукчыл, балкашту јер әмтири; чөп-сүрелү, той балкашту јерди күс торт ўреп салган, јер кызыл-сары смола ошкош болуп, кишинин будынан атпактанып турар. Мындык кичинек јердө мындык көп балкашты мен качан да көрбөгөм. Жаланда, агаши аразында балкаш јок, ару јерте ўренип калган, меге городтын бу толугында сүреен кунукчыл болды.

Жууказын ары јанында шалтырап, борорып калган чедендер барган, мен кышкыда айбыга јүретен уулчак болуп јүрген магазин ырагында, олордын ары јанында борорып көрүнет. Магазиннин туразы јуук болгонынан менин санаам там карануйлады. Меге база ла бу оромго журтаарга неенин учун келишти не?

Мен јүретен айылдын әзизин мен билетем, ол карындажыла кожно менин әнeme айылдаپ јүретен, оның кичинек кәрыйдажы „Андрей-ада“, „Андрей-ада!“ деп каткымчылу чынырып туратан.

Олор экилези кубулбайтыр: корчок тумчукту, узун чачту аказы јакшы кижи болгодый; карындажы Виктор, ондайла ат јүстү, јүзинде секундлү бойы әмтири. Олордын әнези—менин жаанамын сыйыны—сүреен чугулчы, арбаңак эмеген. Оның жаан уулы айылду, очын үйи этенир, буудайдын калажы ошкош көбү, жаан көстөри кап-кара ѡңдү.

Мен келген ле күн ол келин меге эки катап айтты:

— Мен сенин әненге стеклярасту торко тальма¹⁴ сыйлап бергем.

Ол келиннин сыйлап бергениве, менин әнем оның сыйын алғавына менен бүдер күүним јок болды. Тальма керегинде меге база бир катап куучындаарда мен айттым:

— Сыйлап берген болzon, макганбай ла отурзаң.

Келин чочуа, менен жана болды:

— Не дейдин? Сен кемле куучындашып турин?

Оның јүзи кызыл-чокур боло берди, көзиян тоостойто көрөлө, обөгөбин кычырды.

Обөгөни кухняга колында цыркульду, кулагынын кийинде карындашту келеле, ўйинин айтканын угуп, меге айтты:

—Менинг ўйиме де, ёскö дö улуска „слер“ деп айдар көрек. Улуска јаман эрмек айтпас керек!

Онын кийинде ўйине кыртыштанып айтты:

—Болор·болбос немеле сея мени шакпыратпа!

—Болор·болбос деп турын ба? Сенинг тörööning болзо...

—Кöрмөс алзын олорды, тörööндöрди!—деп ёбёгөни кыйгырын чыга jүгүрди.

Бу улус јаавамнын тörööви болуп турганын мен база јаратпай турдым; мен көрөр болзом, тörööн улус туш улустан да јаман көрүжет: бойы·бойлорынын јаман кылыктарын туш улустан аргык билип, олор коптожып, улам сайын керижип, согужып турат.

Айылдын ээзиин мей јарадып көрдим, ол чачын кулактарынын кийини јаар эдип, јарашыра силке чачып турат. Оны көргөмдö, менинг санаама „Хорошее дело“¹⁵ кирет. Ол улам сайын каткырып туратан, онын көстöри јалакай, коркок тумчугынын јавындағы чырыштары каткымчылу кыймыктажатан.

—Је болор слерге, керишти токтодоор, андар·такаалар!— деп ол ўйине ле энезиин айдып, јымжада күлümзиренгенде, оок тиштери жақайып көрүп беретен.

Кайын энези ле келди күнүн сайын керижип туратан; олор керижерге кандый белен улус болгонын, мен сүреен кайкайтам. Эртен турадан ала, олор экилези баштарын тарабай, кийимин топчылабай, турада ѡрт чыккан чылап, бир кыптан база бир кылка сунуп туратандар, онойып түжүвеле шакпырагылайтан, жаңысла түште ажанар тушта, энирде чай ичер тушта ла эңирдеги ажаныш тушта амырагылайтан. Ажанарга отурганда ажаныш·ичиш тын болотон, эзиргече, чылаганча курсактанғылайтан, ажанып отурала, курсак керегинде куучындажып, бир эмештен керижип, жаан керишке белетенгилеп отурғылайтан. Кайын энези кандыйла курсак белетегенде, келди айдан:

—Менинг энем мындык курсакты мынайып этпейтен.

—Мындык эмес болзо, мынанг коомой эдетен эмтири!

—Жок, мынанг артык!

—Је оядый болзо, бойыннын эненгеге jүр ары!

—Мен мында айылдын ээзи!

—Мен кем, айса?

—Је болор, андар·такаалар! Бу не, jүүле бердеер бе?— деп айылдын ээзи олордын керижине кирижетен.

Бу айылдыг ичинде не ле неме санг башка, каткымчы-

лу болгон: кухнядан столовойго барғанда, туранын ичинде-
ги сок жаңыс клозет* ажыра баар керек болгон, столовой-
го самоварды аш-курсакты клозет ажыра әкелетен. Ол кло-
зет керегинде јаантайын кокыр-каткы болуп, ондо каткым-
чылу учуралдар болуп туратан. Клозеттинг көнөгине суу
уратаны менинг ижим болгон, менинг уйуктайтан јерим кух-
няда, клозеттинг эжигиниң ле тышкary чыгатан әжиктинг
ортозында болгон: кухнянынг пекезинең менинг бажыма
изүү, будыма әжиктен соок болуп туратан. Мен сооктонг
аргладанып, канча ла бар половиктерди јууп алала, бутта-
рыма салып алата.

Көзнөктөрдинг ортозында әки күскү турган, алтындап
салган кадарлу „Нива“ журналдың јуруктарын қадап кой-
гон. Көзбөр ойвойтон әки стол, он әки венский отургуш
турган. Јаан залда ээн, кунукчыл болгон. Кичинек гости-
ныйда** јымжак мебель, мөнүн айактар, чай ичетен айактар
толтура, ондо бирүзи бирүзинен јаав үч лампа бар. Көзнөк
јок, карангүй кыпта элбек орын, кайырчактар, шкалтар тур-
ган, олордон јалбыракту тағкынынг, персидский ромашка-
нынг јыды јыгачатая. Бу үч кып јаантайын ээв туратан,
айылдың ээлери дезе, бирүзи бирүзине чаптык әдип, кичи-
нек столовойдо*** кыймыражатавдар. Эртен турал сегис час-
та, чай ычиш божогон ло кийининде, айылдың ээзи карын-
дажыла столды јазап тургузып, онын ўстине ак чаазын, го-
товальняларын, карандаштарын, тушту айак тургузып ала-
ла, бирүзи столдың бир учында, бирүзи ого одоштой оту-
рып, иштей беретендер. Стол јайканып туратан. Јаан стол
туралынг ичинде туура турган, балдар алыш јүрген үй ки-
жи ле айылдың ээзи үй кижи балдардың кыбылан чыгып
келгенде столдың кырына согулып, столды кыймыктадып
айсетен.

—Слердин мында телчицп јүрген немегер не!—деп Вик-
тор кыйгыратан.

Айылдың ээзи үй кижи ёйрөп, ёббөгөниян сурал туратан:

—Вася, бу бир неме меге кыйгырбазын деп айтсан!

—Сев столды кыймыктатпазан,—деп Василий эптү-јөптү
айдатан.

* Клозет—чыгып јерге отуратан јер (мында кып).

** Гостиный—турада айылчы уткуйтани кып

*** Столовой—курсак ичетен кып.

—Мен јооной бердим, туралың ичи тапчы.

—Је сидый болзо, бис залга барып иштейтенис.

Је айылдың ээзи ўй кижи колыла чабынып, чугулдан, кыйгыратан:

— Э кудай, залда кем иштейтен эли?

Печкениң оозына кызарып калган јүстүү эмеген клозет-тинг эжигинен бажын чыгарып, кыйгырат:

— Је ол ине, Всия, көрзөн, сен иштеп отурын, ол дезе төрт кып турада төрбөр јер таппай јүрет. Гребешоктоң* чыккан дворянка, бир де сöём санаа јок!..

Виктор шыйтылдада каткырганда, Василай—Болор!—деп кыйгыратан.

Је келин кижи кайын энезиян јүзүн јүкпүрлөп айткылайла, стулга јыгылып, онтой берет:

— Јүре берерим! Олörим!

— Иштеерге чаптык этпезеер, көрмөстөр! деп чугулданына кугарып калган Василий кыйгырат.—Јүүлгек улус јуулган туралар—слердинг ле курсагарга болуп, бел кбдурбей иштеп турым ине! О, андар-такаалар...

Озо баштап мен мындый кериштерден коркуп туратам. Бир катап мен сүрөен коркугам. Василийдин ўий калаш кезетен бычакты ала койоло, клозетке киреле, эжигин ббктоп, ондо аайы-бажы јок огурган. Туралың ичинде бир минутка тым боло берген, онын кийининде Василий клозеттинг эжигин колдорыла түртүрип, ббкчойд турала, меге айтты:

— Ёрёчыгып, шилди оодоло, эжиктинг крючогын алыш ий!

Мен онын сыртына түрген чыгала, эжиктинг ўстиндеги шилди оодо сокком, је эжиктинг крючогын алайын деп тө. мён ббкёйоримде, Василийдин ўий менин бажымды бычактың сабыла аайы бажы јок токпоктой берген. Је ондый да болзо, мен эжиктинг крючогын алыш ийгем, Василий ўийин столовой jaар кийдире сүүртейле, бычагын айрып алган. Соктырган јеримди сыймап, кухняда отурала, темей јерге түбекке түшкенимди билип алдым: ол ўй кижининг бычактарга алган моко бычагыла калаш та кезип аларга күч, кижининг терезине торт тыгынбайтаң эмтири; мен Василийдин сыртына чыкпай, отургуштан да шилди оодып ийгедий болгом; крючокты да узув колду jaан кижиге аларга јенгил болгон. Мынын кийининде олордың кериштеринен мен коркубас болгом.

* Гребешок—јурт јердиг адь.

Василий ле Виктор церкведе хордо сарнап туратандар, олор иштеп отурала, кезикте араай кожонгдой беретеңдер, ақэзы јоң үнле кожонгдойтон:

— Жарашиб кыстың жүстүгин
Мен талайга түжүрдим...

Карындажының чичке ўни кожулып, онон ары экү кожондожотон:

— Ол жүстүкле кояко
Ырызымды јылыйтым.

Балдәрдин кыбынан Василийдин ўйининг табыжы угулатан:

— Слер жүүле бердеер бе? Бала уйуктап жат...

Эмезе айдатан:

— Сен, Вася, айылду кижи, кыстар керегинде кожондобогон дүйнө болzon алдырбас өди. Айла, удабас всеноңшэйтага* шаң согор...

— Је, айса, бис церквенин сарынын сарнайлых...

Же айылдың ээзи ўй кижи церквенин сарынын болгон түшкан јерге сарнабайтан деп айдала, клозеттин кичинек эжиги јаар көргүзетен.

— Оскө јерге көчөр керек, бу не жүрүм! — деп Василий айдатан.

Столды да солмыр керек деп, ол улам сайын айдып туратан, је ондый куучын ўч јылдың туркунына улай куучын ла болуп артып калган.

Мен жүрген айылдың ээлери улус керегинде куучындашканда менин санаама магазин киретен — ондо ондый ок куучын угуп жүретем. Бу улус бойлорын база городто ёнг артык улус деп бодоп турганын, мен билип жүрдим, улус бойын канайып тудунатан ээжилерди олор ончозын билер, меге жарты јок ээжилерге тайанып, олор овочо улусты күнкайран жок јамандап туратан. Улусты онойып јамандаганын уккамда, мен ачынып, кыјырантып, кунугып жүретем. Мен жүрген айылдың ээлериин тургускан ээжилерин бузарга мени макатып туратам.

Менин ижим көп болгон: айылдың ичин жуувадатам, среда күнде кухняны жуватам, самоварды ла јес айак-казанды арчыйтам, суббот күнде бастыра кыптарды, эки телкишти жувуп туратам. Одын жарып, оны тажып, айак-казан јунуп,

* Всеноңшэйт — церкведе энгирдеги мүргүүл.

картошко ло огородтың оноң до ёсқо ажын арчып, јувуп туратам, Василийдин ўйиле базарга барып, садып алган немелер салған таарды онын кийининен алып јүретем, магазинге, аптекага барып јүретем.

Менинг эң јуук бийим—јаанамның сыйыны, тал-табышту, чугулчы эмеген үйкудан өрте, алты час киреде туратан; түрген түкей јунунып алала, кудайдын сүринин алдына турп, јаныс ла алдынан кийетен чамчалу тизеленип алала, кудайга бойының јүрүми керегинде, балдары керегинде, келди керегинде комудап туратан.

Бүрүйтэ тудуп алган сабарларын мандайына јаба тудуп алала, ыйламзырап айдып туратан:

— О, кудай брёкён! Мен неви де сурабай турым, меге не де керек јок—меге јаныс ла амыр бер, бойының күчинле, кудай меви амыралип сал!

Оның сыйыдына мен ойгонып келетем; ойгонып келеле, эмегенвин молитвазын јуурканымның алдынан угуп, коркуп јадатам. Јанмырга ѡлдонып калган көзнөктөрди ёткүре күски боромтык күн кёрöt, полдо, соок, боромтык јerde кижишин боро оборы колдорын чочыганду көдүрип, јайканып турат; эмегенниг кичинек бажынан јантыйып калган арчуулының алдынан сары, суйук чачы мойныныла жардына јайылып, салбандаш калган, арчуулы бажынан улам сыйын түжүп турат; эмеген сол колыла арчуулын јазао, кими-ренет:

— Жара тартсын сени!

Талайып алган колыла мандайына, ичине, јарындарыва соғуп, шымыранатан:

— Келдимди дезе, менин учун кыйынга тургус, кудайым; менин ачуумды ончозын ого сал! Менин уулемның көзин ачып бер, ол ўйин јазап көрзин, Викторушканы база көрүп билzin. Э, кудайым, Викторушкага болуш, быянынды ого јетир...

Викторушка мында ок, кухняда палаттың ўстинде ўйуктап жат. Энезиниң тал-табыжына ойгонып келеле, ол ўйкузырап калган ўниле кыйырат:

— Эве, слер база ла танг эртеннен ала кышкырып турыгар ба? Бу кандый түбектү неме эди!

— Је, је, ўйукта,—деп эмеген буруланып шымыранат. Бир эки минуг унчукпай, ары-бери јайканып турала, база ла ачу-корон бажырат:—Олордың сөök-тайагы оодылзын, орды-туби ойылзын, кудайым...

Менинг таадам да онойып коркушту бажырбайтаян.

Кудайга бажырып божойло, эмеген мени ойгозотон:

— Тур, кёбижин жетти, улустың айылында уйуктаарга јүрген эмезин! Самовар тургус, одын экел, такпайларды эңирде белетең салбаган ба? А!

Мен эмегенниң шыркырууш үниян укпаска, не ле неменин түрген эдерге чырмайадым, ёл эмегенге жакши көрүнер арга јок, ол кухнянын ичиле, кышкы шуурган чылап, ийиктeliп, шыркырап туратан:

— Арай, көрмөс! Викторушканы ойгозып ийзен, мен сее берерим! Лавкага јүгүр...

Тегин күнде эртен тура чай ичерге эки фұват буудай-дың калажын, эки акчага дезе келинге јарым акчадан болчок калаشتар алып туратандар. Мен калаш алыш келгемде, ўй улус калаشتы серемжилў аյқтап көрүп, алакандарына салып, бескелеп, менен сурагылайтаян:

— Ўстинде кошкон талям калаш јок болды ба? Јок по? Оозынг ач! — оозымды көрөлө, маказырап кыйгырыжып туратан:— Жип салған эмтири, тиштеринде калаشتың оодыктары јюри!

Ишти мен күүнзеп эдетең, туранның ичинде кир-балкашты јоголторго, пол јуварга, јес казандарды, әжикин тут-калајын арчынрга мен сүүйтэм. Амыр-әнчү отурғылаганда, ўй улус менинг керегимде мынайда куучындашканда-рын мен көп катап уккам:

— Кичеемкей уул.

— Ару-чек јўрет.

— Кыйышчаны ла сүреен.

— Је, кёёркайим, сны кем ўреткен болор деп!

Олор экү мени бойлорына уккур эдиp ўредип аларга албаданатандар, ёл мен олорды тенексү улус деп көрүп, сүүбейтем, айткан сөстөрин укпайтам, жаантайын арчажып туратам. Кезик куучындарды мен торт тообой турганымды көрүп, келин улам сайын меге айдып тураг болды:

— Сени бис түрени, јокту биледен алгавысты ундубай јўр! Мен сенинг эненге торко тальма сыйлаш бергем. Стек-лярусту!

Бир катап мен ого айттым:

— Ол тальма учун эмди мен слерге теремди сойып береин бе?

— Кудай, бу уул ѡртөп тө салатан эмтири! — деп келин коркуп-чоочуп кыйгырып ииди.

Ненинг учун „öörtöп салар“ деди деп, мен алан кайкадым.

Олор экү айылдын ээзине менинг керегимде коптонып туратандар, Василий дезе меге кату айдатан:

— Сен, карындаш, токто!

Же бир катап ол энезине ле ўйине айтты:

— Слер де базаjakши ла улус! Уулчакты, ат чылап, иштедип турадар,—бىкъо уул болгон болзо, туку качан кача берер эди, әмезе мыңдай иштең блўп калар эди...

Үй улус чугулдангандарына торт ыйлай бердилер; Василийдин ўйи јерди тееп, аайы-бажы јок кыйгырып турды:

— Онын козиначе онойып айтпас керек, узун чачту төвек! Сен онойып айдарында, ол әмди мени тоойтон бо? Мен барлу ўй кижи ине.

Энези ыйламзырап, улуп отурды:

— Кудай бойы билzin, Василий,—је көрөрин—сен эл уулчакты ўреп саларын!

Чугулданган ўй улус јүре берерде, Василий кату айтты:

— Уктын ба, көрмөзök, сенинг керегингде кандай тал-табыш болды? Тааданга жандырып ийер болзом,—база ла борботко јууп базып јүрерин!

Мен чугулым бадырып болбой айттым:

— Бор-ботко јууган кижи слердин айылда јүргенинен jakshi јүрер! Ўренчак эдип алала, әмди неге ўредип турыгар? Жайынты тёгөргө...

Василий менинг чачымды öнгзүретпей, араай тудуп алала; менинг көзим жаар көрүп, кайкап айтты:

— Сен күлүк әмтиарин! Ондай кылык меге јарабас, јо-ок, јарабас...

Мени чыгара сүрүп ийер болор деп бодогом, је эки конгон кийининде Василий түрүп салган калынг чаазын, карандаш, угольник ле линейка тудувып алып келген.

Чаазында көп көзнөктүү, балкалштан эткен јуруктарлу эки кат тута јурап салган әмтиир.

— Бычактарды арчып божозонг, бу мыны јуррап сал! Бу сеге циркуль! Бу чийүлерди кемжийле, учтарын чаазынга точкаларла темдектеп сал, онын кийининде линейка салып, точкадан точкага жетире каравдашла чийүлер эт. Озо баштап узада — онызы горизонтальный чийүлер болор, онын кийининде туура — онызы вертикальный чийүлер болор. Же, эт!

Ару иш иштеерине ле ўредү башталып турганына мен

сүреең сүүндим, жаазынды ла инструменттерди кайкап көрүп, эдер немемди билбей турдым.

Же ондый да болзо, ол ло тарыйы колдорымды јунуп ала-ла, ўренерге отурдым. Жаазынга горизонтальный чийүлерди ончозын әдип салдым, түнгейлештирип көрөримде уч чийү артык та болзо, жакшы болды! Вертикальный чийүлерди ончозын әдип ийеле, кайкап көрдим: тураның јөзи торт ўрелип калтыр; көзнөктөр көзнөктөрдин ортозындағы болотон јерге барып калтыр, бир көзнөк дезе торт туура јўре береле, турадан чыгып, турага коштой кейде турды. Парадный крыльцо база көдүрилеле, эжикти каттай туратан жерине келгө, туравың көзнөктөриниң ўстинде теккиштей эткен жери жабынтының ортозына чыккан, жабынтының бойындағы көзнөк трубаның ўстинде болуп калган.

Мындың түзедип болбос кубулгастар канайып болды не деп санавып, мен јурук жаар узак көрүп, арай ыйлабай турдым. Ол ненин учун ондый болгонын билип болбой, мен керекти мынайып жазадым: туравың көзнөктөринин бажында, жабынтызының ўстинде таандарды, күүлелерди, кучы-ယактарды јурап салдым, көзнөк алдында—зонтик тудуңган, талтак, тойрык бутту улустарды јурап салдым. Оның кийиннинде бу јурукты кыйа тарткан чийүлерле ѡлдоп койоло, ўредүчиме апарып бердим.

Василий кабактарын ёрө көдүрип, чачын селмейтип ииеле, соогын тартынып сурады:

— Бу не, уул?

— Жанмыр жаап туры, — деп мен жартадым. — Жанмыр жааганда, туралар ончозы кыйа турган болуп көрүнер, ненинг учув дезе, жангыр бойы жаантайын кыйа жаайт. Күштар — бу ончозы күштар — көзнөктин ўстинде жажынып калгандар. Жанмыр тушта жаантайын ондый болотон. Бу дезе — улус айылдары жаар јүгүрижет, бу — барыча жыгылып калган жадыры, бу дезе — лимон садып јүрген кижи...

— Алкыжым жетсин слерге, — деп Василий айдала, столың ўстине эңчайип, чачыла чаазындарды әэже согуп, јаркиреде каткырды: — Ох, жара ла соксын сени, танманы!

Jaав ичин, бочко чылап, жайкап, Василийдин ўйи келда, менинг ижимди көрөлө, обөгөнине айтты:

— Сен оны сабап салсан!

Же Василий эптү-жөптү айтты:

— Алдырбас, мән бойым да онойып баштагам.

Тураның јуругында јастыраларды кызыл карандашла темдектеп береле, ол меге база чаазын берди.

— Је база бир катап әдип көр! Керекти билип албаганчын бу мыны чиңип отурагын.

Экинчи катап көчүрип јураганым эмеш онду болды, жаңыс ла бир көзбөй әжик болотон јерге барып қалды. Тураның ичи ээн болбозын деп, мен ого јүзүүв-башка улус јуртадып салдым: көзнөктөрдө серүнденип отурган барыняларды, папирос тудынган эр улусты јурап салдым, танкы тартпайтаян бир әр кижи улуска бойының узуу тумчугын көргүзип отурды. Эжик алдында әбрашу ат турды, ийт жатты. Василий чугулданып сурады:

— Сен мыны не уймадын?

Улус јокко кунукчыл болотон деп, мен јартап бердим, же Василий мени адылды:

— Ары кедери эт мыны ончозын! Ўренерге турган болzon — ўрен! Мындый кылык — шок...

Учы учында мен көчүрип јураганым јуруктагы турага түней болордо, айылдын әэзи оны јарадып көрди.

— Әдип салдын ине! Ондый болзо, бис экү керекке түрген ўренип алары..

Оның кийининде меге мындый јакару берди:

— Бистин јаткан квартираның планын эт: комнатаалар кажы жаңында туры, әжиктери, көзнөктөри кажы жаңында, кандый неме кайда туры — ончозын јурап сал. Канайып эдерин, мен сеге көргүспезим, бойын эт.

Мен кухняга барада, бу ишти неден баштайтанын сана-нып отурдым.

Је менинг чертёжный керекке ўренерим бу ла тарыйын токтоп қалды.

Менинг жаңыма айылдын әэзи әмеген базып келеле, казырлавып сурады:

— Чертить эдерге турын ба?

Менинг чачымнан тудала, столто бажымда түртүрерде, тумчугымнан, эрдимнен кан жайрай берди; әмеген секирин, чертежимиди јырта тартала, инструменттерди столдон түжүре мергедейле, мыкындарып тайанып, очуркеп айтты:

— Ме, чертить эт! Јок, мындый кылык јарабас! Туш кишини иштедип салала, бойынын кожо чыккан сок јангыс карындажын сүрүп ийетен бе?

Айылдын әэзи Василий јүгүрип келди, оның ўйи јайка-нып базып келди, сүреен јаан кериш башталды: ўчилизи

бирүзи бирүзининг ўстине чурап, түкүрижип, чынырыжып, багырыжып турғылады. Ўй улус ыйлаарга бойлогының кыптарына жүре берерде, айылдын ээзи меге айтты:

— Сен эмди тургуда ўренбебу керекти ташта, овон улам не болуп турганын бойын көрүп турынг ине!

Мен ого калеп туратам: ол ўй улустын кыйги табыжынан ўргүлжиге түлейжиrep калғандый, оны көрөр болzon, күчи јок, курантып, ўрпейип калган көрүнер.

Эмеген мени ўренбезин деп, меге ёётитийн аршамык эдип турганын мен бу учуралдан озо до билиц жүретем. Чертить эдерге отурад алдында мен јаантайын овонг сурап туратам:

— Эдер неме јок по?

Эмеген бўркўлип калган айдатан:

— Керек тушта айдып ийерим, отур ла бары...

Бир ле эмеш ёй ёткёндö мени нени-нени эдерге айбылайтан, эмезе айдатан:

— Йаав тепкишти канайып јалмаган эдин? Толуктарда тозын-тоброк толтура!.. Бар, јалмап сал...

Мен барып кёргомдö, тозын да јок болотон. Тозын јок-эмтири ине деп айткамда, эмеген кыйгырып чыгатан:

— Сен менле арчажарга ба?

Эмеген, шокчыл кызычак чылап, сүмеленип, меге шок жетирип туратан: бир катап эмеген менинг чертёжторымга кваз тёккён, бази бир катап кудайдын сүрининг алдындагы лампаданынг саржузын тёккён. Онойып түрген чугулдайтан, ончо улусты, ончо немена јамандап, коптоноғонын онойып тын сүйүтен кижиши мен миңаң озо до, мынынг кийининде де көрбөгөм. Улус ончозы коптоноғорго сүүп жат, је эмеген комудаганда, кожондол турган чылап, сүүмжилў маказырап туратан.

Карыган эмеген уулын сүрея сүйүтөч болгон, уулын јажыдып, әркеледип турганда санаазы эзделген кијидий, оны угарга каткымчылу да, коркушту да болгон. Эртең тұра кудайга мүргүп алала, пеккенинг јанында јалбак агашқа турор, палаттыны агажына ғазанактансап алала, аайы-бажы јок шыйтылдап туратан:

— Учурал болуп тапкан уулым, кудай бергес уулым, менинг ару эди-каным, ангелдинг јенил јуни ошкош уулым. Ўйуктап жат, — уйукта, балам, уйукта, сенинг ал-санаанды јенил уйку бўркезин, алатаң кижиң жараштардын жаражы, каанын балазы, бай коjойымнын кызы тўжине кирzin! Сенинг ёштўлеринг туулбай јадып ѡлзин, сенинг најыларынг

жүс жаш жақазын, қыстар сениң кийининен, сукуштар әркегиң әзчиген чилеп, әзчизин.

Оны угуп, мен каткымды бадырып албай жәдадым: жаман қылқыту, жалкы Виктор томуртқага түней—ондый оқ чокыр, жаңа тұмчукту, ондый оқ очош, бойы неме аайлас.

Кезекте әнезининг табыжына ойгонып келеле, Виктор уйкузырап, кимиренген:

— Көрмөс слерди алзын, эне, кижининг кулагына не қыркылдайдаар... Кижиге жүрүм де бербес!

Кезикте әмеген пеккениң жаңындагы агаштан түрген түжүп, күлүмзиренип айдатав.

— Же, уйукта, уйукта... чугулчы уул!

Же кезикте керек міндей да болуп туратан: буттары бүктелип, әмеген пеккениң қырына жада түжеле, оозын ачып, тилян өртөдип ийген чилеп, жаң-жаң тынып, ачу-қорон сөстөрди урултып ииетен:

— Ондый ба-а? Сен әненди көрмөсқо бар дединг бе, ийттін уулы? Ох, танманы сени, әрлік меге сени берген, туулбай жүрүп чирип калған болзоң кайдадын!

Әмегевнің айдып турған жаман сөстөрға угарға коркүшту болгон.

Ол көп уйуктабайтан, кезикте түнде канча-кавча катап тұра жүгүрип, мениң жаңыма жада түжүп, меви ойгозып туратан.

— Бу слер кайтаар, не болды?

— Үнчукпа,—деп шымыранала, әмеген крестенип, караңуїда та нени де аյқытап туратан.—Э, кудай... Илья пророк... Улу қынналған Варвара... блұммен аргада...

Колдоры тыркырап, свечи күйдүретен. Ол жаң тұмчукту тегерик жүзин, нени де сакып турған чылап, бултыбып, боро көстөри жалтасып турғандың түрген-түрген жумулып, айландыра турған немелерди ширтеп көрүп туратан. Кухняның ичи жаң да болзо, ондо шкафтар, кайырчактар толтура, онын учун түнде кухняның ичи кичинек болув көрүнет. Көзінектөн айдың жаркыны араайын тиісет, кудайдын сүрлерининг алдында очпос лампаданың оды мызылдаш күйет, стенеде бычактар, тош чылап, суркурайт, полкаларда кара сковородкалар көрүнет.

Әмеген пеккедең түшкенде, сууга кирип турған чылап, чеберленип түжетен, жыланаш буттарыла мачылдадып, то-лық жаңа баратан. Толыкта жайынты уратан көзінектін ў-

тиңде кулакту колјунгуш турган. Оны көргөмдө, кижицинг кезип салған бажы санаама киретен; ол ок толукта суулу қбнөк турган.

Сууны јудуп ичиp алала, онын кийининде көзнөктинг кыртып калған шилизи јаар көрүп туратан.

— Алкыш бер, кудай ёрёён, алкыш бер,—деп шымыранып, сурал туратан.

Кезикте свечини очурıp ийеле, тизеленип алыш,—Мени кем сүүп јат, кудай, мени кем керексип јат?—деп ачурканып, шымыранып туратан.

Печкенинг ўстине чыгып барадала, трубанынг бөги бек эмтири деп тудуп көрүп туратан; колын көёгө уймап алала, аайы-бажы јок арбанатан, онынг кийининде, кижиге көрүвбес кандый да неме оны талдыра согуп ийген чилеп, кенетийин уйуктай беретен. Эмеген мени јаман көрүп, темей јерге арбаган тушга мән санаватам: таадам бу ўй кижини алган болзо кайдат,—таадамнынг тынын кыйар эди! Эмегенге де једижиp турар эди. Эмеген мени улам ла саýын арбап туратан, је кезик күндерде онын тишкектип, уужалып калғав јўзи кунукчыл болуп, көстөрине јаш то-луп туратав. Ондый күндерде ол комудап айдып туратав:

— Сен менинг јўрумимди јакшы болор деп турынг ба? Балдарды чыгарып, азырап, чыдадып алгам,—онон не тузза болды? Олордый казанчызы болуп јўрим—меге јакшы ба? Уулым туш ла јўрген кадытты экелеле, чыккан энезин ого толуп ийген—ол јакшы кылык па? Је?

— Јаман,—деп мен акту јўрегимнен айдатам.

— Көрдинг бе? Ондый ине...—деп айдала, бир де кичинек уйалбай, келди керегинде куучындан туратан:

— Мен оныла кожо мылчага јўргем, көргөм оны! Онын та незин јакшы көргөн уул болбой? Ондый ўй улусты јараш дежетен беди?

Эр ле ўй улустын керегинде эмеген сүреен јаман айдатан; озо баштап мен онынг куучынын уккамда, јескинчегим келетен, онын кийининде онын куучынында чын сөстөр бар болуп турганын сезип, мен оны ѡилбиркеп, лаптаап угар болгом.

— Кадыт кижи күчтү, ол кудайдынг бойын да тёгүндеп салған. Улус тамыга Еванынг керегинде түжет, билеринг бе?

Ўй кижиининг ийдези керегинде эмегенниң куучыны түгөнбегедий болгон. Мындык куучындарла эмеген та кемди де коркударга турган ошкош деп мен бододым. „Ева—ку-

дайды төгүйдөп койгон^{*} дегени менин сагышыма аңчадала тын томулган.

Бистиг туранынг јанында база овдый ок туралардын орто-зында деңщиктер,^{*} жетирүгө жүретен солдаттар јаантайын тоңтура болотон, олорго кийим јуватан ўй улус, горнич-ныйлар,^{**} казанчы ўй улус келип туратан; казан азатан қыптарда (кухняда) јаантайын кериш, согуш, ый-сыгыт бо-луп туратан. Солдаттар бирүзи бирүзиле, јер казып иш-теп турган улусла, туралардын ээзинин јалчыларыла согу-жып туратандар; ўй улусты согуп туратандар. Ол сұ-ка-дык, эр-јажына једип калған уулдар јаантайын кокымай қылык қылынып туратандар. Бу мындык кокымай, ўй улус-ка кийинду, уйатту јүрүм керегинде мен јүрген айыл-дын ээлери түште ажанып, әнгарде чай ичиp отурған туш-та бир де әмеш кемзинбей куучындаражып отурғылайт. Тыш-кары болгон бастыра керектерди карыган әмеген качан да билбей калбайтан, ол керектерди макатып, öкпööриp куу-чындайтан.

Келди онын[†] куучынын унчукпай, калын[‡] эриндериле күлümзиренип, угуп отуратан; Виктор аайы-бажы јок кат-кырып туратан, Василий дезе, јўзин јескимчилү чырында-дып, айдатан.

— Же болов, эне...

— Э кудай, бу меге әмди оос то ачарга јарабас па? — деп әмеген комудайтан.

Виктор энезин көкүдип туратан:

— Куучындагар ла, эне, уйалар неме јок! Туш кижи бар әмес...

Јаан уулы энезин килеп те, онын[†] қылыгынан[‡] јескинип те туратан, энезиле көстин-көссо артарынан[†] кийин[‡] туратан. Олор әкүден-әкү артканда, энези уулына онын[†] ўйи керегинде коптонып, қыйалта јок акча сурап туратан. Уулы энезине мендей-шиндей бир салковой, әмезе ўч салковой чаазын акча, бир әмеш мөгүн акча туда беретен.

— Акчаны тегин јерге алыш турыйгар, эне, мен акча ка-рамдан турганым јок, је акчаны темей алыш турыйгар!

* Деңщик—озо тушта офицерде кул болуп служить эткен солдат.

** Горничный—айылдын[†] ичин јуунадып, ару тудатан јалчы ўй кижи.

— Мен тербезендерге берерге, церкведе свечи аларга түрм ине...

— Је, ондо кандый тербезендер болор деп! Викторды слер чек ўреп јадыгар.

— Сен карындашыңды сүүбей јадын, јаан килинчек алынып турын!

Уулы колын јанып ийеле, јўре беретен.

Виктор энезин торт тообойтон, оны шоодып туратан. Онын јимекейи сүреең болгон, ол јаантайын торолоп јуретен. Воскресен күндерде энези тату калаш бышырала, бирканча болчок калашты горшокко сугуп, менинг орынының алдына јажырып салатан. Церкведен келеле, Виктор горшокты таап алала, арбанып туратан:

— Мынанг көп артырза кайдар!

— Көргүлеп иабезин, тык капшай!..

— Сен меге курсак уурдаң берип турганыңды мей айдып та берерим.

Бир катап мен горшокты чыгарып алала, эки калашты жип салгам,— Виктор овын учун мени сабаган. Мен оны сүүбейтем, ол мени база сүүбейтен, мени кыйнап туратан, түжине ўч катаптап сапогын арчыдатан, палатька чыгып уйуктаар тушта, досколордың јигин ырадып ийеле, менинг бажыма шықап, түкүрип туратан.

„Аңдар-такаалар“ деп улам сайнан айдатан аказына адар-каждып, Виктор ўлгер сөстөр айдып туратан, је онын ондай сөстөри бир де учуры јок болгонын, мен кайкап угатам.

— Энэ, онг јаныгар јаар!— менин чугулым кайда?

Ол менен тенексү суректар сурап, торт кыйнап туратан:

— Алёшка, улус ненинг учун „синенъкий“ деп бичийт, айтканда „финики“ дежет? Ненинг учун „около кола“ деп эмес— „колокола“ деп айдыхат? Улус ненинг учун „где плачу“ деп айтпай— „к дереву“ деп айдыхат?

Меге олордың ончозының эрмек-сөстөри јарабай турды, менинг јаанам ла таадам эптү, јараш тилдү улус, мен олордың ондый јараптилине ўренип, темигин калгам, онын учун бу улустың эрмегиинде саң башка сөстөрди кайкап угуп, билип болбойтом. Олор торт бириктирип болбос сөстөрди бириктирип айдыхатан: „коркушту каткымчылу“, „ольгөвчө курсак јиир күүнім келет“, „коркушту сүүнчилү“; мен бодозом, каткымчылу керек коркушту болбогодый, кижи сүүнгендө— коркушту неме болбогодый, кажы ла кижи олёр күүнине јетире курсактанып турат ине.

— Онойдо айдарга јарабас ине! — деп мен айдатам.

Олор арбанып чыгатан:

— Көрзөң, кандый үредүчи табылган! Кулагын ўзүп салар болзо...

Же „кулак ўзер“ дегени база жастыра сөс деп, мен жарлатпайтам: олбон, чечек болзо, ўзерге кем јок, кулакты канайып ўзетен?

Кишинин кулагын чын ла ўзер аргалу деп бүдүмчилеерге, олор менинг кулагымды да чойип туратандар, же ондый да болзо, мен макатып айдатам:

— Кулагым түней ле ўзүлбеген!

Мында, эбиреде јүрүмде калју, шок, уйады јок кылыктар сүреен көп болгон, Кунавинин оромдорында „Публичный туралар“, „гулящий“ кыстар* да көп болзо, ондо мындык кылыктар мынан ас болгон. Кунавинводо јуртап жаткан улустынг күч, торо јүрүмин көргөндө, ондый кылыктардың болоры да жолдузын билип турарын. Мында улус тойу, жакшы жаткан, иш эдер ордына олор тегинеле шакыражып, ары-бери јүгүрижип јурет. Мындағы бастыра јүрүм кандый да кунукчыл, ачу, каргышту болгон.

Менинг јүрүмим коомой болгон. Жаанам меге айылдан келгенде, менин сагыжым анчадала тың јаманданатан. Жаанам кара (кийин жанындағы) кирнестеден келеле, кухняга кирип, кудайдың сүрлерине крестенип бажырып туратав, онын кийининде сыйынына эңчейип бажыратан. Жаанам сыйынына онойып бажырганда, менин ўстиме бир канча пуд јүк жүктеп бергендий болотон, менин жерге жаба базып, ту-малап турғанды билдиритен.

— Бу Акулина туры ине, — деп, айылдың ээзи эмеген жаанама бир де кичинек төрбөнзибей, сүүнбей айдатан.

Мен жаанамды торт таныбай туратам: эриндерин кыпчыйып, јүзин кижи таныбагадый эдип кубултып алала, эжиктинг алдына, жайытылу көнөктинг жанындағы тактага отуран, бурулу кижи чилеп, унчукпай, сыйынының суректарына карузын араай, уккур беретен.

Мен оны көрүп чыдабай, чугулданып айдып туратам:

— Бу канайып турараар, кайда отурып алдаар?

Жаанам мен жаар әрке имдел ийеле, айдатан:

— Сен унчукпай отур, сен мында айылдың ээзи эмес инен!

* „Гулящий“ кыстар — акчага болуп садынып јүрген, балыр јүрүмдүй ўй улус.

—Ол јаантайын ондый, оны соксонг до, адылзанг да—түнейле ёсқо улустың керегине кирижип турар,—дел айылдың өзүи эмеген комудалын баштайтан.

Кезикте макатып јаанамнаң сурал туратан:

—Не, Акулина, тиленчи-тербезенинг јүрүмин јүринг бе?

—Ондо не түбек бар...

—Уйат јокто, кандый да керек—түбек эмес.

—Христос база тиленип јўрген дежет ине...

—Ондый куучынды тенек, кудайзабас улус айдып јат, сен, карыган тенек, оны угуп турадын! Христос тербезен эмес, ол кудайдын уулы, ол тирү улусты да, ёлгён до улусты — ёлгөндөрди де јаргылаарга келер, билип јўр! Онон кайдаар да жажынып болбозың, кубар болуп кўйуп те калзанг, жажынып болбозың. Василий ле сени, слердинг сайрыкак болгоныгар учун, менинг учун, — мен слерден, байларданг, канайып болуш сурал јўретен эдим — онынг учун курай карузына тургузар...

— Мен кўч јеткенче, сеге болужып туратан югым ба,— деп јаанам јаан керексинбей айдатан, кудай дезе бисти јаман кўргочин сен билеринг...

— Ас једишкен слерге! Ас...

Јаанамды сыйыны ачу-корон тилиле бир кавча ёйдинг туркунына эреп туратан; мен эмегенинг чугулду чынгырыжын угуп, јаанам бу мындый айткылашты не керек угуп отуры не? деп, кайкар туратам. Јаанам онойып отурганда, мен оны јаратпай, сўубей баратам.

Эмегенинг келди кухяяга кирип келеле, јаанама бажын кекип, јаан, јакшы керек эдиг турган кижи чилеп, айдатан:

— Курсак ичетея қыпка киреер, алдырбас, киреер!

Эмеген јаанамды ээчиде кыйгырып туратан:

— Будын арчы, саста турган деревнеден келген кўк мёён!

Јаанамды Василий сўйнип уткуйтган:

— Кандый јуреер, Акулина ёрёкён, ойгор эјебис? Ка-рыган Каширин јакшы јури бе?

Јаанам Василийге кўйизеп, ак-јўргенинг кўлумзиренетен.

— Коркондоп, иштеп ле турын ба?

— Албан-айдуда јўрген кижи чилеп, иштеп ле турым!

Јаанам оныла јакшынак, јалакай куучындажатан, кезикте Василий эзэмди эске алынатан:

— Э-э кўркий, Варвара Васильевна... Кандый кижи болгон — тортло баатыр ине!

Оныг ўйи куучынга кирижип, јаанама айдатан:

— Мен ого стеклярусту, кара торко тальма сыйлас бергенім сагыжаарга кирет пе?

— Кирбей база...

— Жап-жаны, жакшынак тальма болгон...

— Эйе, эйе, тальма—пальма, жүрүм дезе — шельма! — деп Василий кимиренетен.

— Бу сен нени айдадын? — деп ўйи серемжилү сурап туратан.

— Мен бе? Жок, тегин... Жакши күндөр өдүп жат, жакши улус астап жат...

— Бу сен та нени айдадын болбой, мен ле билип болбайдым,— деп ўйи шакпырай берет.

Оның кийининде жаанам жаны чыккан баланы көрөргө барат, мен столдонг кирлү айактар јуунадып турарымда, Василий саваркаганду, араай айдат:

— Сенин жаанан, жакши кижи...

Овын онойып айткавына мен сүреен сүүнетем. Жаанамла экү көстин-көсқө артып калгавыста мен жүргегим бадырып болбой ыйлайтам:

— Слер бери не керек келедер? Олор кавдый улус, слер көрүп турыгар ине...

— Эх, Олеша, балам, мен ончозын билерим, — деп жаанам эрү көстөриле мен жаар көрүп, эркеледе күлүмзиревет. Же чындал та, жаанам олордын кылкытарын ончозын билер, менинг сагышымда не болуп турганын да билип турган эмей деп сананып, мен кемзине бередим.

Кижи келееткен болбозын деп аյыктанала, жаанам менинг кучката алала, жымжада айдат:

— Сен мында жок болгон болzon, мен де бери келбес эдэм, мен олорды кайдайын? • Айла, таадан ооруган, мен оныла шакпырап, иштебегем, эмди менде акча жок. Михайла уулым Сашкавы чыгара сүрүп вайген, ого аш-курсак база керек. Бу улус сенин учун јыл сайын алты салковойдонг төлөөр болгон. Бир де салковой болзо, берер болор бо деп келдим. Сен олордын айылына келгенин жарым јылданг ажып калган ине... — Жаанам оноң ары менинг кулагыма шымыранды: — Сен улустын сөзин укпай турынг дежет, сени адылып, әмеш толгоп салыгар деп меге айдышкан. Сен, көркий балам, әмеш чыдаганча бир-эки јылды канайып-канайып чыдажып, олордо жүрген болзон! Чыдажарынг ба?

Мен албаданып чыдажар болдым, же мындый жүрүмге чыдажарга сүреен күч. Бу мындый түрени, кунукчыл, жаныс

ла курсакка болуп јүрген јүрүм мени ўстимнен базырып, жерге јаба базып турган немедий.

Мынаң качар керек деп, кезикте сананадым. Же кышкыда түнде шуурган шуулап, туранның ўстиндеги салкын калырап турарда, корон соокко агаштар јарсылдан турарда кайдзар баарың?

Мени ойноорго божотпойтондор, айлә, ойнот соодоорго до бош јок болгон: кыштың кыска күни айылдың ичиндеги иштин шакпыражына откөнин көрбүй дö каларың.

Же церквеге мен кыйалта јок јүрер учурлу болгом, суббота күнде түндеги мүргүүлге (всеночныя), байрам күндерде түштеги орой мүргүүлге (обедняга) барып туратам.

Церквеге јүрерге мен күүнзеп туратам. Улус тыгылышпай турган эмеш карануй толукта туруп алала, ыраагынан иконостас jaар көрүп турарга сүүйтем. Оны көрөр болzon, ол свечилердан одына кайылып, алтын-сары суучактар чылап, таш полго агып түжүп тургандың көрүнет; кудайдың каарып калган сүрлери араай кыймыктажат; кааның каалгаларының чүмдеп јазаган алтын кырлары јараштыра суркурайт, көгөлтирим кейде көрүнп турган свечиниң отторы алтын адарулар ошкош, ўй улустың ла кыстардың баштары чечектерге түней.

Церквенин ичинде ончо неме хордың сарыныла тудуҗып, бир болуп калғандый, ондогы јүрүм чörчök јериндеңи јүрүмдий, церкве смола ошкош койу, карануй ээн јerde, кабай чылап, араай јайканып тургандый.

Церкве јердеги јүрүмнен јажынып, бойының ангылу јадын-јүрүмиле јүрерге, терен көлдинг түбине түжүп калғандый деп, меге кезикте көрүнет. Ондай санаа, байла, јаанамның; Китеj¹⁶ город керегинде куучынынан улам табылган. Мен церкведеги ончо улусла кожно хордың кожон-сарыны, молитва кычырып турган улустың шымыртын, тыныжын угуп, уйкузырап јайканып турала, кувукчыл кожонг ошкош куучывды сананып туратам:

Эртен тура, мүргүүл тушта
Калжу, быжар татарлар
Жакшынак Китеj-городты
Айландыра курчал алгандар ...

Кудай брёкөн, бистиг кудайыс,
Кудайдың агару энези!

Эртен турагы мүргүүлди божодорго,
Кудайдың агару сөзин учына јетире угарга,
Бойыгардың кулдарыгарга арга беригер

Агару церквени татарларга,
шоодып јамандаарга бербегер,
Үй улусты, кыстарды—үйатка бербегер,
Кичү балдарды—коркударга бербегер,
Карыган улусты—блүмге бербегер!
Улустың яйнузы,
Христиандардың комудалы
Саваоф кудайга угулган,
Кудайдың энези уккан.
Саваоф кудай брёкён,
Михаил архангелге айткан:
— Сен, Михайло, барада,
Китеҗтинг алдында јерди силки,
Китеҗти көлгө чөңдүр,
Улус ондо чылабай,
Үргүлжиге мүргүзин!

Ол јылдарда мен јаанамның стихтерин көп билетен болом; мен ичимде санангамда да кожон, стих аайлу әдип саннатан ошкош әдим.

Јаанамның кудайына таадамның казыр сарындарын ла ыйламзыраи сарынайтан сарындарды айдарга эп јоксынып, мен церкведе бажыrbайтам. Меге јарабай турган сарындарды јаанамның кудайы база јаратпас болор деп, мен бодойтом. Айла, ол сарындар книгаларда бар, олорды кажыла бичикчи кижи билер, айдарда, олорды кудай база билер деп бодоп јүретем.

Церкведе тургамда, јүрегим та неден де улам кунугып, эмезе ёткөн күнде каный бир кижиның јаманы јеткенинен јүрегим систап турганда, мен бойым сарындар сананып таап туратам. Бойымның ачу јадын-јүрүмим керегинде сананзэм ла комудалду сөстөр төгүлип келетен:

— Кудай, кудай, меге кунукчыл!
Кашай јаавайтан* болзом!
Лүрер аргам божоды,
Буунып та ёлгойдийм!
Үренейин дезем ай болбайт.
Матрена эмеген—көрмөс,
Бөрү чилеп, ыркыранат,
Менинг јүрүмим коомой!

Мен бойымның „сарындарымның“ кезигия эмдиге јетире ундумбагам, бала тужында сананып тапқаны кижиның меези-не тың томулат, көп учуралда јакына ундулбай артат.

Церкведе меге јакшы деп күрүнетен, мен ондо, агаш аразында, эмезе јаланда чылап, амырап туратам.

Менинг канча катап јаман көрдиргеним јүрүмнин кату-

казыр кылкытрына уймалып калган кичиек јүретим, каный да јарты јок, от јалбыштый санаала јувулып туратан.

Је мен церквеге јўк ле корон сооктордо, эмезе городто шуурган калапташып турганда јўретем. Ондый кўндерде тенери тонгуп калгандый, оныг булуттарын салкын кар эдин буркурадып салгандый, кўрттин алдында јаткан јер дезе тонгуп калала, качан да ойто ээрип, тирилбегедий билдири-тен.

Тымык тўндерде мен городтын оромдорын керип. сырагай ыраак, тал-табыш јок оромдорло базып јўрерге сўйитем. Тенгеридеги ай чылап, оноиып јангыскан базып јўрер болzon, канатту куш чылап, учуп бараткандый билдирир. Кёлёткён сенен озолоп ёғолёп, кардын ўстиндеи мыйнидап турган јаркынын очурип, чедендерге, агаштарга каткымчылу тўртўлип барадар. Оромнын ортозыла колында калыруушту, некей тонду каруулчык базып јўрер, оныла коштой ийт јелип јўрер.

Ийттин уйазына тўней яаан, боду кижи турган јеринен кыймыктанала, оромло кайдар да базып барадыры, ого ачурканган ийт дезе, ээчин бараткан эмтири деп кўрорин.

Кезикте омок-седен кыстар ла уулдар туштажар, олор, байла, база церкведен, всенощныйдан качып чыккан болор деп, мен бодойтом.

Јарыдып салган кёзнёктёрдин фортоккадарынан кезикте кандый да сан башка, јузун-башка амтанду, јарашиб јытана; кёзнёктин алдына јыткарып, тындан туруп, мында јуртап јаткан улустын јўрўмай кандый не деп, олор кандый улус? деп, сананып турарын. Церкведе всенощный ёдўп турат, олор дезе сўйчили чуркуражып, каткырыжып, кандый да сан башка гитаралар ойноп туралар, фортоккадан јес кылду топшуурлардын юон ўндери угулып турар. Мен ондый јўрўм, ондый улус барын алдында билбегем.

Улус ас јўрүжетен Тихоновский ле Мартыновский оромдордын бириккен јеринде турган јаныс кат, јабыс туралари анчадала тын ѡилбиркедетен. Мен ол турага јылгайак байрамын алдында айдын, јылу тўнде учурагам; кёзнёктин фортокказынан јылу кейле кожно сан башка ўн угулды, ондо сўреен кўчтў, јўрги јымжак кижи, оозын яаан ачала, кожондоп тургандый угулды. Кожоннын сўстёрин оғдободым, је кожонды кылдын кығыраган табыхы туй согуп та турган болзо, бу кожонды мөя качан да угуп јўргем деп билдириди. Бу, байла, кандый да сўреен яаан, кижи угуп чыдабас

Үндү скрипка ойнор турган деп санана, мен төнөштингүстине отурып алдым. Кезикте ол скрипканың табызы тынып чыкканда, тира бастыра бойы селенде, көзнөктөрийн шилдери шынырай берет ошкош. Тураның ябынтызынан тамчы тамып турган, менинг көзимнин жажа база тамчылай берди.

Түндеги каруулчык меге билдиртпей базып келеле, мени төнөштөн ийде салып, сурады:

- Мында не отурын?
- Музыка угуп отурым,—деп мен айттым.
- Сенин ондо не керегин бар? Іүр ары...

Мен бир канча тураларды өбиреде түрген јүгүрип келе, ойто ло ол көзнөктин алдына келдим, је турада музыка токтоп калган әмтири. Форточка откүре турадаң сүүнчи-лү тал-табыш угулыш турды, байагы кунукчыл музыканы мен түш жеримде уккандый болды.

Мен бу тураның јанына кажыла субботто келер болдым, је јүк ле јаныс катап, јасқыда, мён ондо виолончельдин * ойныны уктым, ол түн ортозына жетире ўзүк јок ойногон; мен оны угуп отура, јанып келеримде, мени соккылаган.

Кышкы түнде городтың ээн оромдорыла базып јүргеним меге көп немени көрүп, билип аларга сүреен болушкан. Мен городтың төс јеринен ыраак оромдорды ёнётийин талдап туратам, ненин учун дезе, городтың ортозында оромдордо көп фонарьлар бар, мен ондо јүрер болзом, мен јүрген айылымын әэзинин таныштары көрүп ийер эди, мен всенощынга барбай, оромдорго базып јүргенимди менин әзлерим билип алар эди. Оғы ўзеери јаан оромдордо әзирик улустаң ла „гулящий“ кыстардан калажырайтам. Городтың кыры јаар оромдордо туралардың көзнөктөрин көжөгөллөбөгөндө, туралардың алтыгы кыптарының ичи көрүнип туратан.

Мен ондый көзнөктөрдөн улустың јүзүн-башка јүрүмин көрүп туратам: улус канайда мүргүп, окшожып, согужып, көзбрөп, ал-сагышка түжүп калган куучындажып отургандарын көргөм.

Тураның жерге казып жазаган кыбында, столдың јанында бирүзи жиит, бирүзи јаанай берген эки ўй кижи отурганын, олордың јанында узуя чачту гимназист колдорыла јанып, книга кычырып отурганын көргөм. Жиит ўй кижи кабагын јуурып алган, отургушка кедейе отурып алган угуп отурды,

* Виолончель—төрт кылду јаан топшуур.

чишкечек, коо сынду, бийик чачту јаанай берген ўй кижи јүзин кенетийин колдорыла јаба тудуп иди, оның ийинде-ри силкиниже берди, гимналист книгазын таштап иди, јиит ўй кижи турға јүгүреле, турадан чыга јүгүрерде, гимналист јаанай берген ўй кижинин алдына тизеленип турала, оның колдорын окшой берди.

Экинчи көзчөктөн мындый неме көргөм: сагалду, јаан кижи кызыл кофталу ўй кижини тизезине отургузып алала, оны бала јайкаган чылап, јайкап, оозын јаан ачып, көстөрии тостойто көрүп алган, кандый да кожог кожонгдоп отурган. Кижи дезе каткызына бастыра бойы селендер, чалкайто јыгылып, буттарыла калбандадып турды, эр кижи оны ойто түзеде отургузып алала, база ла кожонгдойт, ўй кижи база ла каткырат. Мен олорды көрүп узак тургам, оның кийининде олордың соот-ойнын түниле божобозын билеле, јүре бердим.

Оноң до ёсқө көп учуралдар менинг сагыжымда јажына ундулбай артып калган, олорды јилбиркеп көрүп турала, мен көп катап айылымга орой келип туратам. Орой келгемде, айылда улус серенип, мени шылагылайтан:

—Кандый церкведе болдын? Кандый абыс мүргүүл ѡткүрди?

Олор городтогы абыстарды ончозын билетендер, кажы тушта кандый евангелин кычыратанын билетендер, олордың билбес немези јок болгон, оның учун менинг төгүнимди тудуп аларга олорго јенил болгон.

Василийдин энези ле ўи таадамның чугулчы кудайына—улус жалтанып турар кудайга мүргүп туратандар. Олор јаантайын кудайдың адын оостон салбайтан, керижип те тургана, бирүзи бирүзин кудайла коркудатан болгон:

—Акыр! Кудайдан сеге једижер, ол сени—көрмөсти, кура тартар!

Орозоның баштапкы неделезинде воскресен күн эмеген јымжак калаш—оладье быжырган, калаштары дезе улам ла сайын сковородага јаба каарылып, күйүп турган; оттын јанына турганаң кызырып калган эмеген чугулданып, кыйгырып турды:

—А, көрмөстөр слерди алзын!

Оның кийининде сковородказын јытап, кенетийин чугулдайла, сковороднинги јерге таштап, огурып ийген:

—А кудай! сковородам ўстү, быјар әмтири ине, мен оны ару понедельникте* кызыда каарбаган әмтириим ине!

* Ару понедельник—пасха байрамының алдында јети неделе улалатан орозоның (узун орозоның) баштапкы күни.

Оның кийининде тизеленип туруп алала, ыйлап сурал турды:

—Ада-кудай, менинг јаманымды ташта, ёрёкөн! Карыган тепек кадытқа јаманыңды жетирбе...

Быжырып салған калаштарын ийттерге таштап берген, сковородазын кызыда каарып ийген, оның кийининде кериш болгондо, келди кайын әнезин андып турар болгон:

—Слер орозо до тушта ўстү сковородага калаш быжырып туратанар...

Олор кудайын айылдың ичиндеги бастыра керектерге, бойының жүрүміндеги оок-теек керектерине жаба тартып, кириштирип туратан. Оноң улам олордың эш немеге турбас жүрүми кандың да көрүмжилү, жаан учурлу болуп көрүнип, кудайга жарамыкту керектер бүдүрип турғандың болуп көрүнетен. Кудайды борботко керектерге кириштирип турғанын угуп жүргемде, менинг жүрегим ооруп туратан, менни көсқө көрүнбес кандың да неме ширтеп турған чылап, билдиригенде, мен тураның толуктары жаар қылчас әдип көрғөнимди бойым да билбей калатам; кухняда кудайдың сүрлери турған толукта одын качан да очурбейтен лампада бар болгон. Ол толуктан мен түнде сүреен коркуйтам.

Тактаның жаңында әки рамалу көзңөк; көзңөктин ары жаңында эш неме јок, түби јок, куру-ээя жер чилеп, көрүнег, тура, кухня, мен бойым, бўскö дö овчо немелер, ол түби јок ороның қырында турғандый, эмеш ле тыңыда кыймыктанып ийзен, онча немелер кёк онгдў, соок оро тёмён антарылала, јылдыстардың жаңыла кайдаар да табыш јок ээжиле бергедий. Мен анданарга да коркуп, жүрүм кепетийин божой берерин сакып, кыймык јок, узак жадатан болгом.

Мен ненинг учун коркубай барғаным сагыжыма кирбейт, же мен удабайла коркубас боло бергем; меге, байла, жаанамының жакши, жалакай кудайы болушкан. Мен јаман неме эт-келегим, кудай мени јаман көрбөс, бўскö улустың эткен килинчеги учун мени карузына тургузар учур јок деп, мен ол тушта сескен болгодайым.

Мен обедняга да барбай, тенип базып жүретем, анчадала жаскыда церквеге баар күйүним чек келбейтен. Меге свечи аларга әки акча бергенде, мен энчикпей, кажыктар садып алатам, ойноп турала, обедня божогоның ајарыбай калала, айылымга келер ёйдö келбей, оройтып калатам. Бир

катаң кажық ойнап турала, просфор* садып аларга берген он акчаны алдырып ийгем, айылда улуска билдиртеске, мен дъяконның колындағы табагынан боско кижиинін просфоразын әрик јокто алғам.

Мен ойынга сүреен күүнзейтем, ойногомдо айландыра не болуп турганын торт ундуп салатам. Мен күчтү, чыйрак, ойынга эпчил болғом, жуугындағы оромдордо балдарла кандашыла ойындар ойногомдо, ончозын артыктап туратам.

Улу орозо тушта мени орозо тутсын дешкен, оның квийинде мен бисле коштой жаткан Доримедонт Покровский абыска килинчегім айдынарга бардым. Мен ол абысты кату кижи болор деп бодоп жүретем, айла, оның бойының да алдында мен көп килинчектү болғом: оның садындағы улус отуратан тасқагын ташла жара согуп туратам, оның балдарыла көрүшпейтем. Онон дö боско жарабас көп кылыштар әдиp туратам. Килинчек айдынар өбімди сакып, кичинек, кееркетпеген церкведе турарымда онон улам мен жалтанып, жүргегим сыстап турган.

Доримедонт абыс мени көрүп ийеле, бир де чугулы јок айтты:

— Бу менинг айылдағым әмтири ине... же, тизеленип тур! Кавдый килинчек эттин?

Абыс менинг бажымды уур килин бөслө бүркеп ийди, мен восктың ла ладанның жыдына тумаланып куучында болбой турдым, айла, куучындаар да күүним јок болгон.

— Жаан улустың сөзин угуп түрүн ба?

— Јок.

— Килинчектү мен деп айт.

— Просвирапар уурдагам,— деп мен кенетийин айда салдым.

Абыс бир әмеш сананып турала, мендебей сурады:

— Кайтың сев? Кайда уурдадын?

— Три Святилеля деп церкведе, Покровтың, Николаның деркөзезинде...

— Батаа, бастыра церквелерде! Онойып әткенин жаман, карындаш, ол килинчектү керек— билдинг бе?

— Билдім.

— Килинчектү мен деп айт. Аамай. Просвирапарды жириге уурдадын ба?

— Кезикте жип салатам, кезикте кажық ойнап турала,

* Просфор—просвира—јурал әткен болчок ак калаш,

акчамды алдыртып ииетем, оның кийинде просвираны уурдайла, айылга апарып беретем.

Доримедонт абыс та нени де шымыранды, оның кийинде база бир эмеш сұрактар береле, кенетийин кату сұрады:

— Жажтту чыгарган бичиктер қычырдың ба?¹⁷
Мен сұрактың аайын билип болбой, сурадым:

— Нени?

— Тудулу книгалар қычырбадың ба?

— Іок, ондай бир де книга қычырбадым...

— Сени килинчектеринен айрып турым... Ёрө тур!

Мен оның жүзи јаар кайкап көрдім, оның буджы күнукчыл, жалакай немедій көрүнди. Мени церквеге ийерде айылдагы улус мени коркудып, көп неме айдышкандар, каный ла бар килинчектерингі ончозын айдып бер дешкен. Эмди мен эп јоксынып, уйалып түрдым.

— Мен слердин тасқагар јаар таштар мергедегем,— деп мен айтты.

Абыс бажын қаңкайтып, айтты:

— Ол база жаман қылык! Бар...

— Ийлеерди сокком....

— База кем бар? Бейин базаар!— деп Доримедонт абыс мен јаар көрбөй айтты.

Мен килинчек айдарынан сұрекей коркуп жүргем, мында дезе бир де коркушту неме болбоды, кижи де жилбиркеп уккадый неме ѡюк болды. Оның учун мени улус төгүндегегине мен сүреен ачындым. Абыстың сұраган сұрактарынан жаңыс ла тудулу книгалар керегинде сұрак жилбилү болғон.

Эртегизианде меге он беш акча береле, мени церквеге причастие ичерге ийгиледи. Ол јыл Пасха байрам орой болғон, кар ѡюк, оромдор курғап калған, жолдо тозын буркурап турған; айас, јылу, јакшы күн болғон.

Церквениң чедениниң жаңында көп улус қажык ойноп турғылады. Мен причастиени эмеш айла да ичпей дейле, ойноорго бардым.

— Мени ойынга кожо алзаар!

— Ойынга кирген учун бир акча төлө,— деп қызыл-сарай чачту, чокыр жүстүү кижи оморкоң айтты.

— Сол жаңындағы әки әжер қажыктарга ўч акча турғузып турым!— деп мен оног до кирелү әмес оморкоң айттым.

— Ақчанды конго сал!

Ойын башталды!

Мен он беш акчаны ооктоп алдым, ўч акчаны узуя кондо турган әжер кажыктардын алдына салып койдым; ол әжер кажыкты јыга соккон кижи акчамды алар, жастыра соксо,—мен оног ўч акча аларым. Меге ырыс болды: эки уул мевин кажыктарымды көстөп соголо, тиїдирип болбогондор, мен жаан әр улустан алты акча ойноп алдым. Мен сүреен сүўндим...

Ойноп турган улустын кемизи де айтты:

— Слер оны көрүп турараар, уулдар, ойноп алала, качып жүре бербезия...

Мен чугулдайла, ёкпööрип, айда салдым:

— Сол жаңында әжер кажыкка тогус акча тургузып турым!

Же менинг онойшп айтканымды улус жаан кайкабады, жаңыс ла мен ошкош бир уулчак кыйгырды:

— Көрүп турыгар, ол ырысту уул, мей оны билерим, ол Звездинка оромдо жаткан чертёжник!

Каткак кижи шоодып айтты:

— Чертёжок (кёрмөзёк) по? жакшы-ы...

Менинг кажыктарым жаар шықап, экилезин јыга соголо, мең жаар әңчайип сурады:

— Ыйлад турың ба?

Мен айттым:

— Он жаңында кырында турган кажыкка ўч акча тургузып турым!

— Жалмай сөгорым,—деп мактанала, ол кижи жастырып ийди.

Акчаны конго ўч катаптаң ажыра тургuzарга жарабыс,—мен улустын кажыктарын соктый, төрт акча ла бир канча кажык ойноп алдым. Менинг акча тургuzар ёйим келерде, мен тарый-тарый ўч катап тургузала, акчамды ончозын алдырып ийдим. Акчамды бастыразын алдырып ийгеним жакшы болды: обедня божай берген, улус церкведенг чыгып турган,

Айылду бедин?—деп бир ойноп турган кижи менен сурайла, менин төжимненг тударга турарда, мен оног качып барадала, жаандыра кийинип алган уулга жаба жедип келеле, онон сурадым:

— Слер причастие ичтеер бе?

— Сенин ондо не керегинг бар?— деп ол мени серемжилү көрүп сурады.

Причастиени канайда берет, абыс ол түштә нени ай-

дып турат, меге причастие берип турган болзо, мен нени әдер әдим, оны ончозын меге куучындаш береер деп, мев ол уулды сурадым.

Уул дезе, бука чылап, кылайып, меге кизирт этти:

— Причастиеге барбай, тенин жүрген бе, кудайды тообес таңма? Мен сеге бир де неме айтиазым — адам тереңди жакшы ла сойзын!

Айылдагы улус мени шылаза мәнинг причастие ичпеген имиди јазым јок билип ийер деп сананып, мен айылым жлар жүгүрдим.

Же карыған эмеген менен јаныс ла сурады:

— Дъяконго көп бердин бе?

— Беш акча — деп мән бодоп ло айдып ийдим.

— Ўч те акча ого једер әди, эки акчаны бойына артызып алар әдин, алдама!

... Жас. Күн күнүнг сайын јарават; јағы чыккан көкölөнүң, кайынның јашы жалбырактарынан эзирткис жыт жытанаат; жаланга барып, јылу јерге чалкайто јадып алала, тенеринин текезининг кожонын угар күүним келет. Мен дезе кышкы кийимдерди кактаپ, арчып, олорды кайырчакка саларга болужып турым, жалбырак танкы кертип турадым, көрөр күүним јок, меге керек јок немелерле кере түжине уружып турадым.

Бош бйдө меге баар жер де јок, әдер неме де јок болуп туратан. Бистин жаман, түрени оромдо эш неме јок, ырада барайын дезем божогпойтондор, туранынг јанында чугулданып, чылап калган жер казаачы улустан, желмейип калган, шалыр казанчылардан ла кийим јунуп турган ўй улустан ѡскө улус јок, энир ле кирзе, ийттер чилеп, күрсүктешкилеп турар, мен оны көрөр күүним јок, оны көргөн чо сокор артып калзам кайдат деп, кородоп туратам.

Мен кайчи, жүзүн-башка ондү чаазын тудунны алала, туранынг ўстине чыгып, ондо чаазыннан жүзүн-жүүр журуктар кезип, туранынг ўстиндеги агаштарды кееркедип туратам. Менинг кунукчыл жүрүмимде ол до соот! Кайдаар да, улус көп уйуктабайтан, көп керишпейтен, кудайга улам сайын комудалын угуспайтан, бирүзи бирүзин жаман көрүп, базынбайтан жер јаар баар күүним сүреен келетен болгон.

... Пасха байрамда суббот күн Оранский монастырьдан кудайдын әнезининг кайкамчылу керектер бүдүрип туратан сүрин экелип, оны городтогы ончо улустын айылдарына айылдадып туратан.

Мен жүрген айылга кудайдын әнезининг сүрии тегии күн әртөн тұра әкелген; мен кухняда жес казандарды арчып отурымда, айылдын әэзи келин чочуп кыйғырды:

— Жаан әжикти ач — Оранскаяны әкеледилер!

Менинг колдорым кирлү, үстү, кирпичтің одығыла уй-малып калған болғон. Мен ол ло бүдүжимле жүгүре түжүп, жаан әжикти ачып ийдим, бир колында фонарь, әкинчи колында кадило тудунған жиит монах араай арбанды:

— Көп жадыгар ба? Болушсан...

Үур киотты чичке тепкишле әки кижи аппаратқан, мен кирлү колдорымла тудуп, ийинимле жомбоп, болужып турдым. Бистин кийинибистең монахтар уур базып, жоон ўндериле күйн-күч жок сарнап келеттилер:

— Кудайдын агару әнези, кудайды бистин учун сура...

Мен санандым:

— Же, мен кудайдын әнезининг сүрии кирлү колдорымла туткан учун ол меге чугулдайтан әмтири, менинг колдорым куруп калатан әмтири...

Кудайдын әнезининг сүрии төрдөги толукка, ару бөс жаңып салған әки отургушка тургусылады, оның әки жаңынаң жомбоп, жаш, жараш, абық-жарық чырайлу, сүүнип турған әки монах турғылады.

Молебенöttүрдилер.

— Кудайдын әнези, ёрёён, — деп жаан абыс чичке ўнисле чойбартып сарнайт, бойы дезе кызыл-күрөн сабарыла желбер чачына жажынып калған кулагының бажын улам саин тудуп турды.

— Кудайдын агару әнези, алкыш бер биске, — деп чылап калған монахтар сарнажат.

Мен кудайдын әнезин сүүп туратам; жаанамның айтканыла болзо, жердингүстиндеги тузалу, жакшы, жараш немелерди ончозын кудайдын әнези жайаган. Кудайдын әнезининг колын окшоор ой жедерде, жаан улус кавайып окшоп турғанын көрбөй калала, мен оны әрдине окшоп ийдим.

Кем де мени күчтү колыла әжик жаар толукка ииде салды. Монахтар канайда чыкканы санаама кирбейт, же мен жерде отурғанымды, әзгерим мени курчай-курчай туруп алала, әмди менле не болгой не? деп, коркуп, мүргүп турдылар.

— Эмеш ўредүлү, керектің айын билер абыстан сурап угар керек, — деп айылдын әэзи Василий айдала, мени жаан чугулдабай арбады:

— Эш неме билбес алдамыр, эрдине окшобойтоның билбезінг бе? Бойы школдо ўренген, айла...

Киотты кирлү колло туткам, кудайдың энезин эрдине окшоп ийгем—әмди меге не болгой не? деп мен бир канча күн коркуп жүргем.

Же мен кудайдың энезиян ак-жүргимнен сүүп турғанымнан улам оны онойш окшоғонымды ол, байла, билип турған, оның учун меннің эткен жаманымды таштаган. Эмезе улус мениң жаңтайын жаман көрүп, адылып, согуп туратан учук меге кудайдың энезинин жетирген жаманы мен билбей де калған болорым.

Мен айылдың әззи әмегенди чугулдадарга кезакте қарыттанғадай айдатам:

— Кудайдың энези меге жаманың жетирерге үндуп салған ошкош...

— Ақыр,— деп әмеген макатығандай айдатан.—Не болорын көрөрис!

... Чай орогоң кызыл чаазыннан, корғолының ошкош чаазыннан эткен чечектерле, ағаштардың жалбырактарыла, оноң до босқо борботколо тураның ўстиндеги ағаштарды кееркедип турала, сагыжыма не ле кирзе, церквениң сарындары чылап, кожондоп туратам:

Кайчы тудунып алала,
Тураның ўстинде отурым,
Чаазынды кезип-кезип турала,
Карытана бердим.

Ийт болгон болзом,
Мантап жүрер әдім.
Әмди мени ончозы адылат:
Уңчукпай отур, кулугур!
Сабалған жибейин дезен!
Уңчукпай отур деп айдашат.

Эмеген мениң ижимди көрүп, бажын жайқап, күлүмзиренетен:

— Сен мұнайдада кухняны кееркедип койотов болзон...

Бир катаң тураның ўстине Василий чыккан, мениң эткен немелеримди көрөлө, ўшкүрип, айтты:

— Сен, Пешков, саң башка кижи... Кийининде фокусник болотон бо, кандый? Мен сени жайқап көрөдім...

Ол меге I Николай каан түшта чыккан беш акча берди.

Мен ол акчаны чичкечек әмикле буулайла, кееркедип жазаган јериме, медаль чылап, илип салдым.

Је әртөнгизинде ол акча табылбай калган—мен бодозом, оны әмеген јаба тудып алгац!

V.

Жаскыда мен качып јүре берген. Бир катап калаш садып аларга баргам, лавканың әэзи ўйиле керижип турала, оныг майдайыва гирияла согуп ийген; ўйи тышкary чыга коноло, јыгыла берген; ол ло тарыйын оны айландыра улус јуулып келген, оны абраға отургузала больнициага аткарып ийгендер, мен ол абраның кийининең јүгүрип барадала, Волганыңjakазына једип келгенимди бойым да билбей калдым. Мениң колымда ѡирме акча бар болғов.

Јылу, jakшы күн болгон. Волганың јайылып акканын көрөргө дö јаращ, јердин ўсти телкем, тал-табышту,—менин ол күнге жетире јүрүмим ородогы чычканың јүрүмиме түнөй болгон: јердин ўстинин оңдый телкемин, јаражын көрбөгөм. Мен јүрген айылымда да, Кунавибо јаар јаанама да барбазым деп шүүндим: чертёжниктиг айылымба барар күүним торт јок болгон, јаанама баарга уйалгам: — мен јаанама берген сөзимди бүдүрбегем, таадам дезе мени база ла шоодор.

Мен эки-үч күн сууның jakазыла тенип јүргем, кош јүктенип, таажып турган улустан азыранып, приставьдарда* олорло кожно конуп јүргем, оныг кийининде олордың бирүзи айтты:

— Мен көрзөм, сен мында темей јерге тенип јүрин, уул! Сен „Добрый“ деп пароходко барган болzon, овдо айак-казав јунатан кижи керек дешкен...

Мен бардым; буфетте садулап турган бийик сынду, јаан сагалду, кара торко бёруктү кижи боромтык көзиле шил көстөри ёткүре мен јаар көрөлө, айтты:

— Айына эки салковой. Паспортын бер.

Менде паспорт јок болғов. Буфетчик сананып турала, айтты.

— Эненди экел.

* Пристанин—кереп токтоп туратан јер.

Мен јаанам јаар јүгүрдим, јаанам менинг шүүлтемди ја-
ратты, таадамды меге паспорт алып берзин деп, јөлкө кий-
дирип алды, бойы менле кожо керепке барды.

Буфетчик бис јаар көрөлө, айтты:

— Јараган. Іе баралык.

Мени пароходтын учы јаар апарды. Овдо столдын ја-
нында ак фартукту, ак бөрүктү јаан повар чай ичиш, јоон
папирос тартып отурды. Буфетчик мени повар јаар ийде
салып,—айак-казан јунатан уул,—деп айдала, јүре берди,
повар дезе ўшкурип ийеле, кара азу сагалын ўрпейтип,
буфетчики ээчий айтты:

— Јегил баз тёллөөргө, кандай ла көрмөстөрди алыш
јадыгар...

Кыска кара чачту, јаан бажын ёрө көдүрип, кара көс-
төрин тостойто көрүп, јаагын бултыйтып, ѻткүн ўниле кий-
гырып ийди:

— Сен кем?

Мен ол кижиши јаратпадым. Ол бастыра бойы ак ки-
йимдү де болзо, онын бүдүжи чылбак немедий көрүндү,
онынг сабарлары түктү, јаан кулактарынан база түк көрү-
нип турды.

— Мен аштаң турым,—деп мен ого айттым.

Ол меге имдеп, күлүмзиренип ийерде, онын чугулда-
нып калган јўзи кенетийин кубула берди, онын от-кызыл
јаактары, кулактары јаар жайыла берерде, аттынг тиштери
ошкош јаан тиштери көрүндү, азу сагалы араай салактай
берди—ол јоон, јалакай ўй кижиге түней боло берди.

Ичиш отурган чайын төгүп ийеле, катап чай уруп, мен
јаар бүдүн калаш ла јаан тилим колбаса јылдырып берди.

— Ажав! Адан-энен бар ба? Уурда билеринг бе? Іе кор-
куба, мында ончолоры уурчы улус,—сен де ўренип аларын!

Ол эрмекти, ўрүп турган чылап, айдатан. Онын көгөртө
кырып салган јўзиндеги кызыл тамырлары жарт көрүнип ту-
ратан, јаан кызыл тумчугы азу сагалына салактап, калынг
алын әрди калбайып калгая, оозынын тууразында јашынып
калган папирозы ышталып турды. Ол жаны ла мылчадан
келген ошкош—оноң кайын јалмуурдын ла аракының јы-
ды јытанат, саамайлары ла мойнын терлеп калган.

Мен чайды ичиш аларымда, ол меге салковой чаазын
берди:

— Барып бойына эки фартук садып ал. Акыр,—мен бо-
йым алыш берерим!

Бажындағы бёрүгін жазап ийеле, жайканип жүре берди.

... Тұн, айдың, жарық болғон, ай пароходтың сол жағындағы жаландарды жарыдарга артып турғавдый. Труба зында ак жолду, қызыл-сары өндүр эски пароход колесозындағы күректериле мөнүн ошкош суркуруш сууны мачылдадып, мендебей баратты, көлөткөзин сууга салып алған, кара болуп көрүніп турған жараттар биске удура араай ағып келеткендей билдирет. Сууның жарадында туралардың көзжөктөрінин отторы қызырыжат, оромдо қыстардың кожоны угулат, „ай-люли“ деп айтқандары аллилуяя деп айткандый билдирди.

Пароходты әәчиде узун бууның бажында база қызыл-сары өндүр баржа сүүртелип баратты. Баржаның ўстинде темир клетка турғузып салған, ол клеткада—каторгага ийер әдип ле ыраак жерге жақына жураар әдип жарғылап салған улус. Баржаның түмчугы жаар турған часовойдың жыдазы, күйүп турған свечи чилеп, мұзылдан, көк тенеридеги оок жылдыгар база, свечилер чилеп, мұзылдажат. Баржада талтабыш жок, темир решёткадан арестованный улустың жүстери борорып көрүнет. Суу чайбаларда та ыйлап, та каткырып турғандый билдирди. Эбиреде көргөндө, церкведегидий билдирди, саржуның жыды да церкведегидий оқ болды.

Баржа жаар көрүп турала, бала тужында Астраханьнан Алтығы Новгород жаар келгенимди, энемди, жаанамды¹⁸ эске алышадым. Бу мыйдый уур да болзо, је сүреен жилбилү жүрүмге—улуста жүрерге—мени жаанам ийген. Мен жаанамды эске алынгамда, кандый ла жаман керектер, мени жаман көрүп, меге жаманын жетирген улус менен ырап, кубула берет, ончо немелер, ончо улус жакшы, жалакай боло берет ошкош.

Тұннин жаражынан жүрексип, ыйлаар күүним келет, баржаны көрэй—межикке түгей, оны көрүп, база жүрексип турдым. Сууның бирде көдүриліп, бирде жабызап турған жарады жүргимди жакшынак систадып турарда, мен улуска керектү, жакшы, жалакай кижи болорго күүнзеп турдым.

Бистин пароходто улус—эр де улус, ўй де улус—ончо-зы бирүзи бирүзине түгей деп көрүнет. Бистин пароходтың жорығы араай, керектү жүрген улус почтовый пароходко отурып барат, биске дезе мендеер кереги жок, әдер ижи жок улус отурат. Олор әртен туралан ала, энирге жетире ичип-жип ле отурғылаар, тоозы жок айак, калбак, бычак, вилка кирлендирер, менинг әдер ижим—айактар жунар,

бычактар, вилкалар арчыры, мен алты частаң ала, түн ортозына жетире оны ла әдип базып јуредим. Түште әки частаң ала, алты часка жетире, әнгирде он частаң ала, түн ортозына жетире пассажирлер ажаныштан амырап, јаңыс ла чай, сыра, аракы ичиp туратан, ол тушта менин ижим әмеш ас болуп туратан. Бу ёйдö менинг бийлерим де буфете иштеп турган улус ончозы јайым отуратандар. Столдын јаңында Смурый деп ёббокөлү повар, онын болушчызы Яков Иванович, кухняда айак-казан јунуп турган Максим ле пассажирлерди курсактап турган коркок көгүстү, болчок јаакту, чодыр јустү, саржу чылац, суркурап јўрер көстү официант Сергей отургылап алган. Яков Иванович јўзүн јўкпур жаман куучындар куучынадап, кёгёрө чирип калган тиштерин ырсайтып, ыйламзырап турган чылац, каткырып отурды. Сергей баканын оозы ошкош оозын кулактарына жетире чойилтиp каткырат, унчуклас Максим олор жаар кату көрүп, уячуклайт.

— Аз-эзияттар! Мордвалар! — деп күркүрүш ўниле повар кaa-jaa айдат.

Бу улусты мен жаратпадым. Тестек, тас башту Яков Иванович јаантайын ўй улус керегинде куучынадап, олор керегинде жаман айдып туратан. Онын јўзи кёк-чокыр, бир жаагында сёйлдү, сёйлдö ёскён кызыл-сары кылдарды, ийне чилеп, сортойто толгоп алатан. Соскё белен киргедий кей-кебизин ўй кижи пароходко отурганда, Яков Иванович онын јаныла, тербезен чилеп, жалтанып, чочуп турган бүдүштү арыбери базып, оныла куучындашканда јарамзып, комудалду ўниле куучындайт, онынг жамаайларында кёбүк көрүнүп келет, ол дезе оны быјар тилиле улам-сайын жалап алат.

— Кадыттын әди-канын изидип ийер эп-арганы билер керек, — деп ол Сергей ле Максимди ўредет; олор дезе онын айтканын јилбиркең угуп, жаактарын бултыйтыйп, қызарып отургылайт.

— Азияттар, — деп Смурый јескимчилү айдала, араайынанг туруп, меге жакарат: — Пешков — марш!

Каютазына келеле, ол меге тере кадарлу книганы берип, бойы дезе орынга јада берет.

— Кычыр!

Мен макаронду кайырчактынг ўстине отурып алала, қычырадым:

— „Жылдыстарла чокырланган умбрақул — тенгериле колбу тургузарыва јенил болуп туры дегени, оны бойын профан-

дардан ла јаман кылыктан айрылган түштә турғузар аргалу".¹⁹

Смурый папиросказына от камызып алала, таңкының ыжын буркурадып, арбанат:

— Тööлöр! Бичиген бүдүштерин...

— „Тöжинин сол јаны ачык болзо, јүрги акту дегени“...

— Кемниң тöжинин?

— Онызы айдылбаган.

— Кадыттардың тöжи керегинде айткан эмтири... уйалбас танмалар.

Смурый көстөрин јумуп алала, әки колын јастанып алган, чалкайто ѡадат, ээриндеринде јапшынып калган папиросказының ыжы чыгып-чыкпай туарда, ол оны тилиле кыймыктадып, ээриндериле јазап кыпчып алала, тынтартып ийерде, оның öкпöзиңде не де сыгыргандый табыш угутат, јүзи дезе таңкының ыжыла чек бүркеле берет. Кезикте мен оны уйуктай бергөе болор деп, кычыrbай токтой береле, күүниме тийип јүрегимди алган книганы аյкынап отуратам.

— Смурый дезе,—Кычыр!—деп күркүрүш ўниле айдатан.

— „Köp, мениң күндүүлү фрерим Сюверьян, деп Венебаль айдат“...—деп кычыратам.

— Северьян...—деп Смурый мени түзетти.

— Мында „Сюверьян“ деп бичип салган эмтири...

— Чын ба? Көрмөстөрдин эткен немезин! Книгавың учында стихтер бар, оны кычыр...

— Бистинг керектерди билерге жилбиркеп турган профандар, слердин јаман көстөрбөр олорды качан да көрүп болбос. Слер фрерлердин де кожондоп турганын билип болбозыгар,—деп мен кычырдым.

— Акыр, стихтер эмес эмтири вве! Книганы бер...

Чугулданып калган Смурый книганың көк онду калын странициаларын ачып кörölö, книганы тöжöгинин алды јаар сугуп салды.

— Оскö книганы алыш кычыр...

Оның темирле айландаира кадап салган кара кайырчагында, мениң түбегиме, кöп книгалар бар. Ондо „Омирдин ўредү-якылталары“, „Артиллерийский мемориалер“, „Лорд Седенгалинин письмолоры“, „Клоп деп јаман коныс керегинде, оны öлтүрер керегинде, оныла кoжо јүретендерди öлтүрер сүмө база бар“ деп книгалар бар болгон; кезик

книгалардың бажы да, учы да јок. Кезикте повар ол книгаларды алып, кажызынның ла адын адап, кычырып бер деп мени айбылайтан, мен кычырып тургамда, ол чугулданып арбанып отуратан:

— Эрликтедиң бичиген немезин! Кычырар болzon, тиштерине іудурук түртүрип турғанды! Гервасий! Кайдайын, мен ол Гервасийди! Умбрақул...

Јарты јок, сан башка сөстөр, улустын кастан да меге учурабаган аттары ундулбай, менин санаама кирип келип, тилимди кычыкайлап турат, олорды көп катап айтса, учуры жарталар болор бо деп, такып-такып-айдып турар күүним келип турат. Көзйөктич ары жынындагы суу арынын-чылаария билбей, үзүк јок чайбалып, табыштанып агат. Матросторло кочегарлар пароходтын учында жуулып алала, товарлу кайырчактардын ортозында пассажирлерле көзөр ойноп, којондожып, кижи жилбиркеп уккадый жүзүн-жүүр куучындар куучындаш отурғылайтан. Олордын ортозына барып отураг күүним келет. Слорло којо отурып, олордын куучындарын угуп, Кама суунын јарады јаар көрүп отурага јакшызынадым. Каманы јакалай турган карагайлар түзеде тартып салган әмик ошкош узун, коо, јаскыда суу жайылар кобыларда арткан кичинек көлдөр, күскүнин одуктары чылап, күнге јалтырап јаткылайт. Кургак јерден, Ыраактандын, суунын јаказынан шандардын табыжы угуларда, кишинин санаазына журттар, улустар кирет. Балыкчынын талортозынан сыйдырып салган тегерик калаштын сыйыгы ошкош кемези суунын толкуларына жайканип јадыры; суунын жынында журт көрүнис келди, барчакталып калган уулчактар сууда чомынып турсылар, сууны јакалай жолдолып барган кумакла кызыл чамчалу өр кижи барадыры. Ыраагынан, суудан көргөндө, ончо немедий көрүвет. Суунын јарады јаар ла баржа јаар кандый да әрке, јалакай сөстөр кыйгырып ийер күүним келет.

Бу кызыл-сары ондү баржа тоңкыр түмчугыла боромтык сууны түртүп турганын мен бир частын туркууына да көс албай көрүп тургадый болгом. Пароход оны, чочконы сүүртеп турган чылап, сүүртеп баратты. Баржаны пароходко колбоп турган буу кезикте божой береле, сууга тийип турат, онын кийининде чирей тартылып, баржанин түмчугынан тартып ийет. Аңдар чылап, темир клеткаларда отурған улустын чырайын көрөр күүним келет. Перъим городто олорды бәржадағ суунын јарадына чыгарар тушта, күрлеп

салып койған агаштарла мен баржа јаар ёдүп алдым; боро кийимдү, уур јүктенчиктү, јүстери де борорып калган бир канча улус буттарыла тың-тың базып, кижендерин шыгырадып, менинг јаңымла ёдүп турды. Ол улустын ортозында эр де улус, ўй де улус, карыган да, јиит те, јараш та, кепсүр јок то улус бар болды. Тегиз ле улустый улус, јаңыс ла чачтарын кырып салғанынан улам бүдүштери не де аайы јок болуп калган, кийген кийимдери тегин улустынын башка. Бу улус ончозын карачы-шокчылдар, је менинг јаңам карачы-шокчылдардың јакшызы керегинде меге көп катап куучындан жүретен.

Казыр карачы-шокчылга түнгей Смурый, баржа јаар кылчайып көрүп, арбанып туратан:

— Мындай салымнаң кудай аргадазын!

— Слер курсак белетеп жүредер, кезик улус ненинг учун улусты ѡлтүриц, тоноп жүрет? — деп бир катап мен оноң сурадым.

— Улус бирүзи бирүзинен бойыныг тенегилем башкалаңып жат. Бир кижи сагышту, экинчизининг сагыжы әмеш јетпес, ўчиңчили дезе торт тенек. Сагышту болорго чындык книгаларды, черный магияны,²⁰ база не бар эди? Книгаларды ончозын кычырар керек, чындык книгаларды ол тушта табарын.

— Сен книгаларды кычыр! Книганы айлап болбозон—јети катап кычыр, жети катап кичырала билбезен—он эки катап кычыр... — деп Смурый мени јаңтайын ўредип туратан.

Пароходтогы улусла, керек дезе унчукпас буфетчикле де куучындашканда, Смурый, јескинин турган чылап, алдындағы эрдин калбайтып алала, азу сагалын ўрпейтип алала, улус јаар, таштар мергедеп турган чылап, куучында жатан. Меге ол јакшы, жалакай болгон, је онын оңдый жалакай болгонынан мен әмеш коркуп жүретем; кезикте оны јаңамның сыйны ошкош тенексү кижи деп, мен көрötöм.

— Акыр, кычырба... — деп кезикте меге айдала, көстөрин жумуп алып, тумчугын мыжылдадып, унчукпай жадатан; онойып жадар болзо, онын јаң карды кыймыктанып турар, ѡлғон кижиининг колдоры чылап, тóжине салып алган колдорының отко алдырып койгон түктү сабарлары, ийнеликке чулук түўп турган чылап, кыймыктанып туратан.

Онын кийининде кенетийин арбана берер:

— Оңдый. Сенинг сагыжын бу—бар, јердинг ўстине жүр!

Сагыш дезе ас берилген, айла, ончо улуска түней берилбен. Улус ончозы түней сагышту болгон болзо... Йок, түней эмес. Бир кижи овчо немени аайлап, билип жат, бирүзи дезе аайлабай жат, немени чек те аайлаар күүни јок улус бар!

Кажыла сөстө туктурылып, ол меге бойының солдатта јүрген јүрүмийнин јүзүн-базын учуралдарын куучындап туратан. Онын ондый куучындарын мен онгдол болбойтом, жилбиркең укпайтам, ненин учун дезе, ол кандай бир керекти баштаганын ары куучындабай, сагышка киргенинче ле куучындап туратан.

— Ол солдатты полктың командири алдырып алала, сеге поручик неви айтты деп сураган. Солдат не болгонын ончозын айдып берген,—солдат керектин чынын айдар учурлу. Поручик солдат jaар, стенени көрүп турган чылап, көрлөө, бажын салактадып ийеле, туура көргөн. Ондый...

Повар чугулданып, ышты түмчугынан буркурадып ийеле, арбанып айдат:

— Кандый керекти айдатан, нени айтпайтан, мен кайдан билейив? Онын кийининде поручикти јаргылайла, шибееге отургузып салган, онын энэзи дезе айдатан... а кудай! Мен бир де немеге ўревбеген кижи ине...

Күн изү. Айландаира не ле неме арайынан селендеп, күркүрең түрү, каютанын темир стенелеринин ары жаңында суу чайбалат, пароходтың колесозы мачылдайт, пароходтың көзнөктөринин жаңыла ағып бараткан суу көрүнет, ыраагында жаратта кобылар көрүнет, агаштар әлбенгдежет. Менин кулагым ончо табыштарга темигип калган, пароходтың бажы jaар турган матрос жаман ўниле—јети-и, јети-и... — деп кыйгырып та турган болзо, айландаира табыш јок, тым нәмедий билдириет.

Менин нени де эдер күүним јок, улустың куучыны да угар, иштенер де күүним келбейт. Кухняның изүзи, ўстү-јуулу јыды јок көлөткө јерге барада, бистин арып-чылап, араай јдүп жаткан јүрүмди аյкатаң отургадыйым.

— Кычыр!—деп повар чугулдавып, жакарат.

Оноң, керек дезе, јакшы официанттар да коркуп жат, артык сөс айтпас, јобош, судак деп балыкка түней буфетчик те Смурыдаң коркуп турган ошкош.

— Эй, чочко! Бери бас, уурчы! Азияттар... Умбракул... — деп Смуры буфеттин ишчилерине кыйгырып туратан.

Матростор ло кочегарлар оны күндүүлү көрүп, ого жа-

рамзып турғылайт,—повар олорго мүнге ылбырада кайна-
дып салган эт берип туратан, олордын деревнелери кере-
гинде, билелери керегинде сурап угуп туратан. Бастыра
бойлоры саржуланып, көнгө карапып, жаңтайын оттың жа-
нында болуп туратан учун кара-күрөн болуп калган бело-
русс-кочегарларды пароходто жабыс көргүлеп, олорды он-
чозын жаңыс атла—ягуттар деп адап, „Ягу, бягу, на беря-
гу...“ деп очоштирип туратандар.

Оны уккан Смурыйдың чачы атырайып, жүзи қызара
беретен.

— Сени шоодып турарда, не көрүп турын? Кацаптын*
оозы-мурдын жара чапсан!—деп Смурый кочегарга қыйы-
рып туратан.

Боцман, öнжик, калжу кижи, бир катап Смурыйга айт-
кан:

— Ягут ла хохолдың кудай жаңыс.

Повар оны жаказынаң ла курынан тудуп алала, ёрө кө-
дүрип, бир канча катап серпий тартып, —Былча согуп ийе-
ин бе?—деп қыйырган.

Пароходтогы улус улам сайын керижип туратан, кезик-
те согужып та туратан, је Смурый сүреен бёкө болгон
учун, ого ўзеери капитанын ўйи,—бийик сыңду, чырайы
эр кижи ошкош, чачын, уулчак чылап, килейте кайчылап
алган ўй кижи—оныла жалакай әрмектежип туратан учун,
оны бир де кижи сокпойтон.

Смурый аракывы көп ичетен, је качан да ээирбайтен.
Ол аракыны әртөн тура ичиp баштайтан, бир бутылка ара-
кыны торт бөлүп ичиp ийеле, энгирге жетире сыра ичиp туратан.
Онын жүзи бир әмеитен қызарып, кара-күрөн боло
беретен.

Энирде ол пароходтың жака жаңына бәрала, агып жаткан
суу жаар бүркелип калган көрүп, уячукпай, бир канча
частың туркунына отуратан. Ол тушта улус онон анчада-
ла тың коркups туратан, мен дезе ого килеп туратам.

Изип, терлеp калган Яков Иванович кухвядан чыгып
келеле, тас бажын тырмал, колын жаңып ийеле, ойто жүре
беретен. Эмезе ыраагынан Смурыйга айдып туратан:

— Стерлядь уйуктап калды...

— Je, айса солянкага салар керек...

* Кацап —украинецтер орус кижиини жамандап, азый, қаан жаңы тужын-
да айдып туратан чоло сөб.

— Балыкту мүн керек дешсе?

— Кайнат. Тыккылап салар.

Мен кезикте јалтана-јалтана Смурыйдың јанына базып келгемде, ол көстөрин мен jaар јўк арайдан көрүп, сурап туратав:

— Не болды?

Жок.

— Же јакшы...

— Слер јакшы, јалакай кижи инеер, улусты не корку-
дып турыгар? — деп мен әзирик повардан бир катап сурадым.

Ол чугулдана берер болор деп мен бодогом, ол дезе чугулданбады.

— Мен јаныс сеге ондый јалакай инем.

Же бир эмеш сананып отурада, айтты:

— Мен, чындаپ та, улустың оңчозына јалакай кижи. Же јалакайымды улуска билдиրтпей јўредим, улус кижиинин ондыйын билип алза, тынын кыйып салар. Чугулданбас, јакшы кижиге кандый ла кижи тиьер... Жерге кёмө базып та салардан маат жок. Барып, сыра экелип бер...

Бир бутылка сыралы айакка уруп, тарый-тарый ичиш ийеле, азу сагалдарып соруп, айтты:

— Сен эмеш јаан болгон болzon, мен сени көп немеге ўредер эдим. Менинг кижиге айдар сөзим бар, мен тенек кижи эmezim... Сен бичиктерди кычыр, не ле керектү веме ончозы бичикте айдылган. Книга бор-кар керек эмес! Сыра иchedin бе?

— Жок, мен сырға ичпейтем.

— Онызы јакшы. Ичпей јўр. Аракычы болоры—түбек. Аракы—көрмөстиң ажы. Мен бай болгов болзом, сени ўренгерге айдаар эдим. Ўредўзи жок кижи бука ошкош: буканы чарапка да суксан, сойорго до апарзан, куйругыла шыйманып барадар.

Капитанынг ўйи ого Гогольдың книгазын берген, меге „Страшная месть“ деп куучын сүреен јараган, же Смурый дезе меге кизирт эткен:

— Эш немеге јарабас. Чёрчёк. Ёскö книгиалар бар—мен билерим.

Мененг книгианы айрып алала, капитанынг ўйинең база бир книга экелди.

— Ол бир Таасты... кычыр. Оны таап ал. Ол ўй кижи јакшы куучын деп айдат... Кемге јакшы? Ого јакшы, меге

дезе јаман болзо, канайдар? Чачыя кайчылап алган, ме сее!
Кулактарын кезип салбады ба?

Книганы кычырып, Тарас Остапты согужарга кычырган
јерге једеримде, Смурый күркүреде каткырды.

— Ондый, ондый! А не? Сен ўредўлۇ, мен—күчтү! Бичип
турган немелерин! Тёөлөр...

Мениң кычырганымды ол кичееп угуп отурат, је кезикте арбана берет:

— Төгүн! Кижини јардынан ала отургужына јетире ѡара
чабып болбос, болбос! Кижини јыдала откүре кадайла да
кодүрип болбос—јыда сыча берер! Мен бойым солдат, би-
лерим...

Андрей измена әдип, ёштүлерге болушканы керегинде
кычырарымда, Смурый јескимчилў айтты:

— Көрмөстин уулы! Кадытка болуп кандый јаман эткен!
Иттатай!

Тарас измена эткен уулын ѡлтүре адып ийген керегинде
кычырарымда, повар буттарын орунынан түжүрип, орууга
тайанып алала, ыйлай берди. Онын көстөрининг јажы јаагыла
араай тоголонып, палубага түжүп турды; ол дезе мыжылдап, кимириенип турды:

— А кудай... а кудай...

Оның кийининде кенетийин меге кизирт этти:

— Кычырзан, көрмөс, не отурын!

Остап ѡлёр алдында „Адам! Мени угуп турыгар ба?“—
деп кийгырада, Смурый оноң тыныда ыйлай берди.

— Керек ѡлгөн...! Божой берди бе? Батаа, кандый јаман
болды! Улус дезе кандый болгон! Тарасты көрзөн! Улус
ондый болбогондо!

Мениң колымнаң книганы алыш, оны лаптап аյктаپ турарда,
көстөрининг јажы книганын кадарына тамчылап турды.

— Јакшынак бичик! Кычырганда—байрам ошкош!

Оның кийининде бис „Ивангоэ“ деп бичик кычырдыс,
Ричард Плантагенеттә²¹ Смурый сүреен јаратты:

— Каан кижи ондый болбогондо!—деп ол меге бүдүмчи-
леп айтты.

Мен бу книганы јаан јилбиркебей кычырдым.

Бис экү бичик кычырганыста јарашпайтаныс: мен „То-
мас Ионес керегинде повестьти“ сүреен јилбиркеп кычы-
рын туратам, Смурый дезе арбанып туратан:

— Эш немеге јарабас бичик! Ол Томаста мениң не кере-

тим бар? Ол меге не керектү? Ёскö бичиктер, байла, бар...

Ёскö бичиктер бар—тудуулу, жажытту бичиктер бар, олорды жүк ле түнде, жажытту кычыратан, мен билерим, деп, мен ого бир катап айткан.

Смурый козин тазырайтып, кизирт этти:

— Не дединг? Сен не тögүндеп турын?

— Мен тögүн неме айтпадым, менен ондый бичиктер керегинде абыс сураган, ондый бичиктерди улус кычырып, ыйлап турганын мен онон озо көргөм...

Повар мен jaар бүркүлип калған көрөлө, сурады:

— Кем ыйлаганын көрдин?

— Угуп отурган барыня ыйлаган. Бирүзи дезе коркыла, турадан чыга жүгүрген...

— Эдребе! — деп Смурый, козин жумуп айдала, бир эмеш уячукпай отурала, кимиренди:

— Кандый бир жажытту неме кайда-кайда бар болбой кайтын... Ондый немениң болбос аргазы јок... Мениң жажым да жаанай берген, айла, бойымның кылыш-жаным да ондый эмес... Же ондый да болз...

Ол оноиып бир де частың туркунына куучындангадый болгон.

Бичик кычырарга темиге бергенимди мен бойым да билбей калдым, бир канча ёй ёткөн кийининде мен бичик кычырарга сүреен жилбирек боло бердим; книгада бичилген керектер мен көрүп жүрген жүрүмнен башка, онон артык болгон, книгашы кычырар болзоң, бу жүрүмнин жаманы там иле билдиретен.

Смурый бойын да бичик кычырарына там тыңыда жилбиркеп, улам сайын мени ижимди эттирбей, бичик кычыртып туратан.

— Пешков, кел, бичик кычыр.

— Менде жунатан айактар көп.

— Максим жунуп салар.

Смурый старший посудвики мениң ижимди эдерге күүн-кайрал јок сүрүп туратан, ол дезе ачынып, айактарды ѡнётин одуп туратан.

Пароходтон сүрүп ийерим, — деп буфетчик меге канча ла катап айткан.

Максим бир катап кирлү суу ла ичкен чайдың артканын ургая жаан айакка ѡнётин айактар салып койгон, мен дезе ол сууны айактарла кожно пароходтың тышты jaар тögүп ийгем.

— Бу керекте мен бурулу! Меге бичип сал, — деп Смурый буфетчикке айткан.

Буфетте иштеп турған уулдар мен jaар қылчайып көрөр болды.

— Эй, бичик кычыраачы уул, сен жалды не учун алыш турын? — деп меге айдыжып туратан. Менинг ижим көп болзын деп, айак-казанды өвөтийин ле кирлендирип туратан. Бу керек учы-учында меге коомой болотонын мен билип жүргем.

Бир катап энгиргери бир кичинек пристаньнан бистин пароходко кызыл-күрен чырайлу уй кижи ле сары арчуулду, кызыл кофталу кыс отурды. Олор экилези каланы болгон — уй кижи ончо улуска мүргүп, күлүмзиренип турды:

— Менинг јаманымды таштагар, төрбөндөр, мен эмеш ичиш ийдим. Менинг јаргылайла, актап виерде, мен сүүнген бажында ичиш ийдим...

Оныла кожно келген кыс боромтып калган көстөриле улус jaар көрүп, каткырып, ўй кижини ийде салып турды:

— Сен тенеерибей, бас ла...

Олор Яков Иванович ле Сергей уйуктап туратан каютанын јанына отурып алды. Ўй кижи удавай ла кайдаар да јүре берген. Кыстыг јанына дезе баканын оозниндий оозыла ачаптып, күлүмзиренип Сергей отурып алды.

Түндө ижимди божодоло, столдың ўстине чыгып, уйуктаарга турарымда, Сергей кирип келеле, менинг колымнан ала койды.

— Бас, бис сеге кижи алыш берек...

Сергей эзирик болгон. Мен онын колынаң божонорго албаданарымда, ол менинг согуп ийген.

— Ба-ас!

Эзирик Максим једип келерде, олор экү мени бойлорының каютазы jaар сүүртеп апардылар. Је каютанын эжигинин јанында Смурый туры, Яков Иванович эжиктинг јаактарынан тудунып алған турарда, байагы кыс онын көксине жудуруктап, эзирик ўниле кыйгырат:

— Божотсоор!

Смурый Сергеидин ле Максимнин колдорынан мени суура тартала, олордын чачтарынан тудуп алала, баштарыла сүзүштирип, туура таштап ийерде, олор экилези јыгыла берди.

— Азият! — деп ол Яковко айдала, эжикти онын тумчугына түртпе jaап, мени ийде салып, кизиреди:

— Жүр ары мынан!

Мен пароходтың учы јаар жүгүрдим. Тенери бүркүк, түн карантуй, суу кара ондү болгон; пароходтың учында сууның ўстине эки боро жол көрүнбей жаткан жараттар јаар жайылып, кайнап турды; бу эки жолдың ортозыла баржа сүүртелип келетти. Кезикте он жаңында, кезикте сол жаңында кызыл оттор көрүнпел келеле, бир де немени жарытпай, суу бурула берерде, жараттың ары жаңына жылый берет; ол оттор көрүнбей қалганда, карантуй там тынгыйт, кижиин жүргеги там тынгыда сыстайт.

Повар базып келеле, менле коштой отурып ўшкүрип ийеле, папирозына от камысты.

— Олор сени ол бир неме јаар сүүртеди бе? Жүс јок танмалар! Олор оны албадап турганын мен уккам...

— Слер оны уулдардан айрып алдыгар ба?

— Ол кысты ба? — Смурый кыс керегинде, јаман айдала, ачурканып айтты: — Мында улус ончозы жылан ошкоши. Бу пароход деревнеден де ары. Деревнеде жаткан бедин?

— Јок.

— Деревнеде сүреен коомой. Анчадала кышкыда...

Тарткан папирозының артканын суу јаар таштап ийеле, ол өмеш увчукпай отурды, онын кийининде такып куучындей берди:

— Сен бу чочколордың ортозында ёлорин, уул, онызын санаазам, сеге ичим ачыйт. Улустың ончозы да меге ачу. Улустың жүрген жүрүмин, кылык-жанын көргөмдө, кезикте олордың алдына тизеленип туруп алала: слер канайып турыгар, көрмөстин уулдары, а? Слер сокор улус па? Тööлөр! деп, айдар күүним келет.

Пароход чойб огурып ииди, баржаны пароходко колбоп турган буксир бач эдип, сууга түшти; карантуйда фонарьдың оды пристань мында деп, жайкавып көргүсти, карантуйда база оттор көрүнпел келди.

— Пьяный бор,—деп повар арбанды.—Пьяная деп суу да бар. Пьянков деп ёбокёлү каптенаармус* бар болгон. Писарь дезе—Запивохин болгон... Жаратка чыгадым...

Узун-узун сынду, эттенир ўй улус ла кыстар жараттан пароход јаар узун носилкаларга салып, одун тажып турдылар.

* Каптенаармус—черёде аш курсакты, кийимди, мылтык-јепселди чеберлең де берип турган кижи.

Уур носилкаларды тудунып алган ўй улус, кату-кату базып кочегарканың әжигине әэчий-деечий эки кижиден базып, келип, јарым кулаш одынды ойдык јаар таштап,—Трушша!—деп ўнгүр кыйгыргылап турат.

Ўй улус одынду келедерде, матростор олордың эмчектеринен, буттарынаң ала койот, ўй улус дезе чыңырыжып, эр улус јаар түкүрип откүлейт. Пароходтон јарат јаар барап тушта чымчып, јудурукла түртүрерге турғая эр улусты ўй улус носилкаларла согуп, корулангылайт. Мындый керектерди мен канча ла катап көргөм; одын алыш турган кажы ла пристаньда матростор јаантайын овойып туратан.

Меге кезикте мен карыган кижи, бу пароходто бир канча јыл иштеп келгем, бу пароходто эртея, сонзун бир веделенинг бажында, күскиде, эзендеги јылда не болотовын билип турган ошкожым деп билдиretен.

Тан јарып келди. Пристаньын ўстиги јанында, кумакту бийик јаратта, койу карагай агащ көрүнип келди. Кыр јаар, агащ јаар ууланып, ўй улус чёйө кожонгдол, каткыргылап барадыры; узун носилкалар тудунып алган ўй улус солдаттарга түнгей көрүвет.

Олорды көргөмдө ичим ачып, көстөримнинг јажы тоголонып, ыйлаар күүним келип турат.

Је ыйлаарга уйадым келерде, мен Бляхин деп оббокөлү матроско палуба јунарга болуштым.

Бляхин билдирибес-көрүнбес, каный да кеп-сүр јок, онуп калган бөс ошкош бүдүштү кижи болгон, ол јаантайын то-луктар сайын јажынып алала, кичинек көстөрин суркурадып, оноң карап туратан.

Менинг чын чоло адым Бляхин эмес... Ненинг учун дезе, менинг энем балыр јүрүмдү кижи болгон. Эјем бар, әјем ба-за ондый. Олордың салымы ондый болгов туры. Салымнан, карындаш, кайдаар да барып болбозынг.

Палубаны агашка буулап салган бөслө јыжып, меге араай куучындаш турды:

— Көрдин бе, ўй улусты јаман көрүп, базынып турган-дарын? Ол яне! Ўлүш одунды да узак изитсен, күйе бе-рер! Мен ондый кылыкты сыранай јаратпайтам, карындаш. Мен ўй кижи болгон болзом, сууга түжүп, ёлүп калар әдим, бу кудайдың алдында чын сөзимди айдып турым.

Бистин јанысла капитанының ўйи көйлөмөк сууларды ажыра алтап, юбказын бийик көдүрип алган отти; ол ўй кижи јаантайын эрте туратан. Узун, коо сынду, әэрү, јарык

чырайлу ўй кижи... Оны көрөлө, оның кийининен јүгүрип,
—Меге нени-нени айтсагар!—деп сураар күүним келди.

Пароход пристанынан араай ырай берди. Бляхин крестенип, айтты:

— Је, јорук башталды...

VI

Сарапул деп городко једеристе, Максим пароходтонг түжүп калды, бир де сөс айтпады, бир де киже жиле эзевдешпеди. Оның кийининен каткырып, пароходдо келгөя әзирик ўйкиж и түшти, оны әәчиде көстөри тишкеектип калган, бойы уужалып калган кыс түшти. Сергей дезе капитанынг каютазынын алдына тизеленип туруп алала, ээжактиң jaагын окшоп, оны бажыла түртүп, узак жайнац турды:

— Менинг јаманымды таштагар, мен акту кижи! Ол көректи Максимка эткен.

Матростор, буфеттинг ишчилери, керек дезе кезик пассажирлер де оның төгүндеп турганын билетея де болзо, көкүдип айдышат:

— Јалын, јалын, сүрбес, артызып салар!

Капитан Сергейди сүрүп, бир катап јыга тепкен де болзо, је оның јаманын таштап, пароходто артызып салды. Сергей ол ло тарыйын чай ичетея айактарды улуска јетирип, ийт чилеп, улустың көстөрия jaар јылбындац көрүп, палубала јүгүре берди.

Максимнан Вяткада јерлү кичинек башту, сары көстү, ыргак солдатты јалдац алды яар. Повардың болушчызы оны келген ле тарыйын такаалар болтүрерге ииди; солдат эки такаанын бажын кезеле, арткандарын палубала божодып ииди; пассажирлер такааларды тударга јүгүриши, ўч такаа пароходтоң учуп чыгала, сууга түже берди. Солдат дезе кухнянын јанына отурып алала, ачу-корон ыйлай берди.

— Сен кайттың, тенек?—деп Смурый кайкап сурады.— Солдаттар ыйлайтан беди?

— Мен нестроевой ротада јўргем,—деп солдат араай айтты.

Јарым частың бажында пароходтогы улус ончозы оны

электеп, каткырыжа берди; оның жаңына базып келеле, жүзи жаар көзө көрүп,—Бу ба?—деп сурайла, айы-бажы жок каткырып, солдатты шоодып турғылады.

Солдат озо баштап улусты да аярыбай, улустың каткызын да укпай отурган; көстөринин жақын эски чамчазының жөндөріле арчын отурды. Же удаған жок солдат айы-бажы жок чугулдаپ, сары көстөриле қыландаپ, вятский улустың әрмектенетени аайынча, сағыскан чылап, түрген-түрген мәңдеп айтты:

—Көстөригерди мен жаар тостойтып алала, не турыгар? Ичтереер жарылзын слердин.

Оны уккан улус там тыныда каткырышты. Солдатты сабарларыла сайып, чамчазынан, фартугынан тартып, кучала ойногон чылап, оныла ойноп турдылар; солдатты түштеги ажанышка жетире онойып андығылады. Ажавып алган кийининде кем де суузын чыгара сыгып алган лимонды агаш калбакка илеле, солдаттың кийиниве фартугынын бууларына буулап салған, калбак солдаттың кийининде калбандарда, улус ончозы жиркиреде каткырышкан, ол дезе, улус неге каткырып турғанын ондой, түйуктадып салған чычканның балазы чылап, ары-бери алышаңдаپ, жүгүрип турат.

Смурый бир де эмеш каткыrbай, унчукпай турған солдатты аյқытап турды, повардың жүзи ўй кижининг жүзи ошкош боло берди.

Мен солдатка килеп, повардан сурадым:

— Ого калбак керегинде айдайын ба?

Ол упачукпай, бажын кекиди.

Улус неге каткырыжып турғанын мен солдатка айдып береримде, ол калбакты сыймап түрген тудуп алала, ўзе тартып алды, жерге чачып ийеле, будыла балбарз базып ийди. Оның кийининде кенетийин менин чачыма экі колыла кадала берди. Бисти айландыра турған улус оны көрөлө, сүреен сүүнип турған чылап, жиркиреже берди.

Смурый улусты туура ийде салып, бис экүди айрып ийди, озо баштап менинг кулактарымды чойёлө, солдаттың кулагынан ала койды. Кичинек солдат бажын силкип, повардың колын айландыра секирип турғанын көргөн улус айы-бажы жок кыйгырыжып, сыгырып, палубаны буттарыла тирсилдеде тееп, каткыдан жарыла бергедий турды.

— Ура, гарнизон! Повардың кардына бажынла түрт!

Үүр мал чылап, жуулышып алала, тенек немелер чилеп,

сүүнип турган улусты көрзөм, олордың ўсти jaар чурап барада, олордың кирлү баштарын бир јарчaa одынла токпоктоор қўйним келди.

Смурий солдатын кулагын божодып ийеле, колдорын јўктиени, эрек чочко чылап, ўрпейип, тиштерин коркушту ырсайтып алала, улустын ўсти jaар басты.

— Йўргилеер ары мынан! Аз-зияттар...

Солдат менинг ўстиме база такып чурап келердё, Смурий оны кучактай тудала, пароходтын тууразына апарып, арык солдатты, бўстонг эткен наадай чылап, ары-бери айлан-дирип, бажына суу урды.

Олордың јаына матростор, боцман, капитаннын болушчызы ѡўгурўжеп келди, база да улус јуула берди; улустан ончозынан јаан буфетчик јаантайын ёўретен аайынча, тили јок кижи чилеп, уачукушай турди.

Солдат кухнянын јанындагы одувдарга отурып алала, колдоры тыркырап, сапогторын суурып ийеле, ороғыштарын сыгарда, ороныштары кургак эмтири, онынг суйук чачтарынан дезе суу тамчылап турды,—оны кўргён улус база ла каткырышты.

— Тўнай ле ол уулчакты ёлтўрип саларым!—деп солдат чичкечек ўниле айтты.

Менинг јардымга тайавып алган Смурий капитаннан бошчызына нени де айдып турды, матростор улусты онон сўрўп, таратты. Улус ончозы ырай берерде, Смурий солдаттан сурады:

— Эмди сени канайдар?

Солдат јўўлгексў кўстўриле мен јаар кўрўп, бастыра бойы тырлажыш, унчукпады.

— Смир-рно, талгак танма!—деп Смурий айтты.

— Эйе, аларын, мен ротада эmezим,—деп солдат айда салды.

Повар кемзине берди, овиг бултыйтып алган јаактары шалбыя берди, ол тўкўрип ийеле, мени јединип туура басты; мен алаатып, поварды ээчиде бастым, бойым дезе солдат јаар улам сайын кайа кўрўп бараттым. Смурий айдар немезин таппай,—Кўрзён оны, кучкашты! Ол слерге...—деп кимиренди.

Биске Сергей једижип келеле, ненин де учун шымыранып айтты:

— Ол бычактанып ёлёрғо туры!

— Кайда?—деп Смурий кизирт эделе, ёўгуре берди.

Солдат јалчылардың қаютазының әжигининг јанында јаан бычак тудунып алган турды—ол такаалардың бажын кезип, тактайлар јарып туратан, моко кире чилеп, энтерилип калган бычак болгон. Каютанаң јанында бажы үлүш, каткымчылу, кичинек кижины улус аյыктап турды; солдаттың кертек тумчукту јўзи, студень чилеп, селендең, оозы јўқ арайдан ачылып, өэриндери калтырап турды.

— Кижи күүни јок тағмалар...кижи кыйнаачылар...—деп солдат кимиревди.

Мен ненинг де ўстине туруп алала, улустың јўстери јаар көрүп турдым,—улус күлүмзиренип, каткырыжып, бирүзи бирүзине,—Көрзөн, көрзөн...—деп айышты.

Солдат баланың колындый, кичинек колыла чамчазын штаны јаар сугуш турарда, менинг јанымда турган кижи ўшкүрип, айтты:

— Ёлоргö турым дейле, штаны не јазайт?

Турган улус алдындагызынан тыңыда каткырышты. Солдат бычактанып ёлорине бир де кижи бўтпей турган, мен де бўтпей турдым, Смурый дезе, солдат јаар кылчас эдип кўрёлёт, улусты кардыла ийде салып басты:

— Јўр ары, тенек!

Ол тевек деп кўп улусты айдатан, бир канча улус турган јерге базып келеле, олорго кыйгырып туратан:

— Бойынның јериге бар, тенек!

Онойып айдарда база каткымчылу, је ол кўн онойып айтканы чын болгон—ол кўн очо улус эртен турадан ала бир јаан тенек кижидий болгон.

Улусты яйлада сўрўп ийеле, Смурый солдатка јууктап, колын сунды:

— Бычагын бери ёт...

— Тўней ле,—дейле, солдат бычакты мўўзиле уулап, берди; повар бычакты меге туда береле, солдатты каюта јаар ийде салды.

— Йадып уйукта. Сен не ондый, а?

Солдат унчукпай, орынга отура берди.

— Бу уулчак сеге аракы экелип берер,—аракы ичетен бедин?

— Эмеш ичетем...

— Сен бу уулчакка тийбе, сени ол шооткон әмес, уктын ба? Ол әмес деп мен айдып турым.

— Мени не керек кыйнагандар?—деп солдат араай сурады.

Смурый эмеш унчукпай турала, бўркўлип калган айтты:

— Мен кайдағ билейин...

Менле қожа кухия јаар келеделе, повар кимиренди:

— Қын аял та эйтса, тенек немеге берижип турғандарын! Көрдің бе, қандай әмгір? Ол ине! Улус кижины јүүлтіп те салар аргалу, әйе... Кижиге, клаптар чылап, кадала берер—ол ло. Кайдағ клаптый болзын! Клаптаң да ачу..

Мен солдатка калаш, эт, аракы әкелип береримде, ол орынга отурып алған, ары-бера յайкавып, ўй кижи чилеп, араай мыжылдан, ыйлаш отурды. Табакты столго турғузып салала, мен айттым:

— Ажан...

— Эжакти јаап ий.

— Карапай болор.

— Јаап сал, онон ёсқо олор база ла киргилеп келер.

Мен јүре бердім. Мен солдатка қыйгастанып турдым, оны көріримде, мениң оғо килемер де күүним келбейт. Ондай болгонынан әп жоксынып турдым, нениң учун дезе,—улуска килемер керек, улус ончозы ырызы жок, улуска ончозына күч келижет,—деп јаанам мени јаантайын ўредип тұратан.

— Апарып бердин бе? — деп повар сурады.—Канайып отуры ол ондо?

— Ыйлап отуры.

— Ээ чаалда! Қандай солдат ол?

— Мен оғо килемей тұрым.

— Онызы не дегени?

— Улуска килемер керек...

Смурый мениң колымнан алыш, бойына јууктай тартып, айтты:

— Килемер күүнин келбей турғанда, калеп болбозың, төгүн айдарға дезе јарабас,— билдиң бе? Сен јашкайактып үренбе, бойынды ла билип јүр...

Мени ииде салып ийеле, бүркүлип айтты:

— Сеге мында јүрерге јарабас! Мен, тарт...

Улустын бүгүнги қылығын көрлө, мениң јүрегім сыйстап, бастыра бойым оодылып, уужалып калғандай болғом, улус солдатты аңғығанын, Смурый оның кулагын чойёрдö, сүүн-чишілү қатқышканын сананғамда, әди·кавым жимиреп, соогым жайылып, ондай жаман қылыкты улус не қылынат не деп, солдатты онойып не учурлу базындылар деп кайкадым. Мындың коркушту жаман керекке, мындың јескінчилү қылыкка олор не керек сүүнил, катқышты нे?

Эмди ол улус, бир час мынан озо сыгырып, кыйгырып, чуркурашпаган чылап, көлөткөлөй тартып салган көжөгөнинг алдында отурғылап, жатылап алала чай, аракы ичиp, чайнанып, көзбөр ойноп, токуналу, төп куучындажып, суу jaар көрүп, азыйгы ла бойлоры—јобош, јалку улус болуп отурғылады; олордын кере түжине ле пароходто шакпыраjып јүргенин көрөр болzon, күннинг жарыгында кыймыраjып турган томоноктор, эмезе күйбүреп турган тозын ошкош. Теккиштин жанында чукталыжып калган бир он кире улус крестенип, пароходтон түжеле, пристаньга барадат, пристаньнан дезе сыранайла олордын үсти орто олордый ок кийимдү, уур таарларын, түйүнчектерин, чемодандарын көдүрип, олор чылап ок, корчойып калган улус удура келедет.

Улус јаантайын солунып та турган болзо, пароходтогы јүрүм бир де эмеш кубулбайт—јаны келген улустын ла јуре берген улустын эрмек-куучыны жаныс, айткан сөстöри де түңгей: јер керегинде, иш керегинде, кудай керегинде, ўй улус керегинде болотон.

— Кудай кижиши шыралу јүрүмге чыдажып јүрзин деп жайаганда, кижи чыдажар учурлу! Бистин салымыс ондый да, оны канайдар...

Ондый сөстöрди угарга кунукчылду, ондый сөстöр менин чугуулма тайет: јут-жубыр, јаман кылыхты менин көрөр күүним јок, мени јаман көрүп, базынып турганыла јоп-сиинер күүним јок, менин бойымынг кылык-јанымнанг улам мени онойып јаман көрүп, базынар шылтак јогын мен жарт билап турадым. Солдатты да кыйнаар шылтак јок.

Керсү,jakшы уулды—Максими пароходтон сүрүп ий-гендер, эш немеге турбас, јаман Сергейди дезе сүрбей, артыш салган. Овчо ло керектер саң башка әдилет. Кижини јүүлгенче айдып, шоодып турар аргалу улус матрос-тордын кыйгырып, адылганына ненинг учун уккур болуп турат, јаман айдып айтқылаганда, ненинг учун удур сөс айтпай турат?

— Бортко не јөлөнгилеп алдыгар?—деп боцман јараш та болзо, је чугулчы көстөрин сыкыйтып алала, кыйгырып турат.—Пароход јантыйып түрү, јүргилеер ары мынан, көрмөстөр...

Көрмөстөр онын сөзин угуп, уячугашпай, пароходтын база бир жанына барап болзо, олорды, койлорды айдаган чылап, онон до айдаи турадылар.

— Шалемирлерди слерди...

Түжине күнгө изип калган темир тасқактың алдында, жылу түндерде кишининг тыныжы буулып турат; пассажирлер серўүә јер бедиреп, палубаның ўстиле бир эдип јуреле, келишкен ле јерге јаткылай берет, пристаньга јууктап келеткенде матростор олорды тееп, ойгозып турат:

— Эй, јолдо не сүймайып калган јадың? Барғылаар ары мынан...

Олор дезе туруп келеле, уйкузырап, матросторго ийде салдырып, јўргилей берет.

Матростор олор ло ошкош улус, јаныс кийген кийими башка, је олорды дезе, полицејскийлер чилеп, башкарлы турат.

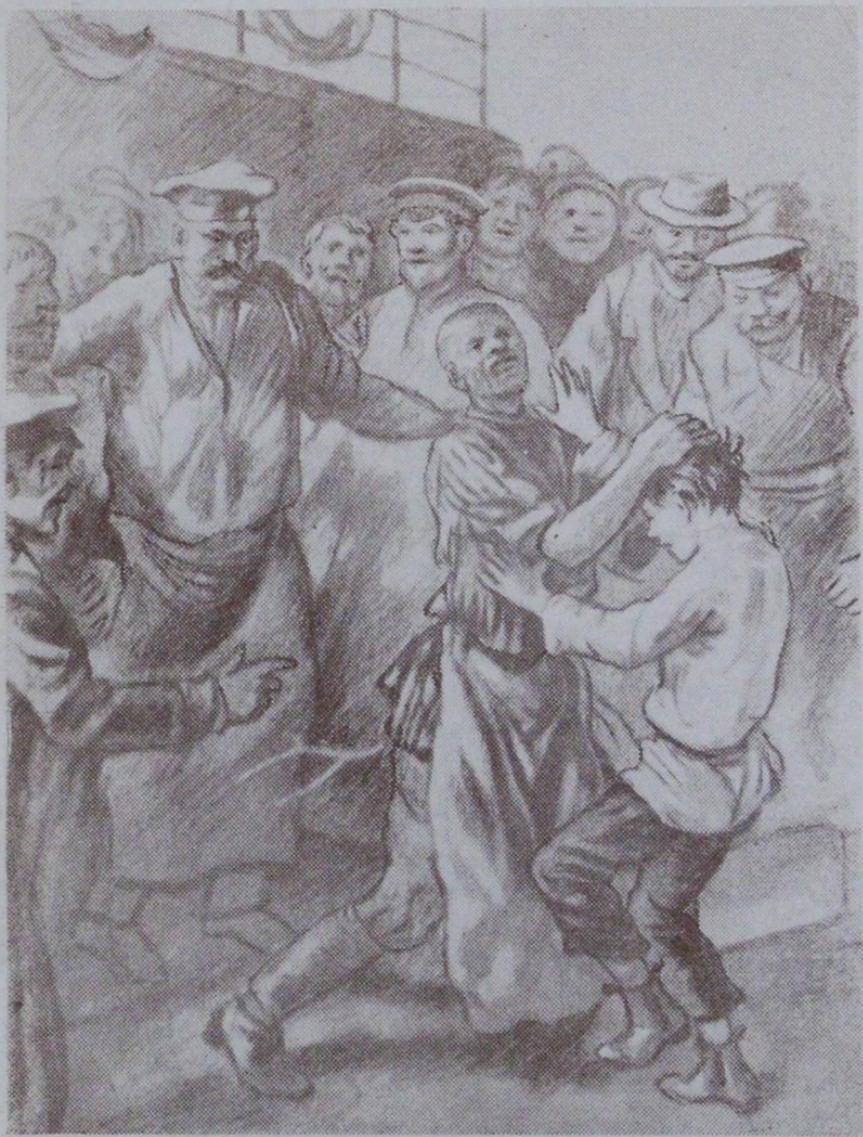
Улустың јобош, кунукчыл, уккур болуп турганы кишининг көзине ончозынан озо көрүнер, је ондый уккур, јобош ло болуп турала, кенетийин јаман, калју, кереги јок қылык эдип ийгенде, оны көрөрёгө коркушту да, кайкамчылу да. Мен көргөмдö улусты кайдаар апаратканын олор билбес, пароходтоң кайда ла тўжўрип салза, олорго тўнгей ле ошкош. Пароходтоң кайда да тўшсе, олор эмеш турала, база қандый-бир пароходко отурып алала, кайдаар-кайдаар јўре бергилеер деп бодойдым. Олорды көрёр болзом, ончозы ла азып јўрген, айыл-јурты јок, тёрбл ѡери јок улус ошкош. Ончолорының коркунчактары да сўреен.

Бир катап тан алдында машинада не де јарыларда, пушка аткан табыштый табыш чыккан. Палубаны ол ло тарыйин ак буу алып ийген, буу машиналар турган јерден бурлан чыгып, палубаның бастыра јиктеринен чыгып турды.

— Гаврило, сурик, кийис экел!—деп кишининг кулагын тундурып, кем де кыйгырып турды.

Мен машиналар турган јерге тўжетен тежиктиң јанында, айак-казан јувуп турган столдың ўстинде уйуктап јаткам. Адыш ошкош табыштан ла пароход селендей бергенниң улам ойгонып келеримде, палубада тым болгон, машинада бууның шыркыраган табыжы, маскаларла тўрген-тўрген согуп турган табыш угулды. Је бир минуттың бажында палубадагы пассажирлердин айы-бажы јок кыйгызы, чынтырыжы угула берерде, менинг коркужым келди.

Тўрген серип турган ак туманда бирўзи бирўзин јыга табарып, арчуул јок ўй улус, балыктың кўстёри ошкош тегерик кўстў, ўп-сан тўжўп калган әр улус ары-бери сунгылайт, ончолоры тўйўнчектерин, сумалдарын, кайырчак-

тарын сүүртеп алган, бүдүрилип, јыгылып, кудайға, Николо-угодникке жалынып, бирүзи бирүзин согуп турды; олорды көрбөгө коркушту болгон, је мен дезе, улус нени әтилеп туры не?—деп олордың кийинен жүгүріп жүрдім.

Түндеги шакырт-коркышты мен баштапқы ла катап көрғом, је пароход јорығын араайлатпай, бир ле кеминче барраты, он жаңындағы жаратта өлөнәдө иштеп турған улустың одуларының отторы көрүнет, ай толу, түн жаңык боловордо, улус темей жерге коркұп турған деп мен ненин де учун билип ийгем.

Палубадагы улустың шакырт-сандыражы дезетам тыңды, кем де суу жаар калып ийди, оны әэчиде база эки кижи калыдым, монах ла база эки эр кижи палубага жаба кадап салғав тактаны ооктоп салған одынла кодоро согуп турғылары; пароходтың учынан тakaалар отургузып салған жаан клетканы суу жаар чачып ийдилер; палубаның тал ортозында, капитан туратан јер жаар чыгатан тепкиштің жаңында, тизеленип алган бир әр кижи жаңыла жүгүріп бараткан улуска мүргүп, бөрү чилеп, улуп отурды:

— Православный улус, мен килинчектү...

— Кемени бери әдігер, шилемирлер!—деп чамча ѡж жаңыс ла шалмарлу тестек барин кыйғырып, бойының төжін жудуруктап турды.

Матростор жүгүрүжип, улустың јакаларынан ала койоло, баштарына согуп, палуба жаар таштап турғылар. Пальтозың түнде кијетен кийимнин ўстине јабынып алган Смурый кату-кату базып, улуска айдып турды:

— Уйалзаар, улус! Слер жүүле бердеер бе? Пароход туры ине, жаңыс јерде туры! Жарат бу! Суу жаар калып ийген тенектерди өлөн чаап турған улуссуудаң чыгарып алган, туку ол эки кемеде отурғылары—көрүп турараар ба?

Жокту-жобур улусты дезе повар бажына ўстинен төмөн жудуруктап ийгендеге, олор унчукпай ла, сумалдар чылап, палубаның ўстине жыгла бергилейт.

Шакырт-сандырт токтоголокто калбак тудунып алган ўй кижи Смурыйдың ўстине чурап келеле, калбагыла кезедип, кыйғырды:

— Сен канайып турын? Соготоябын бар ба?

Бастыра бойы үлүш әр кижи ўй кижи токтодып турды:

— Тенек немеле беришпе ..

Смурый эки колын жайыштырып, көзин жумуштырып, менен сурады:

— Бу не болды? Ол меге ненин учун чурап келди?
Эзендер! Мен оны качан да кёрбögöм!

Бир крестьянин дезе канла чимирип, кыйгырып турды:
— Бу улус ла? Шокчыл-карачылар!

Пароходтогы улус коркуганынан манзарып, шакпыраганын жайгыда мен эки катап көргөм. Бу эки учуралда чын жеткер јок болгон, улус жеткер боловынан коркуп, манзарыган. Ўчинчи учуралда пассажирлер эки уурчы тудуп алган—уурчылардын бирүзи мүргүүлге јүрген кижи болуп кийинип алган—олорды, матростордон туйка бир частың туркунына соккылаган, матростор уурчыларды айрып аларда, улус олорды айткылаган:

— Уурчы уурчывы жажырып турганы ол ине!

— Слер бойлорор уурчы-шокчылар, онын учун уурчыларга болужып турара...

Уурчыларды талганча соккылаган, олорды кандый да пристаньда полицияга табыштырарда, олор туруп болбой, јыгылып турган.

Улустың ондый кылжатарын мен көп көрүп, кайкап, билип болбой туратам: улус жакшы ба, жаман ба? Јобош по, шокчыл ба? Ненин учун олор калжу, жаман кылыхы гылайт? Ненин учун ёйинен ёткүре јобош болуп, бойло-рын уйатка түжүргилейт?

Мен онын керегинде повардан сурап туратам, ол дезе, јүзин папиростың ыжыла бүркеп ийеле, чала ачынып айдатан:

— Көрзөн, сени не токунатпайт! Је улус,—улус ла ине...
Бир кижи санаалу укалу, бирүзи—тенек. Сен кимиренбей, бичик кычыр. Чын бичилген книгаларда очто керектер айдылар учурлу...

Церкве керегинде ле агару улус керегинде бичиктерди ол сүүбайтей.

— Је мыны абыстар ла абыстардың уулдары кычырзын...

Менин ого жакшым жетирерге—бичик сыйлап берер күүним келди. Казань городтын приставинде „Солдат Улу Пётрды блумнен канайып аргадаган керегинде албатыда арткан куучын“²² деп бичикти беш акчага садып алдым, је ол тушта повар эзирик, чугулчы боловордо, мен сыйымды ого берерге тидинбедим, оны озо бойым кычырдым. „Албатыда арткан куучынды“ мен сүреең жакшы көрдим: ондо бичилгени ончозы жарт, јилбайлұ болды, айла, бичагени де

көп эмес. Менинг ўредүчиме бу книга жараар болор деп, мен санаңам.

— Је мен книгавы ого алып береримде, ол бир де неме айтпай, тегерийте уужай тудала, суу jaар таштап ийди.

— Бу, сенинг книгаг, тенек! — деп ол бүркүлип калган айтты.—Мен сенин, ийтти ўреткен чилеп, ўредид турарымда, сен база ла јўзун-јўкпўрди тыгарга турынг ба?

Будыла тееп ийеле, кыйгырып чыкты:

— Бу кандай книга? Мен эш немеге турбас, тенексү бичиктерди алдында кычыргам! Ондо чын неме бичилгей бе? Ёе, айт!

— Билбезим.

— Ондай болзо; мен билерим! Кижининг бажын кезе чабып ийзе, ол тепкиштен јыгылар, ёскёлёри тасқак јаар чыкпас—солдаттар тенек эмес! Одор ёлонди ѡртöп ийер эди, божогоны ла ол! Билдинг бе?

— Билдим.

— Ондай ла болзын! Мен Пётр каан керегинде билерим—ондай учурал оныла болбогон! Јўр ары мываң...

Повардың айтканы чын деп мен билип те турзам, је книга меге ярап турды. „Албатыда арткан куучындар“ деп бичикти база бир катап алдым, әкинчи катап кычырала, бу бачик чывдап ла јаман эмтири деп билип, кайкадым. Бу учуралдың кийининде мен поварга там тыныда бўдўп, онын айтканын кўёнзеп угар болдым, ол дезе улам ла сайн меге айдип турат:

— Эх, сени ўредер, ўредер керек эди! Мында сен јўргедий јер эмес...

Онзын мен бойым да сезин јўргем. Сергей менинг торт кёрбётён; ол менинг столынан чай ичетен айактарды алып, буфетчиктен јажырып, пассажирлерге берип турганин мен кёрўп туратам. Онзын ууры деп бодолотонын мен билетем.—Сен официанттарга бойыннын столынган айактар бербе, уктын ба?—деп меге Смурий янъыс катап айткан эмес.

Пароходто меге јаман керектер онон до коп болгов; эмди ле келген пристаньда пароходгон качып, кырга, агаш ортозына баар кўйним улам ла келип туратан. Ёе мен Смурийга ла болуп барбайтам: ол меге там ла тыныда карузып турган; ого ўзеери, пароходто отурып алала, ўзўк јок ичкерилеп јоруктаарын мен суреен јакшы кўрёдим. Пароход пристанында явына токтой бергенде, менин санаам

јамандана беретен; эмди ле кандый-кандый керек боло берер, бис дезе Кама суудан Белая деп сууга, оноң Вятка-га баарыс, эмезе Волганы төмөн түжүп, мен јаны јерлер, городтор, јаны улус көрөрим.

Же керек оядый болбоды,—менин пароходтогы јүрүмим көнетийин божол калды, мен дезе уйатка түштим. Бис Ка-занъян Нижний јаар барадарыста, энирде мени буфетчик кычырды, мен кирип келеримде, ол әжикти jaap ийеле, бүркүлип калган отурган Смурыга айтты:

— Бу.

— Сен Серёжкага айактар, калбактар берип турын ба?— деп Смуры менен кату сурады.

— Ол меге көргүспей, бойы алыш жат.

Буфетчик араай айтты:

— Көрбөдим деер, бойы дезе билер...

Смуры тизезине јудуруктап ийеле, тизезин тырмап айтты:

— Ақыраар, мендебеер...

Санаып отурды. Мен буфетчик јаар көрүп турдым, ол дезе мен јаар көрді, је онын очкаларының ары јанында көс жок деп билдирет.

Ол јобош болгон, басканды табыш чыгарбас, куучында за база јаан табыштанбас. Онын бороро онып калган салалы ла ойдыктары куру немедий көстөри көзикте кажы-бир толуктан көрүнип келеле, јылзыя берет. Уйуктаар алдында ол буфетте кулайдын сүрининг алдына тизеленип алган узаак турат—мен оны әжиктинг төрт толыкту тежигинен көрғөм, је буфетчик канайып мүргүп тургавын меге көрөргө келишпеди: ол тегин ле туруп, сагалын сыймап, ўшкүрип, кудайдын сүри јаар көрүп турат.

Эмеш унчукпай отурала, Смуры сурады:

— Серёжка сеге акча берди бе?

— Жок.

— Качан да бербеди бе?

— Качан да.

— Бу уул төгүн айтпас,—деп Смуры буфетчикке айдарда, ол дезе кимиренди:

— Орды јаныс. Барзыя.

— Баралы!—деп повар меге кыйгырды, менинг столымда јууктап келеле, менинг бажыма араай чертип ииди.—Тенек! Мен де тенек! Меге сенинг кийининген көрүп турар керек болгон...

Нижний Новгородко келеристе, буфетчик ижинен чыгарып, менинг иштеп алган акчамды берип ийди: сегис салковой кире акча алдым—мен бойымның бу кире көп иштеп алган акчамды баштапкы ла катап алгам.

Смурый мен леjakшылажып, айдып турды:

— Је, ондай... Эмди көрүп ле jүр—билдин бе? Оозынды ачып jүрбе...

Ол јанжилерле чүмдеп көктөгөн чокур калтаны менинг колыма туттырып берди.

— Меге ал, уул! Меге оны крест кызым чүмдеп көктөп берген... же, jakши болзын! Бичиктерди кычырып jүр—ончозынан артығы ол!

Менинг колтыктарымнан тудуп, ёрё көдүрип алып, окшоп ийеле, жерге бек тургузып салды. Меге оныла айрылыштарга да ачу болгон, бойымның да учун ичим ачып турғав; јаан оборлу јаңыскан jүрген Смурый турган улусты ѡлдонг јайлада ийде салып, пароход јаар барадарда, мен оны көрүп, арайла ыйлабадым...

Ондай ок jakши-жалакай, jүрүмнен астыгып, ѡскүэзиреп көлган улусты мен оның да кийининде көп көргөм...

VII

Tаадам ла јаанам ойто городко көчүп келгендер. Мен олордың айылына келеримде чугулданып калгам, тартыштарга белен келгем. Менинг бир де учуры јокко уурчы деп бодогондорын сананзам, jүрегим сыстап, ооруп турат.

Јаанам мени jakши күүндү уткуды, мен келеримде ле самоварга чай азарга jүре берди; таадам алдындағы ок айынча эмеш шоодып сурады:

— Көп алтын jööп алдын ба?

— Канча кире бар— овчозы бойымның,— деп мен көз-вөктиң јанына отурып, айттым. Карманымнан папиросту коробканы мендебей чыгарып алала, чынааркап, папиросыма от камызып, танқылай бердим.

Таадам мен јаар ширтеп көрөлө, айтты:

— Ондай ба? Көрмөстинг ѡлонин тартып турын ба? Эрте әмес пе?

— Меге калта да сыйлас бергендер,— деп мени мактандым.

— Калта! — таадам торт чыңырып ийди. — Сен мени не
öчөштирип турын?

Таадам чичке, күчтү колдорын тарбайтып, сары-чанкыр
köстöриле суркурадып, мен jaар чурап келди; мен тура jү-
гуреле онын ичине бажымла түртүп ийдим; таадам отура
түжеле, бир канча секундтын туркунына оозын ачып алала,
köстöрин јумуштырып, мен jaар кöröп отурды. Онын кийи-
винде токунап, сурады:

— Сен мени, тааданды, ийде салдын ба? Эненниг азыра-
ган адазын согуп турын ба?

— Слер мени канча ла кире соккоңгар, — деп мен, бойым-
нын эш немеге јарабас, јаман кылыш эткенимди билип, ко-
мудадым.

Каткак, јенилчек таадам јерден туруп, мен ле коштой
отурып алды, папиросты менинг колымнан суура соголо,
köзнöктöй чыгара таштап ийди, бойы дезе чочуган бүдүш-
тү айтты.

— Кудай сенинг килинчегинди качан да, öлгөнчөй дö
таштабас, оны билип турын ба, кийик баш? Энебис, — деп
јаанама айтты, — кörзöй, ол мени согуп ийди. Ол! Согуп
иіген, суразан да оноң!

Јаанам бир де неме сурабады, меге јууктай базып келе-
ле, чачтарымнан ала койып, силке тартып, айдып турды:

— Онын учун мен оны мывайып, мывайып...

Јаанам чачымды силке тартып турганынан öнзүрке бол-
боды, је ачымчылузына кижи чыдабагадый болды, анчада-
ла таадамнын шоодылганду каткызы менинг jүрегимди ји-
миреде согуп, ачындырды, — таадам отургуштап туруп, оту-
ра түжүп, алакандарыла тизелерин чабынып, каткы откүре,
какылдаپ турды:

— Онойп оны онойп...

Мен јаанамын колымнан ушта тартылала, сенекке чыга
jүгүрип, толыкта жада бердим. Менин санаам караптап, —
jүрегим сооп, самовардын күүлежин угуп јаттым.

Јаанам базып келеле, мен jaар бökбийп, угулар-угулбас
шымыранды:

— Сен меге чугулдаба, мен сени тынг серпibедим ине,
мен öнötитийин онойп турбай! Онойтпогончо болбос — таа-
данг карыган кижи ине, оны тооп jүрер керек, онын сёök-
тöри база одык-бычык, ол ачу-коронды jүргегине толгончо
ло көргөв ине, — оны јаман кörбөс керек. Сен кичинек эме-
зинг, оны билип аларын...

Оны билип турар керек, Олёша! Ол торт қичинек бала ошкош ине, онон до онду эмес...

Јаанамын сөстбөри мени, изү суу чылап, јунуп ийдя, jaанам онойып эптү-нак шымыраварда, мен бойымнын кильтымнаң уйалып, јүргем ээрип, сыйым јениле берди, мен jaанамды бек кучактаап, окшодым.

— Бар, таадана бар, алдырбас! Јаныс ла әмди тургуза онын көзинче танкылаба, әмеш үрене берзин..

Мен турага кирдим, таадам јаар көрүп ийеле, арайла каткырбадым: ол чывдап та, бала чылап, сүүнип, тепкиленип, кызыл сары түктү колдорыла столды тарсылдада таажып отурды.

— Не болды, теке? База ла сүзүжерге келдинг бе? Көрзөң оны, карачы-шокчылды! Сыранай ла адазы, ўйге кирген—крестенбекен де, капшай ла танкызын ала койгон, фармазон,²³ Бонарапт,²⁴ баазы да бир ле акча!

Мен унчукладым. Онын сөгтөри божай берди, ол чылап, база унчукпай барды, је чай ичиp отурала, мени үредип айтты:

— Кожи кудайдан коркуп јўрер учурлу. Атка ўйген керек, кижиғе кудайдан коркынр керек. Бисте кудайдан ѡсқо најы јок! Кижи кижиин калапту ёштүзи!

Улус ёштү дегевинде бир әмеш чын бар деп, мен сана-нып отурдым, ёскö куучындарын керекке де албадым.

— Эмди ойто Матрена јене бар, јаскыда дезе—пароходко баарарып. Одордо кыштай ал. Јаскыла јуре берерим деп айтпа...

— Је, улусты не керек төгүндайтен?—деп јаанам айтты, бойы дезе мени соккон болуп, јаны ла таадамды төгүндеп салган.

— Төгүндебезен, јердин ўстине јўрүп те болбозын, је айдып бер, кем улусты төгүндебей јўрет?—деп таадам тартышты.

Эгирде таадам псалтирь кичырарга отурарда, мен jaанамла јаланга чыктым; таадамнын јаткан әки көзнөктү кичинек туразы городтынjakазында, азыда таадамнын бойынын јаан туразы турган Канатный оромынг учында турган.

— Көрзөң, кайдаар келгенис!—деп јаанам каткырып, айтты.—Оббөён күүни јеткедий јер таап албай, ары-бери кочуп ле јўрет. Ого мында да јарабайт, меге дезе мында jakши!

Бистин алдыбыста ўч беристеге јуук кунарап калган ја-

лан жатты. Ол жаланды кечире јуукалар барган, ыраагында агаш көрүнет, Казань jaар барган ѡлды јакалай ёсқон кайындар турғылайт. Јуукадаң көрүнип турған јырааның чылбагарлары ажып бараткан күннин соок јаркыныва қып-кызыл өндү боло берди. Џайғы энирдин эзини боро тозынды әмештенг кыймыктадып турды. Эң јуук јууканың ары жанында уулдардың ла кыстардың боро оборлоры каарат. Ыраагында, он жаныбыста старообрядецтердин олгөн улустың сөбигин салатан јеринин кызыл стенези көрүнет, оны улус „Бугровый скит“ дежетен, сол жаныбыста, јууканың ўстиндег чук турған агаштар каарат, ондо еврейлердин сөбек јуйттан јери. Эбиреде не ле неме јоксурал, тыны чыгып калғандый, чучурап калған јерге уңчукпай јапшынып алган жадат. Городтың жаказындағы кичинек туралар кичинек көзнөктөриле тозынду ѡл даар жалтанып, көрүп турғандый; ѡлдо оок, арык такаалар јүргилери. Ўй улустың монастырының жанында уйлар мөөрөп келет; лагерьден военин музыка угудат.—Jес трубалар огурып, ўкүлдейт.

Эзирик кижи чураназын айы-бажы ѡок чой ѡартып, бүдүрилип барадала кимиренет:

— Мен сеге једерим... кыйалта ѡок...

Жаанам көстөрия кызыл күнгө удура сыйкытып, айдат:

— Тенек, сен кайдар једейин деп турын? Удабас жылала, уйуктап каларын, сени дезе тоноғылац салар... сенин соодын—чуранан да јылыйар...

Мен пароходко канайып јүргенимди жаанама куучындал, әбреде көрүп турым. Мен јўрүмимде коп неме көргөн учун меге мында куунукчыл, мен бойымды сковородкага каарып турған балыктый деп көрдим. Жаанам менинг куучынымды уңчукпай, кичееп укты, мен онын куучынын угарга онойдо ок сүйтэм. Мен Смурый керегинде куучындал береримде, жаанам бастыра јўрегинен крестенип айтты:

— Жакшы кижи, кудайдың энези ого болужын јетирзин, жакшы кижи! Сен оны ундубай јўр! Сен жакшы немени сағыжына качанда бек алышып јўр, жаман немени тортло увдуп тур...

Мени ижимнен ненин учун чыгарганын айдарга меге сүрекей күч болгон, је мен јўрегимди јаба базып, айдып бердим. Овы угала, жаавам бир де әмеш ёкпööрибеди, бир де әмеш керектебей айтты:

— Сен әмди тургузада кичинек, канайда јўретенин билбизинг...

Бу улус ончозы—јурт јердинг улузы, матростор сен канайда јүретенин билбезиң деп бирўзи бирўзине айдат, Матрёна эјебис уулына онойып айдат; је онызы не дегеви, нени билер керек?

Эриндерин күмый тартып ийеле, јаанам бажын јайкады:

—А, калак, онызын мен билбезим!

—Бойыгар айдып турыгар ине!

Не керек айтгайтан?—деп јаанам токуналу айтты,—сен тарынба, сен кичинек, сея билбес учурлу... Кем билер оны? Жаныс ла уурчы-курмакчылар билер. Көрзөн таадаңды, бичикчи де, сагышту да кижи, је түнөй ле неме эдиң болбогон...

—Слер бойыгар јакшы јаттыгар ба?

—Мен бе? Жакшы!.. Коомой до јүргем, кандый ла болгон...

Бистиг јанысла узун көлötкölöриң сүүртеп алган улус мендебей өдöt, олордың буттарының алдынан тозып, ыш чылап, буркурап, көлötкölöри көмүп ийет. Эңир кирген сайын, мен там ла тың кунугып турдым. Таадамның арбанып тургандың ўни көзөвктөң угулат:

—Кудай ёрökön, калабын меге јетирбе, чугулданзан да мен јеткил буруладарым...

Јаанам, күлümэиренип, айтты:

—Кудайдың күүнине де тийген болбой! Эңир ле сайын кыңзып турар, нени айдат не? Карыган кижи ине, эмди не де керек јок, ол дезе әмдиге ле јетире комудап ла турар, соконгдол ло турар... Кудай улустың әнирдеги ўнин угуп турала, база ла Василий Каширия ўкүлдеп турган әмтири деп, каткырып ийетен болбой кайсын! Барып уйуктаак.

Мен кожончы күштар тудар деп шүүп алдым; мен олорды тударым, јаанам садар, биске курсагысты азыранарга једер деп бодогом. Шүүн, тузактар, баспактар садып алдым, клеткалар эдиң алдым. Тан адып јадарда, мен јуукада, јыраалардың ортозына кирип алала отурым, јаанам дезе корзинка ла сумал тудунып алала агаш аразынан калганчы мешкелер, балан, кузук јууп базып јүрген.

Сентябрь айдын чылап калган күни јаны ла ёксöп келгөн; оның ак жаркыны эмезе булуттарда очуп, эмезе јуука-га түжүп, мёнүн канаттар чылац, јайылып, меге чалыйт. Јууказын түбинде бүрүнкүй, оноң аксымак туман көдүрилет; кадалгак келтейинде јэйм јок, карангуй, ёксöур јанын-

да кадып калган ёлөн, сары, кызыл жалбыракту койу жыраалар бар, чыкту салкын жалбырактарды ўзе тартып, жууканың ичиле ары-бери чачылтып турат.

Жууканың түбинде, уактарда щеголь деп күштын балдары табыштанат, барғаның боро жалбырактарының ортозында күчкаштардың омок баштарында кызыл бөрүктери меге көрүнет; мени әбиреде жилбирек көктөштөр тарсылдажат; ак жаактарын каткымчылу бултайтып, олор Кунавиндо жаткан жиит мещанкалар байрам күнде чуркурашкан чылап, чуркуражып, шакпыражып турат; чыйрак, чугулчы күчкаштар ончо немени билерге, ончозың, чокуп көрөргө жилбиркегилейт, онын учуя олор ээчий-деечий тузакка түшкілеп турат. Олордың чакпыланып, тырлажып турганын меге көрөргө ачу да болзо, менин керегим—садувын кереги, кату керек; мен күчкаштарды белетеп алган клеткаларга отургузып, сумалга сугуп саладым,—карануйда олор тым отургылайт.

Жыраага бир ўүр жангабайлар отургылай берди, олор күнин жаркынына сүүнип, там тыныда табыштанылайт; олордың кылыгын көрөр болзо, ўренчик уулчактар ошкош. Жылу жерлер жаар бааррага оройтып калган ачап сорокопут деп күчкаш тегенектин ээлгир чырабагалына отурып алала, тумчугыла канаттарын арчып, жемит бедиреп, кара көстөрия курч көрöt. Тегерининг текези чилеп, сант ѡрё учуп чыгала, жердин жаан адарузын тудуп алды, оны кичеенип туруп тегенекке кадап салала, боро Ѻндۇ бажын, уурчы чылап, ары-бери әбираш, база ла отурды. Шур деп белгечи-төлгөчи күш, табыш чыгарбай, учуп ётти. Ол күшты мен тудуп алатаң болзом,—менин ал санаам ондый болгон. Генерал ошкош чынааркак, кызылгөш кара тумчугын жайқап, ўүринен астыгала будакта отурып, чугулданып, чыйкылдан отуры.

Күн ёксөгөн сайын күштар там ла көптөп, олордың тал-табыжы там тынып турат. Кајуның ичине музыка толо бергендей, ол музыкадан ончозынаң тын угулып турган табыш—салкынга жайканип турган жыраалардың ўзүк јок шылдыры; кунукчыл да болзо, угарга жакшы арай табышты күштардың бткүн ўни жылыйтып болбойт. Мен бу табышты уккамда, меге жайдың калганчы кожоны угулат, ол меге кандай да анылу сөстөр айдат ошкош, ол сөстөр бойлорынан ла бойлоры кожон боло берет. Откөн Ѽйдө-

Ги менинг жүрүмді әске алынып турғанымды бойым да билбей калдым.

— Сен кайда? — деп жаанамның ўви кайдан да ўсти жаанамнаң угулды.

Жаанам жууканыг қырыва арчуулдың ўстине калаш, огурчындар, тату чалкан, яблоколор жайа салып алган отурды; салып койгон курсактың ортозында сүрекей жарашиб, кичи-век, қырлу графин туры, ондо зверобой кошкон бир шкалик кабак аракы бар.

— А кудай, кандай жакшы! — деп жаанам сүүвип айтты.

— Мен кожон сананып таптым!

— Чын эмеш пе?

Мен кожон айасту әдип айттым:

— Жай божоп, кыш жууктайт,
Жараш күн там қыскарат!

Же жаанам кожонымды жетире укпады.

— Ондый кожон бэр эмей, жаңыс ол сенийивең артак!
Оның кийининде чөйө тартып, айтты:

Жайгы күнниң чогы бочти,
Кара түнге, агаشتарга жажынат!
Мен қызычак ырызым јокко
Жаңысан арттым жажыма...

Эртен тұра жүрттап чыксам,
Майдың жыргалын санаидым, —
Ару талаң күнүкчүл көрöt, —
Жаш жүрүмим ондо мен јылыйттым.

Менинг кару ўрелерим!
Күбүр кар жаңған тушта,
Жүргегимди көксимвең алыш,
Карга көмүп салыгар!..

Менинг кожоным жарабаганына мен бир де ачынбадым, жаанамның кожоны меге сүреен жарады. Ол қызычакты да килей бердим.

— Түбек онойдо кожондолып жат! Бу кожонды қыс ба-ла сананып тапкан: жастаң ала ол жыргаган, кыш жууктап келерде, сүүгөя кижизи оны таштап ийген, әмезе б скё кижи тапкан, қыс дезе жүргегининг ачу-коронына чыдабай, ыйлай берген... бойың түбекке түшпеген болzon, ол керегинде онойып жакшы-чын айдып болбозың, ол дезе, көрзөг, кандай жарашиб кожон әдип алған!

Баштапқы ла катап саткан күштары төртөн беш акчага жедерде, јаанам сүреен кайкаган.

— Көрзөң дö! Мен оны тегин ле соот болор дезем, көрзөң, кандый болды!

— Оңой сатканар...

— Чын эмеш пе?

Базар болгон күндерде сатканда, јаанам бир салковойго, эмезе салковойдоң ажыра алатаң, мындың болор-болбос керек әдип, кандый кöп акча иштеп алар аргалу деп, кайкап божобайтон.

— Ўй улус кере түжине ле кийим јунуп, эмезе пол јунуп, јиоме беш ле акча иштеп алат, кижи аайлап болбос неме! Чындал айтса, күшты садары—јамаа! Күчкаштарды да клеткада тударга—јаман. Ташта, Олёша, сея оны!

Же мен күштар тударга сүреен јилбиркеп турдым. Күш тудуп јўреримде, мен кемнен де камаан јок јўредим, менинг ижим күчкаштардан ёскö кемге де чаптык әтпейт. Мен күш тудатан јакши јепселдер садып алдым; азындаң бери күштар тудуп јўрген карлгав улусла куучындашка-нындаң мен кöп немеге ўренип алдым,—күш тударга одус беристе јерге, Волганың јаказына, Кстовский деп адалган койу агаشتың ортозына јаныскан барып келетем. Ондо-коо, узун карагайлардың аразында клёст деп күш, узун куйрукту, ак ондۇ аполлововка деп сүреен јараш көктöш јайлап туратан.

Энирде айылдан чыгала, Казань јаар баратан јолло түниле јою баратам, јанмыр да јааган болзо, балкаш та чейилип калган болзо,—тўнней ле. Суу ётпöс клеёнкала қыпташ салган сумкама шўундер, тузактар, күштарга јем әдип белетеп алган немелерди салып, јўктенип алратам. Колымда —кузук агаشتан эткен юон тайак. Кўстинг карагай тўнинде соок то, коркушту да, сүреен коркушту! Жолдың эки јанында жалкын јара согуп салган карыган кайындар менинг ўстиме ўлұш будактарын јайа салып турғылайт; сол јанимда, кырдың әдегинде каарып јаткан Волганың ўстиле калғанчы пароходтордың ла баржалардың отторы, тўбя јок оро јаар ичкерилеп бараткан чылап, кайкалап барады, колесо сууны мачылладат, кўулеген табыш угулат.

Жолдың јанында турган жарттардың туралары чойдый кату јerde турғылайт, ач, кыйгас ийттер буттарымын јанына тоголонып келгилейт, сторож темирди күнкүлдеде согуп, чочуп кыйгырат:

— Кем? Кемди көрмөстөр экеледири?

Мениң күш тудатан јепсөлдеримди айрып алғылабазын деп, мен сүреен коркып, сторожторго берерге беш акча алып жүретем. Фокина деп јурттагы сторожло најылажып алғаныс, ол жаантайына кайкап туратан:

— База ла барадын ба? Сениң коркубазынды, түн жорыкту күлүүк!

Онын ады Нифонт, бойы кичинек, буурул башту, јуруктагы кудайга түгей болгон, Ол кезикте койынның тату чалкан, яблоко, бир ууш горох чыгарып, меге берип, айдатан:

— Ме, карындаш, мен сениң күндүллейин деп белетеп салгам, тамзыктасып ал.—Ол мениң јурттың учына жетире ўдежип туратан.

— Же, кудайдын болужыла бар!

Таң алдында агаш аразына једип алала, мен тузактарымды тургузып, јемиттеримди салып койотом, бойым дезе агаштың жақазына чыгала, күн чыгарын сакып жадатам. Айландаира бир де табыш јок. Айландаира турган не ле неме күскидеги бек уйкуда; кырдын эдегиндеги кобылар, ёзбектөр боромтыкта жарт көрүнбейт; олор Волганың ары жавына жайлып, ооктолып, тумэнга кайылып тургандый. Они јарып калган күн ыраагынан, агаштардың ары жавындағы кобылар жаңынан менгебей чыгып келет, агаштардың кара баштарында күннин жаркыны жалтырт эдерде, айландаира турган немелер кижинин јүргегин сыйгадып, кыймыктай берет: тумаң кобылардан түрғендеп көдүрилип келеле, күннин чогына мызылдайт, туманды ээчий јерден ыраалар, агаштар, обоолор туруп келет, кобылар дезе күннин чогына кайылып, алтын-сары öгдү боло береле, ары-бери жайлып, ылыха бергендей көрүнет. Күн жараттың жаңындагы тымык сууга тиie ле берзе, суу күн тийген јер жаар жайылып жыла бергендей көрүнет. Сүүнип турган ошкош күн ѡксөп келеле, жабынты јок, соокко тонуп калган јерди жылдып, быданын жетирет, јер дезе күстин тату жыдын айландаира жайып жадат. Ару кейге јер сүрекей жаан, телкем болуп көрүнет. Јердин ўстинде көрүнип турган немелер ырап, кижини јердин чаңкыр жақазына једерге күүнзендириет. Ондо күн чыгып турганын мен көп катап көргөм, је кажы ла катап мен көп немелерди жаңыдан көрүп, мениң көзиммин алдында жаны, тегиндезинен жарап телекей ачылат деп, көрүп туратам.

Мен күнди авчадала тыг сүйдим, меге оның ады да жараптаптулак: көстөримди јумуп алала, јўзимди күннинг чоғына удура уулап алала турарга сүйтеп; чеденинг эмезе бўрлў будактардын ортозынаг суркурап кўрүнип турган кўвнинг јаркыны алаканымла тудуп аларга сўйдим. „Кўнгэ мўргўбекен Михаил Черниговский князька ла боярин Федорго“²⁵ таадам кўндўзия јетирип, мўргўп туратан,—мен дезе олорды цыгандаш ошкош кара чырайлу, чугулчы, ѡаантайын буркелип калган јўретен улус болгон болов деп, олордын кўстёри, ырызы ѡок мордва улустын кўстёри чилеп, ѡаантайи ооруп туратан болгон болов деп бододым. Кўн јерден ёксоп, кобыжиктерге чалырда, мен сўунгениме кўлумзиренин турадым.

Ийне бўрлў агаштар чалынды ѡажыл бўринен кактап, тўжўрип, шылтирап тургылайт; агаштардын алдында, кўлёткўд щилгеминн чўмдеп ѡазагандый ѡалбырактарында тангалдынаг соогына тўшкев кыру, мёнгун чилеп, суркурайт. Йангмырга ѡаба соктурып салган саргара берген ёлой ёрге ѡаба кўймык ѡок ѡадат, ёе ёрге кўн тийе бергендий, ёлонгдор билдирип-билдирибес кўймыктана бергени кўрўнет—ёлоннинг тыны ўзўлерининг алдында калганчы катап кўймыктанганы ошкош.

Куштар ойгонып келди; московка деп айдатан боро кучкаштар, болчоктоп салган јун чылап, будактанг будакка тоголовып тўжет, кўлёт деп куш карагайдын бажында тыйрик тумчугула чочогой чокуп отуры, ак аполлоновка карагайдын будагынаг учында ѡайканып отуры, оның юнжи ошкош кара кўзи менинг илип салган тузагым ѡаар серемжилў кўрот. Бир мивут мынан озо терен санаага тўжўп калгандый турган агаштардын ортозында бир канча ѹис куштардын ўви торгула бергенин, куштардыг шакпирты толо бергенин кенетийин угуп ийерин. Куштар јердин ўстинде бар тындулардын эн ару тындулары. Кижи—јердин ўстиндеги кандый ла жараптап неменин адазы—санаазы ѡакши болзын деп, бойна эльфтерди, херувимдерди, серафимдерди ле бастыра ангелдерди²⁶ кушка тўней эдип санаанып алгав.

Мен куштарды тударга эмеш карамдап, олорды клеткаларга отургузарга кемзинип турадым, олорды колго тутканча, кўроп отуравын ѡакшизынадым. Ёе ондый да болзо, андайи, акча иштеп алайын деп санаанып, куштарды карамдабай барадым.

Куштардын сўмеленин турганын кўргомдё каткам келет:

көктөш баспакты шингедеп көрөлө, онон қандай түбек болорын билип виidi, оның кийининде баспактың тууразынан келеле, баспактың агаштарының ортозынан ашты эптү чокуп ийет. Көктөштөр сагышту күштар, је сүреен јилбирке-гиненг улам баспакка түшкileйт. Чынааркак қызылтöштөр—эмеш тенексү: олор тузак jaар, церквеге бараткан мещандар чылап, ўюриле эжилип келгилейт; олорды тузакка туй тудуп ийер болzon, олор аланг кайкап, көстөрии тозырайтып, кижиның сабарларын юон тумчуктарыла чокугылайт. Клëст баспак jaар чынааркаган бүдүмдү, амыр кирет; қандай да күшкä түңгей әмес поползень деп күш узун тумчугыла арыбери яйкап, юон күйругыла јомбөип, баспактың јанында узак отурат, ол томуртка чылап, агашла јүгүрип, јаантайын көктөштөрди ээчинп јүрет. Бу боро ёндү күшты көргөмдө, менинг санаам јаманданат, оны көрөр болzon, ол јаантайын јаныскан јүрер, оны бир де күш сүүбейт, ол до бир де күшты сүүбейт деп көрүнер. Ол, саныскан чылап, уурданын тураар. Жалтыруш ёндү оок немелерди уурдал, жажырып тураар.

Тал түш киреде мен күштар тударын токтодып, агаштың ортозыла, јаландарла јанып ийедим. Јаан јолло, јурттарды табарып бағзам, уулдар клеткаларымды айрып алар, баспактарымды ла тузактарымды сындырып, ўзүп салар. — Ондый керек менде болгон.

Мен айылымга эгиргеери аштап, чылап калган једип келедим, је ондый да болзо, бу ёткөн күнде мен чыдап, күчим кожулып, бойым дезе мының алдында билбекен, јаны неме билип алгандай билдириет. Онойп күчтенип алганим таадамының шоодып каткырганына чугулдаабай, амыр угуп отурарга арга берет; таадам менинг ондыйымды көрүп, каткыrbай,jakшы куучындаай берет:

— Бу кей керекти ташта! Күштар тудуп бир де кижи байыбаган, ондый бир де учурал болбогон, мен билерим! Сен бойынга иштеер јер таап алала, ондо бойынның сагыжынды ѡскурип чыдат. Кижи бор-кор керектер әдерге акжарыкта јүрген әмес, кижи—кудай яйаган ўрен, ол jakшы корбо берер учурлу! Кижи—салковой акча ошкош иве: jakшы учуралда айлава соксо, ўч салковой боло берер. Јердин ўстинде јүрерге јенил болор деп бодоп турынг ба? Јок, сүреен күч! Айландаира јүрген улустың ортозы карангуй түүн ошкош, какы ла кижи јолын бойы јарыдып јүрер учурлу. Какы ла кижи же он сабардан берилген, какы ла кижи

дезе, бойының колдорыла канча ла кире көп каап алайын деп күүнзейт. Күчингле аргаданар керек, күч јок болзо — сүмелес; күчи јок, кичинек кижи райга да кирбес, таамыга да јарабас! Оячо улусла кожо јүргендий јур, је чынын алза, сен јердинг ўстинде јаныскан болуп турганының ундуба; кажы ла кижиның айтканы угуп ал, је бир де кижиғе бүтпе; көслө көргөнине бүдер болzon, кыйа кемжип ийеринг. Көп куучындаба — тураларды ла городторды тилле туткан эмес, акчала, малтала туткан. Сен башкир эмезек алмык эмезинг, олордың бастыра бар јоёжози бийттер ле койлор...

Таадам мындың сөстөрлө түн киргенче куучындаар аргалу болгон, мен оны канча ла катап уккан учун, онын айдар сөстөрин озолодо билетем. Таадамның сөстөри меге јарап туратас, је сөстөринин учурына мен чала бүтпейтем. Таадамның айтканыла болзо, кижиғе бойының күүниле јуртаарга кудай ла улус арга бербей јат.

Јаанам көзнөктин јанында кружева түйетен учук катап отуратан; оның әптү колдорындагы ийик шыркырап айланат. Јаанам таадамның куучынын уачукпай узак угуп отурала, кенетийин айдатан:

— Кудайдың эвези канайып ла сананза, ончо керек ондай болор.

— Не дедин? Кудай! Мен кудайды ундубагам, кудайды мен билерим! Тенектерди јерге кудай јайаган болор деп бодоп турын ба, карыган тенек? — деп таадам кыйгырып чыгатан.

Казактардың ла солдаттардың јүрүми јердин ўстинде ончо улустың јүрүминен артык, олордың јүрүми чўми јок, сүүнчилү јүрүм деп, мен бодойтом. Айас күнде олор эртен тира әрте бистин айылдың одожына, јууканың ары јанына келип, әэн јаланды, ак мешкелер чилеп, бүркеп ийеле, саң башка, кижи жилбиркеп көргөдий ойын ойногылайтан: колдорында мылтыкту, ак чамчалу, чыйрак, әптү уулдар јаланла сүүнчилү јүгүрижип, јуукада көрүнбей баргылайт, оның кийининде труба ойной бергенде кенетийин акка чыга коноло, „ура“ кыйгырып, јыдаларын алды јаар уулап алган, сыранайла бистин туралы көстөп јүгүргилейт; ол тушта барабан коркушту күнкүлдейт. Олор јүгүрип келеле, бистин туралы, обооны антарган чылап, јерден кодоро согуп, антарып ийгедий.

Мен база „ура“ кыйгырып, айландыра бир де немени

ајаарыбай, олорло кожо јүгүрдим; барабанын кыйгастан-
ганды табышын укканда, нени-нени оодор-чачар, чеденди
бузар, уулдарды согор күүним келет.

Амыраар тушта солдаттар мени маҳорка танкыла күн-
дүлөп, уур мылтыктарын көргүзип туратандар; кезикте ка-
жы-бир солдат јыдастын менинг ичим јаар уулап алала, ко-
курлап кыйгырып ийетен:

— Тараканды сай!

Жалтырап турган јыда тарў немедий, јылан чылац, тый-
рыңдап, сени чагып ийерге тургандый көрүаетен. Оны кө-
рөрө әмеш коркушту да болзо, мен јакшызынып туратам.

Барабан согуп турган мордва уул мени барабанды агаш-
тарла согуп, күнүредерге ўредиц туратан; озо баштап ол
менинг эки билегимненг тудуц алала, ооруганча калбанда-
дала, уужалып калган сабарларыма агаштарды туттырып бе-
ретен.

— Сок—бир-эки, бир-эки! Трам-та-та-там! Сок оны—сол
колло араай, оныла—тыныда, трам-та-та там!—деп ол, күш-
тынг көстөриядай көстөрин тозырайтып, казыранып кый-
тыратан.

Мен солдаттарла кожо ўредүнг учына јетире јүгүрип
јүретем; онын кийининде олордын ёткүн кожогдорын угуп,
жалакай, јаны ла әдип чыгарган јес акчалар ошикош, јажык
јүстерин аյкытап, городты кечире, казармаларына јетире
үдежип туратам.

Жергелей туруп алган бир түней улус оромло бир кижи-
дий барадарда, кижи олорды јакшы көрүп, сууга чөнгөн
чилеп, олорго чёнё берер күүним келет, агаштын ортозы-
на кирген чилеп, олордын ортозына кирерге күүнзейт. Бу
улус недең де коркубас, недең де жалтанбас, ончозын је-
нип салар, неге ле једейин дезе—једип алар, көрөр бол-
зон—јакшы, жалакай улус.

Же бир катап амырап отурала, бир унтер меге јоон па-
пирос берген.

— Тартып көр. Бу башка папирос, кемге де бербес әдим
је сен сүреен јакшы уул, онын учун берип турым.

Мен тартып ийдим. Ол дезе менен бир алтамга ырап ал-
ды. Кенетийин кызыл жалбыш көстөримди туй алып, сабар-
ларымды, тумчугымды, кабактарымды ѡртөп ийди; боро
ёндү, тусту ыштанг чүчкүрип, јёткүре бердим; эш неме кө-
рүп албай, коркуганыма айланып албай, мен јаныс јерде
айланыжып турдым, солдаттар дезе, мени туй туруп алала,

јиркиреде каткырыжып турдылар. Мен айылым јаар базарында, менинг кийинимнен каткы, тал-табыш узак угулды. Отко алдырган сабарларым ооруп, јўзим систап, көстбримнинг жажы төгүлип турды. Ё мен јўзим ле колдорым ооруп турганынаг шыралап турғам эмес, ненинг учун ол менинг овойтты? Ол жакшынак уулдар ненинг учун онойып соодонот?—деп јўрегим ооруп, санаам јамандавып, кайкап турдым.

Айылымда мен туранның ўстине чыгып алала, ненинг учун улус тегин ле, бир де шылтагы јокко ондый калжу-кату кылык кылынгылайт, ненинг учун ондый учуралдар менинг јўрүмимде овдый кёп болуп турат деп, санаанып узак отурдым. Сарапул городтоң келген кичинек солдат менинг алдима туруп алала,—Не? Билдинг бе?—деп сурал турганы санаама авчадала жарт кирди.

Удаган юк мен мынаң да јаман, мынаң да кайкамчылу неме кёрдим.

Мен Печёрский слободаның јанында турган казактардың казармаларына улам сайын јўретен болгом. Меге казактар солдаттардан башка улус деп кёрўнетен. Олор атка сўреен өптў мишинип јўргилейтен, олордың кийими солдаттардыйнынга жарашиб болгон учун онойып кёрўнетен эмес —олордың тила де башка, кожондоры да башка, бијележи де сўреен жарашиб болгон. Олор энир сайын аттарын арчиш салала, ковюшняның јанына јуулгылап келетен, кызыл-сары чачту кичинек казак чачын силкип ийеле, ёс трубаның ўйиндий ўниле кожон баштайтан; кожондоорго кўч болуп турган чылап, бастыра бойы ёрё тартынып, ол тымык Дон, чаңкыр Дунай керегинде кунукчыл кожонды араай кожон-доп баштайтан. Кожондой-кожондой келгенде, кожондойло ёлбай беретен күш чылап, көстёрин јумуш алат; чамчазының жаказының топчыларын чечип салганда, оның тёш сёбкётёри ёс сулуктый, бастыра бойы да ёестен уруп эткендий деп кёрўнет. Онын буттары чичке, ўни ёткўн казактын алдында јер жайканып турған чылап, жайканып, эш неме кёрбай, колдорын жайыштырып турганын кёрёр болzon, ол эмди кижи эмес, горнисттин трубазы, пастухтын шооры боло бергендий. Кожондол турала, кўчи чыгып, тыны ўзўлип, ол, таң алдында кожондойтон күш чылап, чалкойто јыгылала, ёлбай берер болор деп, мен кезикте саванып туратам.

Оны эбиреде туруп алган нёкёрлори, колдорын кармандарынга сугуп алала, эмезе жалбак белин јўктенип алала, онын

јестий јўзи јаар кату көрүп, кейде араай кайкалас турган колдорынан көстөриң албай, церкведе сарнаап турган улус чылап, мен дебей, амыр кожондоп тургылайт. Бу ййдө олор ончозы—сагалдулары да, сагалы јокторы да—кудайдын сүрлериине түнгей болгылайтада: олордын чырайлары ондый ок соок, тегин улуска түнгей эмес ошкош. Кожонның узуны јаан јол ошкош, ондый ок телкем, ондый ок ойгор, арыбери јайылбай, бир ле аай көндүгет; ол кожонды угуп турар болzon, эмди түн бе, түш пе, мен уулчак па, карыган оббогон бө—ончозын ундуп саларын! Кожот божой бергенде, чөл јердеги јайым санаап турган аттардын ўшкүргени угулат, күски түн јаланған токтоду јоктон, араай јылып келеткени угулат; кижииниң јүргеги дезе, јаанап өзүп, кандый да јакшынак күүн-санаала толуп, улусты, јерди унчукпазынан сүреен сүүп турганынан јарыла берерге тургандай билдириет.

Јестен эткен ошкош кичинек казакты көргөмдө, ол кижи эмес, кандый да чёрчөк јериен келген немедий, оячо улустан артык деп көрүнет. Мен оныла куучында жып болбайтом. Ол менен нени-неви сураганда, мен сүүмжилү күллүмэиренип, кемзингенимнен сөс айдып болбой, унчукпай туратам. Мен оны көрүп, онын кожонын угарга, онын кийининен, ийт чилеп, унчукпай ээчип јүргедай болгом.

Бир катап ол колын јўзи јаар көдүрип алала, сабарын-дагы мёнүн јүстүкти аյыктап, ковюшнянын толыгында турганын көргөм; онын јарааш әриндери кыймыкташып, кызылсары кичивек азу сагалдары тырлажып турган, онын чырайы кунукчыл, неге де ачынып калган болгон.

Је бир катап карануй энгирде мен Старый сенной площасть турган трактирге күткаласарым алганча келгем — трактирдин ээзи кожончы күштарды сүреен сүйитен, менен күштар садып алыш туратан.

Кожончы казак ондо толыкта, стененин ле пеккенин ортозында отурган; оныла кожно узун сынду, эттенир уй кижи болгон. Ол уй кижииниң јўзи, былгайры тере чилеп, јылтырап турат; ол казак јаар, эне кижи чилеп, эмеш чочуп, әрке көрүп отурды. Казак эзирик болгон, чирей тееп алган буттарын ары-бери јылдырып, уй кижиини буттарына тийдирерде, ого онзуре боло берет ошкош—ол тырлажып, јўзин чырчыйтып ийеле, араай айдып турат:

— Баштактанбагар...

Казак кабактарын бар јок күчиле көдүрип ийеле, ойто-

ЛО ТОМОН КОРӨТ. ОЛ ИЗҮРКЕНИП, ЧАМЧАЗЫНЫГ ТОПЧЫЛАРЫН ЧЕЧИП ИЙДИ. АРЧУУЛЫН БАЖЫНАН ТҮЖҮРИП, ЙАРДЫНА ІААП АЛГАН ЎЙ КИЖИ КҮЧТҮ, АК КОЛДОРЫН СТОЛГО САЛЫП АЛАЛА, САБАРЛАРЫ КЫЗАРГАНЧА КОЛДОРЫН УУЖАП ОТУРДЫ. ОЛОРДЫ КОРҮП ОТУРАРЫМДА, КАЗАК КАНДЫЙ БИР БУРУ ЭТКЕН УУЛЧАК ОШКОШ, ОЛ ЎЙ КИЖИ ДЕЗЕ, ОЯЫГ ЈАЛАКАЙ ЭНЭЗИ ОШКОШ ДЕП САНАДЫМ; ЎЙ КИЖИ КАЗАККА КАРУЗЫП ТА, ЭМЕШ УЙАЛТАП ТА, НЕНИДЕ АЙДЫП ТУРАТ, ОЛ ДЕЗЕ, АЙДАР НЕМЕЗИН ТАППАЙ, УНЧУКПАЙТ.

КАЗАК, ОНЫ КАНДЫЙ БИР ЧЕМЕ КАДАП ИЙГЕН ЧИЛЕП, КЕНЕТИЙИН ТУРУП ЧЫКТЫ, ФУРАЖКАЗЫН МАНДАЙНА КЕПТЕЙ КИЙЕЛЕ, АЛАКАНЫЛА ЈАБА СОГУП ИЙДИ, ТОПЧЫЛАНБАЙ ЛА ЭЖИК ЏААР БАСТЫ; ЎЙ КАЖИ БАЗА ТУРУП ЧЫГАЛА, ТРАКТИРДИГ ЭЭЗИНЕ АЙТТЫ:

— БИС ЭМДИ ЛЕ ОЙТО КЕЛЕРИС, КУЗЬМИЧ...

ОЛОРДЫН КИЙИНИН ЕКАТКЫ, КОКУР УГУЛДЫ.

— ЛОЦМАН* ЈАНЫП КЕЛЗЕ, ЭМЕГЕННИН ҮЛҮҮН БЕРЕР!—ДЕП КЕМДЕ КҮРКҮРÜШ ЎНИЛЕ КАТУ АЙТТЫ.

МЕН ОЛОРДЫ ЭЭЧИЙ ЧЫКТЫМ; БАЛКАШТУ ПЛОЩАДЬТЫ КЕЧИРЕ, ВОЛГАНЫГ БИЙИК, КАДАЛГАК ЏАРАДЫ ЏААР МЕНЕН ОЧ АЛТАМ КИРЕ ОЗО БАРАТКЫЛАДЫ. КАЗАКТЫ ЈӨМӨЙ ТУДУП АЛГАН ЎЙ КИЖИ ОНЫЛА КОЖО ТЕНТИРИЛИП БАРАТКАНЫ МЕГЕ КОРҮНЕТ, ОЛОРДЫН БУТТАРЫНЫГ АЛДЫНДА БАЛКАШ МАЧЫЛДАЙТ; ЎЙ КИЖИ ЈАЙНАП, АРАЙ СУРАП ТУРАТ:

— СЛЕР КАЙДААР БАРАДААР? Ё КАЙДААР?

МЕНИН БАРАТАН ЈОЛЫМ ОСКОДО ДЁ БОЛГОН БОЛЗО, МЕН ОЛОРДЫ ЭЭЧИЙ БАСТЫМ. ОЛОР КАЈУНЫН КЫРНЫНА ЈЕДИП КЕЛЕРДЕ, КАЗАК ТУРА ТҮШТИ, ЎЙ КИЖИДЕН БИР АЛТАМ ҮРАП АЛАЛА, КЕНЕТИЙИН ОНЫН ЈҮЗИНЕ ЈУДУРУКТАП ИЙДИ; ЎЙ КИЖИ КАЙКАП, КОРКЫП КЫЙГЫРЫП ИЙДИ:

— ОЙ, НЕНИН УЧУВ СОКТЫГАР?

МЕН БАЗА КОРКЫЙ БЕРДИМ, ОЛОРГО ЈАБА ЈҮГҮРИП КЕЛДИМ; КАЗАК ДЕЗЕ, ЎЙ КИЖИНИ КАБЫРА ТУДАЛА, ЧЕДЕНДИ АЖЫРА ТАШТАП ИЙДИ, БОЙЫ ОНЫ ЭЭЧИЙ ЧЕДЕНДИ АЖЫРА КАЛЫДЫ; ОЛЛО ТАРЫЙЫН ЭКИЛЕЗИ БАРЧАКТАЛЫП, КЫРДЫ ТОМОН ТОГОЛОНО БЕРДИЛЕР. КЫРДЫН АЛДЫНДА ЎЙ КИЖИНИН КИЙИМИ ТЫДЫРАП, ЈЫРТЫЛЫП ТУРГАНЫН, КАЗАКТЫН ТАЛ-ТАБЫЖЫН УГУП, МЕН ТОРТ САГЫЖЫМ ЧЫГЫП, ЈАНГЫС ЈЕРГЕ ТУРА КАЛДЫМ. ЎЙ КИЖИНИГ ЎЗҮКТЕЛИП ТУРГАН ЎКИ УГУЛАТ:

— МЕН КЫЙГЫРИП ИЙЕРИМ,.. КЫЙГЫРЫП ИЙЕРИМ...

* Лодман--суула јүретен јолды билетен кижи.

Үй кижи тың онтоп ийди, онон ары тым боло берди. Мен ёрди сыймап, таш таап алала, кырды төмөн тоголодып ийдим. Олөң шалырай берди. Площадьта кабактың шил эжиги калтылдайт, кем де онтоп ийди—јыгылды ошкош, оның кийининде ойто ло тым боло берди, је айландаура тым да болзо, кажы ла секундтың бажында кандый да коркушту неме боло бербезин деп, кижи чочуп турат.

Кырдың алдынан кандый да ак неме көрүниң келди; ыйламзырап, мыжылдап, кырды ёрб, кой чылап, төрт тамандарап, араай чыгып келеткен үй кижини таныдым. Ол курлазына жетире јыланаш эмтири, јаан эмчектери салактап турарда оны ўч јүстү кижи деп көргөдий. Үй кижи чеденге једип алала, мениң жаңыма отурып, чачын жазады, бойы дезе, узак маңтаган ат чылап, солустап отурды; оның ак әдинде ондо-мында јашынып калған кара балкаш иле көрүнет; ол ыйлап, көстөрининг јажын, јувунып отурган киске чилеп, арчыйт. Мени көрүп ийеле, чочуй берди:

— А кудай—бу кем? Јүр ары, јүс јок!

Мен сүрүүккениммен ле көргөвимниң ачу-коронынан улам кыймыктанып та болбодым.

— Кадыт кижи күчтүү, Ева кудайды да төгүндеп салған — деп, жаанамың сыйыныныг айткан сөстөри санаама кирди.

Үй кижи туруп келди, платьезининг ўзүктериле тёжин жаба тудуп, буттарын јыланаштап алала, түрген јүре берди, кырдың алдынан дезе казак чыгып келди. Ол ак бөстөрлө жаңып ийеле, араай сыйырды, әмеш тындал турала, омок ўниле айтты:

— Дарья! Кайтты? Казак керексигенин качан да болзо алар... сен мени эзирик деп бододың ба? Ё-ок, сеге тегин ле онодо көрүвген, Дарья!

Ол бир де әмеш тентирилбей туры, оның ўни әрүл, шоодылганду угулат. Бёкйип, бөстөрлө сапогторын арчып ийеле, база такып айтты:

— Эй кофтаң ал... Даша! Оптонбо...—дейле үй улуска уйатту сости кожуп айтты.

Тымык түнде жаңыскан табыштанып турган казактың жакару кеберлү ўнин мен чукталта уруп салған оок таштардың ўстинде угуп отурдым.

Площадьтагы фонарълардың отторы көзимниң алдында әлбендежет; он жаңымда чук турган кара агаشتың ортоында бай улустың құстары ўренип турган институт кажағып туры. Казак жаман сөстөрди әэчий-деечый айдып, ак

бөстөрди калбандашып, площадь јаар барадала, кижиининг көргөн јаман түжи чилеп, јылыйып калды.

Кырдыг алдында, суу јайкайтан јерде, буу чыгатан труба түпүлдейт, эбиреде бир де кижи юк. Санаамды ачу-коронго алдырала кајувы јакалай бастым, менинг колым-да соок таш—оныла казакты сөгорго сананган болгом.

Георгий-победоносецтин церквезининг јанында мени түүдеги каруулчык токтодып алала, чугулданып,—Сен кем? Јүктенип алган сумалында не бар?—деп шылады.

Мен казак керегинде ончозын чокумдап, куучындап бердим, ол дезе, јиркиреде каткырып, кыйгырып турды:

— Эпчалин онын! Казактар, карындаш, сүреен улус, бистий эмес ине! Ол кадыт дезе, түжи ийт ине...

Ол каткызына карыла берди, мен дэзе, ол чеге каткырып туры? деп алан кайкап, айылым јаар бастым.

Менинг энемле, эмезе јаанамла ондый керек болгон болзо? деп сананарымда, сүреен коркужым келди.

VIII

ўскиде, кар түжерде ле, таадам мени јаанамнынг сыйынына²⁷ база такып апарып салды.

— Оног сеге јаман болбос, јаман болбос,—деп таадам меге айдып туратан.

Мен бодозом, јайгыда мен сүреен узак јүрүм ёткүргем, карып та калган ошкожым, санаа укаам да кожулып калган ошкош, ол айылдыг јүрүми там кунукчыл болуп калтыр. Одор көп курсак јагевинен улам алдындағы ла аайынча улам сайын ооруғылап турат, бойлорынын оорулары керегинде бирүзи бирүзине, азыйда ла чылап, чокумдап, куучын-дап турғылайт; карыган өмеген кудайга овойып ок чугулданып, коркушту бажырып турат. Келди бала табала арып, капчыйып калган да болзо, је барлу ла тужундагы чылап, чынааркап, араай базып јүрет. Балдарга кийим көктөгөндө, ол јаантайын јаныс ла кожонды араай кожондойтон:

— Спирия, Спирия, Спиридон,—
Кожо чыккан карындашым,
Бойым чанакка отуарым,
Спирияны кийишим тургузарым...

Оның отурған кыбына кирип келер болзғы, ол, ол лотарыйын уячукпай барада, чугулданып, кыйгырып туратан:
— Сеге не керек?

Мен бодозом, ол бу кожон нон ёскө бир де кожон билбес болор.

Энирде айылдың ээлери мени бойлорының кыбына кычырып алала, пароходко канайып жүргенинди куучында деп айбылайтандар.

Мен уборныйдың эжигинин жаңындагы отургушка отурып, куучыным баштайтам; мен бу жүрүмнен, мени албанла экелип салған жүрүмнен барака жүрүм керегинде эске алынарга жакшызынып туратам. Мен ол жүрүм керегинде куучындагамда, угуп отурған улус керегинде де ундуп койотом, је качан да пароходко жоруктабаган ўй улус әмеш ле угуп отурала, сурагылайтан:

— Же ондай да болзо, коркүшту болбой?

Неден коркыйтанаң мен билип болбойым.

— Пароход суунын теренги jaар кенетийин буруп вайеле, чөгө берзе?

Айылдың өзүн тың каткыратан, мени дезе, пароходтор терен жерге чөнбайтөнин билетен де болзом, ўй улуска оның керегинде жартап айдып, бүдүмчилем болбоитом. Карайган әмегенинин санаазында, пароход суула кайкалап жүрбей, жерле жүрген абыра чылап, колесолоры суунын түбине тийип, айланышып жүрет.

— Пароход темир болгондо, ол канайып кайкалайтан? Малта кайкалабайт ине...

— Суску сууга база чөнбайт ине?

— Олорды канайып түнгейлейтен? Суску кичинек, онын ичинде неме јок...

Мен Смурый керегинде, оның книгалары керегинде куучындагамда, олор мени jaар серемжилү көргүлейт, книгаларды тенек ле кудайды тообой турган улус бичип жат деп, карайган әмеген айдат.

— Псалтириди Давид каан бичиген әмес пе?

— Псалтири—агару бичик, оны да бичиген учун Давид каан кудайдың алдына бурузын айдынып, алкыш сурған.

— Оның керегинде кайда айдылганын көрдигер?

— Менинг алаканымда,—јиткенге тажыр болзом, ол тушта билерин!

Ол әмегенин билбес ле немези јок, ол ченинг ле кере-

гияде айдар болзо, билеочиркеп куучындаар, ненинг ле көрөгүндө саш тескери айдатан кижи болгон.

— Печёркада бир татар кижи олгён, онын сүнези оозынаң чыккан—дögöt ошкош кап-кара!

— Кижининг сүнези кёскө көрүнбейтен,—деп мен айдымда, эмеген кизирт этти:

— Татар кижининг сүнези ондый деп пе? Төвек!

Василийдин ўйи бичиктең база коркып јүретен.—Бичик кычырганы сүреен коомой, анчадала жаш кижиғе кычырап-га жаман,—деп ол айдатан.

— Бистин јерде бир јакши, бай биледе ёскён кыс бичиктерди кычырып турала, дъяконго санаазын салган. Дъяконның ўйи оны канча кире уйалтып айткылаган—угарга да коркушту! Оромдо, улустың көзинче...

Мен Смурыйдың киагаларынан кычырган сөстөрди көзикте тузаланып туратам; бажы да, учы да јок бир книгада мынайда айдылган сөстөр бар болғов: „чындаап айтса, таарыны кем де таап өтлөген; оны эдер эп-сүме улустың узак ёйдин туркунына өткөн шингжүлеринин ле өөк-төек табыныларынын шылтузында табылган“.

Ненин де учун бу әрмек менинг санаама бек томулган, анчадала „чындаап айтса“ деген эки сөс меге јараган, ол сөстөрди јаан учурлу сөстөр деп бодоп јүретем; ол сөстөр дезе меге көп түбек јетирген каткымчылу түбек јетирген. Ондый да түбек бар.

Бир катап айылдагы улус пароход керегинде база нени нени куучындан бер дежерде, мен айткам:

— Чындаап айтса, база куучындаар неме де јок...

Олор алан кайкап, калактажа берди:

— Канайып? Канайып айттың сен?

— Чындаап айтса,—а ку-удай!—деп улам сайын айдып, олор төртилеzi јиркиреде каткышты.

Керек дезе Василий де меге айткан:

— Je, тапкан ла эмтириң, опту!

Оноң бери олор бу сөстөрди узак ёйгө оостон салбай, менинг андып туратан:

— Эй, чындаап айтса! Бери бас, баланың чүжин арчы, чындаап айтса...

Бир де учуры јокко андып, шоодып тургандарына мен чугулдабайтам, је сүрекей кайкап туратам.

Менинг јүрүммөн кижи аамайтыгадый кунукчыл болгон, ондый јүрүмгө бастырбаска, мен канча ла кире көп иштеер-

ге күчесинп туратам. Айылдагы иш көп болгон—эки кичинек бала бар болгон, балдар алыш жүрген ўй улус айылдың әзлериле эптекиң жаращпайтан,—онын учун олор жаантайын солунып туратан. Мен кичинек балдардың алдыккүйинен базар учурлу болом, күвүнг сайын чуулар жувуп, қажыла неделеде Жандармский суучакка барып, жұнған кийим чайбап туратам.

— Сен кадыттардың керегин не керек әдип турынг?— деп кийим жунуп турған ўй улус ондо мени әлкеп туратан.

Кезикте олордың андыжына чыдабай, мен олорды толғоп салған ўлұш кийимле улдаң туратам, олор карузын онайдо ок беретендер, же олорло қожа болорго мен жакшызынып, жилбиркең туратам.

Жандармский суучак терен жууканың түбіле ағып жаткан; ол жуука Ока сууга жетире чойилип, жебрен ёйдоги күдайдың адыла Ярило²⁸ деп адаган жаланды городтон бөлүп турған. Городто жұртап жаткан мещандар жаскы байрамдарда бу жаланды ойын-жыргал откүрип туратандар; азыйда, жаанам жаш тужында улус Ярилого мүргүп, ого көдүрге айасту неме әдип туратан деп куучындайтан; колесовы күделинин чаганалап салғас боркызыла оройло, кырды төмөн тоголондырып ийеле, кыйғырыжып, кожондожып, күйүп турған колесо Ока сууга жеткей не деп, көрүп туратандар. Колесо сууга жетире тоголовып жетсе, Ярило кудай берилтени алган, айдарда, жай жылу, ырысту болор дежетен.

Кийим жунуп турған ўй улустың көп сабазы Ярило деп жаланды жұртап жаткан шулмус, тилгерек улус болгон; ол ўй улус городтың жүрүмин ончозын билетен, којойымдарга, чиновниктерге ле офицерлерге иштеп туратан, онын учун ўй улустың олор керегінде куучындарын угарга жилбилу болгон. Кышқыда тошту сууда кийим чайбаарга сүреен күч; ўй улустың ончозының колдорының терези торт жарылып калатан. Кардан да, салкыннан да корулабас жаан тежиктерлү, эски тасқактың алдында агаш тоскуурла ағып жаткан суучактың ўстине әңгчайип алган ўй улус кийим чайбап туратан; олордың соокко кызырып калған јүстерине кан шаалып калат; соокко тонгуп калған ўлұш сабарлары бүктелбейт, көстөринен жаш тоголонот, ўй улус дезе, биризи бирүзине жүзүң-жүүр куучындар айдып, кемнен де кандай бир немеден де жалтанбай, ўзүк жок тылрыагылап турат.

Наталья Козловская, одус јаштаң ажа берген, кызыл чырайлу, көстөри катқылу, тили курч, сөстөри өдү үй кижи ончозынаң артык куучындаитан. Оны үрелери ончозы тооп, кандый ла керектер керегинде оныла јөптөжип туратандар, ишке эпчил учун, јуунак, ару кийинип турган учун, кызын гимназияга ўренерге берген учун ого ончолоры тоом-јызын јетирип туратан. Ўлүш кийим салған экі корзинаның уурына бökчöйип алган Наталья килейе тоштолып калган јолло кырдан түжүп келгенде, үй улус оны сүүнчилүүт-кугылап, кичеемелдүү сурап туратандар.

- Кызың кандый?
- Быйан болзын, кем јок, кудайга баш, үренип јат.
- Барыяя болор эмеш пе?

— Ого болуп үредип турбай. Семис јүстүү байлар кайдан табылган болор деп? Бистен, јердин кара тобурагынаң чыккан эмей база, оноң ёсқо кайдан болор деп? Науканы канча ла кире кöп билер болзоң, колдорынг анча оқ кире узун болор, немени кöп алар; кöпти алган кишинин кереги де агару болор... Бисти кудай бери ийerde бис санаа-укаа јок јаш балдар болгоныс, ойто баар тушта кудай бисти санаалу-кögүстү карыгандар болзын деп турганда, үренир керек туры!

Наталья Козловская куучындағавда, үй улус ончозы унчукпай, оның бүдүмчилип айдып турган, эптү-јараш куучынын угуп турғылайтан, оның кёскө дö, бойы ондо јок то болгондо мактап, оның чыйрагын, керсүзин кайкап туратандар, је бир де кижи ого адаркашпайтан. Наталья кофазының јенгдерине өдүктинг сары-кызыл ковычтарын улап салган, онойып эткен шылтузында ол јенин чаганактарына јетири шымабай, јылангаш колын соок сууга сукпай туратан. Натальяjakшы сүме тапкан әмтири деп, ончозы айдыжып та турза, бир де кижи бойына овдый јендер этпеди, мен әдип аларымда, мени әлектегилеген.

- Э чаалда, санаа-укаага кадыттаң үренип турың ба?!
- Оның кызы керегинде мынайда айнижатан:
- Оны база керек deer бе? Је jaav ла болзо, бир ба-рыяя кожылгай, оноң биске јенил болор бо? Үредүзин болжодып болбой, ѥлўп калардан маат јок...
- Үредүлү уулустын јүрүми jakшы деп турың ба? Бахиловтың кызын көрзөң: ўренген-ўренген, әмди үредүчи болуп иштеп јат, үредүчи болгондо, эрге барбай, карыганча отурап...

— Онызы чын! Алайын деген кижи, бичик билбес те кысты алар, ўй кижи болорго бичик керек јок...

— Ўй кижининг сагыжы бажында эмес...

Олор бойлоры керегинде бир де уйалбай-кемзинбей онойдо куучында турганын угарга эп јоксынын, кайкаш туратам. Матростордын, солдаттардын, јер казып турган эр улустың ўй улус керегинде куучындарын мен билетем, ўй улустың мекелеп салганаыла, олорло беризерге чыйрак болгоныла бирүзи бирүзине мактанип турган эр улусты угуп јүретем, ол эр улус „кадыттарды“ јаман көрүп турганын мен сезип туратам, је ондый куучындарды уккамда, эр улус көп сабазын көбрөп, мактанип, болбогон керекти болгон эдип айдып турган деп билдириeten.

Кийим жунуп турган ўй улус бойлорынын ойношторы керегинде бирүзи бирүзине куучында байтан, је олор эр улусты шоодып, маказырап куучында гавын угуп, „кадыт кижи күчтү“ дегени чын болордон айабас деп, сананатам.

— Кемге де оролzon, кемле де најылашсан, кадытка да ок јазым јок келеринг,—деп бир катап Наталья айдарда, каный да карыган әмеген тунгак ўниле ого кыйгырган:

— База кайда баратан? Кудайдан да качып, биске келгилейт, монахтарды, кудайдың кижиizi болорго улустан ырап, тенип те јүрген улусты алзан...

Жууканын түбинде, кышкы ару кар да бүркеп болбос кирлү ырынтынын јаңында, сууның чайбалып турган табыжыла, ўлүш кийимнин мачылдаганыла коштой угулыш турган куучындарды, камык албаты, кажыла ўие улус туулыш чыккан, кижи адабас, жакытту неме керегинде мынайда ўиады јок, чугулдаш айткан эрмектерди јескинип угатам, оны укканымнан улам менинг күүвим ле санаам „сүүштен“ јана берген; „сүүш“ деп сости уккамда балыр, јаман кылык сагыжыма киретен.

Ондый да болзо, жуукада кийим жунуп турган ўй улустын, кухняда денщиктердин ортозында, јер казып турган улус јаткан карануй тураларда меге айылдагызынан јилбиль болгон; мен јаткан айылдын әэлдеринин качан да солунбас, јаантайын бир аай болотон куучындары, эткен керектери кижиининг кыйгазына тийип, санаазын карануйладатан. Олордын куучындары јаңыс ла курсак, уйкула оорулар керегинде болуп, бастыра јүрүмү де курсактанарга ла ўйуктаарга шакпырап белетенгенинде ѡдүп турган; олор килинчектер керегинде, ёлум керегинде куучында жататан,

Өлүмнен сүреен коркугылайтан, теерменнин таштарын айландыра эбирилип, эмди ле таштарга былча бастырып ииеринен коркуп турган аштың чарактары чылап, јаантайын ары-бери калбандап туратандар.

Бош ёй болгондо, мен бир эмеш јаныская болойын деп, таскактың алдына одын јарапта баратам, је ондо до јанысан болорго каа-јаа ла келижетен— деңщиктер келип, бисле коштой јаткан улустың јүрүми керегинде куучындағылайтан.

Көп сабазында меге Ермохин ле Сидоров келип туратан. Ермохин Калугадан келген, бойы узун сыңду, кичинек башту, күрдек, көстөри боромтық, бастыра бойын бек тамырлардан толғоп эткендай кижи болгон. Ол жалку, түлейзимек, араай, әп жок базытту болгон, ўй кижини көргөндө, онын алдына јыгыла берерге турган чылап, көнкірбө тап әдип, ыңыранып туратан. Ол кухарқаларды, горничныйларды сөсқө түрген квайдирип ийетенин ончолоры кайкаждатан, ого күйүнүп, онын айудый бөкө болгонынан коркуп туратандар. Сидоров Туладаң келген, сёбк-тайагы кырлайып калган, арық, јаантайын кунукчыл јүретен, араай әрмектежиши, чеберленип јөткүретен кижи болгон, онын чочуп турган көстөри мелтирең туратан, ол карануй толуктар жаар көрөрғө сүреен сүйтеп болғов; нени-пени араай куучындаپ, эмезе уачукпай отурганда, јаантайын карануй ла деген толук жаар көрүп отуратан.

— Сен нени ширтеп отурып?

— Чычкан чыгара мантаң келер болов бо. Мен чычкандарды сүүп жадым, олор ондый... тоголонып јүргилеер... жобоош...

Мен деңщиктердин адынаң деревне жаар письмолор, ойношторына кичинек бичиктер бичип туратам, ондый сурактарды мен жакшызынып бүдүрип туратам; је Сидоровтың письмолорын бичнирге авчадала жакшызынатам—ол кәжыла суббот күнде Тула жаар сыйынына письмо бичидип туратан.

Мениң кухияга кычырып алала, столдың жанына менле коштой отурып, чачын кайчылап салган бажын алакандарыла тын-тын јыжып ийеле, мениң кулагыма шымыранып айдатан:

— Је, бачи! Баштап ла бичийтен аайынча мынайда бичи: „Мениң карудаң кару сыйыным, узак јылдарга өзен јүр“—бачийтен аайынча! Эмди мынайда бичи: „Бир салковой

акчаны мен алдым, күндүйм жетирип турым, је сен меге акча ийбе. Меге бир де неме керек јок, бис јакшы јадыс^а —бис јакшы жаткан эмезис, бистин^г жүрүмис вайттин^г жүру. Миндай иве, је сен онызын бичибе—јакшы деп бичи! Сыйын^н кичинек, он төрт лё жашту—оны ого не керек айдар? Эмди сен бойыш бичи, сени кавайып ўреткилекен эди, оноиып ла бичи...

Сидоров сол јардым жаба јўлёнип алала, изў, жытту тыныжыла кулагыма тынып, шымыранып јакарып туратан:

— Уулдарга кучактапазын, эмчегин тударга бербезин, әрке сөстөр айдатан кижиге бүтпезин, ондай улус слерди төгүндеп, ўреп койорго туры,—деп бичи...

Јёткүрбеске албадаып турганына онын боро јүзине кан шаала берет, көстөринин жаштары көрүнип келет, ол јаактарын бултайтып, тым отурып болбой, ары-бери жылып, меге тийип турат.

— Сен чаптык эдип турын!

— Алдырбас, бичи!. „Бай улуска бир де бүтпе, олор кыс баланы бир ле увда төгүндеп ийер. Ол айдатан сөстөрин билер, нени ле айдар, сен онын сөзине будүп, мекезине кирер ле болзоң—сени публичный турага апарар. Бир салковой акча иштеп, јууп алзан, абыска берип сал, ол јакшы кижи болзо, кайда да этпес, чеберлеп берер. Улуска көргүспей, јерге көмүп салзан--онон^г артык болор, је кайда көмгөнинди ундуба.“

Форточеканып турган темиридин чыкыртына угудып-угулбай турғая шымыранып ўнди угарга кунукчыл болгон. Мен пеккенинг ышталып калган оозы жаар, айактар турган, чымылдар чокырлап салган шкаф жаар көрөдим—кухнянын кирленгени коркушту, ондо кляптар толтура, каарган саржунын, керосинин, ыштын^г јыды жытанат. Пеккенинг үстинде оок жарчагалардын ортозында тарақандар шылыражат. Ондо отургамда, менинг санаам жарануйлап йүрөгим оорыйт, солдатка ла онын сыйынныя килеп, ылай бергедийим. Мындый жүрүм—жүрүм бе, мындый жүрүмди јакшы жүрүм деп айдар ба?

Мен Сидоровтын шымыранып айдып турган сөстөрин укпай, бойымнын санаңганимды ла жүрүм канча кире кунукчыл, кату болуп турган жерегинде бичий бердим. Сидоров дезе, жаан тынып, айдат:

— Көп бачип турни, алкыш болзың! Неден коркups жүрерин ол әмди билип алар...

Мен бойым көп немедең коркуп та турған болзом, чулданып айттым:

— Неден де коркубас керек.

Солдат јёткүріп катқырат:

— Сан башка уул! Канайып коркубайтанд? Байларден, күдайдан канайып коркубас? Кижинин көркүрып немези көп!

Сыйнынан письмо алганда, ол токунап болбой, сурал туратан:

— Капшай қычырзән, уул...

Кыйа-тейе бичиген, бир де учуры јок, қыска письмоның үч катараптап қычыртып угатан.

Сидоров бойы жалакай, буураңак кижи болгон, је ўй улусты көргөндө, оның қылғы кубулып, олорды, овчо әр улус чылал, мекелеп ийерге, тижи ийт көргөя тайғылдый, чурап баратан. Ондай јескинчилү қылқтар кезикте башталғанынан ала, учына жетире мениң көзимче болуп туратан. Сидоров бойының солдат јүрүми коомой болуп турғанына комудап, ўй кижининг күүнин јимжадып, төгүндеп айткан эрке сөстөрлө көкүрдип, кейтидип ийетен, керек бүткен кийинде, ўй кижини канайып сөсқө кийдиргени керегинде Ермохинге куучындал, јүзин јескингө айасту чырыттып, ачу эм ичкен кижи чилеп, түкүріп туратан. Оның онойып қылышып турғанына мениң чугулым кайнап чыгатан, әр улус ненин учун ўй улусты төгүндеп, сөсқө кийдирип ала-ла, оның кийининде дезе, олорды шоодып, нөкөрлөриве берип ийет, көп учуралдарта согуп та турат деп, мен чу-гулдан солдаттан сурал туратам.

Сидоров дезе, араай катқырынып, айдатан:

— Сен ол керектерге јилбиркебе, онызы коомой неме, онызы — килинчек! Сен кичинек, сеге билерге эрте...

Же бир катаң меге ол әмеш жартап айдып берди, оның ол тушта айткавын мен узак ёйғо ундубай јүргем

— Оны төгүндеп турғанын ўй кижи билбей турған деп не? Ол биле-ер! Оны төгүндезин деп, ол бойы күүнзеп жат. Бу керекте ончо улус төгүндеп жат, ончолорына уйатту, бир де кижи кемди де сүүбей жат, төгин ле оп ине! Ол сүреен уйатту керек, је онызын кийининде бойын да билип аларын. Ол керекти түндеге әдер учурлу, түште болзо-карангүй жерде, чуланда, эйе! Ол керек учун күдай кижини раидан чыгара сүрген, оноң улам ончо улус ырыс јок...

Сидоров бу куучынды, бурузын айдынып турган кижи чилеп, кунукчыл, жакшынак куучындайтан, оны уккамда, жүрегим ойто жымжап, оның ойношторло кылышып турган кылыштарын керекке жаан албай баратам.

— Овойдорго жарабас, ондый керек тудуулу, — деп Сидоров айдып туратан.

Тудуулузын мен билетем, ёе онон улам улус ырыс јок болуп туры деп бүтпейтем. Улустын онон улам ырыс јок болуп турганын көрүп тे жүрзэм, чын ла ондый болуп жат деп бүтпейтем, пенин учун дезе, санаазы жедишкең улустын көстөринин оды сан башка боло беретенин, ондый улус жалакай, жакшы боло беретенин база көрүп жүретем; улустын жүректери овоянып жымжап, жаранганаң көрөргө дö жакшы.

Жүрүм дезе там ла кунукчыл болуп, там катурканып, бир де эмеш кубулбай, күнүң сайын бир ле кеберлү, турган ла бойы артып туры деп меге билдириетени санаама кирет. Күнүң сайын бир ле аай ѳдүп турган жүрүмнен жакшы жүрүм болор деп кижи сананып та болбайтон.

Је бир катап солдаттардың куучынын угала, мен сүреен жүрексигем: городто кийим көктойтөн ус кижиде кийим кезип туратан јобош кемзинчеек кижи бир квартирада жаткан, ол орус кижи эмес болгон. Оның ўйи балдар јок, кичинек ўй кижи түв-түш бичик кычырып отуратан. Кажы ла кыпта жаантайын аракыдаш туратан улус жаткан, ол тал-табышту турада олор әкү улуска да көрүнбей, бир де табышчуган јок журтап жаткан, олорго айылчылар келбайтен, бойлоры кайдаар да баргылабайтан, жаңыс ла байрам күндерде театрға жүретен.

Өбөгөни эртен турадаң ала, эгирге жетире иште болотон, оның ов торт, он беш жашту кызычак ошкош ўйи не-деледе эки катап түште библиотекага барып келетен.

Ол келин, гимназияда ўренин турган кыс чылап, книги-ларын кайышла буулап алала, эмеш аксан турган кижи чилеп, жайканып, оок-оок алтап, сууның тыңыда бектеп салган жарадыла баратканын мен көп катап көргөм. Чүми јок кийимдү, кичинек колдорында перчаткалу, бастыра бойы ару ўй кишини көрөргө дö жакшызынып туратам. Сүүрү жүстү, эмеш суртудууш көстү, бастыра бойы жараш келин болгон. Оның он жаңында бир кабыргазы јок, оның учун ол басканды онойнып сан башка жайканып турат деп, офицерлер айдыжатан. Је меге оның ондый базыды да жакшы кө-

Рүннетен, ол ёскö ўй улустан—офицерлердин ўйлеринең—јаңыс базыда да аныланып туратан. Офицерлердин ўйлери јардак ўнду, бlö чокур кийимдү, юбкаларының кийин жаңын јастыгаштарла бийиктедип те алган болзо, олордың бўдўштери эскирип калгандый, олор карануй чуланда кереги ѡк немелердин ортозында кыймык ѡк, узак ѡадала, жаны ла чыккандый кörүнетен.

Бистиг жаңыста јаткан улус бу келивниң сагыжы једиклес, бичиктер кёп кычырып турганынан улам аамайтып, айыл-јуртын да башкарып болбой туры деп бодойтон, обо-гёни базарга барып, керектү немени бойы садып алат, кан-дый курсак белетейтенин жаантайып жашкайактып калган жаңыс кызыл кёстү, экинчи кёзининг ордина чичекчек тежиктү, жаантайын бўркулип калган јўретен, айы-бажы ѡк жаан оборлу казанчы ўй кижиге бойы јакып туратан деп улус айдышатан. Барынгя бойы дезе чочқоныг ла бозунын эдин танып болбойтон, бир катап петрушканын* ордина хрён* салыш алала, уйатка тўшкен деп айдышатан.

Көрзёр, кандый коркушту тўбек!

Олор училези јаткан туразында туурартынан келген улус ошкош, такаалар отургузатан чеденниң бир кыбына аярыбазынан кире конгон улустый кörүнетен, олорды кёррёп болзо, сооктон аргаданып, кёзноқтин форточеказынан улустынг кирлў, туйук кейлў туразына учуп кирген коктёштөр кижининг санаазына кирер.

Офицерлер ол кичинек келингे јаман сананып, оны шоодып, оны сўуп, кыйналып тургандары керегинде, онын жаражы керегинде бичиктерди селижип бичийле, ого арайла кўнун сайн эмес табыштыргылап турат. Ол келин дезе, менле беришпегер деп сурап, слерге шыра јетирерге сананбагам деп, слердин кўйүнгерди соодорго кудайдағ болуш сурап турым деп, карузын берип турат. Ондый бичикти алган офицерлер овчозы кожно кычырып, оны әлектеп каткырып, бир кижининг алыван бичиген эдиз письмо бичип турылар деп, меге денщиктер бир катап айткан.

Бу керекти куучылдан, денщиктер база каткырыжып, ол келинди айтқылац турдылар.

— Кок тенек, опту-јиптү кадыт,—деп Ермохин кўрку-реп айтты, Сидоров дезе онын айтканын јарадып, араай айтты:

* Петрушка, хрен—огородтын ажи.

— Кажы ла кадыт түгүндедиپ аларга бойы күүнзеп жат. Ол ончозын билер...

Улус шоодып турганын ол келий билер деп мен бүтпеп дим, ол керегинде тургуза ла бойына айдып берейин деп шүүндим. Казанчы ўй кижи айылдан чыкканын кетеп ала-ла, кичинек ўй кижиниң жаткан кыптары jaар јүгүрдим. Кухняга кире јүгүрзэм—ондо бир де кижи јок, төр кыбына кирил барзам. кийим кезетен устын ўйя бар колында алтындалп салган уур айак, экинчи колында ачып салган книга тудунып алган столдын жаңында отуры; ол коркый береле, книгазын тёжине жаба тудуп, тың табыштанбай кыйтырды:

— Бу кем? Августа! Сен кем?

Ол кижи мен jaар айагын эмезе книгазын таштап ийер болор деп сананып, мен куучынды булгалып, мендей-шиңдэй баштадым. Эдегинде чачакту, жаказында ла жандаринде кружевалу, чантыр халат кийип алган ўй кижи jaан кызыл креслодо отурды. Эмеш быжыраш күргүл-сары чачтарын jaардына jaай салып отурада, мен оны журуктагы авгелге түнгизел көрдим. Креслонын белине жапшыра отурып ала-ла ол тосток көстөриле мен jaар озо чугулданып, онын кийининде кайкап көрүп, күлүмзиренип отурды.

Мен айдарга сананганымды ончозын божодо айдала, жалтасып, эжик jaар ууланарымда, ўй кижи—Акыр!—деп кыйтырды.

Айагын тургузып, книгазын столдын ўсти jaар таштап иди, эки алаканын жапшыра тудуп, jaан кижиниң ўниндий јоон ўниле айтты:

— Сен кандай сан башка уулчак... Бери жууктада бассан!

Мен сүрекей чеберленип, жууктап келдим, ол менин колымнаң аала, соок кичинек сабарларыла сыйманп сурады:

— Меге оны айт деп сени кем де ўретпеди бе? Је, жакшы, жакшы, сен бойын сананып тапкан эмтириң, мен сеге бүдүп турым...

Менин колымды божодып ийеле, көстөрин жумуп, араай, чойё айтты:

— Кирлү-кирттү солдаттар онойып айдыжат ине!

— Слер бу квартирадаң боско јерге көчтөн болзогор...

— Ненинг учун?

— Слер олордон аргаданып болбозыгар.

Ол жараشتыра каткырып ийеле, сурады:

— Сен ўрендинг бе? Бичик кычырарга сүүп турын ба?

— Меге кычырарга бош јок.

— Кычырарга сүүп турган болзоң — ёй табылар. Је — спасибо, уул!

Ол сабарларын ууштай тудуп алган колын меге сунды, онын колында мёнүн акча бар әмтири. Меге ол акчаны аларга уйатту да болгон болзо, ойто берерге тидинбедин, је јанып барадала, тепкиштин чеденининг столмозына салып койдым.

Мен ол ўй кижиден кандый да јаны, јаан санаа алышып чыктым; менин алдында таңдак көрүнип келгендей болды; телкем кыпта отурган, чанкыр кийимдүй, ангелге түней ўй кижини эске алышып, меч бир канча күннин туркуныва сүүнип јўрдим. Ол ўй кижинин туразынын ичи јаращ, онын буттарынын алдында алтын-сары ёндү кебис јайып салган, кышкы күн көзюктөрдинг мёнүн ёндү шили ёткүре көрүп, ол ўй кижинин јанында јылынып јаткандый.

Мен оны база такып көрёр күүним келди — барып онон книга суразам, кандый болгой че? деп санаып јўодим.

Мен база такып келеримде, ол ўй кижи ол ло јериаде, колында база ла книгалу отурды; јаагын кандый да кызыл-сары арчуулла танып алыштыр, бир көзи туй тижип калтыр. Кара кадарлу книгины берип, кимиренип нени де айдарда, мен онгдободым. Креозот ло анилиновый эм јытанып турган книгины алала, кунукчыл санаага алдырып, јуре бердим. Книгани ару чамчага ла чаззынга оройло, айылдагы улус айрып алала, ўреп койбозын деп, туравынг ўстиве јажырып салдым.

Мен јўрген айылдынг ээлери кийим кезетен ўлгўлерге ле сый аларга болуп, алдыртып турган „Нива“ деп журналды кычырбай, јуруктарын ла көрёлө, шкафтынг ўстиве чук салып койотон. Йылдын учында дезё, көктөп кадарлайла, орыннын алдына сугуп салатандар. Ўч болуп кадарлап салган „Живописное обозрение“ деп журнал ондо ок јадатан. Мен турал жунгамда, ол бичиктердин алды јаар кирлў суу ағып туратан. Василий „Русский курьер“ деп газетти кычырып, арбанып туратав:

— Бу мыны ончозын та не керек бичип турган, көрмөс билер! Кижи жилбиркеп кычыргадый бир де неме јок...

Суббот күнде туралынг ўстинде кийим илип турарымда книга санаама кирди. Оны једип алала, ачып кычырдым. „Туралар улустый ок: кажы ла туралынг кебери башка“ деп

баштапкы ла строчкадан қычырала, канайып чын темдектегенин кайкап, тураның таскагының, көзөвгинин жаңына турал ала, соокко тонгончо овог ары қычырдым. Эгириде, айылдагы улус церквениң түндеги мүргүүлине баарда, книгины кухняга әкелип ала, күски бүрлер чилеп, саргарып, эскирип калган страницаларга бажымла чөнө бердим. Ол книгины қычырарымда, мен башка жүрүмди, улустың таныш эмес аттарын, жакшы улусты ла калжу-казыр қылкту, кижи күүни јок жаман улусты көрүп турғандый. Менинг қычырган книгам Ксавье де Монтепәннин романы болгон, бу романда көп улус керегинде айдылган, олордун әткен көп керектери бичилгө, ондо бичилген жүрүм мен билетен жүрүмнен башка, түрген өдүп турған жүрүм әмтири.²⁹ Романда бичилгени ончозы жарт, кижи аайлап болбос неме јок; оның строчкаларының ортозында көсөк көрүнбес канды да жаркын, жакшы ла жаманды чике ылгаштырага, кемди сүйтенин, кемди жамаң көрötöнин билип аларга болужып, аайыбажы јок колболыжып калган улустың салымы канды болгой не деп кишини жүрексирелип турғандый. Овдо бичилген улустың бирүзине тургузала болужар, бирүзине чаптык әдер күүниң келер, бу кенетийн табылып келген жүрүм јўк ле чаазында бичилген деп торт ундулуп саларын; бирде мёрлү, бирде шорлу өдүп турған тартыжу керегинде қычырып, бир страницада сүүнип, бир страницада ачынып отурзаг, әбиреде не болуп турганы чек ундулып калат.

Онойып қычырып отуарымда, жаңа тепкиште күзүни шынырай берди, ондо кем келгенин, күзүнини не көрек шынырадып турганын баштап тарыйын онгдободым.

Свечи учына јетири күйүп калган әмтири, аккан ўс свечи тургузып турған темәрге толуп калтыр. Кухияның ичин жарыдып турған лампадка какпзызынан уштулала, очо бертири. Мен кухияда ары-бери сунуп, әткен керектеримди улус билбезин деп, книгамды пеккениң алды јэр сугуп ийеле, лампадканы жазадым. Бала алыш жүрген ўй кижи кухняга кире жүгүрди.

— Сен түлей бе? Эжик ачсын деп, шыныраткылайт иве!
Мен эжик ачарга жүгүрдим.

— Ўйуктап жаттың ба? — деп Василий кату сурады, онын ўйи, сенин керегинде меге соок отти деп арбаады, кары-ған эмеген мени айткылады. Кухияда свечи күйүп турганын көрүп ийеле, сен нени эттинг деп, шылай берди. Книгавы эмеген көрүп ийбезин деп коркуп, мен кавдый-бир бийик

Јердең јығылып, соёгим-тайагым одылып калған кижи чилеп, унчукпай турдым, әмеген дезе, мени өрт чыгарарга туры деп, кыйғырып турды. Василий ўиile ажаварга келерде, әмеген комудады.

— Кбрзбёр, свечини үзе өртөп салған, ол туралы да өртөп салар...

Ажанып отурып, олор төртилеzi тилдериле менин тынымды кыйып, менинг качав бир эткен керектеримди коскорып, кезедип, коркыдып, арбагылады. Је олор чугулдаң турғанынан да әмес, меге жакшы әдерге күүнзеп те турғанын әмес, әригил отурғылаганынан улам арбанып турғандарын мен билетем. Книгадагы улуска көрө олор кандый каткымчылу, вш немеге турбас улус деп, мен кайкап туратам.

Ажанып божойло, сыйдары уурлап, уйуктаарга баргылады, әмеген кудайга бойының чугулду комудалын јетиреле, печкенин үстине чыгып, унчукпай баарarda, печкенин алдынан книгамды чыгарып алала көзяңктиң јанына келдим; түн жарық болгоа, ай көзнөктинг одожында турғай, је кичинек букваларды кычырар арга јок болды. Кычырар күүним дезе сүреен келип турған. Јес казанды алала, айдың жаркынына книгамды тутсам, оноң карангуй боло берди. Кычырар арга таппай, мен кудайлардың сүрлери турған толукта тактаниң үстине бут бажына туруп, лампадавын жарыгына кычырып турала, чылаганыма тактаниң үстине уйуктап калған әмтириим, әртен түра әмегенинг кыйғызына ойгонгом, чугулдага-нына кызарып калған, ёдүк јок, јаныс ла чамчалу әмеген книгала менин жардымға тың түртүрип, калаптанып турды. Попаттың Виктордың табызы угулат:

— Эне, слер кыйғырбазар! Бу мында јадар да арга јок.

— Је, книга божоды, жыртып салатан әмтири,—деп, мен санынып турдым.

Әртен түра чай ичер тушта меге жарғы болгон.

— Сен книгана кайдан алдын?—деп Василий катурканып сурады.

Үй улус бирүзи бирүзин озолоп, кыйғыргылайт, Виктор странициаларды жыккарып, айтты:

— Духи јытанат, бу кудай бу туры...

Книга абыстың деп айдарымда, олор абыс кижи роман-дар кычырып турғаныча чугулдажып, кайкап, бичикти база такып аյнкатағылады. Је оңдый да болзо, олор әмеш тоқунай берди. Айылдың ээзи дезе, книга кычыратаны јаман, бичик кычырбас керек деп меге жартап, узак куучынадады.

— Кычырачыларды көрзөң, темир јолды буза соктыргылган, каавды өлтүрерге сананғылган...

Василийдин ўйи чочуп, чугулдап, обөгөнине кыйгырды:

— Сея ого нени куучындап тұрын? Іууле бердин бе?

Мен книганы солдатка апарып берелс, не болгонын куучындап бердим, Сидоров книганы алыш, бир де неме айтпай, кичинек кайырчакты ачала, ак коларткыш чыгарып алды, книгавы ого оройло, кайырчакка жақырып салды.

— Олордың сбзин укпа,—меге келип, кычыр, мен кемге де айтпазым! Мен ўйде јок тушта келзен—түлкүүр кудайдың сүрининг кийин жаңында болор, кайырчакты ачып ала, кычыр...

Мен јүрген айылдың әзлери книганы онойнп көрүп турғанын улам книга менин көзимде там көдүралди, мен оны кандың да жаңа учурлу, жақытту керек чилеп, көрөр болдым. Кандың да „кычырачылар“ кемди де өлтүрерге, кайда да темир ѡол буза соккон дегени мени жаңа жилбиркетпеди, је килинчегим айдаңарга келеримде абыстын сураган сурагы, бир тураннын алдындағы кыбында гимназист книга кычырып отургавы, Смурыйдың „чындык книгалар“ керегинде айткан сбстори санаама кирди, тармачы фармазондор керегинде таадамнын куучындарын эске алышым.

— Кудай алкаган Александр Павлович жаңа тушта жаман-жабыр дворяндар тармага ла фармазонствого алдыртып, орус албатыны ончозын римский паданың колына берерге сананғандар кудайга күүнзебес танмалар! Олорды Аракчеев генерал⁸⁰ тудуп алала, ады-жамызына да көрбөй, ончозын Сибирь жаар, каторгага јүргүзип ийген, ондо олордың орды да артпаган...

„Жылдыстарла чокурланған умбрақул“, „Гервасий“, „Бистиг керектерди билерге жилбиркең турған профандар! Слердин чагы уйан көстөригер олорды качан да көрүп болбос!“ деп шоодылганду айдалған сбстори санаама кирди.

Мен кандың да жақытту улу-жаңа көректерди удабас билип аларым деп санаага таңтырала јүүлип турған кижидиј јүргем. Книганы учына жетире кычырар күүндү болгом, солдат книганы жылыйтып салбазын, әмезе канайып-канайып үреп салбазын деп коркуп туратам. Ол тушта мен книга берген ўй кижиге нени айдатам?

Эмеген дезе, мени солдат жаар барбазын деп, ширтеп-кетеп, мени әреп-челдеп туратан:

— Бичикке таңтырган тағма! Книжкалар балыр кылык-

ка ўредип жат, көрзөнг, ол книгадаң бажын албас кадытты — базарга да бойы барып болбой жат, жаңыс ла офицерлерле ойноштоп жүрет, олор ого көкө түште келгилеп жат, мен биле-ерим!

— Онызы төгүн! Ол онойтдой жат... — деп кыйгырып ийер күүним келип туратан.

Же книга ол ўй кижиинің деп әметен сезип ийбезин деп, мен ол ўй кижиинің адаавын аларга јалтанып туратам.

Бир канча күн менинг жүрүммім сүреен коомой болгон; кезикте әш неме аяарыбай, неден де чочуп, кунугып жүретем, книгала не-не боло бербезин деп коркups, уйуктап болбой турғам. Книга берген ўй кижиинің казанчызы бир катап мени токтодып айтты:

— Книганы экелип бер!

Айылдагы улус ажанып алала, амыраарга жатқылай берerde, ал санаага алдыртып, уйалып, кийим кезетен устынг ўйине келдім.

Ол менинг баштапкы ла катап көргөнімдій әмтири, жаңыс ла кийген кийвімі ёсқо: боро юбкалу, кара килинг кофталу, ачық мойнында баалу чаңкыр таштан әткен крест кийип алган. Оны мен эве көктөшкө түнгейлеп көрдім.

Книганы учына жетире кычырып болбодым, меге книга кычырарга бербей турылар деп айдарымда, ачынып-кородогоныма ла ол ўй кижиини көрөлө сүүнгениме көстөриме жаш толо берди.

— Ф-фу, кандый тенек улус! — деп чичке кабактарын жуурып, айтты. — Айла, сен жүрген айылдын ээзи ондый жараш чырайлу кижи. Сен санааркаба, мен санавып көройин. Ого бичик бичип берерим!

Мен коркый бердім, книганы онон әмес абыстаң алгам деп, айылдагы улуска айтканымды айдып бердім.

— Керек јок, бачибегер! — деп оны сурап турдым. — Олор слерди әлекеп каткырыжар, слерди айтқылаар. Слерди бу тураларда жаткан улустаң бир де кижи сүүбей жат, слерди тенек деп, бир кабыргаар жетпес деп, ончозы шоодып турат.

Бу мыны ончозын айдып ийеле, ого жаман угулган, артык сөс айтканымды ол ло тарыйып билип ийдим, — ол ўстиндеги эрдин кабыра тиштеп алала, тан атту кижи чилеп, жалмажына согунып ийди. Мен кемзинип, бажым салактадып алала, жерге ойылып түже бергедий турдым. Же кийим кезетен устынг ўйи отургушка кыйын јыгылала, жиркиреде жаткырып, айтты:

— Ой, тенектер...кандый тенектер! Айдарда канайдар? — бойы бойынан сурал, мени ширтеп көрди, оның кийининде жаан тынып, айтты:— Сен кандый да сағ башка уулчак, сағ башка...

Оның жаңындагы күскү жаар көрөrimde, мени жаар кырлайып калган жаакту, жалбак түмчукту, мандайында жаан көктүү, узак кайчылабаган чачтары атырайып калган уулчак көрүнди, „сан башка уулчак“ дегени бу ба?..

— Ол түштә мениң берген акчамды сен албаган. Нениң учун албадың?

— Меге керек јок.

Ол жаан тынды.

— Же канайдар! Сеге кычырарга јөп берзе, кел, мен би-чиктер берерим...

Күскүвинг алдында ўч книга жатты; мениң экелген книга ончозынан калың эмтири. Мен ол книга жаар кунукчыл көрдим. Кийим кезетен устын ўйи кичинек колын меге сувды.

— Же, жакшы болзың!

Мен оның колын араай тудуп, түрген јүре бердим.

Ол ўй кижини эш неме билбес деп айышканы чын ошкош, ол жаш бала чылап, жирме акчаны тегин ле акча деп айдат.

Же оның ондайын мен жарадып көрдим...

IX

ичик кычырарга кенетийин күүнзегеним меге канча кире түбек жетиргенин, опон кандый ачу-корон жедишкенин сананарга ачу да, каткымчылу да!

Кийим кезетен устын ўинин книгаларын мен сүрөен баалу деп көртөм, карыган эметеген олорды ѡртөп салар болор деп коркуп, ол книгалар керегинде сананбаска, мен эртөн тура калаш садып алатаң лавқадаң јүзүн-јүүр ондуу, кичинек книгалар алыш турдым.

Лавканың ээзи эриндери калың, ак көстүү, шүлбүйип калган јүзинде балулардын сорбулары бар, семис колдорының сабарлары ээлбес, кыскачак бойы жаантайын терлеп јүретен, көрөргө до жаман кижи болгон. Жажы жеткелек уулдар ла кей-кебизин кыстар оның лавказына энтирде јуулып туратан. Мен јүрген айылдың ээзининг карында жысыра

иcherge ле көзөр ойноорго онын лавказына база јаантайын барып туратан. Оны ажанарга кычырын деп мени уламсайын ийип туратандар. Ондо, лавканын ары јанында, кичинек кыпта лавканын ээзининг кызыл јаакту, тенексү ўйи Викторушканын, эмезе ёскö уулдыг тизезинде отурганын мен канча ла катап көргөм. Лавочник, байла, чугулдабайтан ошкош; онын садыжарга болужып турган сыйынын да уулдар ла солдаттар кучактаганда, ол чугулдабайтан. Ондо товарлар ас болгон, је лавка күскиде де ачылған болзо, „мен керегимди јанғы ла баштац тургам, онын учун оны јаңдырыгалагым“ деп лавканын ээзи айдатан. Келген улуска ол јаман јуруктар көргүзп, уйатту стихтер бичип аларга берип туратан.

Мен Миша Евстигнеевтин³¹ бир де учуры јок книгала-рын кычырып, кажызын ла кычыргац учун бир акчадаң тёлөп туратам; ондый јал сүреен баалу болгон, кычыргац книгаларады дезе мен јарагпайтам. „Гуан или Непреобори-мая верность“, „Францыль Венециан“, „Битва русских с кабардинцами или Прекрасная магометанка, умирающая на гробе своего супруга“³², онон до ёскö ондый ок литературыны кычыргамда, мен кыйгастанып, чугулдап туратам: кижи аайлабас уур сөстөрлө, качан да болбайтон, кök төгүн ке-ректер бичилген книга, мени, төвек кижиини шооткон чы-лац, шоодып тургандый деп санаатам.

„Стрельцы“, „Юрий Милославский“, „Таинственный мо-нах“³³, „Япанча, татарский наездник“ ле база ондый ок книгаларады кычыргамда, олордың учуры сагыжымда эмеш артып туратан учун, мен олорды јакшызылып кычыратам; је агару улустын јүрүма керегинде бичикти³⁴ мен аччадала јакшызынатам—олорго кишинин бүдер күүни келер, кезикте кижини јурексидип турар, кандый-бир учурлу керектер бичиген деп санаатам. Кыйнаткан әр улус керегинде кычы-рамда „Хорошее дело“ санаама киретен, кыйнаткан ўй улусты јаанама түнгелеп көрötüm, ак-чек јүрүмдү, агару тынду улус керегинде кычыргамда, таадамнын јакши күүадү отур-ган тужы санаама киретен.

Бичикти мени таскактын алдына одун јарып баргамда, эмезе туранын ўстинде отургамда кычырып туратам, ондо кычырарга эп јок, соок болгон. Кезикте, книганы сүреен жилбиркеп кычыргамда, эмезе книганы капшай оито берип виер керек болгондо, мен түндө туруп, свечи күйдүрип алала, кычырып туратам. Је, свечилер түндө кыскарып тур-

ганаң сезип ийеле, карыган әмеген олорды такпайла кем-јип, кемјүзин јажырып турган. Свечи бир ёлүге кыскарып калганы јарталганда, әмезе мен оның кемјүзин таап аала, свечининг күйген кемине түнгейлеп сындырбагамда, өртөн тура кухняда аайы-бажы јок кыйғы-табыш башталатан. Бир катап Викторушка чугулданып, полаттың ўстиңен айда салды:

— Тал-табыжаарды токтотсоор, эне! Свечини ол ёртөп турған әмей база, ол лавканың әэзинен книжка алып, кычырып жат, мей билерим! Барып, туранның ўстин көрзөөр...

Әмеген туранның ўстине чыгып барада, ондо кандай да книга таац алала, алары јок эдип јыртып ииди.

Мен ого сүреен де ачынган болзом, бичик кычырар күүним јанбай, там тыңды. Бистин айылга агару да кижи келзе, менинг әэлерим, эригип отургавынан улам, оны ўредип, бойлорына түнгей әдип кубултарга албаданар эди деп мен билип туратам. Олор улус керегинде коп јуубай, улусты айткылабай, шоотпой барза, әрмектенер де аайын таппай, торт тил јок болуп калар, ол тушта олор бойлорын да көрүп болбос. Кижи бойын бойы билинерге, Ѽсқө улусла кандый-бир колбулу болор учурлу. Менинг әэлерим јуук улусты ўредип, јамандап андырынан башка сөс таппайтандар, улус олорго түнгележип јүрзе,—олордый ок күүн-саналу болуп, олордый ок шүүлтелү де болзо, ол улусты түнгей ле јамандаар эди. Онойш ла бүдүп калган улус.

Мен канайып ла сүмеленип, кычырып туратам, әмеген канча-канча катап менинг книгаларымды јырткан, бир ле көрбөр болзом, мен лавканың әэзине аайы јок jaан төлүге түшкен әмтиirim,—төртөн жети акча төлөөр керек болгон. Лавканың әэзи менен акчаны некеп, неме садып аларга келзен, айылдың әэзининг акчазын айрып аларым деп, коркудып турар болды.

— Ол тушта не болор?—деп ол шоодып, менен сурап туратан.

Менинг оны көрбөр дö күүним јок болгон, ол дезе оны, байла, сезип туратан, оның учув мени јаантайын коркудып, макатып туратан: мен лавкага кирип келгемде, ол чокур јүзин јылбындадып, әрке ўниле сурайтан:

— Төлүүнди экелдин бе?

— Јок.

Ол чочуй берген кижи болуп, кабагын јуура тартып, айдатан:

— Онызы не дегени? Айса, сени јарғыга берейин бе, а? Севин бар-јогынды айрып алала, колониягá ийетен бе?

Мениң акча табар аргам јок болгон—иштеп алган жа-
лымды таадам алып туратан. Канайдар да аргам таптай, мен
ал санаага түшкем. Толуумди әмеш сакып алаар деп сураарымда,
лавканың әэзи сарјулап салган, кааргас калаш ошкош
көбү колын сунуп, айтты:

— Окшоп ийзен, сакырым!...

Мен прилавоктоң гирявы ала койоло, талайып ийеримде,
ол отура түжүп, кыйгырды:

— Сен кайтың, кайтың—мен кокурлап турым!

Онойып айтканы кокур сөс болгон әмезин билип, онон
айрыларга болуп, акчаны уурдаш алар деп шүүндим. Эртөн
тура айылдың әзинин кийимин арчыгамда оның брюказының
кармандарында оок акчалар ышыншырап туратан, кезикте
карманнан түжүп те келетен; бир катап каный да акча
тепкиштин тежигинен өдүп, одун салатан јерге түже берген,
мен оны айдарга ундулап салгам, бир канча күн өткөн
кайининде одында јирме акча таап аларымда, акча түшкени
ондо жаны санаама кирген. Таап алган акчаны айылдың
әзине береримде, ўйи ого айткан:

— Көрдинг бе? Карманда акча артызып турган болzon,
тоолоп турар керек.

Айылдың әэзи дезе, мен жаар көрүп, күлүмзиренип,
айтты:

— Ол уурдабас, мен билерим!

Эмди акчаны уурдаш алар деп шүүнип алала, оның ол
состорин, оның меге бүдүмчилүү күлүмзиренгенин санаарымда,
онон акча уурдаш аларга меге сүреен күч болорын
јүрегим сезип турды. Мөңгүн акчаларды канча-канча катап
карманнан чыгарып тоолодым, је аларга тидинбедим. Оноиып
мен ўч кире кыйналгам, кенетийин ол керек јенил бүдүп калды.

— Сен не кунугып калган јүрин, Пешков, ооруп турынг
ба?—деп айылдың әэзи бир күн сурады.

Мен бойымның түбектерим керегинде жажырбай, жартын
айдып бердим, оның јүзи соой берди.

— Көрдинг бе, книжкалар неге јетирип јат, ол ине! Одор-
донг улам кажы ла жанынан түбек болор...

Бежен акча береле, кату јакарды:

— Ўйиме, әмезе әнeme айдып ийдинг—тал-табыш болор!
Оның кайининде, күүни јымжап, каткырды:

— Сананганыңа једерге тың ла уул сен, көрмөзök! Онызы кем јок, јакшы. Је книжаларды ташта! Џаны јылда мен јакшы газет алдыртарым, ол тушта кычыр.

Онойдо мен әнгир сайын, чай ичип божогон öйдөн ала әнирдеги ажанышка жетире, „Московский листокты“³⁵ айылдың ээлериңе угуза кычырып турар болдым. Оидо Вашковтың, Рокшаниянин, Рудниковскийдин романдары, онон до öскө литература чыгып туратан. Је ол бициктер ончозы әдер немезин таптай, әригип, öлүп бараткан улустың кардында курсакты кепшиеерине ле болужар...

Мен тын кычырарга сүүбейтем,—кычырып турган бицикти билерге күч. Је мен јүрген айылдың өзелери дезе кичеевиц, бир де сөс божотпоско албаданып угадылар, кинадагы јаман улустың кату-казыр кылыгын сүреен кайкап, оморкоп, бирүзи бирүзине айдыхат:

— Бис кандый амыр, тал-табыш јок, бир де неме билбей јадырыс, кудайга баш болзың.

Олор уккан керектерди, улустың аттарын булгаштырып туратан атту-чуулу карачы-шокчы Чуркинин³⁶ эткен керектерин ямщик Фома Кручинин эткен дежер. Улустың аттарын үндуп, булгал турадылар; олордың јастыраларын түзеткемде, олор сүреен кайкаждат:

— Бу уулдың уудубазын!

„Московский листокто“ кезикте Граве Леопидтиң стихтери учурал туратан, мен олорды сүреен јарадып, кезиктерин тетрадыма бичип аллатам, је мен јүрген айылдың улузы онын керегинде айдыхатан:

— Карыган обöгөн ине, бойы дезе стих бичип јат.

— Аракычы, јүүлгексү, нени де этсе ого орды јаныс.

Мен Стружкининг, Мементо-Море графтын³⁷ стихтерин јарадып кычыратам, је ўй улус экилези, карыганы да, јииди де, стихтерде бир де учурлы јок дежетен.

— Јаныс аргисттер стихтерле куучындайтан.

Кышкыда әнирде кичинек кылта айылдың ээлериңиң көзинче отуратаны меге сүреен күч болгон. Көзяйктиң ары јанында бир де табыш јок түн; сооктың јызыраган табыжы каа-јаа угулат, столдың јанындағы улус, тонгурлып салған балыктар чылап, унчукпай отурғылайт. Эмезе шуурған көз-нöктöрдин шилян ле степелерди шалырада табарат, трубалар да күүлдейт, трубаны бöктöгөн темирлерди токулдадат; балдардың кыбында балдар ылажат, мындый јүрүмнен кижи карагай толукка киреле, бörү чилеп, улуп отургадай.

Столдың бир учында эки ўй кижи көктөп, әмезе чулук түйүп отурғылары, база бир учында коркайып алган Викторушка чертёжторды күүн-күч јок көчүрип отурада, бирле әмеш ёй ётсө кыйгырат:

— Столды селендетпезеер! Кижиге јүрүм бербес, кадулар-көзбрөлөр, чыкканның үстиндеги ийттер...

Столдон әмеш ырада айылдың әэзи кеденге учуктарды чалый тартып, столго жайатан скатерть чүмдеп, көктөп отурды; оның сабарларының алдынан кызыл рактар, көк балыктар, сары кобөлөктөр, күски кызыл-сары жалбырактар көрүнип келет. Ондай журуктарды ол бойы журап алала, үчинчи јыл көктөп отуры, бу иш оның күүнине тийгени сүреен. Түште, мен баш болгомдо, мени айбылац туратан:

— Је, Пешков, отурып, скатергүти көктөзөн!

Мен юон ийнеле көктөп отуратам,—Василийге килеп, күчим жеткенче ого кандый да иште болужар күүним келетен. Бир күн ол чертить әдерин, көктөбрин, көзөр ойноорын токтодып салала, ѡскө, жилбилү иш әдер болор деп, жаантайын санаатам, ненин учун дезе, ол кезикте кенетиин ижин таштап ийеле, әдип отурган ижин таныбай турган чылап, оноң көс албай, кайкац отуратан.

— Сен нени санаңып отурын?—деп ўйи сураганда, ол—
Јок, тегин ле,—дейле, ойто иштей беретен.

Нени санаңып турганын кайткан кижи сурайт? деп кайкап, мен уячукпай отуратам. Ондай суракка кижи карузын да айдып болбос— кижи жаантайын көп неме керегианде санаңар: көзине не ле көрүнип турган неме, кече, бир јыл мынан озо не болгон—оячозы колболыжып, булгалып, чокумдалбай, ары-бери јылыжып, кубулып, кижииниң сагышына кирер.

„Московский листокто“ бичилген куучындар бир эгиргеге кычырагра жетпейтен. Орынның алдында жаткан журналдарды күчүрактар деп айдарымда, Василийдин ўйи серем-јилү айты:

— Ондо нени кычыратан? Ондо јўк ле журуктар...

Же орынның алдынан „Живописный обозрениеден“ башка „Оговёк“³⁸ табылды, бис Салиастын³⁹ „Граф Тятин-Балтийский“ деп бичигин кычырдыс. Ондо бичилген тенексү кижи Василийге сүреен жараган. Ол кижииниң аай болбой турган керектерин кычыргамда Василий эки көзининг јажы акканча каткырып, кыйгырып туратан:

— Јок, бу сүреен ок бичик!

Оның үйи бойы-алдынан шүүлтезин көргүзеге айдатан:
— Тögүн неме болбой.

Орынның алдынан чыккан бичиктер меге јаан туза жетирген: мен журналдарды кухняга апарып, түнде кычырар аргалу болдым.

Балдар алып турган үй кижи чөчөйдөң баш көдүрбей, аракыдай берерле, эмеген, мениң ырызыма, балдардың кыбында конор болды. Викторушка меге чаптық этпейтен. Үйдеги улус ончозы уйуктай бергенде, ол араай кийинип алала, әртен турага жетире табылбай калатан. Мени кухнада ог јарытпазын деп, свечилерди öскö кыпка апарылайтан, свечи садып алар акча менде јок болгон, мен свечи тургузатан темирге ағып түшкен ўсти түйка јууп алала, онын ўстине лампадный сарју кожуп ийетем, учуктарды толгойло, печкенин ўстинде ышту от јарыдып алата.

Калың книгиның листтерин аңдаңдыргамда, учуктың бажында күйүп турган кызыл от арай-арай очпой әлбендей, берет, күйүп турган учук кайылып калган ўске чөнүп турат, көзиме ыш кирет—је книгиның јуруктарын аյыктап, олорды јартап турган бичиктерди кычырып, сүүнип, эп јок аялгаларды чек ундуп койотом.

Ол јуруктар јерди мениң алдымга там ла әлбеде ачып, оны чörчök јериңдегидий городторло кееркедип, бийик кырларды, талайдың јараш јараттарын меге көргүзип туратан. Јердинг ўстиндеги јүрүм там ла әлбеп, јаанап турат, јер бойы улуска там ла бай, городторы кöп болуп көрүнип, мениң јилбиркеп турганымды там тыңыдат. Волганың ары јанындагы јыраалары карап турган кобыларды, кобылардың учында баштары учкыр агаштарды, кобыларды бürкеп турган соок боро көк тенерини азыйда көргөмдө, там тыңыда кунугып туратам. Јердинг ўсти куру немедий көрүнетен. Мениң јүргем де куру немедий, араай сыстал турат, күүнзеең де, санаар да неме јок—көзимди јумуп алала, отурап күүним келетен. Эмди мен Волганың ары јаны јаар кбрўп, ондо ээн јер эмес деп билип турадым.

Јуруктарды јартап турган бичиктерде öскö ороондор керегинде, башка улус керегинде, азыйда болгон ло эмдиги öйдö болуп турган керектер керегинде јарт айдылган; је мен кöп немени ондоп болбой, кыйналып турадым. „Метафизика“, „Хилиазм“ „chartedist“⁴⁰ деп сан башка сөстөр кижиниң меезине кезикте торт кадалып калат. Ол сөстөр

мени токунатпай, коркушту јаанап ёзүп, ёскö немелерди туй бöктöп турат, ол сöstör не ле немелерди, кижи билбес, јажытту керектерди билип аларга өнг учурлу сöstör, олордын учурын билип албазам: качан да бир де неме билип болбос болорым деп бодойдым. Кезикте буткүл өрмектер, сабарга кадалган агаш чылап, бажымнан чыкпай, ёскö неме керегинде сананарга чаптык эдип, узак ундулбай јурет.

Бир саң башка стих кычырганым санаама кирет:
Гүндар кааны Аттила.⁴¹

Болот кийим кийинген,
Бойы соогын тартынган,
Межиктедий унчукпай,
Кижи көрүп каткырбай,
Ээн жаланла жортуп жат,
Кара булут черүзи онын
Кийининең барадып, кыйгырат.
— Рим кайда не? Ийделү Рим кайда?

Рим—город, онызын мей билерим, је гүндар—ол каный улус? Оны билер керек.

Жарамыкту ёйгö келиширип, Василийден ол керегинде сурадым.

— Гүндар ба?—деп кайкап, мени ээчий сурады. — Ол та не, кёрмөс оны билер! Не де өмес болбой...

Менинг сурагымды жаратпай, бажын жайкады.

— Сенинг бажында чек кереги јок неме толтура, онызы жаман, Пешков!

Жаман ба, жакшы ба, је мен оны билерге турым.

Полкто абыс болуп турган Соловьев гүндар керегинде, байла, билер деп сананып, мен онон сурадым.

Jaантайын чугулдап јүретен, куу чырайлу, оору, көстöри кызыл, кабактары јок сары сагалду абыс, кара тайагын жерге кадай согуп, меге айтты:

— Сенинг ондо не керегин бар, а?

Поручик Нестеровтонг сураарымда, калаптанып кыйгырды:
— Не-е?

Аптекада иштеп турган кижиден гүндар керегинде сураар туры деп санандым. Ол керсү чырайлу, јаан тумчугынын ўстинде алтын курчуулу, шил көстү кижи мен јааржалакай көрүп туратан.

Ол кижи, Павел Гольдберг, меге айтты:

— Гүндар—ол кыргызтар ошкош кочкүн улус болгон. Ол албаты өмди јок, бастыразы блўп калган.

Меге кунукчыл, ачымтылу боло берди,— гүнндар ёлуп калганына эмес, мени мынайып узак кыйнаган сөс jaан учур јок сөс болуп, меге туза бербегенине кунуктым.

Је оңдый да болзо, гүнндар меге jaан болуш јетирген: ол учуралдың кийининде мен сөстөр керегинде jaан шак-пырабас болгом, гүнндардың шылтузында Гольдбергле ташкынам.

Гольдберг каный ла ойгор сөстөрдинг учурын билетен, менинг билбegen немемди ончозын билетен кижи болгон. Шил көстөрин эки сабарла тудуп, түзедип ийеле, калып шилдер ёткүре менинг көзим jaар лаптап көрүп, айдатан:

— Сөстөр, најым, агаشتың жалбырактарындый, жалбырак ненинг учун оңдый эмес, мындый болуп турганын билерге, агащ канайып ёзүп турганын билер керек—үрөнер керек! Книга, најы, якшы сад ошкош: оядо кижининг күүнине де ярагадый, кижиге туза да јетиргедий немелер бар.

Мен jaан улуска ла балдарга әм садып аларга аптекага улам ла келип јүретем. Гольдбергтиң јакарып айткан сөстөрин угуп, книгинын учуры jaан болуп турганын там ла жарт билип турдым, аракычы кижи аракыны керексиген чи-леп, мен книгины керексиир боло бергенимда бойым да билбей калдым.

Книгалар меге бистинг јүрүмненг башка јүрүмди—улусты ат·нерелү керектер, эмезе каршу керектер эдер күүн·саналу әдип турган јүрүмди көргүзип берген. Менинг билер, мени айландыра жартап жаткан улус ат·нерелү де керектер, каршу да керектер әдип болбозын мен билип туратам, олор книгинын бичип турган керектерден туура турғылап жат, олордың јүрүмнинде кижи јилбиркегедий не барын, билерге де күч. Мен оңдый јүрүм јүрер күүвим јок... Оңдый күүн менде јок—онызы жарт...

Прагада, Лондондо ло Парижте городтың ортозында жуукалар ла сүрее·чоп чогуп салган јерлер јок, оядо түс барга, элбек оромдор бар, туралары ла церквелери бистиненг башка деп мен јуруктарды жартап бичиген бичиктерден билип алдым. Оядо улусты туралардан чыгарбай, алты айга улалып барган кыш болбой жат, оядо Улу орозо јок, бистинг јерде дезе Улу орозо тушта жаңыс ла ачыткан капустадан, тузаган мешкеден, каарган кулурдан ла кижининг жиир күүни келбең күделинин сарјузын кошкон картошкодон ёскö неме жиирге жарабас дежетен. Улу орозодо бичик те кычырарга жарабас деп, „Живодисный обозрение-

ни, менен айрып алганлар, менинг јүрүмим база ла кунукчыл, кату боло берди. Бистинг јүрүмди книгадаң қычырып билип алган јүрүмле тұндаштыргендеге, мени әбіреде өдүп турған јүрүм там түрени, там жаман болуп көрүнет. Бичик қычырып турғамда, менинг су-кадығым жараңып, күним кожулып турғанды билдиретен, ижим түрген, жақшы будетен, ненинг учун дезе, менде жарт амаду бар болгон: ишти канча ла кире түрген әдип салзам, бичик қычырарга анча оқ кире көп өй артар. Книгаларды айрып алғылаарда, мен бооду, жалку, увдучак боло бердим. Мының алдында качан да ондай болбогом.

Мындың кунукчыл күндерде кандай да саң башка, жарты јок керек болгоны санаама кирет. Бир катаң әнирде, ончо улус үйуктаарга жадып турарда, церквениң шанвың күркүрүш табыжы угулган, ол табыш ончо улусты чочуткан, улус жетирие кийинбей де, көзноңтөр жаар јүгүрижиц, би-рүзи бирүзин сурал турғылады:

— Орт чыкты ба? Кандай жеткер болды ба?

Öскө дö квартиralарда улус шакпырап, чыгып, кирип, әжикти калтылладып турғаны угулат; тышкарны кем де ат жединип алган јүгүрет.

Уурчылар церквени тоной бергілелеге деп, карыган эмеген кыйғырарда, уулы дезе оны токтодып турат:

— Је болор, эне, жеткер болзо, шаң оноыйып сокпойтон!

— Је, айса, архирей жада калган...

Викторушка полатътанг түжүп келеле, кийинип, кимирипп турды:

— Мен билерим, не болгон, билерим!

Василий мени тураның ўстине чыгып, орт көрүнип тұрымеш пе, көрүп кел деди; мен тураның жабынтызының ўсти-не чыгып көрзөм, орт көрүнбеди; соок, тымшык кейде шаң менгдебей согуп турды; үйкүзырап турған город жерге жаба жадып алғанды көрүнет, карды чыкырадып, улус јүгүргилейт, чанактың чыкырты угулат, је улус бойы караңгайда көрүнбейт, шаң дезе түкүлдеп ле турды. Мен турага кирип келеле, айттым:

— Орт жок.

— Э, кудай, бу не болды не?—деп пальтозын, бёргин кийип, жақазын көдүрип алган Василий айдала, алангзы-алангзы буттарын калошторына сугуп турды.

— Барба! Је, барбазан...—деп ўйи жайвайт.

— Је, не боло берер деп түрүн!

Викторушка база кийинип алган, ончозын очоштирип турды:

— Мен билерим...

Карындаштар чыгып, јүре бергилеерде, уй улус меге самовар астырып салала, көзнөктөр jaар јүгүргиледи, је ол ло тарыйын Василий тепкишти ѡрө јүгүрип келеле, эжикти ачып, айтты:

— Каанды ѡлтүргилеп койтыр! ⁴²

— Батаа, ѡлтүрип койгон! — деп эмегея кыйгырып ийди.

— Ёлтүрип салган, меге офицер айткан... Эмди не болгой не?

Викторушка келеле, күүн-күч јок чечинип, чугулданып айтты:

— Мен јуу башталган болор деп бодогом!

Онын кийининде ончолоры чай ичкiledи, бойлоры то-куналу да болзо, је араай, жалтавып турган чылап, куучын-дажып отургылады. Тышкary да тым боло берди, шагнын табыжы токтой берди. Онын кийининде эки күннинг туркунына олор не де керегинде шымыранышкан, кайдаар да барып јүргилеген, олорго база айылчылар келип, та нени де куучындап турды. Не болды не? деп билип аларга мен сүрреен күүнзегем. Је мен јүрген айылдын ээлери газеттерди менен жакырып салгылайт, каанды ненин учун ѡлтүрген деп Сидоровтоң сураарымда, ол араай айткан:

— Ол керегинде куучын болбозын депjakару бар...

Је бу керек, күнүн сайын болуп турган бор-кар керек-терге көмүлип, түрген ундулып калды, мен ле дезе, jaан удабай коркушту јаман учурал болды.

Бир катап воскресен күв, айылдын ээлери өртен турагы мүргүүлгө баарда, мен самоварды азып салала, бойым тёр кылтарды јуувадарга баргам. Олордын jaан балазы кухня-дагы самовардын чоргозын чыгара тартып алала, столдын алдында ойноп отурган. Көп чокту самовардын суузы агып каларда, ол кайыла берген. Самовардын чугулданып турганый сан башка күүлежин мен ѡсқө кыпта бодорымда угуп ийгем, кухняга кирип ле келеле коркушту неме көрдим: бастыра бойы қоғорип калган самовар, секирип ийер-ге турган чылап, селендеп турды. Каңдазы кайылып калган чорговын төзи бёкөйип калтыр, самовардын какпагы јан-тышып калган, туткаларынын алдынан теленир тамчылайт; боро-көк ёндү болуп калган самовар торт ло шал-мал эзирек кижидай эмтири. Мен онын ўстине суу уруп ийеримде, ол шыркырап турала, јайрадыла берди.

Јаан кирнестеде әжик ачсын деп күзүни шынырады,—Самовар белен бе?—деп әмеген сураарда,—Белен,—деп айттым.

Мен жалтанаң коркуганның, байла, онайып айткан болорым, олор дезе, сен ёчоп айткан дейле, мени там тында бурулагандар. Мени сабагылаган. Эмеген карагай агаштың такпайларың чуктай тудуп алала, мени соккон. Согор тушта тың оорутпаган да болзо, ол такпайлардан менин сыртыма көп агаштар кадалып калган; энгирге жетирие мәнин сыртым, жастық чылап, күкпейип калган, әртенгизинде тал түште Василий арга јокто мени больницаға апарған.

Узунын, арығын көрөргө дö каткымчылу доктор мени аյқатап көрөлө, јоон тунгак ўниле токуналу айтты:

— Балавы согуп, кыйнаган керегинде протокол тургузар керек.

Василийдинг јюзи кызара берди, буттарын ары-бери јыштырып, докторго нени де араай айдып турды, доктор дезе, оның бажын ажыра көрүп, кыскарта айтты:

— Јок, болбозым. Јарабас.

Же онайып турала, менен сурады:

— Комудал берерге турын ба?

Сыртым ооруп та турган болзо, мен айттым:

— Јок, капшай әмдеер мени...

Мени ёскö кыпка апарала, столго јатыргызып койдалар, доктор соок кыскашла агаштарды чыгарып, кокурлап турды:

— Теренди сүреен эткен әмтири, најы, әмди сеге суу да ётпös...

Ижин божодоло, доктор айтты:

— Тöртöн әки агаш чыгардым, вајы, ундуба, мактанып јүрерин! Эртен бу ла часта танышкыныңды солуурга кел. Сени көп соккылайт па?

Мен сананып турала айттым:

— Азы́да әмдигизинен көп согуп туратандар...

Доктор күркүреде каткырды:

— Керек ондолып бараткан әмтири, најы...

Мени Василийге табыштырып, доктор ого айтты:

— Жамап салдым, алыгар! Эртен бери ийер, танышкының солуп берерис. Слердин ырызыгарга, кокурчы уул әмтири..

— Мени база соккылаган, Пешков,—канайдарың? Соккылаган, карындаш! Сеге јағыс мен де болзом килем ту-

радым, меге килеер кижи де јок болгон, јок болгон! Улус кайда ла көп, килеерге бир де танга табылбас! Эх, андар-такаалар...—деп Василий јолой куучындал, арбанып келли. Мен ого килеп, менле кижи күўндү куучындашып турганы учун, сүүнип турдым.

Јанып келеристе, ўйдеги улус мени чыккан күнин темдектеп турган кижины уткуган чылап, сүүнип уткудылар; доктор канайып әмдеген, ол неен айткан деп, ўй улус мени шылап, менинг куучынымды угуп, кайкап, курсакты татузынып турган чылап, әриндерин мачылдашып, јустерин чырытат. Олордун оорулар керегинде ле кандаш ла кижиге јаманын јетиргедий кандаш ла керектерди тын јилбиркеп угатанын мен кайкап туратам.

Олор керегинде комудал јетирбегениме сүүнип тургандарын көрүп, мен ол учуралла тузаланып, кийим кезетен устынг ўйиненг книгалар алып кычырарга јоп сурадым. Јок деп айдарга тидинбейлер, јаныс ла әмеген кайкап айтты:

— Көрмөс лобаза!

Эртезивде мен кийим кезетен устынг ўйининг алдында турдым, ол дезе меге эрке куучындал отурды:

— Сен оору, сени больницаға апарган деп меге айыштылаган, көрзөнгү улус канайып төгүн әрмек айышжат.

Мен уңчукладым. Чынын айдарга уйатту болгон—катукалжу, јаман кылыштарды ого не айдар? Ол ѡскө улуска түней әмези кандаш якшы!

Мен база ла Ада-Дюманын, Понсон-де-Террайльдин, Монтэпенин, Законнэ, Эмар, Габорио, Буагобе⁴³ деп ёбоколу писательдердин калын книгаларын кычырдым, ол книгаларды мен ээчий-деечий түрген кычырып, сүүнип турдым. Мен бойымды саң башка јүрүмнин туружачызы деп санавып турдым, ол јүрүм мени якшынак јүрексидип, мени омок, јардак әдет. Бойымнынг эдип алган јарыткыжымды күйдүрип, түниле, өртен турага јетире кычырып отурғанымнан улам, менинг көстөрим әмештен оорый берди. Карыган әмеген айтты:

— Акыр, книга тыгып турган танга, көстөрин јарылар, сокор артарын!

Је бу кижины јилбиркедип турган не ле керектерди аайы-бажы јок колбоштырып, булгап салган книгаларда башка-башка ороондордо ло городтордо болгон јүзүн-башка керектер де керегинде бичилген болзо, куучын јаантайын бир аай болуп турган: якшы улус качан да ырыс јок,

јаман улуска айттырып, базындырып јурер, јамав улус де-зе јаантайынjakшы улустаң ырысту-кесү болуп турар, је учы-учында барып, кижи билип болбос неме ѡаман улусты јенип, jakшы улуска ырыс әкелип турганын мен ѡарт билип алгам. „Сүүш“ те бош күүниме тийген, „сүүш“ керегинде эр улус ла ўй улус ончозы јаантайын бир аай сөстөрлө айдып турганы күүнимди алган. Книгалардың ончозы ондый јаңыс аай болуп турганы јаңыс ла күүниме тийген эмес, је мени серендирип, бу кандый аайлу неме? деп са-вандырып турат.

Кем јенип чыгарын, кем јендиртерин, книганың баш-тапкы ла страницаларын кычырала, сезип отуарын, керек-тердинг айы онойып јарталза ла оноң ары не боловын бо-йынг ла санаңып, келиширип турарын. Книгавы кычырбай токтой береле, бодолго бодоп турган чылап, санаңып огу-рарынг, книгада айдылган улустың кемизи, кудай јериине јеткен чилеп, jakшы јўрүмге једерин, кемизи кыйынду јў-рүмге тўжерин озолодо чын билип турарын.⁴⁴

Је ондый да болзо, менинг азыйда билетең чын керекте-римненг, бистин јўрүмненг башка јўрүм, улустың ортозында башка колбулар книгалардан эмештөн көрүнип турат. Па-рижтеги ишмекчилер, солдаттар, јалданып кош тартып турган улус, „кара иштү улус“ ончозы Нижнийдеги, Казань-дагы, Перъмдеги ондый улустаң башка: Парижтеги ондый улус байларла куучындаиса јаан јалтанбай, олордон јаан байланбай турганын мен ѡарт билип турдым. Книгада солдат керегинде кычырдым, је ол солдат мен билер солдаттар-дың бирүзине де, Сидоровко до, пароходто болгон солдатка да, аячадала Ермохинг тўнен эмес, ол jakшы күүндү ки-жи. Книгада бичилген солдатты Смурыйга эмеш јўзўнадеш деп көрөринг, је ондый калју, кату эмес. Книгада садучы керегинде бичилген, је ол мен билер садучылардан ончозы-наң артык. Книгаларда айдылган абыстар да мен билер абыс-тардан башка—олордың јўргеги јымжак, олор улуска јала-кай. Книгада айдылганыла болзо, гран ары јаңындағы јўрўм менинг билер јўрүмнен ѡилбилий де, јенил де, гран ары јаңында бистинг јерде чилеп, улус көп согушпайтан, согушканда јаан казырланбайтан, пароходтогы солдатты кыйнаган чылап, кижики кыйнабайтан, мен јўрген айылдың карыган эмегени чилеп, кудайга овойып калаптанып бажыр-байтан әмтирип сананарын.

Кара санаалу, ач, јаман кылышту улус та керегинде

айтканда, мен көрүп йүргөн йүрүмдегидай болуп туратан, бир де шылтагы јогынаң кижиини кыйнаарга амадаган сүреен калжу-казыр, кижи күүни јок кылкытар болуп турат деп, книгада айдылбаганы анчадала аյыту болгон. Книгада айдылганы аайынча кара санаалу кижи сүреен калжу-казыр да болзо, ол ненинг учун ондый болуп турганының шылтагы бар, мен көрүп турган йүрүмде улустың калжуурып турганының бир де шылтагы јок, бир де учуры јок, олор ононның тегин ле соодонып турат.

Канча ла кире көп книгалар кычырзам, орус јердин йүрүми ёскö ороондордың йүрүмине көрө башка болуп турганы там ла јарт билдирип турат, онон улам мен бир өмештенг ачурканып, көп катап кычырганынаң улам учтары киртип калган сары страницаларда бичилгени чын болор деп, там ла тыңыда серенип турадым.

Бир катап менинг колыма Гонкура деп писательдин «Братья Земгавно»⁴⁵ деп книгазы кирген, мен оны бир ле унда, бир түннинг туркууна кычырып ийеле, мының алдында кычырган книгаларга бу книга түней эмес болордо, кайкац, бир де чўми јок, јарт айдылган кунукчыл йүрүмди бичиген книганы база такып кычырдым. Оndo кижиини тегинле жилбиркеткедий, јарты јок, колболып, булгалып калган бир де неме јок болгон, баштапкы ла страницаларынан ала ол книгада темей айдылган кей сөс јок, ончо сөстөрди учурлап айткан агару улустың йүрүмин бичиген книгадай көрүнди. Ол книганын бир де чўмделтпей, чокум айдылган сөстөрия мен баштап јаратпай, кайкац кычырдым, је өвдый чокум сөстөр, онойп кыскарта, чокум айдылган әрмектер менинг йүрегимеjakшы томулыш, эки карындаш акробаттардың кыйынду, уур йүрүми керегинде jaan бүдүмчилү айдып турарда, ол книганы jakшызынып кычырганынан мевин колдорым да тыркырай берди. Буттарын сындырып алган көркүй артист туралынг ўсти jaар јылып чыгып јатканын, онын карындажы база ондый артист болорго туралынг ўстиндеге јажытту ўренип турганын кычырып, мен ёксөп ыйлагам.

Бу jakшынак книганы кийим кезетен устын ўйине береле, меге база ондый ок книга берзин деп сурадым.

Ол дезе, каткырынып сурады:

— Ондый ок дөгени кандый книга?

Ол каткырынып отуарда, мен кемзине береле, меге кандый книга керектүзин айдып болбодым.

— Бу эрикчелдү книга, акыр, мен сеге ёскö, мынаң артык книга экелип берейин.

Бир канча күн одордö, ол меге Гринвудтың⁴⁶ „Кичинек самтар уулдың чын бичилген јуруми“ („Подлинная история маленького оборвыша“) деп книга экелип берди; книганың адын кычырала, мен эмеш кыртыштана бердим, је баштапкы ла страницазын алала, мен сүүнип күлümзиренеле, онойип күлümзиренип, книганы учына жетире, кезик страницаларын эки-үч катаптан кычыргам.

Кезикте гран ары да жанында уулчактардың јуруми күч, кыйынду болуп туратан эмтири ине! Же, айдарда, менинг јурумим сүрея де коомой эмес, ал сагышка түшпес туры!

Гринвудты кычырып, мен эмеш оморкой бергем, удаған јок дезе меге чын ла „чындык“ книганы— „Евгения Гранде“ деп книганы кычырарга келиши.

Гранде обөгөндү таадама түнейлеп көрдим. Книганын кичинегине ачынып, ондый кичинек книгада чын бичилген керектер кандый кöп деп кайкадым. Ол чын бичилген јурумди мен бойым да билерим, менинг күүниме де тийип калган, је ондый јурум керегинде книгада токуналу, кородобой айткан эмтири. Мывын алдында менинг кычырган книгаларда айдылган улус, мен јүрген айылдың ээлери чилеп, улуска катурканып, кыйгастанып айдатан, оның учун шок, кärшу эткең улусты кезиктеjakшы кörüp, jakshy degen улуска кыртыштанып туратам: кижи канча ла кире кöп санавып, канча ла кире кöп күчин салып, албаданып та турза, jakshy kүүндү улус книганың баштапкы страницаларынаң ала, учына жетире, таш столмолор чылап, оның јолында турган учун, ол бойыныг амадузына једип болбой турганы ачымчылу болгон. Кара сагышту улустың јаман санаазын ондый таш столмодый турган jakshy kүүндү улус кыйалта јок бузып та турған болзо, кижи ташка күүязеер бе? Кандый да жараş, бек чеден турган болзо, је ол чедениннинчиңдеги яблонядан яблоко ўзўл алайын дезен—чедениннин жаражын кörüp турбазын ине.

Гонкурдың, Гринвудтың, Бальзактың книгаларында кара сагышту, јаман улус, буурзак, jakshy улус јок болгон, тегин ле тирү улус керегинде бичилген; олордың айткан сюстöрин, эткең керектерин кычырар болzon, олор чын ла онойип айткан, чын ла онойип эткең деп бир де алаңзыбай, бүдүп турарын.

„Jakshy, чындык книга“ улу-јаан байрамдың сүүнчили

булуп турғанын мен онойып билип алгам. Же ондай книга-ны канайып табар? Кийим кезетен устың ўйи бу керекте меге болужып болбос.

— Жакшы книга бу,— деп, Арсен Гуссәнин „Чечектер, алтын ла каш колдорында толтыра“ деп книгазын, Бэлоның, Поль-де Коктың, Поль Фавальдың книгаларын меге берип, ол ўй кижи айдатан, же ол бичиктерди мен јүк арайдан ла учына жетире кычырып туратам.

Ол ўй кижи Марриеттин, Вернердин романдарын жакшызынатан, мен дезе олорды кычырарга жилбиркебайтем. Шпильгагенди де мен жаратпайтам, Ауэрбахтың куучындарын сүреен жакшы деп көрötöм. Сю ла Гюго деп писательдердин книгаларын база жаан жилбиркебей кычырып туратам, Вальтер Скотт олордон артык көрүнетен. Мен, Бальзактың бичиктериндей, кижини жилбиркедип, јүрексидип тургадый книгалар кычырарга күүнзеп туратам. Кийим кезетен устың шаынчаң эткендий ўйи меге база там ла жарбай турды.

Мен ол ўй кижининг айылына баргамда, ару чамча кишип, бажымды тараپ, эмеш жакшы кептү көрүнеге туратам. Каңча да кире албаданзам, менинг кеп-сүрим ол ло бойы артып турғанын билип те турзам, же менинг эмеш кубулгымды көрүп, ол ўй кижи ару, жаантайын байрамдаш турғандый, јүзинде күлүмзирежин токтодып, менле чўми јок, нак куучындашар болор бо деп, сананып туратам. Же ол дезе, күлүмзиренип, чылап калган, тату ўниле жаантайын жаңыс сурак сурайтан:

— Кычырып койдун ба? Жарады ба?

— Јок.

Чичке кабактарын билдирер-бидирбес көдүрип алала, ол мен жаар көрүп, ўшкүрип айдатан:

— Ненинг учун жарабады?

— Мен ол керегинде мының алдында кычыргам.

— Ненин керегинде?

— Сүүш керегинде...

Үй кижи көстөрии сыкыйтып алала, тату каткыратан.

— Сүүш, керегинде книгалардың ончозында бичиц турылар ине!

Ол жаан креслодо отурып алала, түктү тереден эткен туфли кийип алган кичинек буттарын тырландаша жайкаш, эстеп, чанкыр халадына оронот, тизезинде жаткан бичиктиң кадарын сабарларыла токулдадат.

— Слер бу квартирадаң не барбайдыгар? Офицерлер эмдиге ле жетире слерге бичиктер бичип, слерди шоодып турат ине... деп ол ўй кижиғе айдар күүним келип турат.

Же онойып айдарга тидинбейдим. „Сүүш керегинде“ калын книгины алыш, санаам жамандашып, кунугып, јуре бередим.

Коштой турган тураларда жаткан улус ол ўй кижиини там ла жамандап, там тыңыда шоодып, ого там кыйгастаңып турат. Ол ўй кижи керегинде айдыжып турган жаман, төгүн куучынды уккамда, мен сүреен ачынып, ол ўй кижиғе килеп, оның учун коркуп туратам. Же оның айлына келеле, оның курч көстөрин, жаантайын байрамдап отургандый јүзин, киске ошкош бойын көргөмдө, ого килеер де, оның учун коркын да күүним келбей барат.

Жаскыда ол ўй кижи кенетийин кайдаар да јуре берген, бир канча күн откөн кийининде обөгөни база квартиразын солуп, јуре берген.

Оскө улус јадарга келгелекте, олордың жаткан квартиразы ээн турган, мен ого кирип, журуктар илген жерлеринде торт толукту темдектерди, тыйрык кадулар ла кадулардың орды арткан стенелерди көрүп јүргем. Будукту полдо јүзүн-базын онгду бөстөрдинг бөндөри, чаазынның үзүктери, эм салатан сывык коробкалар, духи урган шилдер ле јес жаан булавка жадыры.

Мен кунуга бердим, ол кичивек ўй кижиини база бир катап көрөлө, ого жаав күндүүм жетирип турым деп, айдар күүним келди...

X

Жийим кезетен устың ўйи баргалакта, мен јүрген айылдың алдындағы қылка бир жиит ўй кижи көчүп келген. Оныла козо оның қызычагы ла янтарьдан эткен соргулдан папиросты үзүк јок тартып туратан, буурул башту, карый берген энези келген. Жаны көчүп келген ўй кижи сүреен жарашиб, эмеш бийиркек, сайыркак болгон: улус жаар көргөндо, бажын қангкайтып алала, ыраак турган улусты жетире көрүп албай турган чылап, көстөрин эмеш сүкүйтүп алатаң; оның жоон ўнин угарга жакшы болгон. Кара чырайлу солдат Тюфяев оның квартиразының кирнестезининг

јанына чичке бутту јеерен айгырды арайла күвүнг сайын эмес јединип экелетен; боро ондү, узун килин платьелү, јендеринин оозы әлбек, ак перчаткалу, сары сапогтор кийип алган ўй кижи кирнестеге чыгып келетей. Бир колына платьезининг күйрукталып турған әдегин ле сабына көк-боро ондү таш кондырып салган камчызын тудынып алала, кичинек колыла аттын тумчугын сыймап, әркеледип турат, ат дезе ўй кижи јаар кылчайып, бастыра бойы тыркырап, текталып калган јерди араай чапчып турат.

— Робэр, Ро-обэр,—деп ўй кижи араай айдып, аттын јараш майынына тын тажып ийетен.

Онын кийининде, Тюфяевтин тизезине тебинип, әзрге јапшына берген чилеп, эптү отурып алат; ат дезе јараштыра бијелеп, сыр јорголо барат.

Ол ўй кижидий јараш улус ас учурайтан, онын јаражы кандый да солун, мынын алдында болбогондый болуп көрүнетен, оны көрөр болzon, јүргенг сүүнгенине ээярип турғандый билдирир. Ол ўй кижи јаар көрүп, Диана Пуатье, королева Марго, Ла-Вальер деп кыс, исторический романадарда бичилген онон до боско јараш улус бу ўй кижидий болгон болов деп сананып туратам.

Бистин городто турган дивизиянын офицерлери ого јаантайын оролыжып јүргилейтен, әнгирде оның айылында пианино, скрипка, гитара ойноп, бијелеп, кожондол туратандар. Кызыл јүстүү, тестек, буурул башту, буттары кыскачак майор Олесов ол ўй кижининг айылнаа боско офицерлерден көп келип јүретен. Ол ўй кижининг алды-кийиниен майор Олесовтын јүгүрип турганын көрөр болzon, оны ол ўй кижининг ўккур кулы ошкош деп көрөриң.

Оның бажы быјураш чачту, эттенир, беш јашту кызычагы энезияндик ок ырысту јараш болгон. Кызычактын боро-көк ондү јаан көстөри кату көрүп, онын көрүжи нени де токуналу сакып турғандый болгон; ол кызычак јаан кижидий керсү санаалу деп көрүнетен.

Кызычактын јааназы кунукчыл, унчукпас Тюфяевле, тестек, кылчыр горничныйла кожо эртен турадан ала, әнгирге жетире айылдын ижин әдип божобойтон, баланы көрөр кижи јок болгон, ол түжине ле кирнестенин ўстинде эмезе кирнестенин одожында чогуп салган тоормоштордын ўстинде јаныскан ойноп отуратан. Мен әнгирде ол кызычакла ойноп, ого сүреен карузырып болдым, ол кызычак та меге түрген ўрене берген. Мен чөрчөк айдып отурагында, менинг

тиземе отурала, уйуктай беретен. Мен оны орннына апарып салатам. Бир эмеш ёй ёткөн кийининде уйуктаар алдында мени келип, оныла эзендежип тұрзын деп чёрчоқтöör болгон. Мен келгемде, ол патпак колын меге сунуп, айдатан:

— Эртенге жетире әзен болзын! Іаана, канайып айдар керек?

— Кудай сени аргадазын,—деп јааназы оозынан ла сүүрү тумчугынан боро ышты буркурадып, айдатан.

Кызычак айландыра кружево көктөп салган одеялого оронып, јааназын вәчиде,—Эртенге жетире кудай сени аргадазын,—дайтейн.

— Эртенге жетире әмес, јаантайын деп айдар керек,—деп јааназы јакаратан.

— Эртен јаантайын болбой жат па?

Кызычак „эртен“ деп сости сүреен сүйтен, јараган ла немени келер ёйғо көчүретен; чечектерди, бүрлү будактарды жерге кадап салала, айдатан:

— Эртен мында сад болов.

— Мен качан-бир эртен бойыма ат садып айайа, энем чийеп, тан атту јўрерим...

Ол керсү кызычак болгон, је тың сүүнип, баштактанбайтан, ѡилбиркеп ойноп отурала, кезикте терен санаага түжүп, кеветийин сурап туратан:

— Абыстардың чачы ненин учун ўй уйустын чачы ошкош?

Чалканчакка чактырып алала, оны сабарыла кезедип, айдатан:

— Акый, мен кудайга бажырзам, ой сеге сүреен јаман эдер. Кудай ончо уйуска јаман эдер аргайу—энемди де буйузына тургузып ииер...

Кезикте ол кунукчыл, јобош боло берет, меге јапшынып алала, көк көстөриле тенери јаар көрүп, айдат:

— Јаанам чугуиданып турат, энем качан да чугуиданбайтан, каткырып йа турат. Энемди ончозы сүүп жат, ненин учун дезе, энеме јаантайын бosh јок, јаантайын айычыйар кейет, энем јаар көргийейт, ненин учун дезе, менин энем јараш. Менин кару энем. Ойесов то кару энем деп айдат!

Кызычак мен билбес јўрўм керегинде, мен билбес улус керегинде куучындайтан, онын куучынын мен сүреен ѡилбиркеп угатам. Энэзи керегинде куучындаарга кўйизеп, коп куучында туратан. Онын куучынын уккамда, јаны јўрўмнин эжиги менинг алдында ачылып турғандый болотон. Королева Марго санаама кирет. Оног улам мен книгаларга

там тыныда бүдүп, айландыра ёдүп турган жүрүмди билип аларга там жилбиркеер болдым.

Бир катап эгирде мен жүрген айылдың ээлерин сакып, кирнестеде отурғам, кызычак дезе мениң койынымда ўргүлеп отурган. Оның энези жортуп келеле, аттан женил секирип түжеле, бажын қағкайтып, сурады:

— Уйуктап жады ба?

— Эйе.

— Ондай әмтири ине...

Солдат Тюфяев чыга коволо, ўй кижиның адын тутты, ол дезе камчызын курына қыстап алала, еки колын сунуп, айтты:

— Бер меге оны!

— Мен бойым апарып саларым!

Үй кижи, атка кыйғырган чылап,—Но!—деп кыйғырып ийеле, кирнестениң төпкижине тееп ииди.

Кызычак ойгонып келеле, көстөрин типилдедип, энези жаар көрүп, колдорын энезине сунды, олор жүре бергиледи.

Меге улус кыйғырып турғанына мен темигип калгам, је бу ўй кижиның кыйғырганын угарга эп жок болгон, ненин учун дезе, оның араай да айткан жақылтазын кажы ла кижи бүдүрбес аргазы жок болгон.

Кызычак менле эзендешпегенче уйуктабай, чёрчөктөп туры деп, кылчыр көстү горничный бир кавча минуттын бажында чыгала, мени келзин деди.

Мен тынышынп, олордың айылчылар уткуйтап кыбына кирип келдим—энези кызычагын тизезине отургузып алала, элтү колдорыла оның кийимин чечип отурды.

— Је, бу бир коркушту немен келди!

— Ол коркушту әмес; мениң уүйчагым...

— Ондай ба? Сүреең жакшы. Сениң уулчагына нени-неви сыйлап берерим. Сыйлап берер күүнин бар ба?

— Эйе.

— Же жакшы, мен сыйлап берейин, сен дезе барып уйукта. Кызычак колын меге сунуп, айтты:

— Эртенге жетире жакшы болзын. Эртенге жетире сени күдай аргадазын...

Энези кайкап сурады:

— Сени кем ўретти—јаанан ба?

— Эйе...

Кызычак жүре берерде, энези мени сабарыла имдеп, жууктада қычырып алды.

— Сеге нени сыйлап берейин?

— Меге бир де неме керек юк, кандай-бир книжка бередер әмеш пе,—дедим.

Ол јыды јараши, изў сабарларыла менинг әгимди канкайтып алала, јакшынак күлүмзиренип сурады:

— Ондай ба? Сен кычырарга сүүп түриң ба? Кандай книгалар кычырдын сен?

Күлүмзиренерде, ол алдындағызынан јараши боло берди; мен кемзинип, бир канча романдарды адап бердим.

— Ол бичиктерде сеге не јарады?—деп ол, колдорын столго салып алала, сабарларыла араай кыймыктадып суралды.

Ол ўй кижидей кандай да чечектердин тату јыды, атың тери јытанат. Ол узун кирбиктерин откүре мес жаар көрөрдө, кандай да жаан санаңып тургандай, бу ёйгө жетире бир де кижи мен жаар онойып көрббөгөн.

Кöп жымжак, јараши мебель турганынан тураның ичи, күштың уйазы ошкош, тапчы әмтири; көзнөктөрди чечектердиг койу бүрлери бөктөп салган, кар ошкош ак пекче бозомтык кыпта суркурайт, оның жаңында кара рояль жылтырайт; стенелерден дезе алтын рамдарда славянский букварла кыйя-тейе бичиген мактулу грамоталар көрүнет, какыла грамотаның алдында узун учуктың учында жаан, кара печать бар әмтири. Кыптың ичиндеги вемелер ол ўй кижи жаар, мен чилеп, жалтанып көрүп турат ошкош.

Жадын-јүрүммөн сүреен күч, сүреен кунукчыл болуп турган керегинде, бичиктер кычыргамда, ондай јүрүмди бир кезек ёйгө ундуп туратанымды билгенимче айдып бердим.

— Ондай ба? — деп ўй кижи бут бажына туруп айтты.

— Онызында жаман юк, онызы чын да боловордон маат юк..., канайдар? Мен сеге книгаларды берип турарым, же әмди менде книга юк... Акыр, бу мыны да болзо ал...

Сары кадарлу ўлтүреп калган книга алыш берди.

Мещерский князьтың „Тайны Петербурга“ деп книгазын алыш жанды. Же книганың баштапкыла страницаларын кычырала, оны жаратпадым. Жаңыс ла Жайым ла Шыйдам керегинде айдылган басняны јилбиркеп кычырдым.

„Мен сенен сагышту, оның учун сенен бийик,“ — деп Жайым айткан.

„Юк мен, сенен күчтү, оның учун мен сенен бийик“, — деп Шыйдам карузын берген.

Онойып blaажып турала, экў согушкан; Шыйдам Жайым-

ды сабап салган, Жайым дезе больницада оноң улам өлүп калган деп, санаама кирет.

Книгада нигилист* кижи керегинде айдылган. Мещерский князьтың айтканыла болзо, нигилист кишининг көстөрининг коронына такаалар да өлүп туратан. Нигилист деген сөс ачымчылу, жаман сөс деп меге билдирген, је книгадан овон өсқө бир де неме билип болбой, кунуга берген: мен жакшы книгаларды, байла, ондоп болбайтон турым деп санаңгам. Бу книга жакшы книга деп, мен алайгзыбадым да: оңдый жараш, оңдый чўмдў ўй кижи жаман книгаларды қычырбас ине!

Мещерскийдин сары романын экелип береримде, ўй кижи сурады:

— Жакшы книга әмтири бе?

Чынын айдарга сүреен күч болды, книга жарабады деп айтсам, ол ўй кижи чугулдай берер болор деп санаңгам.

Је менинг айтканымды уккан ўй кижи, катырала, овын орыны турган јерди бўктоп турган кёжёғонинг ары жанынаг эчкининг терезинең эткең кўк кадарлу кичинек книга алыш берди.

— Бу книга сеге жараар, жаныс ла уймаба!—деди.

Онызы Пушкининг поэмалары болгон. Качан да кёрбёғон сүреен жараш јерге учурайла, оны әмди ле ончозын кўрүп алайын деп, эбиреде јўгўрип, овдо бар немелерди ончозын аյқтап турган кижи чилеп, мен ол поэмаларды бир тынышла қычырып ийгем. Кижи койу агаштың ортозында, састу јerde, женестў тёнозёткёрлө узак базып јуреле, чечктерле бўркелип калган, күннинг јылу чогы тийип турган кургак ак јерге чыгып келеле, онын жаражына сўрдеп, бир минут кире турала, онын кийивинде сўүнип, ол ак јерди эбиреде јўгўрип, јемиттў јerde чыккан блондёрғо буттары тийип турганына жакшызынп туратан. Пушкининг поэмаларын қычырып божодорымда, менинг санаам оңдый кишининг санаазындий болды.

Пулкининг стихтерининг кожондоорго эптўзин, чўми ѡюк бичилгени кайкаганимнан улам, мен тегин куучынла бичилгев прозаны қычырарын узак ёйдин туркунына эп ѡюксывп туратам. „Руслан“ деп поэманинг башталгазы жаанам-

* Дворянско-буржуазный общественный культуразын, кату-кабыр жаман эжилерин жаратпай турган кишини Россияда XIX чактың 60-чи ўйларында реакционерлер нигилист деп адап туратандар.

ның эң артық чörчöктöрин јараштыра бириктирип салган-
дый бодолды, оның кезик строкалары сүреен чокум, чын
айдылганын сүреен кайкадым.

— Ондо, кижи билбес ѡлдордо,
Кижи көрбögön андардың изи,—

деп санаамда такып-такып айдып турарымда, билдири-
билдирибес ѡлдор, чалының ртуть ошкош уур тамчылары
түшпеген блöндиге јерге јаба базып салган саң башка истер
көстörimе көрүип келет. Пушкинниң јараш стихтери са-
гыжыма томулып, узак бойғо ундулбай, стихтерде айдылган
немелерди ончозын чўмдеп, јарапдырып турат; оноң
улам мен бойым да ырысту, јүрүмим де јакши, јенил
боло бергендей, стихтерди кычыргамда, олор јаны јүрүм
келип жат деп јарлап тургандый. Бичик билери кижиге кан-
дый јаан ырыс!

Пушкинниң јакшынак стихтери мениң јүрүмиме јуук,
меге сүрекей јарт болгон; бир канча катап кычырала, мен
олорды көрбöй лё айдып јүретем; уйуктаарга јаткамда,
көстörimди, јумуп алала, уйку јыга баспаганча Пушкинниң
стихтерин айдып јадатам. Пушкинниң чörчöктöрин денщик-
терге де улам сайын айдып туратам, олор чörчöкти угуп,
жиркиреде каткырыжып, әркеледе арбанып туратандар,
Сидоров дезе, мениң бажымды сыймап, јадатан:

— Кандый јакши, а? Э кудай...

Мениң токунабай, јүрекисп туганымды јүрген айылдың
әзлери де сезил ийгеядер, эмеген арбанып туратан:

— Бичикке ле кёмүлип калғав отурың, самовар дезе
тöрт күн арчылбаган! Тулку агашты алар болзом..

Тулку агаш меге не болзын? Мен оноң стихтерле ко-
руланып туратам:

Кара сагыжыла јаманды сүүп,⁴⁷
Карыган тармачы эмеген...

Книга берген ўй кижиниң кычырып турған книгалары-
ның јакшызын кайкап, оны там тыңыда тоор болдым. Бу ўй
кижи кийим кезетен устын шајынан эткендий ўйине бир
де түнгей эмес деп санандым.

Книгадан айрылар күүним јок болуп, кунугып, книгины
табыштырып береримде, ол ўй кижиг бүдүмчилү айтты:

— Бу книга сеге јараган! Сен Пушкин керегинде уктын
ба?

Журналдардың бирүзинде Пушкин керегинде нени де
кычыргам, је ол ўй кижи бойы айдып берзин деп күўнзеп,
мен укпагам дедим.

Пушкиннинг јўрўми ле ёлўми керегинде қыскарта айдып
береле, јасқы кўн чилеп, кўлўмзиренип, сурады:

— Кўрдин бе ўй улусты сўурге кандый јеткерлў?

Ўй улусты сўйтени јеткерлў де болзо, јакшы деп, қы-
чырган книгалардан билетем. Мен айттым:

— Јеткерлў де болзо, улус ончозы сўўп ѡат! Онон
улам ўй улус база кыйналып ѡат ине...

Ол мен јаар кирбиктери ёткўре кўрёлө, бир де кокыр
јок айтты:

— Ондый ба? Сен оны билип турын ба? Ёе ондый бол-
зо, сен ондый санаанды качан да ундуба!—деп айдала, кан-
дый стихтер меге јарады деп сурады.

Мен колдорымды сарбандалип, нени де айдып, стихтер-
ди бичиктен кўрбўй кычырдым. Ол унчукпай мени угуп
отурдым, онын кийиннинде туруп, туранын ичиле ары-бери
базала, нени де сананып, айтты:

— Сеге ўренер керек болгон, кўркийек! Мен онынг ке-
регинде сананып кўройин.... Сен јўрген айылдын ээзи сеге
тёрён кижи бе?

Тёрён деп айдарымда, ол, мени јамандап турган чылап,
— О!—деди.

Ол меге „Беранженин кожондоры“⁴⁸ деп юруктарлу, те-
ре кадарлу, қырларын алтындан койғон книга берген. Ондо
ачу-корон тўбектў де, аайы-бажы јок јыргалду да кожондор-
ды кычырлып, санаамды бичикке овон тын алдырдым.

„Карыган тербезенин“ кородоп айткан сўстёрин кычыр-
гамда, јурегим систай беретен.

„Йилап турган обобёни“ керегинде книгины оны ээчий
кычырлып, кўстёримнинг јажы акканча каткырып туратам.

Јўрўмнинг сўнчилў ўредёзи тегин улуска уур эмес!.
деп Беранженин сўстори менин сагыжыма анчадала тын
томулган.

Беранженин кожондорын кычырган кийиннинде јаантайин
омок шулмус болуп јўрер, баштактанар, ончо улуска кадал-
гак, эди-канына тиие бергедий сўстёр айдар кўйнду бол-
дым, ондый сўсторди айдары јавнан комудалду артпадым.
Беранженин стихтерин мен база ўренип алгам, денщиктер-
дин кухняларына бир канча миавутка кире јўгуреле, стих-
терди ёске алышып, айдып туратам.

Је удаган јок мен олорго стихтер кычырбас болгом, не-
нинг учун дезе, Пушкиннинг бичиген

Он жети жашту кыска
Кандай бүрүк јарабас!⁴⁹

—деп строкаларынанг улам кыстар керегинде јаман куучын башталган, мен чугулдаганыма билинбей калала, Ермохиннинг бажына айакла туда берген. Сидоров ло ёскö денщиктер мени Ермохинненг айрып алғав, је мен онын кийиннинде офицерлердин кухняларына барбас болгом.

Тышкары жайымда базып јүрерге мени божотпойтондор; айла, жайымдаарга да бош ѡюк болгон,—менинг ижим там ла көптöй берген; мен азыйда чылап, горничныйданг, дворниктинг, „айбыга јүретен уулчактын“ ижин әдип туратам, ого ўзеери күнүң сайын жалбак досколорго бек бösстöрди керий тартып, онын ўстияе чертёжтор јапшырып, Василийдин строительный иштерге канча кире кирпич, агаш, каду, оноң до ёскö немелер керек, иштеген улустын жалына канча кире акча чыгымдалар керегинде тургускан сметазын кöчүрип бичиir, жалданып иштеп турган улустын чыгымдаган немелери керегинде бичиктерин шиғдеп көррө учурлу болгом. Василий де эртен турадан ала, энгирге жетире, машина чылап, иштеп турган.

Ол тушта казнанын ярмаркада турган тураларын танынан садыжып турган улуска садар деп јөп чыккан, садып алган улус садыжатан јерлерди түрген-түкей јаңыртып турган, Василий эски лавкаларды жазаар, жаты лавкалар тудар иштер ёткүрерге жалданып, лавкаларды бириктирер јерди канайда жазаарын, ўстиги көзнöгин канайда јаныртарын, оноң до ёскö иштерди канайда ёткүрерин чокумдаш турган чертёжтор әдип турган. Мен ол чертёжторды карыған архитекторго* апарып туратам. Чертёж салган конвертке Василий жирме беш салковой акча салып койотон, архитектор акчаны алала, чертёжтын ўстиине „Чертёж чын тургузылган, иштердинг ѡдүп турганын шиндеерин бойыма алындым“ деп бичип, колын салып беретен. Іе чынын алза, ол әдип турган тураларды да көрбögөн, оорузынаң улам айылдан чыгып, иштерди де шиндеер аргазы юк болгон.

Ярмарканы башкарып турган кижиге, оноң до ёскö кан-

* Архитектор—јаан тира эдетеин чокумдаш чертёжло көргүзетен кижи.

дый да улуска карын акчаны да мен апарым туратам. Олордон алган бичиктерди Василий „законго јарабас кылынарга јөп берип турган ҹазыңдар“ деп айдатан. Мындый иштерди әдип те турзам, мени бош öйдö тышкары божотпойтов. Менинг јаңғыс јайымым мындый болгон; айылдың ээлери айылдан барганды, олорды өҗиктинг јаңында, кирнестеде отурып сакызын деп јөптөнгөндөр. Айылда олор кöп барбайтан да болзо, барганды, олор түн ортозы öткөн кийининде келетен, оның учун мен јаңы кöчүл келген ўй кижиның кöэнöктöри jaар бир-канча частың туркуунын кöрүп, улустың каткы-куучындарын, музыка ойногонын угуп, кирнестеде, әмезе чогуп салган салама агаштарда отуратам.

Ол ўй кижи јаткан кыптың кöэнöктöри ачык. Коо сынду офицерлер базып јүргендери, болчок майор, тоголонып јүрген чилеп, базып турганын, бир де чўм юк то болзо, је сүреен јарап кийинип алган ўй кижи јараштыра базып јүргенин мен кöэнöктöрдинг кöжöгölöри ле чечектер öткүре кöрүп туратам.

Мен ол ўй кижиге санаамда Королева Марго деп атадап бергем.

— Французский княгаларда бичип турган јыргалду јүрүм бу әмтири, — деп, кöэнöктöр jaар кöрүп, санаатам; мен јаантайын бир әмеш әригип туратам: Королева Маргоны, чечекти айланып турган сары адарулар чылап, әр улус айланып турганын кöрүп, бойымның бала санаамла күнүркеп туратам.

Кaa-jaa ол айылга узун сынду, јара чабып салган мандайлу, көстөривин оролоры терең, јаантайын кунугып јүретен офицер келип туратан; ол келгенде ле кожно скрипка әкелип, сүреенjakшы ойнайтон, öдöп бараткан улус оның ойнын угуп, кöэнöктöрдинг алдына токтоп туратан, чогуп салган тоормоштордың ўстине бастыра оромнын улузы јуулатан, мен јүрген айылдың ээлери ўйде болгондо, олор до кöэнöктöрин ачып алала угуп, музыка ойнап турган кижиин мактаап туратандар. Олор јаан церкведеги протордьякононг öскö кижиин мактаганы санаама кирбейт, балыктың ўзине быжырган калашты олор музыкадан тың сүйтөндөрин де мен билетем.

Кезикте ол офицер алаканын мандайына јаба тудуп, тыныш алышын болбой, тунгак ўвиле кожондоп, әмезе стихтер айдып туратан. Бир катаап мен кызычакла кöэнöктöр-

дин алдында ойнод отурарымда, Королева Марго офицерди кожондозын деп сураарда, ол узак јөптөнбөй турала, чоп-чокум айткан:

—Кожонгы жараптыра чүмдеері керектү,⁵⁰
Жарашты көрөргө—кожон до керек јок..

Меге ол стихтер сүреен жараган, ненин де учун офицерге ичим ачый берген.

Меге книгалар берип турган ўй кижи туразында жаңысқан бололо, рояль ойнод отурганда, мен оны көрөргө сүйтэм. Музыка мени ээиртип вайетен, мен көзинөктинг ары жаңында, лампанынг сары жаркынында отурган ўй кижининг коо-жараш оборынгын башка, онын омок јүзинен, рояльдин клавиатуразынынг ўстиле, күштар чылап, учуп турган ак колдорынан башка бир де неме аярыбайтам.

Мен ўй кижи жаар көрүп, кунукчыл музыканы угуп отурада, кайда-кайда жерге көмүп салган јоёжө таап алала, ол бай болзын деп, ончозын ого берип ийерим деп санаатам. Мен Скобелев⁵¹ болгон болзом, турокторго база такып јуу жарлаар эдим, олордон карын-толу алала, бистинг городтынг эн артык жеринде—откосто—јаан тура тудуп, ол ўй кижини ончо улус јаман айдып, оны јамандап турган учун бу оромноң, бу турадан јўре берзин деп, ого сыйлап берер эдим.

Бистинг айылдаштарыс, бистинг турада ла коштой турган тураларда жаткан улуста иштеп турган улус, анчадала мен јүрген айылдын ээлери Королева Марго керегинде, кийим кезетең устыг ўйи керегинде чилеп, јаман айдыжатан. Же Королева Марго керегинде овдый куучындарды әмеш жалтасып, араай айдатандар.

Ол ўй кижи атту-чуулу кижининг тул арткан ўйи болгон, —стенеде илип салган грамоталарыла онын ёбёгөнинин адазынынг ла энезинин адаларына азыйги орус каандар— Годунов, Алексей ле улу Петр кайралдагандар—оны меге солдат Тюфяев, бойы бичикчи, јаантайын евангелие кычырып туратан кижи айткан. Ол ўй кижиден онын учун коркуп туратандар болгодый. Эмезе ол ўй кижи сабында боро-көк ташту камчызыла сабап ийбезин деп улус онон коркуп туратан ба—ол кандый да јаан чиновники табаган деп айдыжып туратан.

Же араай айткан сөстөрдинг тынг айткан сөстөрдөнг јакшызы јок болгон. Ол ўй кижини айландаира жаткан улус он-

чозы јаман көрүп туратан, бир де шылтагы јокко кижини онойдо ненин учув јамандап турганын ондоп болбой, мен ал санаага түжүп, шыралап туратам. Таң алдында јанып келеделе, Королева Маргонаң көзнөгүиң көрөримде, ол јанысла ич чамчалу отурган, тизеленип туруп алган майор дезе, онын буттарынын тырмактарын кайчылат, сабарларын јымжак бёслө арчып турган деп, Викторушка куучын даган.

Эмеген арбанып, түкүрип турды, келди дезе кызарып, торт чынырып ийди:

— Виктор, фу! Кандый уйалбас кижи! Бу бай улустын јүс јогын!

Василий унчукпай, күлүмзиренип отурды. Онын унчукпай турганына мен сүүнип, санаамда ого күндүүм жетирдим, је ол до бу куучынды јёмоп, тал табышка кириже бербезин деп, коркуп отурдым. Ўй улус чынырыжып, калакта жып, ўй кижи канайып отурганын, майор канайда тизеленип турганын Викторушкадан шылаш турдылар. Виктор дезе, там ла көрөдө куучында:

— Јүзи кызарып калган, тилин чыгарып алган...

Мен бодозом майор ўй кижининг тырмактарын кайчылат турганында бир де уйатту неме јок, је ол тилин чыгарып алган дегенине мен бүтпедим, ондый төгүн сөстөрди угуп ачынала, Викторушкага айттым:

— Ўй кижининг тырмагын кайчылаганы јаман болзо, слер көзөвктөн не карадаар? Слер кичинек бала эмес...

Онойшт айткан учун адышлыш јидим, је олордын адышлыжына бир де кородободым. Эмди ле јүгүрип барага, ўй кижининг алдына, майор чылап, тизелевип туруп алала,— Бу турадаң барыгар, пожалуйста!— деп јайнаар күүним келип турды.

Бистинг јүрүмнен башка јүрүм, башка санаалу, башка күүндү улус бар деп, мен билип аларымда, бистинг јаткан туралы, ондогы јаткан улусты мен там ла көрөр күүним келбей барды, олорды сансанзам јескинчегим келет. Бу турадагы јаткан улус бирүзи бирүзи керегинде јаман, уйатту коптор айдып, бастыра туралы ондый копторло ороп буулаштырып салган, бу турада јаман айттырбаган бир де кижи јок болгон. Ооруп, чучурап јүрген полковой абысты аракычы, кокымай кижи деп коптогондор; мен јүрген айылдын әэлериинин куучыныла болзо, офицерлер ле олордынг ўйлери ончозы балыр јүрүмдү, ончозы јаман, кокымай кылык кылынып

турган; солдаттардың ўй улус керегинде јаантайын бир аай куучындары күүнимда алган, олорды угар да күүним келбейтен; мен жалга йүрген айылдың ээлери улусты күүн-кайралы јок јамандап туратан, же олор бойлоры каный улус, онызын мен сүреен јакшы билетем, онын учун олорды көрөр күүним сыранай јок болгон. Жал төлөббй соодонотон сок јангыс соот—улустын кылых-јанынын јаман јанын шиндел, коп айдары болгон. Мен жалга йүрген айылдың ээлери јаныс ла улусты јамандап, шоодып соодовотондор, олор бойлорынын килинчек јок, уур, кувукчыл йүрүми учун јуук улустаң оч алып тургандый.

Королева Маргона јамандап, уйатту куучындар уккамда, сагыжым јаан кижиининг сагыжынды болуп, йүргемдя кура тартып туратан, копчыларды көрөр лё күүним јок болотон; ондый куучындар уккамда, онча улуска шок јетирип, олорды јаантайын ачывдышып, чугулдадып йүрер күүним келетен; кезикте дезе бойымды да, очча улусты да килеер күүним келип, шыралап туратам.

Королева Марго керегинде мен олордон көп билетем, менинг билетенимди ѡскө улус билип ийбезин деп, коркуп йүретем.

Менинг жалга йүрген айылдың ээлери байрам күндөрде јаан церквеге орой ёдётён обедияга барганды, мен ол ўй кижиининг квартиразына баратам, ол мени бойынын уйуктaitан кыбына кычыратан, мен сары торко бёслө жапкан кичинек јымжак отургушка отуратам, кызычак дезе менинг тиземе чыгып алатаң. Мен кычырган книгалар керегинде әнезиве куучындар отуратам. Әнези катай салып алган кичинек ала-кандарын јаагынын алдына салып алала, элбек орында, алтын-сары онгду покрываалолоjabынып алган жадатан. Уйуктaitан кынта немелер ончозы ондый онгду болгон. Ўй кижиининг ке�еге эдиp бүрүп салган чачы барыккай онгду жардыван арта салынала, төжинин јанында жадатан, кезикте орыннан салактап туратан.

Мени угуп, эрү көстөриле менинг јүзим јаар көрүп, билдирер билдирбес күлүмзиренип айдат:

— Ондый ба?

Ол бастыра йүргинен меге күүнзеп те күлүмзиренгенде, мен оны Королеванын йүргеги јымжай берген туштагы күлүмзиренижи деп көрötüm. Онын кижиини әркеледип тургандый, койу ўниле куучынdagанын уккамда, ол јаантайын мынайды айдып турат ошкош:

— Мен улустынг ончозынаң ару, ончозынаң артык, меге кем де керек јок.

Кезикте мен келгемде, ол киchinек јымжак отургушта чачын тарап, күскүнг алдында отуратан; оныг чачы, jaанамынг чачы ошкош узун, койу болгон, чачтарыныг учтары оныг тизезинде, креслоныг тутказында јадатан, сыртын төмён түшкендери полго арайла јетпейтен. Күскүден онын кара-күрен онгдү, кату әмчектери көрүнип туратан, ол менинг козимче лифчигин, чулуктарын кийип туратан, је онын јыланаш эдин көргөмдө, уйатту санаа качан да сананбайтам, карын оныг ак санаалу болгонына сүүнип, оморкоп туратам. Оног jaантайын чечектер јытавып, ол керегинде јаман санаа санандырбай, оны корулап туратан.

Мен су-қадык, күчтү болгом, эр улус ла ўй улустын ортозында болуп туратан жажытту керектерди јакшы билетем, же улус ондый жажытту керектер керегинде сүреен жаман, күүн-кайрал јок шоодып, макатып айдыжатан, онын учун ол ўй кижи эр кижинин койынында жаткан деп санааны торт жууктатпайтам, онын әдине кем де, әззи кижи чилеп, "үйалбай-кемзинбей тийип туратан деп санаанып болбайтом. Кухняларда ла караңгүй чеден-каждаганда болуп туратан "сүүшти" Королева Марго билбес, сүүнгенде де, сүүгенде де, ёсқо улустый әмес, ару-чек санаалу болуп жат деп санаатам.

Же бир катап энгиргери мен оның айылчылар уткуйттан кыбына кирип келеримде, ол ўй киживинүү уйуктатайтын әжигинин көжөгөзибинүү ары жаңында оның каткызы ла эр кижинин ўни угулды. Эр кижи айдат:

— Акырзанг—да... А кудай! Бүтпей турым.

Меге чыгып, јүре берер керек болғонын билип те турзам, эжик jaар базып болбодым...

— Ондо кем? — деп ўй кижи суралы, — Сен бе? Кирзен...

Ол күпта чечектер јытанат, көзнөктөрияң көжөгөлөп салған, бозомтык әмтири.. Королева Марго одеялоло әэгине жетире јабынып алған јадыры, оныла коштой, степенинг жаңында, топчыларын чечип салған ак чамчалу офицер-скрипач отурды. Офицердин—төжинде оғ յардынан ала, тёжи-не жетире—шырканын темдеги бар әмтири, ол кан-қызыл јолды мен карануйда да жарт көрдим. Офицердин чачтары кат-кымчылу атырайып калған әмтири. Жара чаптырып салған, кунукчыл јўсту кижининг күлүмзиренип турганын мек баштапкы ла катап көрдим. Офицер ўй киживин көстөри ош-

кош, јаан көстөрин Королева Маргодаң албай, оның жара-жын, јаныла аяарапт көрғөн чилеп, көрүп отурды.

— Бу мениң најым,—деп Королева Марго та меге, та офицерге айтты—билбедин.

— Сен неден онойып чочыдың? Бери келзен...—деп айдарда, оның ўни меге ыраактан угулды ошкош.

Мен базып келеримде, ол јылангаш, изў колыла мениң мойынманд кучактап алала, айтты:

— Јаанап алзант, сен де ырысту болорың... Бар!

Экелген книгамды салып койдым, ёсқо книга алала, јүре бердим.

Жүргимде не де јымырай берди. Мениң Королевам сүүгенде, ёсқо ўй улус чылап ок, сүүп турган бolor деп мен бир де эмеш сананбагам, офицерди де көрзөң, онойып сананып болбозың. Оның күлүмзиренип отурганы көзиме көрүнип келет, ол, кенетийин кайкай берген бала чылап, сүүвчилүк күлүмзиренип отурга, ояның кунукчыл чырайы јараңып, јарый берген. Офицер ол ўй кижини сүүп турганы жарт—оны канайып сүүбейтен? Ол бойы да офицерди тың сүүп турган бolor—офицер скрипканы сүреен жакшы ойноп жат, стихти кижининг јүргине томулта кычырып жат...

Је мен бойымды бойым мынайда токунадып турганымды сананала, мен Королева Марго керегинде эмеш жастыра шүүлтөлү болгонымды, оның да керектери ончозы мен санангандың жакшы әмес деп сезип турдым. Мен, вени де таппай калган кижи чилеп, ал санаага түжүп, бир канча күннинг туркунына кунугып јүрдим.

... Бир катап мен јаан шок эткем, оның кийининде ол ўй кижиге книжка аларга келеримде, ол меге сүреен кату айткан:

— Сен сүреен баштак уул әмтириң ине; мена сени ондай деп сананбагам...

Мениң јүрүмим кандай коомой, кандай шыралу, ол ўй кижи керегинде улус јаман айдышканда, мен канайып шыралап тургам керегинде, чыдашпай, ончозын айдып бердим. Колын јардымса салып алала, меге удура туруп, ол баштап мениң куучынымды кату бүдүмдү, кичееп угуп турган, је удабай каткырып ийеле, мени араай ийде салды.

— Болор, мен оны ончозын билерим. Билерим — билдинг бе?

Оның кийининде эки колымнан тудуп, сүреен әркө айтты:

— Сен ондай јаман куучындарды ајаруга албай јүрзен,

бойына јакшы болор... Колдорыңды дезе сен јакшы јунбай даын...

— Же, менинг колдорым керегинде айтпаган да болзо, кем јок болор эди: ол, мен чилеп, јес айак-казанды арчып, пол јунуп, балдардың чууларын јунуп турган болзо, мен са-нанзам, онын да колдоры менинг колдорымнан⁵¹ ару болбос эди.

— Јакшы јадар аргазын таап турган кижиғе улус күйү-нип, ого кара сананып јат; јаман јаткан кижиини—јабыс кё-рүп јат,—деп ол, нени де сананып айтты. Мени бойы јаар јууктадып алала, көстөрим јаар чике көрүп күлүмзиренип сурады:

— Сен мени сүўп турынг ба?

— Эйе.

— Сүреен сүўп турынг ба?

— Эйе.

— Канайып сүўп турынг?

— Билбезим.

— Спасибо, сен—јакшы уулчак. Мени улус сүўп тур-ганын мен сүўп јадым...

Ол каткырып ийди, вени де айдарга сананала, ўшкүрип ийди, мени божотпой, узак унчукпай отурды.

— Сен биске јаантайын келип јўр; келер ле арган бар болзо, келип јўр...

Мен онын кийининде олорго улам сайын барып турар болгом, ол ўй кижи меге көп јакшы јетирген. Түштеги ажаныштын кийининде бистин улус јадып уйуктай бергенде, мен алдындагы кыпка келип, ол ўй кижи ўйде болгондо, ондо бир час, кезикте оноң узак отуратам.

— Орус книгаларды кычырар керек, бойынгын⁵² јерингин јўрўмин, орус јердин јўрўмин билер керек,—деп јарашибутту чачтарына эптў сабарларыла шпилькалардын кадап, ол мени ўредип туратан.

Орус писательдерди адап сурайтан:

— Сен ундубазынг ба?

— Сеге ўренер, ўренер керек, мен ол керегинде ундуупла саладым! А, кудай..—деп, теренг сананып, эмеш ачынып, улам сайын айдып туратан.

Онын айылында отурала, колымда јаны книгалу, бойым да јунувып, јанырып калғанымдый јанатам.

Аксаковтын „Семейная хроника“ деп книгазын — „В ле-сах“⁵³ деп јакшынак орус поэмалы, „Записки охотника“

деп кайкамчылу книгины, Гребенок ло Соллогубтың бир канча книгаларын, Веневитиновтың, Одоевскийдың, ⁶⁸ Тютчевтин стихтерин ол тушта қычыргам. Бу книгалар менинг сагыжымды жарыдып, түренини ле ачу-корон јўрўмнен жапшынган борботкодон арутап салгандар; якшы книгинын тузазын, онын меге керектўзин билип алгам.—Јердин ўстивде мен јаныскан эмезим, онайдордо, ёлбозим!—деп ол книгаларды қычырган шылтузында токуналу, бек санаар болдым.

Jaanam келгенде, мен Королева Маргоны сўреен мактап, ого куучындан туратам. Jaanam, тазымайын табыланып тартып, айдатан:

— Je, je, онызы якшы! Якшы улус кўп ине, бедирезинг ле—табарын!

Бир катап айтты:

— Барып, сенинг учун спасибо айтса, кайдар?

— Йок, керек юк...

— Je, ондый болзо, керек юк... О кудай, кудай, кандый якшы! Мен чактын-чакка ёлбой јўргедийим!

Королева Маргого мени ўредер керегинде кичеерге келишпени: Троица байрам тушта менле бир јаман керек болгон, овонг мен арайдан ла аргаданып чыккам.

Байрам алдында кўстёримнинг какпактары коркушту тижиген, кўстёрим чек ачылбай барган, мени сокороп калар болор деп, мен жалга јўрген айылдын ээлери коркий бергендер, мен бойым да коркыгам. Мени Генрих Родзевич деп таныш акушер-докторго апарып салгандар, ол кўстёримнинг какпактарын ич јанынан жара кескен; бир канча кўннин туркууна кўстёримде танышкынду, кунугып, шырапап жаткам. Троица кўннен бир кўн озо танышкындымды алып ийгендер, мен, межиктен туруп келген кижидай, орыянан турдым. Кўс юк артып каларынан коркушту бир де неме юк; кўс юк артканынын коронын айдып та болбозын, кўс юк кижи јердин ўстивдеги јўрўмнин ов ўлўзиин тогус ўлўзиинен астыгып жат.

Мени оору кижи деп, јыргалду Троица байрам кўнде жарым тўштен ала бастыра иштеримнен жайымдалтып койгандор, мен денщиктерге айналдап, кухнялар керип јўргем. Ондо Тюфяевтег ёсқози ончозы эзирик эмтири, Ермохин эниргери Сидоровтын бажына агашла соккон. Сидоров талып, сенекте жыгылып калган, Ермохин дезе, коркыйла, јуука жаар качып јўгуре берген.

Сидоровты ёлтүрип салган деп, тышкары улустын ортозында чочудулу куучын түрген жайыла берди. Кирвестенин жаңына улус јуулып келди, солдат кухнянын бозогозын артылып калган, бажыла сенек жаар уулавып, қыймык јок жаткан. Солдат жаар көрүп турғылады; полицияга айдар керек деп шымыраныжат, је бир де кижи полицияны қычырбады, солдаттын жаңына базып, ого тийерге де кем де ти-динбеди.

Көк-боро ёңдү јаны платьеелү, ак арчуул јабынган Наталья Козловская келеле, улусты көс-баш јок ийде салып, сенекке кирди, солдаттын жаңына отура түжеле, тын айтты:

— Тенектер—ол тирү! Суу беригер...

Ого улус айдышты:

— Сенин керегин эмес, ого киришпеген болzon болдат!

— Суу әкелеер дедим!—деп, ѡрт күйүп турган јерде чи-лек, Наталья қыйғырды; јаны платьеезин тизезинен ѡрө көдүрип, алдындағы юбказын тартып ийеле, солдаттын кан-ду бажын тизезине салып алды.

Турган улус оны жаратпай, коркуп, таркай берди. Кийим јунатан ўй кижининг јаш толуп калган көстөри тегерик ак јүзинде чугулданып, суркурап турганын бозомтык сенектө көрүп турдым. Мен бир көңөк суу әкелдим, ўй кижи сууны Сидоровтын бажына ур дейле, айтты:

— Меге чачылтпа,—мен айылдаш баратам...

Солдаттын сагыжы кире берди, ол өш неме ондобой турган көстөрин ачып, онтой берди.

— Көдүр,—деп Наталья онын көлтүктарынан тудуп ала-ла, платьеезин уймабаска, колдорын бүктебей, оны көдүрди. Бис солдатты кухняга әкеleле, орынга салып койдыс, Наталья онын јүзин ўлүш бөслө арчыла, барад алдында меге жакыды:

— Бөсти суулап, бажына салып тур, мен барып ол бир тенекти бедирейин. Көрмөстөр аракыдаш турала, каторгага да кирер!

Алдындағы уймалып калған юбказын уштуп, толык жаар таштап ийеле, ужалып калған шалырууш платьеезин кичеенип жазайла, јүре берди.

Сидоров керилиш, ыксып, онтоң жатты, онын бажынан менин јылангаш будымга каарып, уур кан тамчылайт, мен канин жескинип те турган болзом, коркығанымнан будымды да тамчылап турған канин туура тургузарга тидинбэдим.

Тышкары байрам күн јаркындалат, туралың кирнестезия, воротавы јаш кайындарла кееркедип койгов; оромдо турган столболоворго клёнвын, белениң јанты кескен бўрлў будактарын буулап салган; ором јаранып, јажара берген, эбиреде ончо немелер јанырып, јарана бергендий болды; ѡаски байрам узак ёйѓо келген, бу күннен ала јўрўм алдындағызынан ару, јарық, јыргалду болор деп, мен эртен тура бодоп тургам. Эмди меге коронду, ачу болды.

Солдат кускан, кабак аракының ла јаш согононың јаман јыды кухняга толо берген; кўзиёткин шилине улустың балбарылып калган тумчукту, јалбак јўстери улам сайын јашынат, алакандарын јаактарына јаба тудуп алганда, кўрўп турган улустың јўстери сан башка, јаң кулакту боло берет.

— Мен кайтым? Јыгылгам ба? Ермохин? Ёакши юёкор эмтири...—деп солдат кимиренди.

Оның кийининде јёткўрип, кўстёрининг јажын тёгўп, сыйкатай берди:

— Менинг сыйыным.. сыйынычагым...

Бастыра бойы үлўш, илжиркей болуп калган, оноң јыду јыт јытават; бут бажына турала, тентирилип, орынга ойто меч эделе, кўстёрин коркушту андандырып айтты:

— Чек ёлтўрип койдылар...

Менинг каткым келди.

— Кандай кўрмёс каткырып туры?—деп солдат, эш не-ме ондобой мен јаар кўрўп, сурады.—Сен каткырып турын ба? Мени ўргўлижге ёлтўрип салдылар...

Ол мени эки колыла ийде салып, кимиренди:

— Баштапкы ёй—Илья-пророк, экинчизи—тан атту Егорий, ўчинчизи дезе—меге келбе! Йўр ары, бўрў...

— Йўулбе!—дедим.

Ол аайы бажы јок чугулдады, буттарын ары-бери јалдырып, кыйгырды:

— Мени ёлтўрип койгон, сен дезе...

Кирлў, бооду колыла менинг кўстёриме тығ јудурук-таарда, мев огурып ийдим эш не-ме кўрўп болбой, јўк арайдан ла Натальяга удура чыга јўгўрдим; Наталья Ермохинди ёдинип, кыйгырып турды:

— Бас, эштек!—мени тудуп алала, сурады:—Сен кайтын?

— Согужып туры...

— Согужып туры ба-а?—деп Наталья кайкады, Ермохинди серпий тартып, айтты:

— Је, көрмөс, кудайынга алкыш јетир!

Мен көстбirimди суула јунуп алала, сенектен әжик jaар карап, солдаттар кучактажып, ыйлажып, эптешилегенин көрдим, оның кийининде экилези Натальяны кучактагылады, ол дезе олордын колдорын согуп, кыйгырат:

— Колдороорды кедери әдигер, тайгылдар! Мен слердин ойножоор бо? Бийлереер келгелекте јадып уйуктагылаар—је кавшай! Оноң ёскö слерге түбек болор!

Наталья олорды, кичинек балдарды чылап, бирүзин орынга, бирүзин полго жатыргызып салды, экилези козырктай берерде, сенекке чыкты.

— Айылдаап бааррга кийинип алгам—бастыра бойым уймалдым! Сени сокты ба? Көрзөң, кандый тенек! Аракы ол ине. Ичпе, уул, качан да ичпей јўр...

Оның кийининде бис Натальяла экү воротаның јанында тактада отурала, ол әзирик эр улустан канайып коркубайт деп, сурадым.

— Мен эрүүлдеринен де коркубайдым, олор менинг мында не! — деп айдала, тың ууштай тудуп алган кызыл јудургын көргүсти. Жада калган ёббөгөним база сүреен аракычы болгон, мен оның, әзирик неменинг, колдорын, буттарын күлүп салатам, уйуктайла, серий бергенде, штанын ушта тартала, јоон чырбагалла чыбыктап ийетем; ичпе, аракыдаба, ўининг сеге соот әмес, аракы әмес! Бойым чылаганча ла сабайтам, оның кийининде ол сыранай уккур, јакшы кижи боло берете...

Кудайды да тёгүндеп койгон Ева деп ўй кижини әске алывала, айттым:

— Слер күчтүү, бёkö әмтиреер.

Наталья, ўшкүрип, айтты:

— Кадытка күч эр кижиден көп керек, ўй кижиге эки кижининг күчи керек, кудай дезе бербеген! Эр кижи—бирле аай јүретен әмес...

Ол чугулданбай токуналу куучындал, колдорын бийик тёжине чалый салып, сыртыла чеденге јолөвип алган, оок таштар уруп салган ѡол жаар кунукчыл көрүп отурды. Мен оның керсү куучындарын угуп отурала, ёй ѡдүп бараткавын ундуп салгам, Василий ўйиле колтыктажып алала, оромынг учында келеткенин кенетийин көрүп ийдим; олор араай, такаа ла индейский потүк базып келеткен чилеп, чынааркап келедип, бис экү жаар кезе көрүп, бирүза бирүзине нени де айдыжат.

Мен јаан кирнестедеги әжикти ачарга жүгүрдим, ачы бердим. Текишиң өрө чыгып барадала, Василийдин үйи чагып ийди:

— Кийим јунатан үй улусла сертежип түрын ба? Ого алдындагы қыпта жаткан барындан ўренип алдын ба?

Ондай тенексү куучынга чугулданбадым да, Василий каткының ийеле,—Канайдар, ёй жеткен ине!—деерде оның сөзи үйинийинен коронду болды.

Эртенгизинде эртең тұра сарайға одун аларға барала, әжикте кіскеге жазған төрт толукту жыртықтың жаңынаң акчаның куру кабыя таап алдым, мен оны Сидоровто канча ла катап көргөм, оның учун ол ло тарыйын апарып бердим.

Сидоров сабарыла акча-каптың ичин сыймап, сурады:

— Акчазы кайда? Бир салковой одус акча болгон, Бери әт!

Бажын колартқышла орой тартып, буулап алған; чырайы саргарып, арықтан калған Сидоров тишектип калған көстөриң жумуштырып, акча-капты куруга таап алғаныма бүтпей турды.

Ермохин келеле, мен јаар көргүзип, Сидоровты бүдүмчилеп турды:

— Ол уурдаган, ол, әэзине жединип апар! Солдат солдаттан качан да уурдабас!

Онойып айдарда, акчаны Ермохин бойы уурдаган, акча-капты да, мени јабарлаарға, сарайға ол таштаган деп билип ийдим, мен ол ло тарыйын көсқө айттым:

— Төгүн айтла, сен уурдаган!

Коркуганына ла чугулдаганына оның жүзи жуурыла берerde, менин серенип турғаным чын әмтир деп, жарт билдим. Ол дезе, ары-бери айланып, чыннырлып ийди:

— Уурданғанымды кем көргөв?

Мен айдар сөс таппадым. Ермохин кыйғы-кышқыла мени турадан чыгара сүүртеди, Сидоров бистин кийинистен келедип, база неңи де кыйғырат, көзноңтөрдөң жүзүн-башка улустың баштары көрүнип келди, Королева Маргоның әнези, токуналу танқылап, көрүп турды. Мени жакшы көрүп турған үй кижининг көзинде өлгөнимди билеле, торт билинбей бардым.

Солдаттар менин колдорымды тудуп турғандары, мен жалға жүрген айылдың әзелери олорго удур туруп алған, солдаттардың комудалын угуп, бирүзи бирүзиле ѡюпсинип турғаны санаама кирет. Василийдин үйи бүдүмчилеп айтты:

— Керекти ол әткен әмей база! Кийим јунатан үй кижи-

ле кече каалганиң жаңында сертежип отурған эди, акча бар болғон туры, акча јокко оноң нени де алыш болбозың...

— Оның чын! — деп Ермохин күйгүрат.

Буттарымның алдында пол торт жайкана берди, мен аайы-бажы јок чугулдайла, Василийдин әмегенин жаман айдып күйгүргөм. Оның учун мени тадыра сабагандар.

Мен соктырганымнаш улам ооруп, шыралаган әмезим, әң шыралу шүүлте — Королева Марго мен керегинде нени сананат не деп, шүүлте болгон. Эмди мен оның алдына канайып актанарым? Бу коронду ёйдө меге сүреен ачу болгон.

Мениң ырызыма, солдаттар бу керекти бастыра оромго түрген жайылтып ийгендер. Энгирде тураның ўстинде жадарымда, тышкары Наталья Козловскаяның ўни угулды:

— Јок, мен ненин учун унчуквайтам? Јок, кёркий, бас, бас! Бас дедим! Барининг айдар болзом, ол сеге берер...

Бу табыш мениң керегимде болуп турганын мен ол тарыйын сезип ийдим. Наталья бистинг әжиктинг жаңында күйгүрлөп турған, овың ўни там ла тыныда, там ла мака-зырагандай угулат.

Сен кече меге канча кире акча көргүскен? Сен акчаны кайдан алган — айдып бер.

Сүүнгениме тыныжым да чыкпай барды.

— Ай-ай, Ермохин... — деп Сидоровтың кунукчыл ўни угулды.

— Уулчакты дезе тегин јерге уйатка түжүрип, соктырганыгар.

Мен тураның ўстинең түже јүгүреле, сүүнгениме бијелеп, Натальяга күндүўм јетирил, оны окшоор күүядү болдым. Же бу тушта Василийдин ўйи дезе, — көзнөктөн болбой байла, — күйгүрдү.

— Уулчакты керишкен, жаман айткан учун соккон, оны уурчы деп, сенең боскө бир де кижи сананбаган, көк тенек!

— Слер, сударыня, бойыгар көк тенек, сыранайла уйдың бойы деп, айдайын дегем.

Бу керишти мен, музыканы уккан чылап, угуп јаттым, жаман көрдиргениме кородоп, Натальяга алкыжым јетирип, көстөримнин жажын токтодып болбой турадым, көстөримнин жажы јүрегимди ѡртөп турат ошкош.

Оның кийининде тураның ўстине Василий араай чыгып келди, мениң жаңында сайлама агаштарды бириктирген агашка отурала, чачын жазап, айтты:

— Не, Пешков карындаш, сеге аай болбоят по?
Мен унчукпай, туура көрдим.

— Ондый да болзо, сүреең жаман сөстөр' айдып туратан
эмтириң,—деерде, мен араай айттым:

— Туруп ла келзем, слерден јүре берерим.

Ол папиросказын тартып, унчукпай эмеш отурды, оның
күйининде папирозының учын аյқтап, база араай айтты:

— Же, онызы бойында. Сен кичинек эмезин, кавайтсан
жакшы болор,—бойын бил...

Жүре берерде, ого база ла ичим ачыды.

Төрт конгоя күйининде мен јүре бердим. Королева Мар-
голо эзендежип алайын деп сүреең күүнзеген де болзом,
же оның айылыва кирерге тидивбедим, чының айтса, ол ме-
ни бойы кычырап болор деп санавып јүрдим.

Оның кызычагыла эзендежип, мен оны сурадым:

— Энене айт: мен ого сүреең жаан күндүйүм жетирип ту-
рым, сүреең жаан! Айдарың ба?

Кызычак меге жалакай, эрке күлүмэзиренип, јопсинди:

— Айдарым. Жакшы болзын эртенге жетире.

Мен оныла жирме жылдын бажында тушташкам, оның
оббогони жандармский офицер эмтири.

XI.

Mен база ла катап „Перъм“ деп пароходко иш-
теерге кирдим, бу пароход куу ошкош алагаш,
бойы жаан да, јорыгы да түрген. Мен эмди „кара-
ишту“ казанчы ол эмезе „кухняның ишчили“, бир айга ала-
тав жалым жети салковой, иштейтен ижим—поварлардын
долушчызы.

Манган башту, тестек, чынааркак буфетчик эки ко-
лын јүктенип алала, изү күнде көлөткө бедиреп јүрген
чочко чылап, түжине ле палубала араай базып јүрет. Бу-
фетте оның эмегени, төртөн жаштан ажа берген жараш ўй-
кижи жараңып отурагат, јўзин пудрала ёйинен ѡткүре сүртүп
алганды, жапшынчак ак тозын оның жараш ёндү платье-
зине төгүлип калат.

Курсак азатан јerde кару повар Иван Иванович, чоло-
ады Айучак, шаппанак сынду, карчааның тумчугывый тум-
чукту, каткымчылу көстүү кижи иштеген. Бойы седерек

кижи: ак јакалу јўрер, күнүң сайын сагалын қырар, әки јаагы кёгөрип калган јўрер, кап-кара азу сагалының учын толгоп салатан; бош ёйдö сагалын қызара быжып калган колдорыла ўзўк јок толгоп, кичинек, тегерик кўскүден кўрунип туратан.

Пароходто кочегар болуп иштеп турган таларкак Яков Шумовты мен анчадала ѡилбиркеп кёротём. Оның кертеш тумчукту јўзи кўрек ошкош јалбак, айуның кўзиндий кўстёри койу кабактарыла бўркелип калган, әки качары эбиреде јенес ошкош быжыраш сагалла туй бўзўп калган, бажын-дагы быжыраш чачын, бўрғиге јаба базылганына, тыртык сабргларыла да тараф болбой туратан.

Кўзёрлө акча ойноп аларга суреен эпчил болгон, оның ачабын да улус кайкаждатан; ач ийт чилеп, кухнядан айрылбай, бир болчок эт ол әмезе чедеерге сёёк сурал туратан, энирде дезе Айучакла чай ичип отурганда бойынш керегивде кайкамчылу керектер куучындайтан.

Ол јиит тужында Рязань городто пастухтын болушчызы болуп јўрген, оның кийининде оны бир кандый да монах монастырь јаар мекелеп апарган; овдо тёрг тўл јўрген.

— Мен кудайдын кара чолмоны болуп, монах болор эдим,—деп тўрген-тўрген айдып туратан,—је биске Пенза деп городтон бир кудайзак келин келеле, менинг сагыжымды булгап ийген: сен кандый јакши, кандый чакту, мен дезе, тул артып калгам, сок јаныскан јадырим, сен меге дворник болуп баратан болzon, мен бойым айыл-јуртту, күштын јуныла садыжып јадым... деп айткан.

— Кем юк болгон, ол мени дворник эдиp алган, мен дезе ого ойнош болуп алгам, оның јылу јуртына, белен курсагына ўч јыл кире јўргем...

— Бир де јалтанбай, тёгўндејп јадынг,—деп тумчугындағы чыйкандарды кўскүден кўрўп, Айучак оны токтодотон. — Тёгўн учун акча тўлётётн болзо, сен мундап акча алар эдин!

Яков чайванып отурганда оның быжыраш чачы јўзине тўжўп, кулагы кыймыктап отурат; повардынг айтканын угуп алала, онон ары араай куучындан отурат:

— Ол менен јаан болгон, мен оныла кожно кунугып, санаркап јўреле, овын жениле јанажа береримде, ол билеле, мени айылынан чыгара сўрўп ийген...

— Онызы сеге берген јалы—онон артык неме керек юк,—деп повар база келиштире айдатав.

Кочегар оозына бир болчок сахарды сугуп алала, оноң ары куучындайтас:

— Бир кезек тенип, базып жүреле, городтор сайын оок-теек немелер садып жүретен бир карыган апшыйакка биригип алгам, бис экү кара жерди керип бардыс: Балкан тууга, туркаларга жетире жүргенис, румындарга база, гректерге, жүзүн-базын австрияндарга—ончо албатыларга жүргенис, бир жерден садып аларыс, бирүзине экелип садып ийерис...

— Уурданып жүрдеер бе? — деп повар сурады.

— Апшыйак бир де уурданбаган! Мени деjakарган: ёскö албатының жеринде ак-чек жүр, мында болор-болбос неме де учун бажыгды ўзе тартып салар. Мен уурданарга ченешкеним чын, же аай болбой калган: мен коюйымның адын чеденинен чыгарып апарарга савангам, же эп-сүмем жетпей калган, мени туткылап алала соккылаган, согуп-согуп, полицияга апарып берген. Бис эки кижи болгоныс, бирүбис чын уурчының бойы, мен дезе, тегин ле баштактанды. Ол коюйымга мен иштегем, мылчазына пекче салгам, ол оорый берерде, оның түжине мен киргем, түжи коомой болордо, мени полициядан божотсын деп, ол бойының жаандарына жайнаған, мени божотсын деп турган ине, оны чыгарыгар, ол менин түжиме кирет — оның килинчегин таштабаза, кижи жазылбас, ол тармачы ошкош деген. Мени тармачы деп турган ине! Же, ол атту-чуулу коюйым болгон, оның учун мени божодып ийгендөр...

— Сени божотпой, тенегин чыксын деп, сууга бир эки-үч күнгө жибидип койор керек болгон, — деп повар оның әрмегине жара киришти.

Яков ол ок тарыйын оның әрмегине келиштире куучын-дады:

— Чын, менинг тенегим жаан болгон, чын айдар керек—менинг тенегим бир жорт улуска жедер...

Тыгыш жақазын сабарыла чойё тартып, бажын булгап, повар чугулданып айтты:

— Кандый мындый тögүн! Мындый шилемир жердин ўстине жүрүп, курсак жип, ичиш, тенип жүрет, неге жараар ол? Ак-ярыктын ўстине сен не жүрүп жадын? айдып бер.

Кочегар, оозын мачылдадып, айдат:

— Онызын мен билбей турым. Жүрүп ле жадым, жүрүп ле жадым. Бир кижи жалбагынан жадат, әкинчизи базып жүрет, чиновник ёрё турбай отурат, курсакты дезе, кандый да кижи жирип учурлу.

Повар оюнг тың чугулданат.

— Сен сыраптайла чочконың бойы, оюнг башка сөслө айдып та болбос! Чочконың курсагы...

— Сен не адылып турын? — деп Яков кайкап сурады. — Бистий әр улус — он тозы јантыс агаشتың тобогозы. Сея адылба, мен арбыштак улам јакши кижи боло бербезим ине...

Бу кижи мени жылбиркедип, бойына јаба тартып алды; мени оны ёйинен откүре кайкап, онын куучынын, оозым ачып алып, тыңдап туратам. Менинг сагышымла болзо, ол жүрүмди бойының айывча сүреен јакши билер. Ол ончозын „сен“ деп айдатан, койу кабактарының алдынан ончозы јаар түнөй, чике көрötön, ончозын — капитанды, буфетчикти, баштапкы класста бараткан пассажирлерди бойыла, матросторло, буфеттеги ищизиле, палубада бараткан пассажирлерле түнгелештирип, бир кемиле көрötön.

Көзөр ойнойло, улустың акчазын ойноп алган учун ого адылганда, ол обезьянның колындый узун колдорын жүктеп алып, машинисттин ол эмезе капитанын алдына унчукпай, тыңдап туратан, пароход турган јерге сени түжүрип салар да дегенде коркубас, адылганда да тообос.

Оның кылыш-јаны „Хорошее дело“ деп кижиidий ок, кандый да саң башка болгон, оның кылышын улус билбей турганын ол бойы да билип јүрет ошкош.

Бу кижииниг кунугып, унчукпай жүргенин мен качан да көрбögüm, оның сагалду оозынан, ол сананбай да турган болзо, әрмек-куучын оноор ло төгүлип туратан. Ого адылганда, эмезе ол кандый бир жылбиль куучын угуп отурганда, оның оозы јаантайын кыймыктап турар, улустыг айткан әрмегин катап айдып, ол эмезе бойы нени де айдып тургандай. Күпүн ле ижин божодып, кочегаркадаң чыгып келеле, ѡдүк јок, неftyke уймалып калган, кур јок, ўлүш чамчалу, бойы терлеп, чамчазының топчызын чечип алганда тёжиндеги койу, быжыраш түги көрүвип туратан, ол көрүнип ле келгенде, палубаныг ўстиле оның јымжак ўни, јааш чылап, урула беретен.

— Јакши ба, энебис! Кайда барадаар? Чистопольго бо? Билерим, мей ондо болгом, бир бай татар кижиде жалчы болуп жүргем. Оның ады Усан Губайдулин болгон, бойы омок, кып-кызыл чырайлу апшыйак, ўч эмегендү болгон. Бир жаш әмегени, татар келинек, јараш кижи болгон, мен оныла килинчек эткем...

Ол кайда ла жүрген, јолой ўй улусла килинчекке кирип

жүретен; не ле неме керегинде куучынданғавда чугулданбай, араай куучындайтан, оның жүрүмінде ачынгадый да, чугулданғадый да учуралдар болбогондай. Бир минуттың бажында оның үни туку кайда да керептін учы жаар угулар.

— Ак сагышту улус, кем көзөр ойнойт? Токулдууш, үч жалбырак ол әмезе кайышла ойнооктор, эй! Көзөр ойвоорго соот ине, әнгис ла жерге отурып алала, акча да иштеп аларын, коюйымын ижиндей ле...

Жакшы, јаман, јескинчилү деп көп айтпай, жаантайын соот, жыргалду, жилбилү деп айдатанын мен аяарып угатам. Жараң үй кижини—жилбилү кадыт, жакшы айас күнди—соодоп жүргедий күничек дайтена. Көп сабазында:

— Тұқурип ле берейин!—деп айдатан.

Улус оны жалку деп бодойтон; мен бодозом, ол карын да күч иш әдип, тамы ошкош тынчу, изү жерге туруп, öскö улус чылап, бойының ижин ак-чек бүдүретен, је, öскö кочегарлар чылап, арыган-чылагавына да комудабайтан.

Бир катап карыган үй кижиниң акчазын кем де уурдаш алған; бу керек жарық энірде, улус үйуктагалакта болгон. Капитан әмегенге беш салковой берген, пассажирлер бойлоры ортозынан база канча да кире жууп берген; акчаны әмегенге бергілеп ийерде, ол крестенип, улуска бажырып айткан:

— Э, карындаштарым—менин акчама көрө, мында үч салковой он акча көп әмтири!

— Алла, жаанак, тегин жерге незин калырайзын! Үч салковой качан да артық болбос...—деп кем де омок айтты.

— Акча—кижи әмес, артық болбос...—деп кем де келишитире айтты.

Яков дезе жаанакқа базып келеле, бир де кокурлабай айтты:

— Артық акчанды меге бер, мен көзөр ойнойын!

Кочегар кокурлап турған болор деп, отурған улус катырыжа берди, ол дезе кемзине бергев үй кижиден айрылбай, акчазын сурап турды:

— Берзен, жаанак! Сен акчаны кайдатан? Сен әртен сөйтөрдө болорын ине...

Улус ого адылып, оноң сүрүп ийген; ол дезе кайкап, бажын жайқайла, меге айтты:

— Санг башка албаты! Кижиниң керегине незин кирижер? Акчам артық деп, ол бойы айтты ине! Меге дезе үч салковой артық болбос әди...

Акчаның тыш бүдүми оны сүреен јилбиркедетен ошкош,—акча керегинде әрмектенгенде ле, яс эмезе мёнүн акчаны штанаңа јыжып отуратан, жалтырай ла бергенде, оны тыртық сабарларыла көртеш тумчугының алдына тудуп, кабактарын ёрө көдүрип, көрүп отуратан. Же ол акчага ачап кижи эмес болгон.

Бир катап мени токулдууш ойвоок деп айткан, мен оны ойнод билбайтэм.

— Билбезиг бе? — деп кайкай берди.—Канайып үренбейг? Сен бичикчи внен! Сени үредип алар керек. Тögүнеле ойнойлык, акчадан эмес, сахар болзын...

Ол мениң жарым фунт сахарымды ойнод алды, бир болчоктон ойнод алган ла сайын оозына салып турды, мен үрене бергенимди көрүп турала, айтты:

— Эмди чыннын, акчазына ойнойлы! Акчан бар беди?

— Беш салковой бар.

— Менде дезе эки салковойдоң ло артык.

Узак та болбоды, акчамды ончозын ойнод алды. Мен акчамды жандырып аларга ич чамчамды конго салдым—база алдыртып ийдим, жаны сапогымды ўч салковойго болоп салдым—база алдырттым. Ол тушта Яков меге чугулданган айасту айтты:

— Жок, сен ойнод болбозың, ёткүре ёкпбчил әмтириң,—чамчанды, сапогынды берип ийген! Оны мен албазым. Кийимиди ал, акчаның төрт салковойын ал, бир салковойын дезе мен ўреткен учун алайын... жараар ба?

Мен сүрекей тың сүүне бердим.

Мен ого күндүүм жетиреримде айтты:

— Түкүрип ле берейин! Ойын—ол ойын соот, жыргал, болуп жат, сен дезе капшайла тартыжа бердин. Согушса да ёкпөзирабес керек—согордо до шүүнип согор керек. Ондо везин ёкпөзирейтен? Сен—жият, бойынды бек тудунчып јүр. Бир катап, ай болбоды, беш катап аай болбоды, жетинчицинде—түкүрип ий! Базып јуреле, токунай берзен, база ла бар! Ол—ойын иве!

Ол меге там тыныда жарап та, жарабай да турды. Кезикте оның куучындары жаанамның куучындарындый болгон. Оның кандый да кылых-жанына мен күүвэзеп јүретем, же ончо улуска оның бир де күүни жок болгоны мениң күүнимди жавдырып турды.

Бир катап күн ажып барадарда экинчи класста бараткай өзирик пассажир, сыны узун, эттенир перьмяк—коюйым

борттоң ажып, сууга түже берген. Машинавы токтодып ийерде, кереп колесолорының алдынан ак көбүкти бурладып, токтой берген, ажып бараткан күннинг жаркынына көбүк кан-кызыл болуп көрүнет; бу кызыл кандай көбүкте, керептинг ыраак кийининде, кижи карап келедет, кишининг меезин ёдо бергедий ачу-корон кыйын угулат. Пассажирлер база алғырыжып, керептинг кырына јуулышып, чокпорыжып турган. Сууга түшкен кишининг нөкөри—база эзирик, тас тоболу, житкезинде кызыл жеерен чачту кижи—улусты јудуруктап, керептинг кырына јуукташ аларга албаданып, ыныравып айдып турған:

— Кедери турыгар! Мен оны әмди ле чыгарып аларым...

Эки матрос суула әжинип, агып бараткан кижи жаар эжингиледи, керептен кемени түжүргилеген, комаңда кыйынынг ла ўй улустынг тал-табыжының ортозынан Яковтынг жајык ўни токуналу угулып турган:

— Ага берер, түнгей ле ага берер! Узув кийимдү болzon, түнгей ле ага берерин. Темдектеп алза, ўй улус әр улустан ненинг учун сууга түрген түжет? Олордын юбказы узун. Кадыт кижи сууга түшсө ле, бир пуд гиря чилеп, чөнө берер... Көрзөгөр дö—чөнө берди, мен тегин јерге айтпазым...

Коjoйым чындалап та сууга чөнө берди, оны әки час кире бедиреп, тапкылабаган. Онынг нөкөрининг эзириги чыгып, керепте комудап отурды:

— Едип келгенис бу ба? Мен әмди не болорым а? Төрөёндөрине не деп айдарым а? Онын төрөёндөри...

Яков қолдорын жүктенап, онын алдына туруп алала, токунадып айтты:

— Алдырбас, коjойым! Олётён жерин кандай да кижи билбес ине. Кезик улус мешке де жип алала—ölö берет! Мунг тоолу улус мешкени бойынын су-кадыгына болуп жайт, бир кижи дезеölүмине болуп жип алат! Мешкеде—ондо не?

Чакту, таларкак Яков коjойымнын алдына туруп алала, онын ўстине жарма тögүп турган чылап, сөстөрин тögүп турды. Коjойым көзининг жајын жалбак алакандарыла арчып, унчукпай отурды, онынг кийининде Яковтынг эрмегин угууп алала, кыйгырды:

— Эрлик! Сен менинг сагыжымды не булгап турын? Кудай жанду албаты, мыны кедери эдигер, килинчек болор!

Яков араай туура базып, айтты:

— Кайкамчылу албаты! Мен ого килеп, ол дезе чугулдап...

Кочегар меге кезикте тенек кижи деп билдиретен, је кёп сабазында ол ёнётийин онайдо кылынат деп бодойтом. Ол јердин ўстине канайда јүрген, нени көргөн деп сурап угар күүним келетен, је сыранайла келишпейтен; бажын кайра салып алала, айунын көзиндей көстөрин сыкытта көрүп, сагалла туй ёзүп калган јүзин колыла сыймап, эске алышып айдатан:

— Албаты кайда да болзо, чымалы ошкош, карындаш! Ондо до, мында да улус—шакпырт деп айдарым! Ончозынан ла кёби крестьяндар ошкош,—крестьян улус, күски жалбырак чылап, јерди бүркеп салган. Болгарлар ба? Болгарларды да көргөм, гректерди база, серберди, румындарды база көргөм, јүзүн-јүүр цыгандарды—олор кёп јүзүн башка эмтири! Кандый албаты? Городтордо—городской улус, деревнелерде—база бистин улус ошкош улус јуртайт. Түнейи де кёп. Кезиктери бистин тилди де билер, је јетире куучындан болбайдылар, татар ла мордвалар ошкош. Гректер бистин тилле куучындажып болбайт, эрмектенгезде сөстөр айдат ошкош, угар болzon, бир де неме билип болбозын. Олорло куучындашса сабарла имдежип эрмектенер керек. Менле јүрген апшыйак дезе, олорло эрмектежип билер кижи болуп, калыр-балыр эрмектежип туратен. Сүмелү апшыйак болгон, олорды сүрекей шоодотон!. Сен база ла кандый улус деп сурап турын ба? Кандый улус деп бодоп турын? Кара улус, румындар база кара, олордын кудай јаны да јаныс. Болгарлар база кара, је олордын јаңдаганы бистийидий ок. Гректер дезе, чала турктар айлу...

Ол билер немезин ўзе чыгара айтпай туры деп мен бодоп туратам, онын айтпай турган шүүлтези база да бар болгодай.

Грециянын төс города Афины—озогы, сүреен јараш город деп, мен журналдардын јуруктарынан билетем, Яков дезе, ондый город јок деп, бажын јайкап туратан.

— Оны сегет төгүндеп айткан, карындаш, Афин јок, Афон⁶⁴ бар ол до город эмес, јаан кыр, кырдын бажында дезе—монастырь, база бир де неме јок. Афон деп агару тuu адалат, ондый јуруктар бар, оны бир карыган апшыйак саткан. Дунай суунын јаказында турган Белгород деп город бар, ол город Ярославль ол эмезе Нижний городко түней. Олордын городторы сүрекей де эмес, деревнелери дезе, сыранай башка! Кадыттары база, олорды көрзөн, бийинен откү-

ре јилбиркееринг. Бир кадыттың керегинде мен ондо арайла артпагам,—акыр, оның ады кем әди?

Түй özүп калған јұзин алаканыла јыжарда, кату сагалы кыјырай берди, тамагында дезе, јарық конковың табыжындый катқы угулды.

—Ундучак кижи инем! Бис экү...болгон ло база...Менде эзендерде — ыйлаган, мен де ыйлагам, јок чындал...

Үй кижиле канайда јүретенине бир де уйалбай мени ўретти.

Бис экү пароходтың учы јаар отурып атганс, јылу, айдын түн болғов, мёнүндий сууның ары жаңында жарат билдирер-бидирбес көрүнип жатты, ыраагында сары оттор, кандай да јылдыстар көрүвил турды. Эбиреде не ле неме уйуктабай кыймыктап, араай да болзо, бойының јүрүмиле јүрүп жат Кунукчыл да болзо, табыш јок, әркे түвде жаңык сөстөр угулды:

— Бир тушта колдорын јайа салала, кучактап алата...

Яковтың куучызы уйатту да болзо, је угарга жаман әмес болгон, ол мактанбай да, катуланбай да куучындан отуратан, ол ак сагыжынан, әмеш комудап айдатан. Тенеридеги ай база куба јыланаш турат, база та иенин де керегинде кижины күвуктырат. Менин сагыжыма жаңыс ла әң јакшы неме кирет—Королева Марго ло качан да ундулбас чындык стихтер:

Кожонғы жараштыра чүмдеери керектү,
Жарашты көрбөгө—кожон до керек јок...

Мындый күвукчыл сагыштан, уйкудан гайрылғандый айрылып, мен кочегарды оның јүрүмі керегинде, вени көртөн-уккан керегинде база ла катап сурадым.

— Сен кандай кижи.—деди,—мен сеге нени айдатам? Мен вени ле көргөм. Суразан: монастырьды көрдінг бе? Көргөм. Трактирди? База көргөм. Бай да улустың јүрүмін көргөм. Тойу да јүргем, торолоп то јүргем..

Терен сууны әски, жаман күрле кечип бараткан чылап, араай куучындауды:

— Бир катап ат уурлаган учув мени түрмеге отурғысан—је, байла, Сибирьге ийетен жат деп, санандым! Полицейский дезе, оның туразында пеккезинен ыш чыгып жат деп арбанды. Айдарда, мен айттым: бу керекти, ваше благородие, мен әдип берерим. Мени—Унчукпа! Оны әң јакшыс та жазап болбогон...—деди. Мен айттым:—Кезикте пастух

та генералдан керсү болотон,—мен ол тушта бир де немеден јалтанбай баргам, түней ле алдында Сибирь јадыры деп сананатам!—Је бар, ижин коомой борол болзо, сёёгинди оодорым!—деди. Мен эки күннин туркунына ончозын јазап бердим—квартальный кайкап, кыйгырып ийди:—Эй, кёк тенек кайракан! Сен ус эмтириг ине, атты не уурдадын? Ол менинг тенегимнен ле болды ошкош, ваше благородие,—дедим.—Чын тенегиннен эмтири,—деди.—Мен сеге килеп турым,—деди. Чын. Килеп турым деген. Көрдин бе? Полицейский кижи, бойынын ижи де аайынча килебес учурлу, ол дезе килемкей...

— Оның кийивинде не болды?—деп сурадым.

— Бир де неме болбоды. Килеген. База не керек?

— Сеге—таштык кижиге, незин килейтен!

Яков күлümзиренеле айтты:

— Кезер! Таш дедин а? Сен ташка да килеп јўр, таш та керекгү неме, оны оромдорго салат. Кандый да немени килеп јўрер керек, не де неме тегия јерге јатпай жат. Кумакты не деп бодоп турын? Ондо до ёлёт ёзёт...

Кочегар онайдо жуучындаш отурганды, оның јўруминде мендий кижи ондоп болбогодый учуралдар бар деп, мен биллип отурадым.

— Повар керегиавде слер не деп бодоп турыгар?—деп сурадым.

— Айучак керегиавде бе?—деп Яков токуналу сурады.

— Оның керегиавде незин сананатан? Мында сананар да не ме јок.

Онызы чын, Иван Иванович сүрекей ак санаалу, чынына баар кижи, оның керегиавде сананар да неме тапазын. Оның кайкамчылу кереги јаңыс ла болгон: ол кочегарды сүйбейтен, тудушла ого адылар, бойы дезе оны чай ичергэ кычырып турар.

Бир катап Иван Иванович кочегарга айтты:

— Крепостной право бололо, мен сенин барининг болгон болзом, мен сени, куру капты, неделе сайын жети катаптан чыбыктаар эдим!

— Жети катап—кёп эмтири ине!—деп Яков кайкап айтты,

Повар кочегарга адылып та турза, оны јўзүн јўр курсакла азырап турар; ого бир болчок калаш алыш береле,—Ме, тык!—дайтэн.

Яков, мендебей чайнанып, айдатан:

— Иван Иваныч, мен сенен күчтү боловым!

- Көк јалку кижи чакты кайдатан?
— Кайдатан дедеер бе? Узак јаш јажаарым...
— Не узак јүретен, эрлик?
— Эрлик те јүрүп жат ине. Ак-јарыкка јүрерге коомой деп турараар ба? Јүрерге сүреен јилбилүү, Иван Иванович...
— Эдүни сени!
— Не дедеер?
— Эдү-ни.
— Кандый санг башка сөс,—деп Яков кайкайт, Айучак дезе меге айдат:
— Сананзан да: бис тамынынг изўзине каныбысты агызып, сөёгибисти кургадып јүредис, ол дезе, чочко чылап, чайнавып отуры!
- Кандый ла кижиининг салымы башка,—деп кочегар курсагын чайнап айдатан.

Плитанын јанына туруп курсак азарынаң, пеккеге от салары күч деп, мен билерим, мен канча-канча катап Яковло кожно иштеп јүргем, је ненинг де учун ол ижим күч деп поварга бир де катап айтпаган. Јок, бу кижи кандый да сан башка неме билер...

Ого очозы адылатан—капитан да, машинист те, боцман да—јалкуурбаган ла улус арбайтан, је ненинг де учун оны мынан сүргилебейтенин кайкамчылу? Кочегарлар, ёскö улуска кörö, ого нак болгон, ондый да болзо, оны калырууш керегинде ле козёр ойнайтон керегинде электеп турғылайтан. Мен олордонг сурайтам:

— Яков—јакшы кижи бе?

— Яков по? Кем јок. Оныла нени де өтсен, керек дезе койынына қызу кос то салып берзен, ол бир де чугулданбас...

Кату ишке де туруп, курсагы јетпей де калып турган болзо, кочегар коп уйуктабайтан—ижинен солынала, кийимин де селибей, кирлү, терлү ле бойы пассажирлерле эрмектежип, козёр ойнод, түниле базып јүретен.

Яков менинг алдында бökтүлүү кайырчак ошкош деп билдиретен, онын сагыжында меге керектүү неме бар деп саннатам, оны билип аларга, онын сагыжын ачып алар түлкүүр таап алар арга бедиреп јүргем.

— Сеге не керек, балам, мен сыранайла билип болбой турым,—деп мени көрүнбей турган көстөриле аյкытап сурайтан.—Је јер, је, мен онын ўстиле коп јүргем чын, база не керек? Каткымчылу кижи сен! Менде бир мындый учурал болгон, куучында берейин, угуп ал.

Оның кийиннінде куучындады: бир уездный городто чемет оорулу, јаш судья јуртаган, оның әмегени дезе—немка, су-кадық, бала ѡюк келин болгон. Ол немка келин којойымды сүүген; којойым айылду, әмегени—јараш, ўч бала-лу. Ол келиннін сагыжы којойымга јеткевин ол билип ала-ла, келинди электеерге санауды: оны түнде бойының садына кычырып алды, бойы дезе әки нөкөрин кожо әкелеле, олорды јыраалардың ары жаңына жажырып койды.

— Каткымчылу! Је немка келеле, ол-бу деп куучында-жып, мен бастыра ла бойым бу деген ошкош. Којойым дезе ого айттыр: ѡюк, барыня, мен сенле куучында жып болбозым, мен айылду, билелү кижи, сеге дезе әки кижи әкел-дим, олордың бирүзи бойдон, бирүзивин әмегени јада кал-ган. Немка—ах!—дейле, оны алаканла јүзине саларда, онызы тактадан кайра ажа берген, немка дезе оны јүзи орто өдүгиле тепкилей берген! Мен дезе, оны ўдекип јүргем—мен судьяның дворниги болуп иштегем; чеденинг јарығынаң шыталап көрзөм, көчө кайнап ла јаткан әмтири. Којойымның нөкөрлөри чыга коноло, оны чачынан туткылады, мен дезе чеденди ажыра калыйла, олорды туура ийдип, мынайда кылышарга јарабас, бийлер-којойымдар! дедим. Барыня ого ак санаазыла келген, спер дезе коомой кылык санаңып алганыгар. Барыняны алардым, олор дезе мениң бажымды кирпичле јара соккон... Барыня ал сагышка түже берди, тышкары ары-бери базып јүреле, меге айтты...мен бойымнын улузыма, немецтерге, јүре берерим, Яков, ашшыйгым блзö лö—јүре берерим! Онызы чын, барап керек, дедим. Судья јада каларда, ол јүре берген. Бойы јалакай, керсү болгон. Судья база јалакай кижи болгон, тыны кудайга жетсии.

Мен бу куучының бир де учурын билбей, унчукпай отурдым. Мында та не де меге таныш, килемјизи ѡюк, эш немеге јарабас болуп турганын мөв билип отурдым, је не-ни айдарын?

— Жакшы куучын ба?—деп Яков сурады.

Мен нени де әрмектенип, арбанып отурагында, ол то-кувалу отурып, јартады:

— Улуста, ток-тойу, не ле неме бар болгондо кезикте баштактанып, ойноп то ийер күүндери бар, ойынынаг бир де неме болбой јат, билгилебейтен ошкош. Кату иште, саду жаңынан иштеп јат. Садыжарга көп сагыш керек; тудуш-

ла сананып јүрерге кунукчыл болбой кайтын, оның учун баштактанғылаш жат.

Пароходтың ары жаңында суу көбүктенип, түргея ағып бератты, шуулап бараткан сууны кара жарат үдежил жатты. Палубада пассажирлер козырыктап жатты, улус уйуктап жаткан такталардың ортозыла бийик сынду, кара кийимдү, буурул чакту ўй кижи бис жаар келетти,—кочегар мени иинниле ийдип ийеле, араай айтты:

— Көрзөң, кунугып, эригип жат...

Өскө кижинын кунукканы ого соот болды деп, мен боддым.

Ол көп куучындаган. Мен оны аярып угатам, оның көп куучындары сагыжыма кирет, же бир де сүүнчилүү куучын уккан санаама кирбейт. Ол бир де неме керексебей, токуналу отурып куучындайтан, бичиктен кычырганда писательдин не ле сагыжын, оның комудалын, сүүнгенин, кунукканын, шоотконын мен сезип тұратам. Кочегар каткырбас, әлектебес, оны не де кунуктыrbай, не де сүүндиrбей турганы билдиретен; оның әрмегиңен укканда, кере болуп турган кижиғе буруладып та, бурулап та турган улус, судья да түней болуп турғанды болуп билдири. Оның мынашып әш неме керектебей турғанына мен там ла кыжырантып, Яковты көрөр күүним келбей барған.

Оның алдындағы јүрүм, печкедеги от чылап, күйүп жатты, бойы дезе ағаш маскала кранды токулдадып, оттың жаанадып, әмезе кичинектедип турды.

— Сени улус жаман көрди бе?

— Мени кем жаман көрötöн? Мен чакту виңе, бир ле қатап салар болзом!..

— Сокконы керегиnde әмес, тынынды кыйдырып, жамандаттын ба?

— Кижининг тынын жаман көрүп болбозын, ого кандый да жаман тиibес,—деди. —Кижининг тынын канайда да, не-ле де ачындырып болбозын...

Палубада отурған пассажирлер, матростор оноң до өскө улус ончозы кижининг тыны керегиnde куучындашканда, әрмектери жер керегиnde, иш, аш керегиnde ле ўй улус керегиnde әрмектий болотон. Тегин улустың әрмегиnde тын-сүне деген сөс бастыра сөстөрдин онынчы ўлўзи болотон. Бу сөс улустың тилине мынайып тын киргени меге жарабай турды, анчадала әр улус керижип, акту тынды жаман айышканда, менин јүргегим жарыла бергедий болотон,

Кижининг тыны керегинде, кижининг сүйтөн, сүүнетөн, кандай ла јакшы, јаращ санаазы јүретөн јер керегинде, јаанам араай куучындайтаны мениң сагыжыма сүрекей јакшы кирет, бир јакшы кижи ölö берзе, оның сүнезин ак аңгелдер чанкыр тенери örö, мениң јаанамының јакшы, килемкей кудайына аппарат деп, кудай дезе оны уткуп, јалакай ўниле:—Не болды, мениң әркем, не керек, мениң ак-аруум, кыйвалдың ба, шыраладың ба?—деп айдып, сүнеге ак алты канат берип жат деп, мен будўп јүретем.

Шумов Яков тын-сүне керегинде база, мениң јаанам чылап, араай айдатан, ол керегинде көп куучындабайтан. Адылганда ол кижининг тынын, сүнезин адабайтан, öскö улус оның керегинде куучындашканда, ол оны укпай, бу-каның мойының мойының бўктеп алала отуратан. Сүне дегени не?—деп мен онон сурагамда ол айдатан:

— Кижининг тыны, сүне—ол кудайдың тыныжы...

Мен јакшы билип болбой, катап нени·нени сурагамда, меге энчайип келеле, айдатан:

— Сүне керегинде, карындаш, абыстар да ас билер, ол жарты јок неме...

Мен Яков керегинде көп сананып јүретем, оның шўул-тезин билип аларга канча ла кирелў албаданганым темей болды. Ол бойының јаан оборыла менең оччозын бўктёп тургандый; онон башка мен нени де кёрўп болбойтом.

Буфетчик ўй кижи меге сүрекей јалакай болгонына мен серенип туратам,—әртен турға јузия јунганда экинчи класста иштеп турган горничный Луша деп ару, омок ки-сынын ордына мен ого суу уруп беретем. Кичинек каютаның ичинде курына жетире јылангаш буфетчицаның жанына тургамда, оның ёткўре ачып калган тесте ошкош шылбык сары әдин көргомдö, Королева Маргоның кара эди сагыжыма киретен. Буфетчица дезе, нениң де керегиде комудап, арбанып турар, эмезе чугулданып, шоодып турар.

Оның айткан эрмегининг учурын мен онгдобойтом, ондай да болзо, овы ыраагынан угуп,— мындый шўулте ачымчылу да, уйатту да деп серенип јүретем. Је мен бир де чугулдабайдым,—мен буфетчицадан да пароходтогы бс-кё дö керектерден ыраак, мен кандай да јаан ташынг кийининг турган ошкожым,—ол таш бу јўрўмди, тўнди, тўшиди де менен бўктёп тургандый.

— Бистин Гавриловна сени тын сўўп жат,—деп Луша-

ның шоодып айткан сөстөрин мен, түш жеримде чилеп, уктым.—Оозынды ач, ырызынды тут...

Жаңыс ол до мени шоодып турган эмес, буфеттинг бастыра ишчилиери әззиңнің қылышын билетен повар چрайын ұрыттып айдатан:

— Ол кадыт нени ле жиген, әмди тату калаш сагыжына киргенді! Кижи ле база... Көр, Пешков, әки көзинле көр, үч көзинле аյқтан...

Яков ада кижи болуп, меге база айдатан:

— Сен бир-әки жаш жаң болғон болzon, мен сениле башка әрмектежер әдим, әмди сеге нени айдар,—оның колына кирбезенг жақшы болор әди! Іе—бойын ла бил...

— Онойып айтпагар, ол жақшы қылыш әмес...—дедим.
— Чын, чын...

Ол оқ тарыйын такталып калған чачын ўрпайте сыйманп ийеле, әптү, жараш куучынын баштайт.

— Іе, канайдар, оның да күүнин билер керек, бу керек жаман болзо... сыймаганын вйт те сүүп жат, кижи канайдың сүүбес! Мешке чыкту жер сүүген чилеп, ўй кижи әркелет-кенин сүүп жат. Ол, байла, бойы да уйалып турған болор,—је, канайдар? Кадытка әркелеш ле керек, база не де әмес...

Мен оның токунабай турған көстөри жаар лаптап көрүп, онон сурадым:

— Сен ого килеп жадын ба?

— Мен бе? Ол менин әнем бе? Энелерине де килебей жат, сен дезе... кулугур!

Жарық күзүни шыңыраган чылап, араай каткырды...

Мен кезикте оны көрүп отурала, түби јок, карануй оро-го түжүп бараткандый болодым.

— Улус ончозы айылду болордо, сен не кижи албайдын, Яков?

— Оны кайдатан? Кадытты мен качан да болзо таап аларым, оны табарга, кудайга баш, күч әмес... Айылду болло, жаңыс жерге жадып, жарт тудар керек, менинг дезе жерим коомой, ас, оны да абаайым былаап алған. Ка-рындажым солдаттан жаңып келеле, онон жер былаажып жарғылашкан, оның кийининде оны бажына агашла соккон. Канын төккөн. Ка-рындажымды оның учун будүн жарым жылга түрмеге отургускан, түрмеден чыксанд—јолын жаңыс, —ойто ло түрмеге кирериз. Оның әмегени жақшынак келин болғон... Же оны незин айдар! Айылду болгон болzon,

јуртынгнаң айрылбай отур, солдат дезе, бойының јүрүмийн

әззи әмес.

— Сен кудайга бажырып јадың ба?

— Кулугур! Бажырып турбай база...

— Канайда?

— Келишкенче ле.

— Сен молитва кычырып јадың ба?

— Мен молитва билбайтем. Мен, карындаш, тегин ле
айдатам: Исус кудай, тынду кижиши аргада, ёлғонин —амы-
рат, агару кудайым, оору-јоболдон корула... Је база нени-
нени айдып ийерим...

— Нени?

— Нени де болзо! Ого—нени де айтсан, ончозы једер!

Яков меге кару, жалакай болгон, менинг кылыгыма јил-
биркейтен. Оныла кожо отурзан оног нефть, ыш, согово
жытансып турар,—ол согонона тын сүйтеп, оны яблоко чы-
лап, кемирип отуратан; кенетийин мененг сурайтап:

— Је, Олёха, ероха-воях, стих айдып бер!

Мен стихтерди де көп билетем, менде стихтер бичип
салган калың тетрадь бар болгон. Мен „Русланды“ кычыр-
гамда, ол көзин жумуп алала, тыныжын арайладып, унчук-
пай отурала, онын кийининде араай айдатан:

— Јакшынак айткан чörчök әмтири! Бойынг саваның би-
чили алдың ба? Пушкин бе? Оядый Мухин-Пушкин деп
барин бар, мен оны көргөм.

— Ол әмес, оны туку качан ёлтүрип койгон?

— Не учун ёлтүрген?

Королева Марго меге куучындаган чылап, мен ого куу-
чындан бердим. Яков тындан отурала, токупалу айтты:

— Кадыттардан улам көп улус ёлүп жат...

Бичиктен кычыргас жүзүн-базын куучыларды мен ого
улам сайн айдатам; бичиктерден кычырып алган жүзүн-
жүүр историялар менин сагыжымда жаныс узун история болуп
биригип калган, ондо кайкамчылу учуралдарлу, кижи кör-
бögön ийделү, шакпыртту,jakshy жүрүм де, дуэльдер де,
блüm де, jakshyнак сөстөр лö быjar кылыктар да биригип
калган. Рокамбольдын бүдүми Ля-Моль, Анибал, Кокони
рыцарьларды болгон; XI Людовик—Гранденин адазындый;
корнет Отлетаев IV Генрихке ⁶⁵ түней болгон. Бойым сагы-
жымла улустың кылык-јагын кубултып, событиелерди
озолу-сонду эди турган историям меге жер телекейдий бол-
ды, мен таадамың кудайындый јайым болдым, ол база

бойының сагыжыла жүрген. Чын жүрүмди көрөрғө меге чаптык этпей де турган болзо, бу бичиктерде бичилген немелер мени ол жүрүмниң ачу-короның, кижиге керек јок учуралдардан мени бöктöп турат.

Бичиктерди кычырып алала, мен ондый, жүрүмде кереги јок керектерге киришпес боло бергем: канайда сүүйтенин ле канайда кородойтонын билип тура, публичный турага * барбазын; ўч акчага турбас балыр кылъктардан улам ондый турадан јескинетем, оны јакшы көргөн улусты көрөр күүвим келбайтен. Рокамболь мени турумкай болорына ўреткен, Дюманың геройлоры мени кандый бир jaан керекке күүнзезин деп баштап турган. Менинг кару геройым сүүнчилү король IV Генрих болгон, Беранженин јакшынак кожоны оның керегинде болгон деп бодоп жүргем:

Улуска кем жайым берген,⁵⁶
Бойы аракы ичетен.
Албатызы ырысту болзо,
Ненинг учун ичпейтен?

Романдарда IV Генрих јакшы кижи деп, бойының албатызына јуук болгон деп бичилген. Франция жер телекейдин ўстиндеги ороовдордың эң јакшызы, корольдын да јууктары болзо, крестьян кийимдү албаты да болзо, ончозы түнгей рыцарьлар болуп турган ороон: Анж Питу Д' Артаньяндый⁵⁷ ок рыцарь деп бодойтом. Генрихти ѡлтүргениц кычырып, мен отурала ыйлап, Равальякка⁵⁸ чугулданганыма тишигеримле кыјырадып ийдим. Кочегарга куучындалган куучындарымнан бу король качан да айрылбайтан, Францияны ла „Хенрикти“ Яков база сүй берди деп бойдотом.

— Хенрик-король јакшы кижи болгон—оныла балык та тутсан, нени де этсен, чугулданбас,—деп айдатан.

Мевинг куучыныма жара киришпей, бажын салактадып ийеле, унчукпай отуратан,—јўзи бооктып калган таштый боло беретен. Мен кезикте унчукпай баргамда, ол ло тарыйын сурайтан:

— Божай берди бе?
— Јок.
— Сен токтобай куучында!
Ўшкўрип ийеле, француздар керегинде айдатан:
— Олордың јадыны јайым...
— Ненинг учун?

* Публичный тура—тын эдин садынып турган ўй улус јадатан тура-

— Бис экүни көрзөн, изү јерде, кату иште туруп јадыс, олор дезе, серүүн јерде отурат. Олордо бир де иш јок, олор јаныс ла аракыдап, јыргап јүрет,—јакшынак јүрүм!

— Олор иштеп јат ине.

— Иштеп турганы сенинг куучыныннан билдирибейт,—деп кочегар чын темдектеди, менинг кычырган бичиктеримде ол благородный улус канайда иштеп, веле аргаданып јатканы көрсөндө бир де айдылбаганы меге де кенетийян јарт боло берди.

— Акыр, мен эмеш јадып уйуктап алайын,—деп отурган јерине кайра јадып, айдатан, бир минуттын бажында тумчугыла мыжылдап, уйуктай беретен.

Күскиде, Кама суунын јараттары кугарыш, агаштар саргара берерде, Яков пароходтон кенетийин јүре берди. Барар күннин алдында меге айткан:

— Сонгун бис экү, ероха-вока, Пермьге једерис, мылчага барып, јакши чабынып аларыс, оноң дезе—музыка ойвоп турган грактирге кирерис,—јакшынак болор! Машива ойвоп турганын мен сүрекей сүйтэм.

Сарапулга једеристе, пароходко ўй кижининг јүзиндий јүстү, сагал јок, семис кижи отурды. Узун, јылу чуйка* ла кулакту картуз оны ўй кижиге там ла түней эдип турды. Ол келген ле бойынча јылу јерге, кухнянын јанындағы столдын јанына отурып алала, чай ичетен айак суран алды, чуйканын топчызын албай, картузын суурбай, койу чайды ичиp, терлей берди.

Күски огожок јааш ўзўк јок јаап турды, бу кижи терин кол платла арчып ийгенде, јааш арайлай берет ошкош, терлей бергенде— јааш тыный берет деп билдириет.

Удабайла онын јанына Яков базып келди, олор экү календарьдагы картаны көргилей берди, кочегар араай айтканы угулды:

— Je, кем јок! Овызына мен түкүрип ле берейин...

— Јакши,—деп пассажир чичке ўнile айдала, календарьды будынын јанындағы таарга салып ииди.

Араай куучындажып, чай ичкiledи.

Яков ишке баарага турарда, мен оноң бу не кижи деп сурадым.

Ол күлёмзиревип, карузына айтты:

* Чуйка—чекпенненг эткен узун тон.

— Көргөндө, күүле ошкош, скопец^{*} болгодый. Ыраактаг, Сибирьден келген! План аайынча јуртап јат...

Түйгектар ошкош кату, кара буттарыла палубала менен ары барадала, кабыргазын тырманып, мен jaар болды.

— Мен ого јалчы болорго јалданым, Пермага једип келзебис, эзен болзын, ероха-воха! Темир ѡолло баар, оның кийининде суула, онон чыкса атла; беш неделе баар керек деди, көрзөң, кайда кирип алган...

— Сен оны билерич бе?—деп Яковтың мындый түрген шүүлтезин кайкап, оног сурадым.

— Кайдан билетем? Оны көрбögөм дö, мен оның јеринде болбогом...

Эртөн тура Яков кыскачак, ўстү тере тонын кийеле, коныч јок ёдүгин конылтакка кийип, Айучактың салам шияпазын кийип алала, кату колыла менинг колымды кабыра тудуп айтты:

— Менле кожо барак а? Ол күүлеге айтсабыс, сени де кожо алар; баарың ба? барып айдайын. Артык јеринди кезип салала, сеге акча да бергилеер. Кижини көнеткени — олорго јыргал, оның учун олор сеге сый да берер...

Скопец ак түйүнчегин колтыктаныл алала, борттың жана туруп, Яковтоң көзин албай турарда, сууга түжеле, кёп калган кижидей болды. Мен араай ого арбанып ийдим, кочегар менинг колымды база ла кабыра тутты.

— Тийбе ого! Кандый ла кижи бойының кудайына бажырат, биске—не? Же, жакшы болзын! Ырысту јүр!

Менинг јүрегимди кунуктырып койоло, айу чылап, Жайканып, Яков Шумов јүре берди,—мен ол кочегарга ачыныпта, килем тө туратам, кезикте ого күйүнип, кезикте коркуп, сананатам: јүрбеген јерге бу кижи не барадыры?

Яков Шумов—бу кандый кижи?

XII

 рой күсте, суула пароходтор јүрбей баарarda, мен иконалар⁵⁹ јурайтан мастерскойго ўренчик болуп киргем, же бир күн откөя кийининде менинг айылымнын ээзи јалакай кылыкту, эзирөк карыган әмеген владимирский улустың куучыпала меге айтты:

* Скопец—акталап койгон кижи.

— Эмди күндөр қыскачак, түн үзүн, сен эртен тура лавкага барып, уулчак болуп иштеп турарын, әнгирде дезе — ўренерге жүрерин!

Киичек сыйду, чайрак базытту, жап жараш чырайлу жаш приказчик уулга мени берип салды. Күнүң ле эртен тура, танын корон соогына мен оныла коюйымдар жаткан Ильинка деп оромло бастыра городты өдүп, Алтыгы базарга баратам; лавка Гостиный двордың экинча кадында болгон. Темир әжиктү, темирле кадаң койгон терраса жаар чыккан сок жаңыс кичинек көзәктү кладовойдың ичиндеги лавкада жүзүп жүүр кеберлү иконалар, иконалар тургузатан килен ле „виноградтап“⁶⁰ чүмдеп салган тактачактар, сары тере кадарлу церковный книгалар толтура болды. Бистин лавкала коштой база бир лавка бар болды, овдо кара сагалду коюйым база иконаларла, книгаларла садыжып турды, ол Волганың ары жаңында, Керженский крайда жарлалып, озогы кудай жаңын бичиктерин кычырып, ого бүдүп турган кишинин төрөөни болгон; коюйымла кою оның каткак бүдүмдү, карыған кишинин чырайындый боро чырайлу, чычканың көзиңдий токуназы јок көстү, мендий ок уулчак жүрди.

Лавканы ачала, мен трактирге барып, изү суу экелер учурлу болгом; чайдан ичиp алала, товарлардың ўстиндеги тозынды арчытам, оның кийининде — террасага туруп, неме садып аларга келген улус коштой турган лавкага кирбезин деп каруулдайтам.

— Не ле неме садып аларга турган кижи — тенек, ол кайдан да алза, ого түней ле, баазы ла јенил болзын, товарды дезе ол бир де онгдобой жат, — деп меге приказчик айдатан.

Иконалардың агажына тарсылдада чертип, ишти жакшы билериле мактанып, мени ўредетен:

— Мастерскойдо эткең товардың баазы јенил, тууразы уч, сыны төрт мукур болзо — бойының баазына турар... тууразы алты, сыны жети мукур болзо — бойының баазына турар... Агаруларды билерин бе? Ундумбай сананып ал: Вонифатий — аракы ичериненг эмдеер; Варвара · великомученица — тишин оорузын ла ала-көндөлөнгölүмненг эмдеер; Василий Блаженный — калтыраак ооруны ла эдиреп ооруурын... Кудайының энелерин билерин бе? Көрүп ал: Скорбящая, Троеручица, Абалацкая · знамение, Көстин жаңын кургадар эне кудай, Кунукканы сүйүндирер эне кудай, Казанская, Покрова, Семистрельная...

Кудайлардың энелеринң сүрлериң ле кемјүлери аайын-ча иконалардың базын мен эске түрген алышатам, је ага-рулардың учурын эске алышарга јенил неме эмес болгон.

Лавканың эжигине санаркап калган турар болзом, при-казчик көнетийин менинг билгенимди сураар:

— Ўй улус бала табарда болужатан кудайдың энезининг ады кем?

Мен жастыра айткамда, ол чугулданып сурайтаа:

— Сенин бажың не керектү неме?

Лавкага кирзия деп улусты кычырарга оноң до күч болгон; јамандыра јурап койгон иконалар меге јарабай турган, олорды садарга да уйатту. Јаанамың күучүны аайынча мен кудайдың энезин јаш, јараш,jakши деп бодогом; журналдардың јуруктарында да ондый ок болгон, икона-ларда дезе оны карыган, кату чырайлу, узун, тыртык тумчукту, агаш колду эдиц јураган.

Базар болотон күндерде, среда ла пятница, саду jakши болгон, Волганың ары јанындагы агаш аразында јаткан, озо-гы кудай јанды јандап турган, көп сөс айтпас, улуска бүтпес, бүркүлип калган јўрер эр улус ла ўй улус*, кезикте бир биле улус ончозы террасала ёткүлец турар. Тере тонду ла айылда базып эткен чекпенге оронып алғая јаан кижи, ойылып түшлеске турган чылап, галлереяла араай базып ба-ратканың көрзөг, оноң кемзиниң турарын. Оның јолына албан күчле туруп, уур сапогторлу буттарынды сүүртеп, оны әбиреде базып, томовок чылап, кынылап турарын:

— Слерге не керек, күндүлү ёрбён? Жартап турган Псалтилер, Сирии Ефреминиң книгалары, Көрилловтор, Уставтар, Часословтор⁶¹—алыгар, көрүгер! Кандайла керек јүзүн-јўр иконалар, базы башка, ижи сүреен jakши, будуган будуктары тың јаркынду эмес! Јакылта аайынча ага-руларды, кудайдың энезин, кемди де болзо, јурап јадыбыс. Слердиг адыгарды бичип, ол эмезе бастыра билегерде болзо... Јакыдар күүнегер бар эмеш пе? Россияда бис-тиң мастерской ончозынан артык! Городто эн jakши саду бисте одуп јат!

Жарты јок, кижи тыгызып болбос кижи мен јаар, ийтти

* 17 чакта Россияда церквениң бичиктерин јаңыртып јазаарда, азый-гы бичиктерге бүдүп, јаңы бичиктерге јөпсинбеген улус (старообрядец-тер) истештейг качып, койу агашту јерлерде бойлорының јурттарын тözөп алым јаткан. Ондый јурттар Волта сууның сол јанында көп болгон (Ред.).

көргөә чилеп, көрүп, уңчукпай турала, мени кату колыла туура ийдип, коштой турган лавка јаар барат, менинг приказчигим дезе, јаан кулактарын ужаң, меге чугулданып арбанат:

— Божодып ийдин бе, сад-дучы...

Коштой лавкада кижиини мекелеп турган јалакай, јым-жак ўн угулат:

— Бис, ёрёкён, тереле, сапогло садышпай турыйбыс, кудайдынг сүриле садыжып јадыбыс, ол кандый да алтын-мөнгүйнен баалу, ол тургадый баа да јок.

— К-көрмөс! — деп бистинг лавканын приказчиги күйүнүп, шымыранат. — Көрзөң, ол кижиини канайда алдап жат. Сей онон ўрен! Ўрен!

Мен акту санаамла ўрепгем, — кандый да ишке кирген болзоң, оны јакшы эдер керек. Је садып аларга келген улусты лавкага мекелеп кычырарга ла садыжарга ўренип болбогом: бу кунукчыл ла уңчукпас улусты ла, чычкандар чылап, велег де коркуп, кунугып јүрген карыгая эмегендерди килеп, олордоң јирме акчаны артыгынча сурабай, иконанын чын баазын айдып берер күүним келетен. Бу улус ончозы аштаап јүрген, јокту улус деп билдиреден, он-чо улустаң көп алыш турган псалтирь учун олор ўч салковай бежен акчадаң төлөп тургандарын көрөрөгү дö аյкту болгон.

Олордын книгаларды билерин ле иконаларда бичиген бичиктиң учурын билип турганын менинг кайкадым, менинг лавкага кирзиң деп мекелеп турган буурул башту апшыйагым меге айтты:

— Россияяда икона эдер мастерской лордонг слердин мастерской ончозынаң јакшы дегени чын эмес, уулчак, ончозынан јакшызы — Москвада, Рогожинин мастерской!

Мен кемзинип, оноң тескериледим, ол дезе коштой до лавкага кирбей, оноң ары араай јүре берди.

— Ўлүүң алдын ба? — деп ўкүстеп, менен приказчик сурады.

— Слер меге Рогожинин мастерскойн керегинде айтпаганаар...

Ол туруп, арбанды.

— Мындый уңчукпас немелер тенип јүрүп, ончозын билер, шилемирлер. ончозын аайлап турар, аамай ийттер...

Жараң чырайлу, сайыркак приказчик јакшы күүндү болгондо меге комудап туратан:

— Мен—керсү, мен ару-чекти сүүп јадым, ладанның ла одеколонның јараш јыдын сүйдим, айылдын ээзи ўй кижиғе беш акча астам берзин деп бу јыду таңмаларға курга жетире эңгейшп бажыратан јадым! Мындый керек мегеjakшы ба? Агаш аразында јаткан кижи ол не ондый? Ол јердинг бийди, шилемир, ондый да болзо...

Арбанып тұрала, ачуқанып, уачукпай баратан.

Деревнениң улузы, Яков чылап, мениң күүниме јарап туратан, олордын кажызында ла кижи билип болбос кандый да шүүлте бар деп бодойтом.

Тере тонго катай чекпен кийген, јаан сыңду, таларкак кижи кирип келеле, семтер бөрүгін чечип, лампа күйүп турған толук јаар бурулып, аластабаган иконалар јаар көрбй, әки сабарыла крестенип алатаң, оның кийининде бойын әбіреде көрүп:

— Мегеjakшызынан талдап, псалтири беригир,—деп айдатан.

Чекпениниң јенин түрүп алала, кан ағыза јарылып калған әриндериле кыймыктадып, бичиктің бажалыктарның кычырып туратав.

— Мынан озо кепке базылып чыкканы бар ба?

— Мынан озо чыкканы—бир мун салковой, слер билеригер иве...

— Билерис.

Келген кижи сабарларын үлүштеп, книганың страницаларын ачып турарда, оның сабарларының ордына кирлү темдек артып қалат. Приказчик оның бажы јаар кезе көрүп, айдат:

— Кудай керегинде бичиктер овчозы јаңыс ёйдиғ, кудай бойының сөзин кубултпаган...

— Билерис, укканыс! Кудай кубултпаган, је Никон кубулткан.⁶²

Бичикти јаап салала, лавқадаң чыгып, јуре беретен.

Кезикте бу агаш аразынан келген улус приказчикле былаашқылаганда кудайдың бачигин олор приказчиктен jakshy билетени меге жарт болгон.

— Састьн шилемирлері,—деп приказчик арбанатан.

Јаңы книга агаш аразында јаткан кижиғе јарабай да турған болзо, ол оны аյқтап көрүп, книга оның колынан, күш чылап, уча бербезин деп турған чылап, оны чеберлең ачып көрүп турғанын мен база көрүп туратам. Книга меге де сүреен кайкамчылу болгон учун мен оны көрүп јилбир-

кейтем, ол бичикте бичиген кижиининг санаа-шүүлтези бичилген; ол книгины ачкамда, бичиген кижи менле туйка эрмектежип туратан.

Карыган ёбёгөндөр ло ё эмегендөр никоновский ёйлөрдөнгө озо келке базып чыгарган книгаларды эмезе ондый книгалардын Иргизте ле Керженецте скиттерде* жаткан ўй улус јараشتыра јазап койгон списокторыя әкелип садып туратан. Дмитрий Ростовтын түзедип јазабаган Миней деп бичиктердинг списокторын; озогы байлордö юраган иконаларды, кресттерди ле талай јанында эткен јес иконаларды, кабак аракы садып турган јерде иштеп турган улуска князьтардын сыйлап берген мёнүн сускуларын ѡмурининг алдынан туйка садып туратандар.

Менинг приказчигим ле коштой турган лавканын ээзи ондый садыжып јўрген улусты кетежип, бирүзи бирүзинен озолоп садып аларга туратан, озогы немелерди бир канча салковойлорго ло он салковойго садып алала, ярмаркага апарып, бай улуска јўс салковойго садып ийетен.

— Сен бу шилемирлерди, тармачыларды истежип јўр, јакши кўрўп јўр! Олор бойлорыла кожо ырыс алып јўрет, деп менинг приказчигим мени ўредип туратан.

Ондый садыжып јўрген улус келгенде, озогы чыккан книгаларды ла иконаларды билип турган Петр Васильевичке мени приказчик вие беретен.

Петр Васильевич бийик сынду, Василий Блаженныйдын сагалындый узун сагалду, јакшынак чырайлу, төп көстүү карый берген кижи болгон. Бир будынын бажы кезе чаап койгон учун узун агаш тайанып, аксал јўретен, јайы-кыжынabyстын рясасындый кийимдү ле кострюядый кеберлү килин картуз бўрўктү јўретен. Бойы омок, тўс сынду, лавка га кирзе, белин корчойтып, арайынан онтоп турар, молитва кычырып, эки сабарыла улам сайн крестенип туратан. Начетчикин мындык кылък-јаны ла карып, уйандай бергени неме садып келген кижини кўўнзедип, бўдўндирип туратан.

— Је, не керек болды? — деп апшыйак сурайтан.

— Бу кижи икона садып экелди, строгановский деп айдат.

— Кандый деп айдат?

* Скит — истештенек качып јўрген старообрядецтердинг јыш агаштынг ортоцинида турган монастырь аайлу јурт.

— Строгановский.

— Э.э... Кулагым укпайт, никониавский сөстөрди укпазын деп, кудай менинг кулагымды бөктөп койгон.

Картузын уштуп алала, иконаны јалбагынан салып, сыйыван кöröt, эмезе кбзин сыйытып, тууразынан кöröt, бойы дезе нени де кимиренип турат:

— Кудайга бажырбас немелер эрликке багып, бистиг јаңбысты јамандап, эмди бу кудайдын сүрвя де келишире язап алат, кörzöң, кандый эптү! Тыштынан кörзö, сырангайла строгановский эмезе устюжский ошкош, суздальскийге де келижет, лаптаң кörzöң—меке!

Ол „меке“ деп айтса, ол каа-јаа учураар, баалу икона болуп жат. Бир кезек аңылу темдектерле икона ла книга учун канчаны берерге јараар деп приказчикке айдып берет; „комудалду ла ачымчылу“ деген сөстөр—он салковой дегени болуп турганын мен билетем; „Никон—тигр“ дегени јирме салковой; иконаны садып турган кишини мекелеп тургандарын кöröргө меге уйатту болгон, је начетчикиң эптү куучынын угарга мен јилбиркен тургам.

— Никониандар, Никон—тигрдин кара балдары, эрлике башкартып нени де эдер аргалу,—кörzöң, чырайы да түгей эмес, будугы да ондый эмес. Озогы Ушаков Симондый ус улус кудайдын сүрлерин бойлоры бичип, чырайларын келишире јурап, будугын талдан, агажын да бойлоры ювотон, эмдиги улус онойып эдип болбайт! Кудайдын сүрии јураары агару керек болгон, эмди не, тегин ле сүртимелдер!

Учы-учында ол икоаны тактага салып, картузын кийип алала, айдат:

— Кильчектер.

Бу дезе—садып ал!—деп айтканы.

Апшыйактың билгирин кайкап, онын тату төгүүнин угуп турала, икона садып турган кижи сурайт:

— Је, икона кандый, ёрёкён?

— Икона—никонианский эмтири.

— Ондый болор учуры јок! Ого менинг таадаларым ла таадаларымның адалары бажырган...

— Никон сенинг таадаларынан озо јүрүп ѡлгён.

Апшыйак иконаны приказчиктин јүзине јууктадып, катуланып айдат:

— Сен кörzöң, ол кандый сүүчилүү, бу икона ба? Бу — картина ине, оноорло јурац койгон никонианский ойын,

— мында кудай сүри јок! Мен тёгүн айдарым ба? Мен — ка-
рыган кижи, чын керек учун туружып, кыйнадып јадым,
меге удабас кудайга баар керек, арлык берлик болорго
меге јарабас!

Карыган сбёктёри калтырап, оның айтқанына бүтпей
турганына кородоп, ашыйак лавкадаң террасага чыгып
барат. Иконаны садып турган кижиге приказчик иконазы
учун төлөп бергенде, онызы Петр Васильевичке јабыс ба-
жырып, јуре беретен; мени дезе трактирден изў суу экел-
зин деп ийе беретен; ойто келгемде начетчик омок то,
јардак та отуратан; садып алган иконаны аյктаپ, приказ-
чики ўредетен:

- Көрзөн: икона — кату бүдүмдү, юраганы да јакшы.
- Оны кем юраган? — деп приказчик күлүмзиренип,
бойы ёрө секирип сурады.
- Оны билерге сеге арай эрте.
- Билер улус оның учун канчаны бергей не?
- Онызын билбей турым. Берзен, алгадый улуска көр-
гүзейин...
- Ох, Петр Васильевич...
- Садып ийзем — беженин сеге берейин, оноң артканы
менайи болзын!
- Ох...
- Сен оятобозон...

Үйат јогынан садыжып, бирүзи бирүзи јаар мекечи көс-
төриле көргилеп, чайлап отургылады. Приказчик ашыйак-
тың колында болгоны јарт; ашыйак јуре бергенде, ол ме-
ге айдатан:

- Бу саду керегинде сен айылдың әззине айтпа!
- Иконаны садар керегинде јөптөжип алала, приказчик
сурайтан:

— Городто не солун бар, Петр Васильевич?

Саргарып калган колыла сагалып сыймап, сарјулу оозын
ачып алала, ёбёғён бай којойымдардиг керегинде куучын-
дайтан: јакшы саду болгоны керегинде, аракыдаганы кере-
гинде, јұзүн-базын оорулар көрегинде, той болгоны ла
алышкан улус бирүзи бирүзин сүүбей турганы керегинде
куучындайтан. Онын тилинин әптүзи ле тёгүлип турган
куучыны, калаш быжырып турган әмегеннин калажы сар-
југа шыркырап турган чылап, каткыга шыркырап угулат.
Приказчиктиң тегерик чырайы күйүнгенине ле кайкаганы-

на кызырып турат, неге де кунугып турганы оның көзинен билдирет; бойы дезе үшкүрип, комудаң айдатав:

— Улус жыргап жүрет! Мен дезе...

— Улустың салымы түнгей эмес,—деп начетчик јоон үвиле айдат.—Бир кижишин салымын ангелдер мөнүн маскала эдет, база бир кижишийин дезе—эрлик малтаның тобозиле эдер...

Бу омок, колы-буды тамырлу обөгөн ончозын билер—городтың бастыра жүрүмин, коюйымдардың, чиновниктердин, абыстардың, мещандардың жажытту керектерин де ўзе билер. Ол барынтычы күш ошкош көсқир, ондо борунингде, түлкүнинг де кылыгы бар; менинг оны чугулдандырап күүним келетен, је ол мен жаар, туман откүре көрүп турган чылап, ырагынан көрүп туратан. Оны эбиреде туби ѡжок жер бар деп билдириген; ого жуук базып келзе, кайдаар да түже бергендий билдириген. Ол Шумов кочегарга төрбөн деп мен оны көрötöм.

Приказчик оның көзинче де, ол ѡжок то тужында оның керсүзин кайкап та турза, је кезикте база, мен чылап, оны чугулдандырап күүни келетен.

— Сен улусты мекелеп жүредин ине,—деп обөгбанин көзине удура көрүп, айдатан:

Апшыйак дезе, жалку күлүмзириенип, айдатан.

— Жаныс кудай меке ѡжок жүрет, бис дезе тенек улустың ортозында жүредис; тенек кижиши мекелебезен, оноң не таза жедер?

Приказчикин эди-каны изип сурайт:

— Деревненин улустары ончозы тенек эмес ине, коюйымдар база олордон чыгып турган эмес пе?

— Бис коюйымдар керегинде куучындажып отурган эмезис. Тенек улус мекечи болбос. Тенек кижи—агару, оның меези уйуктан жат...

Апшыйактың араай эрмегин угарга сүреен кыртышту. Ол төнөзөктин бажында турган, оны эбиреде сас деп, меге билдириет. Оны чугулдандырып болбозын, ол та чугулданбайтан, та чугулын жажырып билетен.

Је көп сабазында ол бойы меге жууктан базып келеле, сагалы откүре күлүмзириенип, менен айрылбай сурайтан:

— Сен бичик бичийтен французский кижиши Понос деп адайтан бедви?

Кижишин адын мынайып жастыра адайтанына мен сүреен

чугулданып, је чугулымды кезек юйгө јажырып, карузын беретем:

- Поясон —де — Террайль.
- Нени таптай калды?
- Слер опгонбогор, слер кичинек эмезигер.
- Чын кичинек эмес. Эмди нени кычырып турын?
- Ефрем Сиринди.
- Кемизиjakши бичийт: гражданийлер бе, айса бу кижи бе?

Мен уячукпайтам.

— Гражданийлер не керегинде бичийт? — деп менен айрылбай сурайт.

— Не ле учуралдар керегинде.

— Айдарда, виттер керегинде ле аттар керегинде бе?

Олор учуражып туратан.

Мен чугулданып турадым, приказчик дезе талганча каткырып турат. Олордун кылыгы меге сүреен јарабаганда, мен олордон јуре берейин деп сананадым, је приказчик мени — сен кайда барадын? — деп токтодып ийет.

Начётчик мени ченел айдат:

— Је, бичикчи кижи, бу бодолгоны бодоп бер: сенин алдында бир мун куба јыланаш улус турган болзын, олордун беш јүзи кадыттар, беш јүзи эр улус, олорго кожно Адам ла Ева. Бу улустын ортозынан Адам-Еваны канайда танырын?

Мени узак шылап отурала, бойы ок айдып берет:

— Олор әнеден чыкпаган, олорды кудай жайаган, айдарда, олордо кивдик јок ине, тенек!

Ол ашыйак оядый „бодолголорды“ сүреен көп билетен, оны бододып таптырага кижининг чагын чыгарып салар.

Баштапкы тарыйын мен бойымнын кычырган бичиктөримнинг учурин приказчикке куучында п туратам, әмди дезе ол менин бойыма ок коомой болды: приказчик оны ёнтийин сан тескери кубултып, Петр Васильевичке куучында беретен. Ашыйак дезе ого бойынын уйатту сурактарыла болужып туратан.

Олор кара саванып турганынаг онойып кылынып турган әмес, эригип кылынып турғылаганын мен билип тургам, је меге түгей ле шыра болгон. Оядый јескинчилү, коомой керектерди бүдүреле, ого чочколор чылан, уймалып, бойлоры айлап болбой турган jakши, жараш немени уймап, әлектеп турғылаган.

Гостиный турода јаткан бастыра улустың, којојымдар-
дың ла приказчиктердин јадыны кандый да анылу болгон,
јаш балдар чылап, кылышып, јаантайын улус шоодып тур-
гылайтан. Туура јерден келген кижи кандый бир јер јаар
баратан јуук јолды сурагавда олор ого саг тескери айдып
бергилейтен— мындый кылышка ўренгенинг олор оны
соот деп бодобойтондор. Эки әрленди туткылап алала,
олорды куйруктарынан колбоштырып койоло, јолго божо-
дып ийетен; әрлендер бирүзи бирүзин тиштөп, эки јавын
јаар тартынганда, олор тууразынан көргүлөп, макатып
тургылайтан; кезикте әрленинг ўстине керосинин урала,
күйдүргилеп ийетен. Ол эмезе ийттин куйругына тежик
тала көвөкти буулап береле божодып ийетен; ийт көнөк-
төн коркуп, көвөгүн калырадып, кынзып маңтаганда, улус
көрүп каткырыжып тургылайтан.

Мындый соот көп болгон, улус ончозы—анчадала де-
ревненин улусы—јаныс ла Гостиный турадагы улусты соо-
додорго јердин ўстинде јўргилеп јат деп билдириeten. Ак
сагышту улусты дезе јаантайын учалтып, ачындырып турар
куйнүү деп билдириeten. Улус мынайып бойы бойлорын
јаантайын шоодып, электеп турганы керегинде менинг кы-
чырган бичиктеримде бир де бичилбей турганы аյкту
болгон.

Гостиный турода јаткан улустың мындый бир соодын
мен сүрекей јескиячилү де, ачынчылу да деп көрötöм.

Бистин садыжып турган кыптын алдындағы кыпта, түк-
ле база кийис бдүктөрле садыжып турган којојымда сү-
реен ачап приказчик бар болгон, оны Алтыгы базардын
јавында јаткан улус ончозы кайкайтан; айылдыг ээзи тур-
даган ийтле, эмезе јакши атла мактансып турган чылап,
којојым бойынын приказчилиге мактансып туратан. Јуугын-
да садыжып турган улусла кезикте маргыжып та туратан:

— Кем он салковойдог маргыжар? Эки частың турку-
нива Мишка он фунт ыштап койгон этти јип койор деп,
маргыжын турым!

Мишка оны јип саларын ончо улус билип, айдышкатан:

— Бис маргышпазыс, эттен садып берерис, јизин, бис
көрөли.

— Сöök јок, јымжак ла эттең берзин.

Эмеш тартыжып тургылайт, онын кийининде кладовой-
дог каткак бүдүмдү, сагал јок уул чыгып келет. Ол драп-
тонду, кызыл кайыш курлу, тонында кандый да түк јап-

шынып калган. Кичинек бажыванг картуз бөрүгин чечип, орозында терен отурған боро көстөриле койу сагалду, қып-кызыл чырайлу әэзи jaар уячукпай көрүп турат.

- Батман⁶³, ышту эт жириң бе?
- Канча часка?—деп Мишка чичке ўнале сурайтан.
- Эки часка.
- Күч болор!
- Күч болбос!
- Бир әки кружка сыра беригер!

— Же бар,—деп әэзи айдала, бойы мактанат: — Слер оны ач өзөккө жири деп сананбагар, јок, ол бүгүн эртөн туралык фунт калиш жип алган, түште тоюо ажавып алган...

Этти әкелип алган, овы көрөргө јуулган уур тоанду көйымдар, гилялар чылап, әбиреде отурғылап алат; овчозы жаан ичтү, семизине көстөри тунуп калган.

Колдорын јендериңе сугуп алала, жаан бычакту ла жаан тилим арыштың калажын жавына салып алган уулды әбира-де отурғылайт; ол уул түктү таардын ўстине отурып, крестенип алала, этти бойына коштой кайырчактың ўсти-не салып, ёлү көстөриле аյыктап көрöt.

Жука тилим калаш кезип, калын тилим эт кезип алала, олорды катай салып, әки колыла тудуп, оозы жаар аппарат, — калтырап турган эриндерин ийттинг тилиндий узун тилиле жалаганда огожок, курч тишиги көрүне берет,—бойы, ийт чилеп, оозын эт жаар чойбөйтöt.

— Жип баштай берди!

— Час жаар кбрүгер!

Ончо улустың көзи Мишканың чырайы жаар, оның алдынадагы әэги ле саңыттары жаар болды; овын сүүрү әэги кыймыктап турганын аյытагылап, бойы бойлорыла да қаа-жаа ла эрмектежип отурғылайт:

— Ажанып турганы айудый!

— Сен айу ажанганын көрдинг бе?

— Мен агаш аразында жаткаң әмезим. Айу чылап, ажана-нат деп айдыжатан.

— Чочко чылап, ажанат деп айдыжатан.

— Чочко чочкины жибейтен...

Күүн-күч јок каткырыжып отуратан, тууразынаг бирүзи билиркеп айдатан:

— Чочко нени де жирип—балдарын да, бойының сыйынын да жирип...

Ажанып отурған Мишканың чырайы каран кызарып,

кулактары көгөрип, терен көстөри тостойып келет, тыныжы буулып та турза, ээги, алдындағы ок чылап, кыймыктанат.

— Ой жетти, Михайло, албадан!—деп оны көрөткілеп турат. Мишка арткан этти көзиле кемжиш, сыраны ичиш, чайнанып отурат. Көрүп отурған улус табыштанып, Мишканың әзизндеги часты көргилеп, бойы бойлорына айда жат:

— Часты оноң алар керек, тескери әбирип албазы!

— Мишканы көрүгер: этти јенине сукпазын!

— Ўзе жип болбос, ого ой жетпес!

Мишканың әззи оморкоп кыйгырат:

— Жирме беш салковойго марғыжып турым. Көр, Мишка, мени чөпкө түжүрбе!

Отурған улус әззин көкүдиш те турза, је бир де кижи оныла марғышпайт.

Мишка дезе чайнанган ла чайнанган, оның јүзи этке түней боло берген, сүүрү тумчугы мыжылдай берген. Оны көрөрғө дö коркушту болгон, ол әмди ле—Меге килезегер... — деп кыйгырып, ыйлаар деп мен бодоп турадым.

Әмезе ол тамагына јетири ажанып алала, көрүп отурған улустың алдына јыгылып, ёлө берер деп бодойтом.

Учы-учында әдин ўзе јийле, көzin тазырайта көрүп:

— Суу беригер,—деп кимиренет.

Әззи час jaар көрүп, арбанат:

— Шилемир, төрт минутка оройтып калды...

Отурған улус оны очоштирип айда жат:

— Сенле марғыжатан неме, јакшы шорлонор әдин!

— Је ондый да болзо, коркушту уул әмтири!

— Эйе, оны циркке апаратаң болзо...

— Көрзөгөр, кудай кишини канайда шыраладып жат, а?

— Чай ичерге баратан ба, кайдатан?

Ончозы јайкавыжып, трактир jaар барғылайт.

Бу чой ошкош уур улус бу көркүй уулды эбиреде јуулып, оның оору јоболыла ненинг учун соодонып турғандарын мен билип болбайдым.

Базып өдөтбя јер тапчы, овдо чогуп салган түк, койдың терези, армакчылар, пыймалар, хомуттар јадат; эбиреде јарыктарлу, балкашту кирпичтерле салып койгон колонналар; ол кирпичтерди ле олордың ортозындағы тежиктерди улус, байла, мун катап тоологон, олордың кирлү, коомой будўми јажына ундулбас болуп улустың сагыжында арткан болор.

Жолдың тууразыла јою улус мендебей баскылайт; оромло чанактарына товар салып алган улус ётқилейт; оромның тыштында, эки кат турган лавкалардың жаңынданагы ак жерде кайырчактар чогуп салган, уужалып калган чаазын, салам чачалып калган, ак кар тепселип калган.

Ары-бери жүрүжип турган улусты, аттарды, ончозын катај алар болзо, буулап койгон немедий, жаңыс жерге айланыжып түрү деп көрөрин. Мындың жадын-жүрүм кезикте бир де табыш јок деп билдирир. Чанактардың таманы чыкыраганы, магазиндердин әжиктери калтылдаганы, пирогтор садып турган улустың кыйгызы кижиғе билдирибей де турар. Ол табышка кижи түргең ўрене берер.

Церквениң шанының кунукчыл ўни угулар,—шанының табышы кулакка ѡдүп, жаңтайын угулып тургандый болор. Шанының табышы бастыра кейге ѡдүп, түн-түш токтобой, кижиңин эт-канына ѡдүп калгандый билдиринетен.

Не ле немени көрзөң, ончозы: кунукчыл, кирлү карла бүркелген жер де, жабулардың ўстиндеги кар да, тура эткен кызыл кирпичтер де кунукчыл билдиринетен: аттар да, улус та кунукчыл ўшкүрет. Кунукчыл болгондо, кижиңин бажы уурлап, бойы әзирик немедий болуп барат; аразында көсти жумуп алала, тың кыйгырып, кайдаар-кайдаар жүгүрип барала, степеге бажынды согуп ийгедийин.

Којойымдардың семис, койу кан уруп койгондый, соокко тазыгып калган, кыймыктанбас жүстерин аյқатап турадым. Улус дезе жаратка чыгара таштап койгон балыктар чылап, оосторын ачып, эстеп жүрет.

Кышкыда саду коомой, садыжып жүрген улустың көстөринде жайгыдагындый чок билдирибейт. Уур тондор улусты жерге жаба базып, тың кыймыктандырбайт; којойымдардың әрмеги араай, чугулданганда дезе сөс билаажып турар; бойы бойлорына—бис әзен!—деп көргүзеге ёнөтийиң онайдо кылынат деп мен санаадым.

Улустың кату ла эш немеге жарабас керектериле улустың соодонып жүргеви кунукчыл жадыннан улам болуп жат деп мен жарт билгем.

Мен кезикте оның керегинде Петр Васильевичле куучындаражатам. Кезикте ол мени әлектеп, шоодып та турза, мениң көп бичиктер кычырганым ого жарап туратан, ол тушта ол менле токуналу әрмектежип, мени ўредип туратан.

— Којойымдардың жадыны меге жарабай жат,—дедим.

Ол узун сагалын сабарына ороп алала, менен сурады:

— Олордың јадынын сен кайдан билдинг? Айса, сен олорго улам сайын айылдаш јүрединг бе? Мында ором ине, оромдо улус јуртабай, садыжып жат, оромло түрген базып, јанып баратаң эмей! Оромго улус јылу кийипп алала чыгат, кийимдү кижиин билип болбозын; кижи ачык-јарык болуп бойынын айылында јүрет, айылында јүргенин сен билбезин!

— Же олордың сагыжы мында да, айылында да түнеги ишег?

— Айылдаш жаткан кижиин сагыжын кайдан билеринг? — деп апшыяк көзин жаанадып, жоон ўниле меге айдатан. Кижин сагыжы быйт ошкош, оны тоолоп болбозын, — деп жаан улус айдатан. Ол кижи айылына јанып келеле, кудайдын алдына тизеленип туруп, э, кудай, сенинг күнинде килинчек эттим! — деп ыйлап мүргүүрден де магат јок. Айса болзо, онынг айылы ого монастырь болуп, ол ондо жағыс ла бойынынг кудайыла журтап жат. Керек ондый! Кандый да јөргөмөш бойынын толыгын билер учурлу, уйазын өөрдө, сенин көдүрип болбой ўзүле бербезин деп шүүр керек...

Эрмекти лаптап айтканда, туйка керек айдып турган чылап, ўни там ла жооноп туратан.

— Сен кандый ла керектерди шүүп јүрединг, шүүп сана-нарга сеге арай өрте, сендиң тужында сагышла јүрбей, көслө көрүп јүрер керек! Көрөрин көрүп, ундубай јүр, же бир де унчукпа. Керсү болzon, иштенип јүр, сагыжында будүп јүр! Бичик кычырып турганынjakши, же кандый да неменинг кемин билер керек. Кезик улус кычырганда эдирей берет, кезиги кудайга бүтпес боло берет...

Петр Васильевич ёлуми деп меге билдиретен, — ол карыц, кубулар деп сананарага да күч болгон. Коюйымдарла шокчыл-карачы улус керегинде куучындаарга ол сүреен сүүйтеп. Ондый куучындарды мен таадамнан көп уккам, же бу начётчик онон артык куучындаиттан. Же олордың куучындарынын учуры түгей болгон: бай улус јөёжөнин ак-чек јоё, бойтён, кудайдын алдында килинчек эдин јөйтён деп айдышатан. Петр Васильевич улуска ачынбайтап, кудай керегинде куучындааганда, көзин јумуп, ўшкүрип ийетен.

— Улус кудайды мынайда мекелеп жат, кудай дезе улусты көрүп, кайран менинг улузым, ачымчылу улузым, слерге тами белен деп ыйлап јүрет.

Мен энчикпей ого бир катап айдып ийдим:

— Слер деревнеден келген улусты база төгүндеп јадыгар...
Мен айдарымда, ол чугулданбады.

— Менин керегим јаан ба? Ўч, беш салковой алзам да, ол јаан килявчек әмес.

Мен отурыш, бичик кычырганымды көрзө, менин колымдагы бичики алып, не керегинде кычырганымды шылап угатан, бойы бүдүнбей кайкап, приказчикке айдатан:

— Көрзөн оны, кулугурды, бичиктерди билип жат!

Мени ўредип айдатан:

— Менин айтканымды ук, кийининде сеге керек болор! Кириллдер экү болгон, әкілеzi епископтор, би्रүзи—Александрияның, әкинчизи—Иерусалимнин. Баштапкы Кирилл кудайды јамандап турған. Несторияга удурлашкан. Кудайдың энези—тегин кижи, оның учун оның уулы кудай әмес, тегин ле кижи, оны Христос—јер-телекейдин коручызы деп, адап жат деп Нестория ўреткен; снайдордо, оны кудайдың энези деп айтпай, христостың энези деп айдар керек деген,—бидинг бе? Оны төгүн шүүлте деп айдар керек. Иерусалимнин Кириллы Ария деп төгүнчиге удурлашкан.

Церквенин учурын јакшы билетенин мен кайкап уктым, ол дезе семис колыла сагалын сыймап, мактанды:

— Мындый керекти билерге—мен сырангайла генералдың бойы; јаан ўредүлү никониандарла, абыстарла, светский улусла әрмектежерге Троица байрамда Москвага барып јүргем; мен олорго көрө, ас та неме көргөн болзом, профессорло до әрмектешкем, көрзөн, мен кандый! Бир абысты айда-эйда келеримде, оның тумчугынаш кан ага берген!

Әрмектенип, мактанып отуарда, оның качарлары кызырып, көстөри мызылдай берди.

Оштүзининг тумчугынаш кан акканы ого сүрекей јакшы деп, оның јүрүмінде эң мактулу неме деп бодоп, көбрөп, оноң ары куучындады:

— Јаан сөйкүтү, сүреен јараш абыс болгон! Аналойдың алдында туарда, тумчугынаш кан тамчылап-тамчылап түжүп турған. Бойының јудын да билбеген. Мен дезе оның сагыжына кийдире, кабыргаларының ортозына шибеге кадаган чылап, сөстөримле кадап турғам. Ол дезе ҹугулына пекче чилен, кызый берген. Керек болгон ло әди!

База öскö дö начетчиктер келип јүретен: кирлү кийимдү, кылчыр көстү, кыркырап турар ўндү, јаан ичтү, семис Пахомий келетен; кичинек сынду, чычкан ошкош килен, шулмус, жалакай карыган Лукиан келетен, оныла кожо кара сагалду, токуналу көстү, јакшы әмес те болзо, јараш ҹырайту, кучер ошкош кижи келип јүретен.

Олор келгенде ле, эски книгалар, иконалар, кадилалар база кандың да аягаштар садарга экелетен; кезик аразында Волга ары жынынан келип, ондай немелерди садып јүрген карыган әмегенди ол әмезе бир апшыйакты әкелгилейтен. Керектерин бүдүрип божойло, тактаның жынына, таандар чылап, отурып, ак калашту ла сахарлу чай ичкител, никонианский церквенинг улусты кыстап турганы керегинде бирүзи бирүзине куучындал отургылайтан; бир жерде тинтү бололо, кудайга мүргүүри керегияде бичиген книгаларды былаап алган; база бир жерде кудайга бажыратан жерди бектейле, оның әэзин 103 статья⁶⁴ аайынча жаргылаар әткен деп куучында жатан. Онойп отургылаганда, көп сабзында 103 статья керегияде куучында шылайтан, оны кыйалтазы јок болор учурлу неме чилеп, олор бир де кунукпайтан.

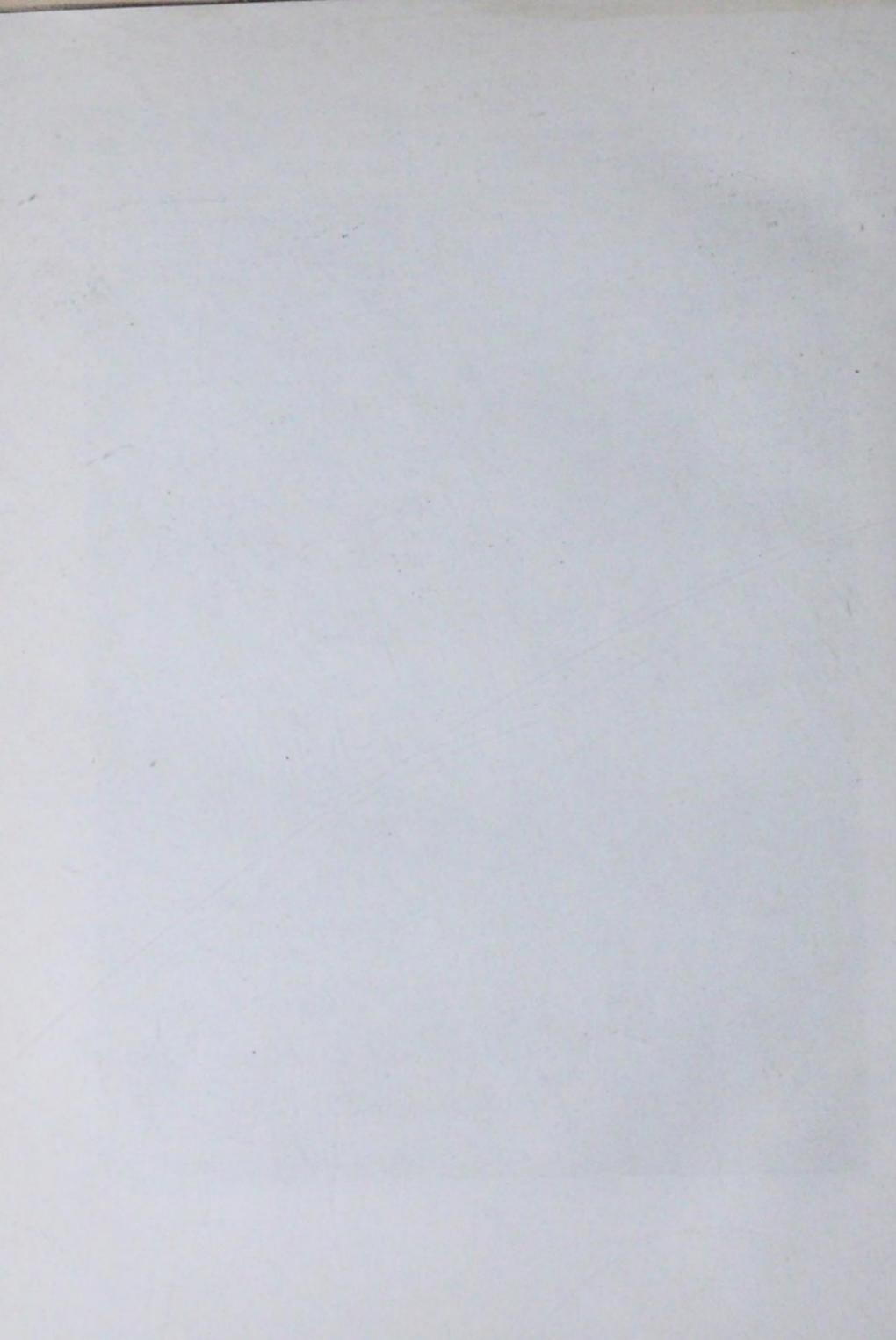
Олордың куучынынан угулган—полиция, тантү, түрме, суд, Сибирь деген сөстөр менинг јүргеме, кызу көмүр чилеп, түжетен, оны угуп, мен бу карыган улуска бүдүп, олорго карузып туратам; менинг кычырган книгаларым бойының керегин чындык бүдүрерге турган улусты сүүрге ўредип койгон.

Бу отурган карыгандардың коомой кылыктарын ундуп, олор чындык учун тартыжып, онын учун кандың ла шыран алынып турғылары деп бодойтом.

Учы-учында, эски кудай жаң учун бек турган олордый ок улусты албатының ортозынан ла интеллигенциядан көп көрөлө, олордың мындык чыдамкай тартыжузы—бир де барар жери јок улустың керексинбес кылгы, олордың барар да жери јок, олор әш кереги јок эски сөстөргө бүдүп, ол сөстөргө буудырып отургылаап калган улус әмтири деп билип алгам. Олордың јүрүми ичкери ийдими јок болуп, жаңыс жерге токтооп калган, је олорго кандың бир согулта әткенде, олор ол ок аайынча, там чылап, јылбырап, төмөн түже беретен. Ойи одүп, юлуп калган шүүлтөлөрден олор менинг учун бек тудунып жат дезе, олор ёткөн керектерди эске алынып, бойлорының шыралап, базындырып јүргенине јилбиркеп турганының шылтузында ондай болуп жат, је олордың шыралаар аргазын јок әдиш салза, олор тудунып тайнатан шүүлте таппай, салкынду күндеги булуттар чылап, кайылып калар.

Бойлорының ак санаазыла жандагав жаңы учун тындарында бергедий болгоны олордың жаңы бек болгонын көргү-

зет, је шүүп сананар болзо, олордын јандаган јаны, кир ёдүп калган тон чылап, кандый да ёйдо кубулбай турат.

Јангыккан ла аайынча јандап турган яң бистин јүрүмбисте эң кунукчыл ла каршу неме болуп жат, бу јүрүмнин камаанына алдырып öскөн јаны јадын-јүрүм, таш етенинг көлөткөзинде öскөн бэзүм чилеп, араай öзүп, öссө дö, жайым бзүп болбой, жастыра шүүлтелү болот. Бу јанда сүүнип јүргени ас, комудап, чугулданып, бирёзи бирүзиле көрүшпей турганы көп болгон. Ондый кудай јанынын жаркыны чирип жаткан јадыктын чириктеринин жаркынындый.

Мыны шингедеп билип аларга, меге көп күч јылдар ѿткүрерге, көп немени сагышынан чыгарып, ундууп койорго келишкен. Је ондый кунукчыл ла быжар јүрүмнин ортозында ондый карыгандарды ол тушта көрөримде, олор ойгор сагышту, јер ўстинде эңjakшы улус деп меге билдириген. Олордын көп жаны жаргыладып, түрмеге отурып, башкабашка городтордон сүрдирип, арестант улусла ётапка јүрген; олор ончозы чеберленип, жажынып јүргилеген.

Никониандар „Јандаган јаныбыс учун бисти кыстап турсы“ деп комудап та тургылаза, олор бойы бойлорын ононтын кыстап турганын мен көрүп јүретем.

Сынгар көстү Пахомий каланы болгондо, уккан немени уздубазыла мактанып туратан, бир кезик бичиктерди, еврейский духовный школдын ўренчиги талмудын⁶⁵ билетен чилеп, билип јүретен; страницаны ачып алала, сабарыла учуралан ла јериине көргүзип, Пахомий онон ары көрбөй лё, јымжак, кынгырууш ўниле айдып беретен. Ол качан да болзо, тёмён көрötön, сок жаныс көзи, јerdeг нени де белдиреп турган чылап, суртулдал туратан. Онойып ол көп сабазында князь Мышецкийдин „Виноград Российской“ деп бичигин кычырып туратан,— „кыйынга туруп, өрчимдү, тартыжуда тургандарды“ ол сүреен jakшы билетен, Пётр Васильевич дезе онын жастырганын тудуп аларга јаантайын кичеенетен.

— Төгүндебе! Ол Благоюродивый Киприанла болгон эмес, Целомудрый Денисле болгон.

— База кандый Денисти таап алдын? Дионисий деп адлат ине...

— Сен кижиининг эрмеги耶 киришпе!

— Сен мени дезе ўретпе!

Бир минуттын бажында экилези чугулданып, удур-дедир көрүжип, айдышатан:

— Ачап-сыйап шилемир, сенде уйат та јок, көрзөң, кардын канайып тастайып калган...

Пахомий дезе, счёто салып турган чылап, карузын беретен:

— Сен дезе—кокымай теке, кадыттардың күйругынан ла тудунып отурып жадың.

Приказчик эки колын кармандарына сугуп, озогы жанду улусты көрүп, кичинек уулчактарды чылап, кёбөдип, каттырып турат:

— Жакшы айткыла оны! Жакшы ла айт!

Бир катап эки карыган согушкан. Пётр Васильевич бойының нёköриң жаагына сүреен эптү тажып-тажып ийеле, онызы качып барадарда, мангайындағы терин арчып, нёköриң кийининен кыйгырды:

— Көрөриң де—бу килинчек сеге једер! Мени килинчекке сен кийдирген!—дейле, түкүрди.

Оның нёköрлөри бойының жанды учун бек турушпай, „нетовщинаға⁶⁶“ жайылып жат деп, олорды айдып аларга сүйтеп.

— Слердин сагыжыгарды Алексашка булгап жат,—көрзөң оны, пötük чилеп, эдип турганы!

Нетовщина ол кыртыштанып, онон әмеш коркупта турган ошкош, је бу ўредүнин учуры кандай?—деп суракка чо-кум карузын берип болбайтон.

— Нетовщина—ол ачымчылу төгүн, ондо жаныс ла курушүлте, кудай дезе ѡок! Козактар Библиядан ѡскö неме кычырбайтан, Библия дезе саратовский немецтерден, Лютордоң⁶⁷ келген болуп жат, оның керегинде айдышатан: „Лютордың адыла бойлорына жакшы ат адап алгандар: Лютордың жанын жандаган кижи болуп жат. Нетовецтерди ёрочыклас таңмалар деп айдышатан—овы ончозын Күнбадыштагы төгүнчи немелер тапкан.

Кенеп калган будыла тееп, чокумдап айдатан:

— Жаны жазалган церкведен олорды чыгара сүрер көрек, олорды ѡртөп чачар көрек ине. Бисти әмес, бисте не болзын, бистин күвчыгыш жердин жаныбыс чындык, орус албатының озодон бери жандаган жаны, олордайы дезе—Күнбадыштың сан тескери ўредип турганы болуп жат. Немецтерден ле французтардан не тұза болор? Олор он эки жылда...

Куучындап турала, оның алдында уулчак турганын ундуп, мени курымнан тудуп алала, бирде бойы жаар тартып,

бирде кайра ийдип, јаш кижи чилеп, омок куучындаитан:

— Кижининг санаазы әрликке алдырып, кижининг кудай берген тының кыйып, эдиреген бөрү чилеп, азып, анда мында кагылып јүрет. Эрлектиг көдөчилери, көрзөн нени шүүп алгандар? Нетовщинаны баштаган улус әрликтүү күдайдынг уулы, Иисус Христостынг јаан аказы деп ўреткендер,—көрзөнг кандый керекке једип алгандар! Бийлердинг айтканын укпас, иш иштебес, эмегендерин, балдарын таштап салар деп база ўреткендер; кижиге бир де неме керек јок, бойынын табыла, әрликтин айтканыла јүрзин деп ўрсткилеп айдыжат. Эмди Алексашки база табылды, ө-э курттарды...

Бу юйдо мени приказчик кандый бир керекке ийгенде, мен јүре беретем, ёбёгён дезе галлереяда јаныскан артып калала, вәз јерге куучындаап отуратан:

— Э-э, канады јок тындулар, кискенинг көстбүри јок балдары,—слерденг качып кайда кирейин?

Онын кийининде бажын кайра салып, эки колыла тизелерине тайаныш, кышкы бозомтык тенери јаар көрүп, узак унчукпай отуратан.

Ол меге келип, јалакай болуп јүретен, мен бичик кычырып отургамда менинг јардымды сыймап, айдатан:

— Кычыр, балам, кычыр, бир тушта керек болор! Сагыш сенде бар ошкош; јаныс ла јаан улустынг айтканын укпай јадынг—бу керек сени неге јетирер деп бодоп турын? Мындый керек сени арестанттарга ла кожор. Бичикти кычыранын кычыр, је бойынынг сагыжынды булгаба! Јаантайын улус ўредип јүретен Данило јаны да, эски де бичиктер керек јок деп сананып алган, ончозын јууила, таарга салып, сууга түжүрип салган! Је... Бу шүүлте—база тенек шүүлте! Бу Алексашка деп ийт база улус булгац јюри...

Алексашканын адын улам сайын адац туратан, бир катап лавкага кунукчыл, соок чырайлу кирип келеле, приказчикке айты:

— Александр Васильев кече мында, городто келген. Бедиреп-бедиреп таппадым. Јажынып јюри! Эмеш отурайын, айса-болзо, бого кирип келет эмеш пе...

— Мен бир де неме билбезим, бир де кижи көрбөдим! — деп приказчик катуланып айтты.

Апшыйак, бажын кекип, айтты:

— Ондый болор учурлу: неме садып аларга келген ле неме садып јүрген улус сеге түнгей ле, башка улус јок. Чай бар болзо, күндүлөзөөр...

Мен јаан јес чойгөңгө изү суу экелеримде, лавкада айылчылар бар болды: Лукиан деп каткычы карыган ашпышайак ла әжиктинг кийиниңде карангүй толукта солун кижи отурды, јылу тонду, узун конычту пыймалу, жажыл курлу, бөрүгин кабагына жетире кептей кийип алган отурды. Чырайында бир де анылу темдек јок болды, бойы унчукпас, јобош билдириди, јаны ла ижинен چыгаркткан приказчикке түнгей деп көрүнди.

Петр Васильев туура көрүп, нени де әрмектенип отурды, солун кижи дезе он колыла бажындагы бөрүгин улам сайын кайра ийдип турды: кресгенерге турган чылап, колын ёрө көдүрип, бөрүги төбөзине жеде бергенде, онызын ойто кабагына жетире түжүре тартып алат. Онойнп эткенин көрүп отурала, тенек Игоша— „кармандағы ёлум“⁶⁸ сагыжыма кирди.

— Бистинг суда јүзүн-базын балыктар јүрүп, бистинг сууны там ла борортып туры,— деп Васильев Петр айтты.

Приказчикке түнгей кижи менгдебей араай сурады:

— Сен мени айттын ба?

— Сенинг де керегингде болзо не...

Ол кижи араай, је ак санаазыла база сурады:

— Је, сен бойынгын керегингде не деп айдарын, кижи?

— Бойымнын керегимде мен јаныс ла кудайга айдарым— онызы менин күүним.

— Јок, кижи, менинг күүним база бар,— деп солын кижи чынаркап айтты:— Сен јүзинди чын немеден туура тутпа, ол кудайдын да, кижиин де алдында јаан килинчек болор!

Васильев Петрды кижи деп адаап турганы меге сүреең јарады, онын араай чокумдап айткан ўни мени кайкатты. Онын әрмеги кудайдын молитвазын кычырып турган јакшы абыстын әрмегиндий болды, әрмектенгендө, отурган отургужынан ичкери јылып, колыла јүзининг алдында јанып турды...

— Мени јамандап айтпа, мен сенен де килинчектү әмезим...

— Самовар кайнап, пыртылдай берди,— деп карыган начётчик арбанды, онызы дезе бир де токтобой, оноң ары әрмектенди:

— Агару тыннынг јанын кем көп булган турганын, јаныс кудай билер, айса болзо, ол сенинг килинчегин; бичикчи улус слер ине, мен бичикчи әмезим, мен тегин ле тынду кижи.

— Мен сенинг тегининг билерим, көп угуп жүргем!

— Улусты слер булгар, олордың чын сагыжын слер чыгарып жадыгар, бичикчилер ле эки жүстү танмалар... Мен нени айттым, айдып берзен?

— Ончозы тёгүй! — деп Петр Васильев айтты, ол кижи дезе, колыла жүзининг алдыла жаңып, ондо нени де кычырып турган чылап, чечен айтты:

— Улусты бир кажаганнан чыгарала, база бирүзине кийдирип койзогор, улуска жакшы болор деп бодоп турган болороор? Мен бодоор болзом — онон жакшы болбос! Мен айдар болзом — кижи жайым жүрзин! Оның айылы, эмегени кудайдын алдында не керектү? Улус бирүзи бирүзин согуп, өлтүрип турган жөйжөни — алтынды, мөнгүнді таштазын! Кижи тынын жердин үстинде корулап алар әмес,райдын жаландарында корулап жүрер. Не ле немеден айрылыгар деп айдып жадым, жер телекейдин колбузын үзигер — оны антихрис колбогон... Мен чикке жолло барып жадым, арлык-берлик болуп жүrbейдим, кара сагыш бойыма жуктыrbайдым...

— Ашты, сууны, кийимди жуктырып жадын ба? Ол кудайдын әмес, албатынын немези ине! — деп ашыйак макатып сурады.

Же бу да сөстөр Александрга угулбагандый болды, ол бойынын ак сагыжын онон ары чыгара айдып турды, оның ўяи, жес трубавы өткүре угулып турган чылап, жарт әмес угулды.

— Сеге не ончозынан артык, кижи! Жаңыс ла кудай ончозынан артык; оның алдына ак санаанла тизеленип туруп ал, бойынын сагыжынды жер үстиндеги кандый ла тужактардан айрып ал, ол тушта кудай сени көрөр; сен — жаңыскан, ол — жаңыскан! Кудайга онойдо жуукташ аларын, ого жедетен сок жаңыс жолынг ол! Ада-эненди ташта, ончозын ташта, керек дезе сени күйүндирис турган көзинди ушта сок — жаңыс ла мынайда аргадаварын! Ончозынан айрылып, бойынынды корулап ал, ол тушта сенин тынын чактын чакка ару болор...

— Же, бойынын жыту ийттеринге ары бар, — деп Петр Васильев туруп айтты. — Былтыргы жылга көрө, сен сагышту болдын деп бодогом, сен дезе онон до ары барган эмтири...

Ашыйак таралып, лавкадан террасага чыкты; Александр кайкап, мендеп сурады:

— Сен барадын ба? Айдарда... канайдатан?

Же жалакай қылыкту Лукиан оны токунадып, көзин им-
деп ийди:

— Кем жок...кем жок...

Ол түшта Александр Лукианга арбанды:

— Сен база ондый ок, база эш кереги жок неме айдып
жүредінг—тузазы незинде?

Лукиан күлүмзиренип каткырала, база террасага чыгып
барды, айдарда, Александр приказчик jaар баштанып айтты:

— Олор менен качкылап жат, мениң жыдым да отурып
болбой жат! Оттың ыжы чылап, менен баргылайт...

Приказчик, Александр jaар қылайып көрөлө, айтты:

— Мен ондый керектерге киришпейтим.

Ол кижи кемзине берди ошкош, бөрүгип јемире кийип,
кимиренди:

— Канайда киришпейтен? Бу керекке кирижер керек...

Бажын әгейтип алала, бир минут кирези унчукпай отур-
ды; онын кийининде оны апшыяктар бойына қычыргылап
алала, әзендершпей де, ўчилеми жүргилей берди.

Бу кижи мениң алдымда, түндеги от чылап, күйүп чы-
гала, көрүнбей калды, жүрүмди керек жок деп айдып турға-
нында чын неме бар деп мен сезип салдым.

Әнгирде, биш ёй болордо, мен оның керегинде икона-
лар журайтан мастерлердің jaанына, јобош қылыкту жалакай
Иван Ларионовичке жүрексип куучындаң бердим, ол дезе
мениң айтканымды угуп алала, меге жартап айдып берди:

— Ол, байла, качкын болор, ондый улус бар—олор бир
де немени керекке бодобой жат.

— Олор канайда жүрүп жат?

— Жердин ўстиле качкылап жүрет, оның учун олорды кач-
кындар деп адап жат. Жер ле жердин ўстинdegи не ле бар
немелер биске керек жок деп айдышат, полиция дезе, олор-
ды штүлгерге бодоп, истеп жат...

Ол түшта мениң жадыным коомой до болзо, ончозын
таштап качып баратаны мениң сагыжыма кирбекен. Ол ёйдо
мени әбиреде жүрүмде сүреев көп жилбилү ле меге керек-
тү учуралдар көп болгон, овың учун Александр Василье-
вичти мен түрген ундуп койғом.

Же қаа-жаа бйлөрдö, кунукчыл частарда, ол мениң сагы-
жыма кирип келетен: ак жаланла агащ аразы jaар барып, иш
тутпас колыла агашты ийдип:—Мен чике жолло барадырым,
меге не де керек жок! Сени колбоп турған бууларды ўзүп
сал...—деп, кимиренип барадыры деп, сананатам.

коналар јурайтан мастерской кабортозынә јетири таң тураңынг әки кыбында болгон; бир кыптың үч көзнөги чедендер jaар, әкүзи сад jaар, әкинчи кыптың бир көзнөги сад jaар, әкинчииз ором jaар болгон. Кичинек, квадрат кеберлү көзнөктөрдинг тегерийте кескен шилдери откүре кышкы күннин жаркыны ас тийип турды.

Эки кыпта толтыра столдор турды, кезик столдың жанында бир кижи, кезигинин жанында әки кижи отурып, иконалар јурайтан. Суулу шил шарларды бууларла потолокко буулап койгон; ол шарлардан жаркындалган жарык иконалардың жалбак досколорын жарыдып турды.

Мастерскойдың ичинде изү де тынчу да; мында Палеха, Холуя, Мстера деп деревнелерден келген жирмеге јуук жүрүкчилар отурат; олор ситец бөстөң эткен чамчаларының топчыларын алыш, тик бөстөң эткен штандарлу, бдүк јок ол эмезе одүктин баштарын кийгилеп отурат. Мастерскойго толтыра маҳоркәнин ыжы, олифасынг, лактын ла жыдып калған жымыртканың жыды жытанип турат. Владимирский улустың кунукчыл кожоны, смола чылап, арайын чойилип турат:

— Эмди улус уйалбас болды—улустың көзинче уул кысты әркелетти...

Онон до ёсқо, база кунукчыл кожондор кожондоры лайт, је бу кожонды олордон көп кожондожот. Санавып отурарга ла агастың түүгинен эткен кисточкала кудайлардың кунукчыл куу чырайларында чырыштарды јурап отурарга бу кожонтың чойё тартып кожондоор ўни бир де чаптык этпейтен. Көзнөктин алдында жаан көк тумчукту— Гоголев деп әзирик ашыыйак журуктар эдип, масказыла тоқулдадып отурды; чойё тартып кожондогон ўнге масканың табыжы, агашты кучкаш чокуп турган чылап, билдирип турды.

Икона јурайтаны кемди де јилбиркетпей жат; кандай да чугулчы, билгир кижи бу ишти бир де јилбүзи јок эдип бөлүп салган, оны иштегендө кижинин оны сүүр де, јилбиркеп иштеер де күүни келбес. Кылчыр көстү Панфил деп јылбындууш, чугулчы столяр кипарис ла липа агаштардан кескен досколорды јонып экелип берет; чемет оору-

лу Давидов деп уул олорды будуп салат; оның нöкөри Сорокин ол досконы јылтырадып турат; Миляшин јуруктан кбрүп, оны каравдашла јурайт, Гоголев ашыйак оны алтындал, алтынның ѿстиле јуруктар эдиц чытылдадып отурат, онон боскблöри кудайдын сўринин кийимин ле оны эбиреде не барын јурап салат, оның кийининде кудайдын чырайы ла колдоры јок болуп, оны јурайтан улус келген-че туруп жат.

Алтарьдын эжигинде ле иконостаста туратан јаан иконаларда чырайы, колы, буды јок јаңыс ла ризалар ол әмезе архангелдердин кыскачак чамчалары јурап койгон сўрлер турганын кбрöргө сўреен эп јок. Бу чокырласп койгоя досколорды кбрöндö, кижиге кандый да соок билдирет; оны жарандыргадый тынду неме ондо бололо, әмди дезе бойынын уур ризазын артызып койоло, јуре берген деп билдирет.

Кудайдын „эди-канын“ јурап койгондо, иконаны мастер-ге берип жат, ол јуруктардын ѿстине база сўртўмел салат; сўрлердин алдындағы бичиктерин (ады јолын, оның учурин) база башка кижи бичийт, лакла дезе мастерскойнын башчызы јобош кижи Иван Ларионович бойы сўртетен.

Иван Ларионович куу чырайлу, ак-буурул сагалду, теге кёк костю кижи болгон. Ол јакшы кулумзиренип каткырып турар, је ого удур кулумзиренип каткырбазын—эп јоксызып турарын. Ол Симеон Столпник деп иконага түней—ондый ок каткак бўдўмдў, оның топ кози база онойдо ок улусты ла стенени ёткўре кайдаар да кбрўп турар.

Мен мастерской кирген ле тарыйын, боско кудайдын сўрин јурайтан ус, жарашиб чырайлу, сўреен күчтү, донской казак Капендюхин эзирик келеле, тиштерин чыт этире тиштенип, ўй кижинин козиндий костёрин сыкынта кбрўп алала, бир де эрмек айтпай, темирдий јудуруктарыла отурган улусты соккон. Бойы бийик эмес коо сынду, мастерскойдын ичиле, чычкандардын кийининен сўрўжип турган киске чилеп, ары-бери јўгўрип јўрген; онон оччыган улус толыктар сайын киргилеп, онон бирўзи бирўзине кыйгырып турган:

— Сок, сок оны!

Кудайдын чырайын јурап туратав Евгений Ситанов чалчып турган Капендюхинди бажына соккон. Казак јерге отура тўжерде, олор оны жаба базып, коларткыштарла кулўп кейордо, ол коларткыштарды тиштериле ўзўп, јыртып тур-

ды. Овойдордо, Евгений база туруп чыкты,—столдың үстине чыгала, чаганактарын кабыргаларына јаба тудуп, казактың үстине секирерге турды; байик сынду, күчтү кижи секирген болзо, Капендюхинниң кёксі оодыла берер эди, је бу бйдö бёрүк-тонын кийип алган Ларионыч кирип келеле, Ситановты сабарыла кезедип ийди.

— Оны сенекке чыгарып салыгар, эзириги чыксын...— деп, артқан улуска араай айтты. Казакты мастерскойнің чыгарала, столдорды ла отургуштарды јерине тургузып, ойто ло отурып иштенгилеп отурғылайла, Капендюхиннің күчи керегіндегі ле оны качан-качан согуш тужында ёлтүргилеп койор дежип кaa-jaa әрмектешкилеп отурды.

— Оны ёлтүрерге күч, деп жақшы билер кижи болуп, Ситанов айтты.

Мен Ларионовичты көрүп, бир де неме онғдобой отурдым: мыдый чалчык, күчтү улус оның айтканын ненинг учун угуп жат?—деп санандым.

Кавайда иштеер керек деп ончозына көргүэип туратав эн жақшы устар да оның айтканына јөпсінетен. Капендюхинди б скöлөрине көрө көп ўредетен.

— Сен! Капендюхин, живописец* деп адалың жадың, айдарда, немени, чын тирү неме чилеп, бичиир учурлу, итальянский эпле иштеер керек. Ўстү будуктарла будуганда, будуктарды келиштире алар керек, сен дезе ак будукты көп эдип аларыңда кудайдың энезивинг көзи соок болуп калды. Оның качарлары яблокодай кызыл болды, көстöри дезе ого јарабады. Эки көзининг көрүп те турганы чын әмес: бир көзи тумчугының бели јаар көрүп, бирүзи дезе чытқыды јаар көрöt, оның учун оның чырайы агаруның чырайындың әмес, тегин ле кижининг чырайындың болды, сен ижинди сананып иштебей жадың, Капендюхин.

Казак угуп отурала чырайын, тырттытып ииет, оның кийининде кадыт улустың көзиндей көстöриле уйалбай каткырып, аракыдан улам кыйкылдан турган јымжак ўниле айдат:

— Э-ә, Иван Ларионович,—бу менинг керегим әмес, ада-быс. Мен мұзықант болуп бүткем, мени дезе монах әдип алғандар!

— Кичеензен, кандый да ишке чыдаарын.

* Живопись—кандайла немелерди будукла журап і брғузері.

— Јок, мен кучер бололо, менде ўч јакшы ат болгон болзо...

Оның кийининде кејириң қырлайтып, бар-јок күчиле кожондой берет:

— Кара-күрөнг аттарымды
Үчүди јергелей јегедим,
Кышкы корон соок түйде
Көркійпім—ой, көркійшіме барадым!

Иван Ларионович эрик јокто күлүмзиренип каткырала, чичке түмчугындағы очказын түзедип, туура јүре берет, арткан улус кожонды кожно чойип, бастыра мастерскойды кейге көдүрип турган чылап, оны селенгедедип турғылайт.

— Ойножымның жаткан айылыш
Аттарым бойлоры табат...

Жымыртканың сарызын айрып турган Одинцов Пашка деп ўренчик ижин токтодып, эки колына жымыртканың калын тудунып алала, улусла кожно чичке ўниле кожондоп турат.

Кожонның табышына ончозын уздугылап, тыныштары бир ай чыгып, жаңыс шүүлтөлү отурғылап, казак жаар кылчас әдип көргүлөп турды. Капендюхин кожондогондо, ол мастерскойның ээзи болотон; учарга турган чылап, колдорыла жаңып кожондогондо, ончозы ого јууктап келетен. Ол кожонғын токтодып ийеле,—Сок, ончозын оодып ташта! — деп кыйгырып ийзе, устар тура јүгүрип, бир канча ми-нуттың бажында ла мастерскойды оодып салар әди деп, мен көрүп турадым.

Капендюхин көп кожондобойтон, је кожондоор болзо, оның кожонын ончозы көдүрип туратан; улустың күүндери кандай да кунукчыл болзо, Капендюхин олордың сагыжын жарыдып ийетен.

Бу кожондорды угуп отурала, Капендюхиннин кожончызына ла улус оның кожонын угуп, ого баш билдирип турганына мен күйүннип туратам; мениң јүрегиме не де толуп, оны сыстаганча жаанадып турганда, мениң ыйым келип, кожондоп турган улуска—Мен слерди сүүп турым!—деп кыйгырып ийер күүним келетен.

Чемет оорулу, сап-сары Давидов, тааның жаны ла чыккан балазы чылап, оозын ачып, база кожондойтон.

Суұвчилү, жараш кожондорды казак ла баштаганда кожондожотон, је көп сабазында „үйады јок албаты“ла „ја-

жыл агаштың ортөзүнда“ ла I Александрдыңölümү керегинде— „Бистин“ Лександр бойының черүзин көрөргө барганы“ деп кунукчыл кожондорды кожондойтон.

Кезикте мастерскойның эң жакшы јурукчызы Жихарев церквениң сарындарын сарнайтан, је сарындары көп сабазында келишпейтен. Жихарев бойының ла билгеви аайынча улусты сарнадып та турза, је бойы ок улуска чаптык әдип туратан.

Жихарев төртөн беш јашка жеде берген, каткак бүдүмдү, тас башту, бажының кийин јанында цыган улустын чачындый кара быјыраш чачту, азу сагал ошкош кара кабакту кижи болгон. Сүүрү, койу эрин сагалы оның сүүрү чырайына ярап турғав, је конкок тумчугының алдындагы кату азу сагалы оның кабактарына сыранай јарабай туры деп билдиринетен. Оның көк көстөри эки башка болгон: сол көзи он көзинен јаан болгоны жарт билдиринетен.

— Пашка! „Мактагар“ деп сарынды башта!—деп менин нөкөриме, ўренчикке, кыйгыратан. Эй, уулдар, жакшы угуп алыгар!—деп улусты јакаратан.

Пашка колдорын арчып:

— Мактага-ар...—деп баштайтан.

— Кудайдың адын,—деп арткан улус кожондогондо, Жихарев дезе чугулдап, кыйгыратан:

— Евгений—joон ўнле сарна! Ўнинди көксине түжүрпп ал...

Ситанов, бочканың ичиnde чилеп, тунгак ўниле сарнайт:

— Кудайдың кулдары...—

— Ондың эмес! Бу тужында сарназа, јер селендең, әжиктер, көзноңтөр бойлоры ачыла бергедий әдип сарнаар керек!

Жихарев көкүгенине бастыра бойы тартылыжып, кабактары ёрө-төмөн кыймыктажып, оның уни ўзүлип, сабарларыла, музыка ойнап турған чылап, кыймыкташып турат.

— Кудайдың кулдары—жарт па?—деп катап-катап айдашып турды. —Оны төзине јетире билип алар керек. Кудайды мактагар, кулдар! Слер, тынду улус, оны билбей турыгар ба?

— Канайда да сарнаганыста неме болбой турғанын слер билеригер ине,—деп Ситанов токтодып айдат.

— Је, айса, токтодып салар керек!

Жихарев эп јоксынып, иштей берет. Ол мастерскойдо эң ус кижи, ол кудайлардың чырайын, Византиядагы, та-

лай ары јанындағы чылаң, итальянский әпле јурап билер. Иконостас әдетен јакылта болгондо, Ларионович оныла ѡйттожётөн,—көрүп јурайтан јуруктарды ол сүреен јакшы билетен, Федоровский, Смоленский, Казанский оноң до ёс-кө иконаларды јурайтан јуруктар оны ажыра ѿдотөн. Је јуруктарды собурып көрүп турала, тың арбанатан:

— Бу јуруктар бисти бого буулап салды... Чын айдар керек: торт ло буулап салды!..

Ижи аайынча ол ончозынан бийик те болзо, је ѿскёлбөри чилеп, тың тееркебайтен, ўренчиктерге—меге ле Павелге—ончозынан кару болгон; бисти јураарга ўредип аларга оноң ѿскö бир де кижи кичеебайтен.

Оның қылыгын билерге де күч болгон; көргөндö—јобош қылыкту кижи болгон, кезикте бир неделеге чыгара, тил јок кижи чилеп, унчукпай, иштенип отуратан; тавыш улусты јанты ла көргөн неме чилеп, ончозын кайкал көрүп отуратан. Кожон кожондоорго сүүп те турза, је бу күндерде кожон оның кулагына угулбай турғандый. Щок єлус оны көрүп, бирүзи бирүзине имдешкителп отуратан. Кыйа тургузып койгон икованың алдына корчойып отурала, иконаны тизезине тургузып, столго ѡйлоп алала, чичкечек кисточкала кудайдың кунукчыл, тыны јок чырайын јурап отурганда, бойы да ондый ок кувукчыл, тыны јок отурат.

— Предтеча дегени не?—деп комудап, кенетийин јап жарт айып ийет.—Течь дегени—јебрен чактагызыла болзо, —барар дегени. Предтеча—оноң озо болгон кижи дегени, оноң ѿскö неме эмес...

Мастерскойның ичинде тым боло берет, ончозы күлүм-зиренип каткырыжып, Жихарев јаар бурулгылайт, ол дезе сан башка сөстөр айдат:

— Оны тереле јабынган этпей, канатту әдип јураар кепрек...

— Сен кемле куучынадажып отурын?—деп оноң сурагылайт.

Жихарев бир де унчукпайт, та суракты укпаган, та куучындашпаска турган, оның кайиаинде сакып отурған улуска база ла угулат:

— Јүрүмди билер керек, је оны кем билер? Бис нени билерис? Канат бисте јок... Тыны кайда? Тыны кайда? Јуруктар—бар, јүргеги дезе—јок...

Бойының сагыжын жарт айтканына Ситановтон ло ѿскёзи каткырыжып турат.

— Субботто ло аракыдай берер...—деп отурган улус-тиң бирүзи шоодып айдатан.

Бийик сынду, кабактары ла сагалы јок тегерик чырайлу Ситанов деп жирме әки јашту јиит уул кунугып, толык јаар көрүп отурат.

Кунгурдан алган јакылта аайынча Федоровский кудайдың энезинин иконазын божодо јурайла, Жихарев иконы столго салып койоло, тың айтканы сагыжыма кирет!

— Энебис бүтти! Сен түби јок казан ошкош, калыктынг көстөривин ачу-корон јажы әмди сениң ўстинге төгүлөр...

Оның кийининде кемниг де пальтозын јабынып алала, аракы ичетен јер јаар јүре берген. Јаш улус каткырыжып, сыгырыжып турғав; әмеш јаан улус ого қүйүнап, ўшкүрип ийген, Ситанов дезе, оның отурган јерине базып барада, ижин аяқтап, јартап берди:

— Ол ижин божодоло, табыштырагра ачынып јат, аракыдабай да кайдар. Болгон ло кижи оны билип болбос.

Жихарев суббот күнненг ле баштап аракыдайтан. Ол, аракызак бўскў улус чылап, баш кўдўрбей аракыдабайтан; бу керек мәнайда башталатан: эртен тура бичик чийеле, Павелди кайдаар да ийе беретен, тўште ажанардың алдында Ларионычка айдатан:

— Мен бўгўн мылчага баарым!

— Узак боловорын ба?

— Э кудай дезенг база...

— Ёе кудайдын учун, вторниктен ёткўре јўргегер.

Жихарев кабактарын тартылыштырып, тас бажыла кекип ёпсингетен.

Мылчадан келеле, кееркеде јазанып алаташ, јени-кўксия јок чамчанынг јаказын кийип, мойынна косынка оронып, атлас бўстонг эткең чедимегининг ўстиле мёнүн илжирmezин салып ийеле, унчуклай јўре беретен.

— Мастерскойдынг ичин арулап, энгирге белетеп койор; јаан столды кырып, јунуп салаар,—деп Павел ле меге јаки баратан.

Ончозы, байрамга белетенген чилеп, белетенип, кийимде, рин арулап, мылчага киргилеп, мендеп ажангылап туратан; ажанып алган кийининде аракы, сыра ла јўзўн-јўўр курсак тудунып алгав Жихарев келетен, оның кийининең дезе јараш эмес те болзо, је кееркеде јазанып алган ўй кижи киретен. Оның сывы әки аршин он әки мукур болгон, бистинг отургуштарыбыс ла стулдарыбыс ого көрё балдардың

оыйндарын болгон, керек дезе узун сыйнду Ситанов то онын кабортозында болгон. Онын сыны коо болгон, је тёжи дезе ээгине жетире көдүрилип калган, бойы араай, эп жок кыймыктанып туратан. Ол төртөн жаштағ ёдö берген, је аттын көзиндей көстү, тегерик ле кыймыктанбас чырайы чырыш жок, жаш болды, кичинек оозын, женил баалу наадайдыч оозын чылап, журап койгондый, улусла эзендерде тудушла күлүмзиренет, эш кереги жок әрмектерди айдып, бойынан жалбак, жылу колын ончозына сунуп турат:

— Эзендер. Бүгүн соок эмтири. Слерде не де жытанаң туры. Будуктын жыды эмтири. Эзендер.

Jaan суу ошкош күчтү ле топ бүдүмин көрөргө жакши болгон, је әрмектенер болзо,—бир де айлу неме айтпас—кижининг уйкузы келер. Әрмек айдар алдында онын кызылкүрең жаактары там бултышып турат.

Жаш уулдар шыбыштажып, каткырыжып турды:

— Сыранайла машина ошкош!

— Бийиги церквенинг шан туратан жери ошкош!

Оозын тын жаап алыш, эки колын кучактанып, столдын жана самоварга жуук отурып, аттын көзиндей көстөриле отурган улусты аյкташ отурды.

Ончозы оны күндүлеп, жашоскүрим оноң эмеш коркups турды,—жиит уулдар оны күүнзегилеп көргүлеп отурды, је ого удура көргөндө уайлгылаш, көстөрин төмөн көргүлейт. Жихарев бойынын айылчызына база жалакай болды, куучындашканда „слер“ деп айдат, кудагайым деп айдат, сыйлагавда—јабыс бажырып ииет.

— Слер шакырабагар, слер каный токуналу отурбас кижи эдигер!—деп ўй кижи чойё әрмектенет.

Ол бир де мейдебайт, эки колынын чаганактарынан ла төмөнгизи кыймыктайт, чаганактарын дезе кабыргаларына жаба тудуп алган. Бойынан изү калаштын тынчу жытанат.

Гоголев апшайак көкүгеянине, церкведе кычырып турган дъякон чылап, такылыжып, ўй кижинын жаражын мактап турат, ўй кижи дезе күлүмзиренип угуп отурат, Гоголев булгала бергенде, ол бойы керегинде айдат:

— Кыс тужында бис сыранай да жараш болбогоныс, ўй кижи болгон кийининде жарана бердис. Одыс жашка једеле бистин жаранганибыска дворяндар да күйүннип туратан, бир катап уездтен келгө аяктында жаралу эки ат берер болгон...

Каланы эзирик Капендюхин оны кезе көрүп, кату сурады:

— Оны ненинг учун берер болды?

— Бистиг сүүшкенис учун эмей база,—деп айылчы эмеген айтты.

— Сүүшкени учун,—деп Капендюхин уйалып айтты, — кандый ондый сүүш болгон?

— Слер, сүреең жакши кижи, сүүш керегинде сүрекей жакши билереер,—деп ўй кижи бир де әмеш кемзинбей айтты.

Мастерской каткыдақ селенде турды, Ситанов дезе Капендюхинге кимиреди:

— Тенек ўй кижи, тенектен де ары! Мындай кижини кунугып өлбөсқө болуп сүүрден башка, онызын ончогор билеригер...

Ситанов аракыдан кугарып, әки чыткыдынан тер чыгып, керсү көстөри суркурай берет. Гоголев апшыйак бажын жайкап, көзининг жажын сабарларыла арчып, сурады:

— Сенде канча бала болды?

— Бисте бир ле бала болгон...

Столдың ўстинде бир лампа илип койгон, пеккенин ары жапында—база бирү турды. Олордың оды очомик жарыдып турарда, мастерскойдың толығында улустың карангай көлтөлөриндө жетире јурабаган кудайлардың баштары јок сүрлери көрүвип турды. Чырайларының ла колдорының ордында бир де неме јок болғоны коркушту болды; бу жараш кийимнен ле бу турадан агарулар туйка јүргилей берген деп, алдындағызынан да тың билдири. Потолокко жаба илип койгон шили шарлар койу ышка көгөлтиirim болуп суркурап турдылар.

Жихарев отурбай, ончозын күндүлеп, столды эбиреде базып, тас бажыла бирүзине бажырып, база бирүзине бажырып базып јурди, чичке сабарларыла жаантайын кыймытадып, ойноп турды. Оның чырайы чыгып, тегин де сүүрү тумчугы там сүүрейди; отко тууразыла турганда оның жаагын тумчугының көлөткөзи бөктөп ийет.

— Жигер, ичеер, вајылар,—деп шынгырууш ўниле айдат.

Ўй кижи дезе ээзи болуп айдат:

— Слер не санаракап турыгар, кудам? Кажыла кижи бойы колду, бойы күүндү; жиир кеминен ёткүре кем де жип болбос!

— Амырагар, ууллар!—деп Жихарев кыйгырып айдат.— Менинг најыларым, бис ончобыс кудайдын кулдары, „Кудайдын адын мактагар“ деп сарнайлыктар...

Аракыга ла курсакка әзиргилеп, кожондожып болбой отурып калат. Капендюхининг колында—әки рядту гармония, тааның балазы ошкош кату, кара чырайлу Салаутин Виктор деп яш уул күзүнгилү түнүрия алала, сабарларыла терезине күлүреде согордо, күзүнгилері шынырап турды.
— Бијелегедий әдип ойно! Келигер, кудагайым! — деп Жихарев башкарды.

— Ах, бу слер канайып турара! — деп ўй кижи ўшкүрип, туруп басты.

Тураның ортозына чыгып келеле, часовня чылап, кыймыктабай турды. Ол әлбек күрөн юбкалу, јука сары кофталу, бажында кыскылтым-сары платту.

Гармония јынырада ойноп, күзүнгилер шығырап, конколов калырайт; түнүрдин терези кунукчыл күлүреп, тунгак угұлып турат; оны угарга да әп јок болды: кандай да кижининг сагыжы чыгып, ылап, калактаپ, бажын стенеге соғуп турғандый.

Жихарев бајелеп болбо, тегин ле базып, јылтырада јыжып алган сапогторыла токулдадып туратан, музықаның ойногонына келиширип болбой, теке чилеп, секирип туратан. Оның буттары—бойының эмес немедий, бойы әп јок мырыңдап, јөргөмөштинг уйазына оролгон чымыл ол эмезе шүүнге кирген балык чылап, мырыңдаганын көрөргө дö јаман болгон. Је ончозы, керек дезе әзирик те улус, оның бијезин көргүлеп, оның чырайын ла колдорын унчукпай көргүлеп туратас. Жихаревтиң чырайы ойноп турған немедий болды, кезикте күлүмзиренип ле кемзивип турғандый, кезикте кенетийин сооп, кабактары јуурылып, кату боло берет; нени де кайкап, калактап ийеле, көzin бир минутка jaap алат, көzin ачып ийеле, кунукчыл боло берет. Јудуруктарын түүнип алала, ўй кижиге онблөп келет, оның кийининде будыла кенетийин тееп ийеле, әки колын кайра әдип, кабактарын брё көдүрип алала, ўй кижинин алдына тизеленип турups, күлүмзиренип турат. Ўй кижи оны ўстинең төмөн көрүп, күлүмзиренеле, араай айдат:

— Слер арыттан әмтиреер, брёкөн!

Көzin сыйкытта көрүп яйерге санаңганды, оның ўч акчадый тегерик көстөри јабылбайт, јүзи дезе јуурылып, кбрөр-гө јескинчилү боло берет.

Ол ўй кижи бијелеп база билбес, бойының jaan көксин ары-бери жайкап, табыштанбай базып јүрет. Сол колына тудунып алган пладыла араай жаңып ийет; он колыла мыкы-

нын тайанып аларда, яаң жыракыга түней деп билдирет.

Жихарев бу яаң таштый эмегенди әйрерде базып, чырайын күбүлтүп турат, ол жағысан әмес, бир кавча улус бијелеп тургандый: бирүзи—жобош, жапсык; экинчизи—чугулчы, кижи коркугадый; ўчинчизи—бойы неден де коркуп, арайынаң онтоп, жескинчилү, яаң ўй кижиден туйка кача бергедий. Төртинчи кижи болуп кубулып, тиштерин ырсайтып, бойы, шыркалу ийт чилеп, толгожондоп турат. Бу жараш әмес, кунукчыл бијени көрүп отурагымда, менин санаам карантүлап, солдаттар, прачкалар ла кухаркалар, ийттердин күрсүктешкени сагыжымас кирет.

— Бу керекте ончо улус тögүн айдыжат, мындый керектег ончозы үйалып јүрет, кижи кижини сүүбей жат, тегин ле баштактанып турганы...—деп Ситановтың араай айткан сөстöри сагыжымас кирди.

„Улус ончо тögүн айдыжат“ дегенине мен бүтпезим,— ондый болордо, Королева Марго канайда сүүген? Жихарев, байла, база бүтпей жат. Ситанов „жой кылышту“ кысты сүүгенин билерим, ол дезе Ситановты жаман оорула оорудып салган, је ол нökörлөривинг јёбиле кысты сокпогон, ого тура жалдап береле, оны әмдел туратан, оның керегиаде әрмектенгенде де жаман айтпай, кемзияп туратан.

Jaan ўй кижи пладыла жаңып, бойы күлүмзиренип, жайканип турат; Жихарев оны әйрерде секирип јүрет, мен көрүп отурада, санандым: кудайды мекелеген Ева бу әмегенге түней болды әмеш пе? Бу әмегенди көрөр күүним келбей турды.

Жүстерин јурагалак иконалар стенеден көргүлөп отурды, тышкары карантуй түн. Мастерскойның ичинде тынчу, оның учун ламдалардын оды ёчомик күйет; улустын табышын тындан отурзаң, јес колунгуштын суузы жайынтылу көнөккө тамчылап турганы угулат.

Бичиктерден кычырган јүрүмгө бу јүрүм сыранай да түнгей әмес! Сыранай да түнгей әмес. Учы-учында ончозына кунукчыл боло берди. Капендюхия гармониязына Салаутинге берип, кыйгырды:

— Ойно! Тозын буркурап турзын!

Ол, Ванька Цыган⁶⁹ чылап, бијеледи, көрзөн, кейле учуп тургандый; онын кийининде Павел Одинцов ло Сорокин сүреен жакши бијеледи; чемет оорулу Давидов буттарын полло јылдырып, тозынга, ышка, аракының ла ышту колбасаның жыдина јёткүрип, база бијеледи.

Бијелеп, кожондоц, кыйгырыжып та турза, јыргап тургандарын бирүзи де ундубайт, бирүзи бирүзининг алдында эпчил ле арыбас болгоннынг экзаменин тудуп тургандый.

— Мындый ўй кижини сүүрge јараар ба?—деп бир кижиден эмезе база бир кижиден Ситанов сурап турарда, оны эмди ле ыйлай берер деп көрөриң.

Ларионыч сүүрү ийиндерин көдүрип, ого айдат:

— Кижидий ле кижи өмтири, сее не керек?

Ўй кижи ле Жихарев билдирибес аразынаң јүргилей берет. Жихарев эки-үч күннинг бажында мастерскойго јанып келер, мылчага барып келөле, бойынын толыгына кирип, унчукпай, иштенип отураг.

— Јүре бергиледи бе?—деп Ситанов бойынаң бойы сурап, көгөлтириմ-боро көстөриле мастерскойды кувукчыл көрүп турды. Онын чырайы јараши эмес, каный да карыган кижининг јүзиндей де болзо, көстөри јарт, керсү.

Менанг калыг тетрадымда бичиген стихтер бар учун Ситанов меге нак болгон. Ол кудай бар деп бүтпейтен, же мастерскойдо Ларионычтан өскө улустан кудайды сүүп турганы бар деп бүдерге күч: куучындашкылаганда, кудайды электежип, айылдын ээзи ўй кижиге каткырышкан чылап, каткырыжып туратандар. Ондый да болзо, эртен-әнгир ажанарга отургылзганда крестенгилеп, уйуктаарга јатканда бажыргылап, байрам сайын церквеге баргылайт.

Ситанов онойып этпейтөн, онын учун оны кудайга бүтпей јат дежетен.

— Кудай јок!—дайтөн.

— Ончо неме кайдан келген?

— Билбезим..

— Кудай канайып јок болотон?—деп сураарымда, ол айдып берген:

— Билеринг бе? Кудай дегени—Бийик!

Онойып айдала, колын бийик көдүрип, онын кийининде полдон аршин кире јерге түжүреле, айтты:

— Кижи—јабыс! Чын ба? Сен билерин: „кижи кудайга кеберлеш, ого јүзүндеш деп јайлган“ деп айдылган. Гоголев дезе кемге түней?

Онойып айтканда, мен кемзине бередим: кирлү, әзирик Гоголев апшыяк бойынынг јаанай да бергенин бодонбой, Онатынг килинчегин эдет; мен Ермохин деп вятский солдатты, јаанамнын сыйынын эске алынадым,—олор кудайга незиле түней?

— Улус—чочкодор, онызы јарт,—деп Ситанов айдала, ол
ло тарыйын мени токунадып айдат:

— Алдырбас, Максимыч, јакшы да улус бар, бар!
Оныла отурага јакшы, энчү болгон. Кандый бир неме-
ни билбегенде, ол јартын айдатав:

— Билбезим, онын керегивде сананбадым!—дейтен.

Оны база кайкап угадым: мен ого туштагалагымда ончо
немени билер, не ле неменинг керегинде куучындажып ту-
рар улусты көп көргөм.

Онын тетрадында кижиининг сагыжына јарагадый стихтер-
ле коштой, јаман, уйатту кылыштар керегинде бичиген стих-
тер турганын көрөрбө, меге кайкамчылу болгон. Мен Пуш-
кин керегинде айткамда, ол тетрадына көчүрип бичип кой-
гон „Гаврилиаданы“ меге көргүзeten...

— Пушкин—ол не? Тегин ле кокурчи кижи, Бенедик-
товты⁷⁰ алзан, оны угар күүнин келер!

Көзин јумуп алала, араай айдып отурат:

— Јакшынак ўй кижиининг
Кайкамчылу тёжин көрзөнг...

Анчадала ўч строчканы кычырганда, көкүп сүүнетен:

— Шонгкордыг да көстөри
Бу изү јабуны өдүп,
Жүргөн көрүп болбоят...

— Билдинг бе?

Ол неге сүүвип турганын билбей турым дөп айдарга, ме-
те сүреең эп јок болгон.

XIV

Mенинг мастерскойдогы ижим күч әмес болгон:
эртен тура, улус тургалакта мен устарга самовар
кайнадып беретем, олор чай ичиp отурганча, бис
Павелле әкү мастерскойдиг ичин јуувадып, будукла алыш-
тырарга јымыртканын сарызын айрыттаныс, онын кийинин-
де мен лавкага баратам. Энгирде мени будук белетедип, устардыг ижин „көрүп ўрензин“ деп айдышатан. Озо баштап
мен јилбиркеп „көрүп ўрензин“ тургам, је оок иштерди бү-
дүрип турган ус улус бойлорынын ижин сүүбей, кунугып
турганын мен јаан удабай билип алдым.

Эңирде менде әдер иш јок болгон, мен улуска пароход-тогы јүрүм керегинде, бичиктен қычырганымды куучында туратам, мастерскойның ичинде бичик қычыратас ла куучын айдатан кижи боло бергенимди бойым да билбей калдым.

Бу улус ончозы менен ас билип, менен ас көргөнин мен жаан удабай ла билип алдым; олордың кажызы ла јаштанғ ала бу керекке отурып, онон ло бери отурып калган. Мастерскойдо отурган улустаң јаңыс ла Жихарев Москвада болгон, Москва керегинде ол кишининг сагыжына кийдире айдатан:

— Москва көстинг јажына бүтпей жат, ондо аյыктанып јүрер керек!

Арткандары Шуяда ла Владимирде ле болгон; Казань керегинде куучындашкавда менен сурагылайтап:

— Ондо орус улус көп пö? Церквелер бар ба?

Пермь Сибирьде деп бодойтондор, Сибирь Уралдың ары јаңында деп олор бүтпейтеп:

— Уральский сурактарды ла осетр деп балыктарды онон, Каспийский талайдан әкелет пе? Айдарда, Урал талайда туруп жат!

Англия—талай-тенистинг ары јаңында, Бонапарт дезе калужский дворян укту деп айышканда, мени әлектеп туры деп бодойтом. Бойымның көргөнимди куучындағамда, олор бүтпей де туратан, олор коркушту чёрчёктөр лө бир де аайы-бажы јок учуралдар керегинде угарга сүүйтепдер; бойымның таап санаана, куучындағанымды јаавай да берген улус чын деп бодойтон; мен куучынды кожып-кожып айткамда ла бойым таап санаанып айткамда улус мени тыңдап угуп жат деп, мен якшы билгем. Чын немени олор ки-чееп укпайтап, олордың ёйиндеги јадын-јүрүмди көрөр күйнderи келбей, келер ѡйдöги якшы јүрүмди билерге ки-чеептепдер.

Јердин ўстиндеги јүрүмнин ле бичиктеги јүрүмнин баш-казын јарт билип турғанымды мен бойым да алан кайкайтам; менинг алдымда отурған улустый улус книгада јок: Смурый да јок, кочегар Яков то, качкын Васильев Александр да, Жихарев те, прачка Наталья да јок...

Давидовтың кайырчагында Галицкийдин јыртылып калған куучындары, Булгариннинг „Иван Выжигин“ деп книгазы ла Брамбеус баронның⁷¹ книгазы жатты; ол книгаларды

мен олорго кычырып береримде, ончозына јарады, Ларионыч дезе айтты:

— Книга кычырганда кериш, табыш јок болот—онызы јакшы!

Мен книга таап алала, күнүг ле эңирде кычырып турар болым. Мындый эңирлер јакшы болгон; мастерскойдың ичинде табыш јок, столдың үстиндеги шил шарлардың оды столды әбіреде отурган сөмтер башту ла тас башту улусты јарыдып турат; отурган улустың чырайлары эңчұамыр болды, книгавың авторын, ол эмезе книганың геройын мактагылап, каа-јаа унчугыжып ийет. Улус алдындағыдай әмес, аյыкыл да, јобош то болды; бу часта мен де олорды сүўп туратам, олор до меге килемкей болотон; менин бойыма да јакшы, эвчү болотон.

— Книга кычырганыста бистин мастерскойдо, катай көзнөктөрди кодорып ийеле, көзнөкти ачып ийгендий јакшы болот,—деп бир катап Ситанов айтты.

Книгаларды таап аларга күч болгон; библиотекага бичидип аларга сагышка кирбекен, је ондай да болзо, мен, тиленчи чилеп, суранып, бичиктерди кайдан-кайдан таап алатам. Бир катап пожарный команданың начальниги меге Лермонтовтың книгазын берген, бу книганың поэзиязын ла ол улуска канайда камаанын јетирип турганын мен бу ла тушта билгем.

„Демонны“ баштапкы строкаларын кычырарымда, Ситанов јурап отурган кисточказын столго салып койоло, эки колын тизелерининг ортозыва қыстап алала, бойы күлümзиревип, отурган отургужына јайканға берерде, отургужы чыкырай бергени менинг сагыжымнан әмдиге јетирип чыкпайт.

— Табыштанбагар, қарындаштар,—деп Ларионыч айдала, менинг јаныма базып келген.

Поэманин кычырарымда јүрексигениме ўним ўзүліп, көзимнинг јажы айланыжып, строкалар көрүнбей турган. Мастерскойдо отурган улус араайынан кыймыктажып, бир де табыштанбай, менинг јаныма келип турганына мен оног до тынг јүрексип турғам. Баштапкы болүгін кычырып ийеримде, ончозы столды әбіреде турғылап, бойы бойлорына ѡюленижип, күлümзиревип, кабактарын јуурғылап турғылаган.

— Кычыр, кычыр,—деп менинг бажымды книга jaар бөкөйтип, Жихарев айтты. Мен кычырып божоорымда, ол книгавы бойына алып алала, онын кадарын көрүп, колтығына сугуп ийеле, айтты:

— Мыны база бир катап кычырар керек! Эртен база кычырарынг. Бичикти мен сугуп саладым.

Лермонтовтың кінігазын бойының столының кайырчагына сугуп ийеле, отурып иштей берди. Мастерскойдың ичинде тым болды, улус араай басқылаш, бойлорының столдоры жаар барғылады; Ситанов көзінектінгі жаңына базып бара-ла, мангайын шилге тұртұрип туруп калды, Жихарев дезе кисточказын база ла столго салып койоло, кату айтты:

— Бу—жүрүмнің бойы, кудайдың күлдәрі... чың!

Ийиндерин көдүрип, бажын тартынып алала, оноң ары куучындағы:

— Демонды мен јурап та саларым: эди кап-кара, түктү, канаттары от-кызыл—сурік деп будукла будулар, жүзи, ко-лычактары ла будычактары—көгөлтиirim-ак, айдын түндеги кар ошкош.

Әғирде ажаварга жетирие отурғужында амыр отурып бол-бой, сабарларыла ойнап, демон керегинде, үй улус ла Ева керегинде, рай керегинде ле агару улус канайда килинчек эткени керегиnde вени де куучындағы отурды.

— Бу бичикте айдылғаны ончозы чың!— деп туратан.— Агару улус килинчектүү үй улусла килинчек эдип турганда, демонның ак санаалу кижиле килинчек эдери јарт...

Оның әрмегин унчукпай угуп отурғылады; ончозының, мен чилеп ок, әрмектенер күүндери јок болгон ошкош. Час жаар көргүлеп, күүн-күч јок иштенгилеп отурғандар, тогус час согуп ийерде дезе, ончозы иштерин токтодып салды.

Ситанов ла Жихарев тышкары чыгарда, мен олорло ко-жо чыктым. Оndo жылдыстар жаар көрүп, Ситанов айтты:

—Күнүкчүл жылдыстардың ортозында
Кöчүп бараткан каравандар⁷²...

Мыңдый сөстөрди сананып таппазын!

— Менинг сагыжыма кандый да сөстөри кирбейт—деп соокко калтырап, Жихарев айтты:—Бир де неме сагыжыма кирбей, же бойын дезе көрүп ле турган ошкожым! Көрмөсти кижи килеп турганда, онызы кайкамчылу ине? Мен оны килеп турым.

— Мен база килеп турым,—деп Ситанов јөпсинди.

— Кижи деген неме коркушту!—деп Жихарев кыйғы-рып ийди.

Сенекке кирип келеристе, ол мени жакарды:

— Сен, Максимыч, лавкадагы улусқа бу книга керегинде айтпа, ол байла, жажытту бичак болор!

Абыс менинг килинчегимди угарда мындык книгалар керегинде сураган эмтири деп, мен сүүне бердим.

Кандык бир керек боло берген улус ончозы оны шүүп, сананып отурган чылап, табыш јок ажангылап отурды. Ажанып алала, уйуктаарга жаткылай берерде, Жихарев книганы чыгарып, айтты:

— Ме, бу мыны база катап кычырзан! Араай, менгдей...

Бир кезек улус унчукпай тёжөктөринен туруп, столды эбиреде байдастанып отурып алды.

Мен кычырып божоорымда, Жихарев сабарларыла столго токулдадып, база такып айтты:

— Бу—јүрүм дезе јүрүм! Э-э, демов, демон... Көрзөң кандык а?

Ситанов менинг ийинимди ажыра көрүп, книгадан нени де кычырып турды.

— Бойымынг тетрадымда бичип аларым... —деди.

Жихарев туруп, книганы бойыншылык столы даар апарадала, токтоп туруп, комудап куучындады:

— Көс јок күчүктер чилеп, јүрүп јадыс, не неге керек түзин—билбезис, кудайга да, көрмөскө дö бис керек јок! Бис кудайдың кулдары деп айдарга јараар ба? Иов—кул, оныла да кудай әрмектешкен! Моисейле база әрмектешкен! Моисейге ол керек дезе ат та берген: Мой сей,—кудайдың кижиши дегени. Бис—кемнин?..

— Трактирге баарың ба?—деп книганы салып койоло, тонын кийип, Ситановтон суралы.

— Јок, көркүйиме баарым,—деп Ситанов араай айтты.

Олор јүргилей берерде, мен эжиктинг јанына јерге Одинцов Павелле коштой јадып алдым.

Ол узак анданып, уйуктаап болбой јадала, араай ыйлады.

— Сен кайттың?

— Мен олорды ончозын килеп турым, олорло коко төртивчи јыл јадырым, ончозын билерим...—деди.

Бу улусты мен база килеп јүрдим; бис узак уйуктабай, ол улус керегинде шымыранып әрмектежип жаттыс, олордың кажызында ла бистин јаш јүректерибисти корододып турган јакши күүн бар.

Одинцов Павелле мен сүреен вак јүргем; учы-учында

ол јаан ус кижи болды, је узак та болбой, ол аракыга сүреең кирген, оның кийининде мен оны Москвада Хитров деп рынокто өдүк јок јүргенин көргөм, бу јуукта дезе ол тиф оорула оорыйла јада калгая деп уккам. Менинг ле билгенинин бері канча кире јакшы- јакшы улус өлгөнин сананарага да күч! Ончо улус карып өлөри жарт; је бистинг Рұсъяты чылап, түрген карып, эш керги јок јүрүп, өлүп калатаны кайда да јок...

Ол тушта Павел боп-болчок башту, менен бирәки јаш јаан уулчак болгон; бойы шулмус, ак санаату, керсү де, ус та болгон: күчкаштарды, ийттерди ле кискелерди сүреең жараш јурайтая, мастерскойдын устарын јун түктү әдип сүреең әптү јурап туратан: Ситановты—сынар будында турган суу күш әдип, Жахаревти—бажында јуны јок, жалаазы ўзүлип калгая вötük әдип, оору Давидовты—коркушту чыйкылдууш күш ошкош әдип јурайтана. Ончозынан каткымчылу әдип, карыган Гоголевти јурайтана, оны јарганат ошкош јаан кулакту, каткымчылу түмчукту, кичинек буттарының қажызында ла алты тырмакту әдип јурайтана. Тегерик кара чырайында көстөривин ағы тың билдирип, кичинек караларын сүйман әделе, көзине тал туура тургузып јураганда, оның чырайы, ти्रү неме ошкош көрүнетен.

Павел јуруктарын мастерскойдогы улуска көргүскенде, олор чугулдабайтана, Гоголевтиң јуругын көрғөндөри айдыжатан:

— Сен ояя јартып койзонг јакшы болор әди, апшыяк көрзө, сени өлтүре согор!

Кирлү кийимдү, аракызак Гоголев чугулчы, кыйгас кижи болгон, мастерскойдогы улус керегинде јаантайын приказчикке коптонып туратан, лавканың ээзи ўй кижи приказчикке бойының јеенин алып берерге санавып турган, оның учун приказчик бойын бастыра айылдын ла улустың ээзи деп бодойтон. Мастерскойдың улузы оны көрбөйтөн, је оног коркүп туратан, оның учун Гоголевтен де коркыйтан.

Гоголевке бир де минут амыр бербес деген чилеп, Павел оны јаантайын кыйгастандырып јүретен. Мен ого күчим жеткенче база болужатам, мастерскойдың улузы бисти көкүдип, каткырыжып та турза, је токтодып айдыжатан:

— Эй, балдар, токтогөр! Кузька-коғыс слерди чыгара сүреп!

Кузы́ка-коны́с деп приказчики мастерскойның улусы
чололоп адаган.

Улус бисти коркуудып та турза, бис бир де коркубайтансы: ээзиреле, уйукташ калган Гоголевтиң іүзин будуя туратаны; бир катап ол ээзиреле, уйукташ каларда, бис онны тумчугын алтын сұртұмелле сұртұп койорыста, ол чодыр тумчугынан ўч конокко чыгара жунуп болбой жүрген. Апшыңакты чугулдандырып ла ийгенисте, менинг сагыжыма пароход Вяткадан келген кичинек солдат кирип, сагыжым карануйлайтан. Гоголев жаанай да берген болзо, је күчтү болгон, бисти ајарыбас жанынан тудуп алала, сабап салатан; бисти бойы ок сабайла, барып, айылдың ээзи ўй кижиге коптонып туратан.

Ол база күнүң сайын каланы жүретен, оның учун качан да болзо, биске чугулданбайтан, је бисти коркуудып ийерге, семис колдорыла столды жудурукташ, кыйгырып айдатан:

— Слер база ла баштактанып турыгар ба, көрмөстөр? Ол —карыган кижи, оны жаман көрбөс керек! Оның чөчөйине аракының ордина керосинди кем урган?

— Оны бис урганыс...

— Эә, кудай дезен база, бойлоры айдып берди! Шиле-мирлерди слерди... Карыган улусты жаман көрбөгөр! — деп мастерскойның ээзи ўй кижи жакаратан.

Бисти чыгара сүрүп ийеле, әнгирде приказчикке коптон-гондо, онызы меге чугулдаш айдатан:

— Сен бичиктер кычырып јадын, керек дезе, кудайдын салымы да керегинде кычырадын,—бойын кандай шоқ эдип турын! Көр, уул!

Мастерскойның ээзи ѡскүс кижи болгон; тату аракыдан жичип алала, көзіңкітін жанына отурып кожондогондо, жичим ачыттан.

— Комудалымды айткамда,
Бир де кижи килебейт.
Ачу-коронымды билгилебей,
Кем де меге ачынбайт.

Бойы юксөп, калтыраак ўниле,—Ю-у-у... деп чёйин стурат.

Ол бир катап сүттү горшок тудунып алала баратканын көрғөм: тепкиштен түжүре базып келеле, буттары тайкыла берерде, колындағы горшокты салбай, бир баскыштан база

за бирүзине јылбырап бараткан. Сүт чайбалып, әдегиңе төгүлерде, ол горшокко чугулданып, кыйғырган:

— Сен кайтың, шилемир? Кайда барадын?

Семис өмес те болзо, іе карый бергенине ўлтүреп калған әмеген, јоон кискедай болгон: чычкан тудуп болбой, андан жүрерге күчсініп, алдында аңдан жүргенин өске алынып, ыныранып жатқандай болгон.

Ситанов кабагын јемире көрүп, нени де сананып турала, айтты:

— Жаан јурт, јакшынак мастерской болгон, мыны керсү кижи башкарған, әмди дезе ончозы ўрелип, ончозы Кузьканың колына кирип барат! Иштегенис, иштегенис; ончозы туура кижиге болды! Бу мыны санаар болzon, бажында не де ўзүле бергендий боло берет—бир де иш әдер күүнүн келбейт, ончозына түкүрип береле, тасқактын ўстине чыгып, тенери jaар көрүп жадар керек...

Одинцов Павел Ситановтын санаазын база билип алган, жаан кижи чилеп, папиросты тартып, кудай керегинде, аракы ичери ле ўй улус керегинде куучында отуратан, кезик улус иштеп жат, кезиги оның бир де учурын билбей, әдип салган немени оодып жат, оноң кандай да ис артпайт дайтейн.

Бу тушта оның чырайы, жаан кижиңин чырайы чылап, јуурыла беретен, јерге јайып салган төжөккө отурып, эки тизезин кучактанып алала, тасқактын карлу јабузын, чанкыр тенеривин јылдыстарын көзнөктөн көрүп отуратан.

Устар түш јеринде ыныраныжып, әрмектерди жарт айып болбой, улаарып жаткылайт, палатта дезе, калганчы тынын чыгара јөдүлдеп, Давидов жадат. Толыкта „кудайдын кулдары“ Капендюхин, Сорокин ле Першин аракыга ла уйкуга соктырып, коштой жаткылайт; стенелерден јүстери, колдоры ла буттары юк кудайдын сүрлери көргүлөп отурат. Олифаның, јыдып калган јымыртканың ла полдың жарыгына тыгылып калган балкаштын јыдана тумалава бергедий.

— Бу улуска мен тың ачынып жүредим!—деп Павел шымыранат.—Э, кудай!

Бу улуска мен де ачынып жүредим. Ончо устар јакшы улус, жүрүм дезе коомой, олорго турбас, ёйиненг ёткүре кунукчыл деп биске экилебиске билдиретен деп, мен алдында да айткам. Кышкы шуурғанду күндерде јердин ўс-

тиндеги не ле неме—туралар, агаштар—селен деп, кыймыктыш, шуулап, шандардын кунукчыл ўндери угулып турганда, мастерскойның ичи кунукчыл болуп, улустын ўстине корголынды уур неме базып турганды боло берет, ол тушта олор аракы ичетен јерге барып, ўй улусла, аракы чылап ок, соодонып туратан.

Мындый энгирлерде книга да кычырганда—неме болбайтон, ол тушта бис Павелле экү улусты ёскө сүме таап каткытатаныс: бойбыстын јүстерибиsti кёөлө, будукла сүртүп, күделиден сагал, чач әдип, бойбыстын таап бичип алган комедияларыбысты ойноп, улус кунукпазын деп, кара албанла каткыртып туратаныс. „Солдат Петр Великийди корулап алганы керегинде куучынды“ эске алынып, мен оны улус куучындажып турган әдип, јазап бичип алгам, Давидовтын паладына чыгып алала, шведтердин бажын кезип турган болуп ойногоныста, улус каткырыжып отуратан.

Китайдын Цинги-Ю-Тонге деп көрмөзи керегинде чörчöк олорго сүреен јарайтан; јакшы керек эдерге сананган ырызы јок көрмөсти, шашка ойногон, ўй де, эр де улусты, не ле немени, јакшы күүндү ўзүтти мен ойнайтом, керек дезе, көрмөс амырап отурган таш та болуп туратам.

Отурган улус каткырганда, олорды каткытарга каный женил деп, мен кайкайтам,—олордын ондый күүндери мени кунуктырып туратан.

— А, көрмөстөрди слерди! Шулмустарды слерди!—деп биске кыйгырыжатан.

Бу улусты канайда да каткыртып, сүүндирип турзабыс, олордын сагыштары кунукчыл болуп турганы меге там ла жарталып турган.

Жыргалду күндөр бисте качан да болбайт, је каткыны, жыргалды онтотийин, кара албанла эдер керек. Кандый да кижининг сүүнчилү сагыжы алдынан бойы бүткен әмес, је ол кунукчыл жүрүмге чыдабай, жыргай берет.

Орус жыргал көп сабазында учы-учында жеткерлү керек боло берет. Кижи, оны тантан бууларын ўзе согуп турган чылап, бијелеп турала, бойынын кунукканынан улам анзырап, ончо немеге чурап барала, ончозын жыртып, тиштеп, оодып турат. Мынайып кара албанла жыргатканы меге сырангай јарабай турды, айдарда, мен түрген санавып алган каткымчылу шүүлтемди куучындал, ойноп, улусты бойының акту сагыштарыла сүүндирер күүндү болгом! Мен күүниме, әмеш те болзо, једип турдым, мени мак-

тагылап, кайкаждып туратан, је ондый да болзо, менин санаамла болбой, олор ойто ло кунугып турғылады.

— Бу сен кандый кокурчы, кудай сени көрзин! — деп калыган Ларионыч күләмзиренип айтты.

— Сүреен каткымчылу! Сен, Максимыч, циркке ол әмезе театрға бар, сеге ондо ойноорго сүрекей жараар! — деп Жихарев Ларионычка коштонип айтты.

Мастерскойдо болгон улустан чёртек болуп жүретен күндерде ле жылгайакта Капендюхин ле Ситанов әкү ле театрға жүргилейтен; бу килинчектерин Иордан қүнде крешенский сууалғышка барып жүнгилазын деп, жаңа улус көкүр јогынан айдыжатан.

— Бу керекти таштап, барып актёр болорго үрс! — деп Ситанов мени ончозынан тың сүмелейтен.

„Яковлев актёрдьың жүрүми“⁷³ керегинде жүрексип, ачымчылу эдип куучындайтан.

— Көрәң, кандый болордон маат јок!

Королева Мария Стюарт керегинде куучындаарга сүйтеп, оны „кулугур“ деп адап туратан, анчадала „Испанский дворянинди“⁷⁴ куучындаарга сүйтеп.

— Дон Сезар де-Базан сүреен ак-чек кижи болгон, Максимыч! Кайкамчылу!

Оның бойында да „Испанский дворянинге“ түней не де бар болгон: бир катап каланчаның жаңында ўч пожарник соодонып, бир кижини соккылап турган; эбиреде турган тортонгө жуук улус олорды көрүп, мактагылап турган. Ситанов согужып турган улуска чурап барада, узун колдорыла пожарныйларды соккылап, соктырткан кижини улус јаар апарала, — жажыраар! — деп кыйгырып ийген.

Бойы дезе ўч пожарниктин ортозында жаңысан артып калган; пожарныйга јетирө өң ло алтам болгон, олор пожарныйдағ улус кычырып алған болзо, Ситановты токпоктоп салар эди, је олор дезе корколо, чеден јаар жүгүриже бергени Ситановтың ырызы болды.

— Ийттер! — деп Ситанов олордьың кийининең кыйгырган.

Воскресен күндерде жаш уулдар Петропавловский сёйтёрдин ары жаңына барып, ётк тартып турган улусла база городты јакалай жаткан эр улусла жудуруктажып согужарга барадан. Обозтың уулдары городтон келгендерине удура ады-чуузы чыккан мордвин уулды тургузатан, ол уул кичиек башту, жажы төгүлип турар оору көстү, байик сыйнду

уул болған. Кирлү чамчазының јениле көзин арлап, бойынг уулдарының алдына туруп, буттарын талтайта турғузып алала, акту санаазыла қычыратан:

— Је, чыксагар, турага соок!

Оныла согужарга бистин уулдардан Капендюхин чыгатан, је мордвин оны токпоктоң салатан. Је бастыра бойы кан болуп калган казак, тыныжы бадышпай, айдатан:

— Тирү де артпазам, је мордвага чыдаарым!

Арт-учында оның јүрүмінде эн учурлу неме согуш болды, ол керек дезе, аракы да ичпей барды, уйуктаар алдында бастыра эдин карла јыжып алар, көп эт јип турар, колдоры күчтүй болзын деп, эки пуд гирияны катап-катап көдүрүп туратан. Је онайдо эткенинег арга болбоды. Ол тұшта Капендюхин меелейлерине корголжын сугуп, жаба көктойлө, Ситановко мактанды:

— Эмди мордва божоор!

Ситанов ого ажындыра ла айтты:

— Онызын ташта, оноң башка мен сени согужар алдында айдып берерим!

Капендюхин ого бүтпеди, је согужарга келгилеерде, Ситанов мордвинге айтты:

— Кедери тур, Василий Иванович, Капендюхинле озо баштап мен тудужайын!

— Мен сенле согушпазым, кеде! — деп казактың чырайы күгарып айтты.

— Согужарың, кайда да барбазын! — деп Ситанов оның көзине чике көрүп, удура басты.

Капендюхин јаңыс јерге тепсенип турала, меелейин сууруп, койывына, сугуп глала, согужатан јерден туура басты.

Бистин де, бистин ёштүлерибистин де улусы алан кайнады, кандый да кижи чугулданып, Ситановко айтты:

— Јок, карындаш, айылдагы очти мында алыжарга жарас!

Ситановко ончо улус чугулдап, оны айткылаарда, ол узак уичукпай турала, айтты:

— Мен кижишиң өлүмнен айрып алғаным коомой бо?

Чугулдаш турған кижи картуз бөрүгин уштуп, айтты:

— Је ондый болзо, сеге баш болзын!

— Је сен, апшыйак, әрмек өтпел!

— Незин айдатан? Согужарга Капендюхиндиң кижи чыкпас, керек болбозо, кандый да кижи чугулданар, онызы

биске жарт. Меелейлерин дезе, согужар алдында бис көрүп турарыс.

— Онызы слерде туры!

Чугулданган кижи туура жүре берерде, бистинг улус Ситановко арбанышты:

— Улустын ортозына ве кирижап турынг? Казак онын токпогын јетирер эди, эмди дезе бис соктырткан болорыс...

Ситановтон айрылбай, узак арбанышты.

— Ээ, шилемирлерди слерди...—деп Ситанов, ўшкүрип ийеле, айтты.

Ажындыра бир де өрмек айтпай, мордвинди јудуруктажарга кычырды, онызы јудуруктарыла сүүнчилү јанып,—је күрежек, јылынарыс...—деп јылбындац турды.

Ортозында турган улус колдорынан тудуныжып, кайра болордо, кенг ак јер артып калды.

Јудуруктажарга турган уулдар бирүзи бирүзин кезе көргүлеп, он колдорын ичкери сувуп, сол колдорын тёжи-не јаба тудуп турғылады. Ситановтын колы мордвиннин колынаң узун деп, билер улус тургуза ла билгилеп ийди. Бир де табыш јок болды, буттарынын алдындаты кар ла кызыраганы угулды. Кем де көрүп чыдац болбой, ачурканып айтты:

— Капшай баштагылайтан болзо кайдат...

Ситанов онг колыла талайып ийди, мордвин оног жалтана, сол колын ёрё көдүрерде, Ситановтын јудуругы онын буурына тииди, мордвин онтоп ийеле, туура базып айтты:

— Јигит те болzon, тенек эмес эмтиир!

Олор бирүзин бирүзине тап эдип, талайып, бирүзи бирүзин тёжине јудуруктарыла түрткителеп турды; бир канча минуттын бажында бистинг де улус, олор до кыйгырыжып турдылар:

— Күjүрен ле, јурукчы! Оны јакшы ла жура!

Мордвин Ситановтон күчтү де болгон болзо, је оног боду болгон, ол бир катап соккончо, Ситанов оны эки-үч катап согуп ийет. Мордвиннин соктырткан јери тын сыстабай турган ошкош, ол јудурук тийген ле сайын ўшкүрип, күлүмзиренип турала, кенетийин Ситановтын колтыгына алдынан ёрё согордо, онызынын колы ийининен чыга берди.

— Айрыгар—кажды да јенбеди!—деп бир канча улус кыйгырыжып ийеле, олорды айрыгылац ийди.

Мордвин килеп айтты:

— Күчтү эмес те болзо, эпчил эмтиир! Согужарга кор-

кушту јакшы кижи болотон эмтир, бу турган улустын көзинче айдадым.

Жаш уулчактар оңчозы тудушкылай берди, мен дезе Ситановты сыймучы-фельдшерге апардым; Ситановко мен алдындағызынан тың карузыры болдым.

Ол бойы сүреен ак санаалу, керектинг чикезине баар кижи болгон, әш немеден жалтанбас Капендюхин дезе оны электеп айдатан:

— Э—ә, Женя, мактавып јүрединг! Бойыннын јыду сағынды, байрам алдындағы самовар чылап, јылтырадып алала, мактавып јүрединг! Сенинг сагышын дезе, сары јестий, сенле јўрерге де кунукчыл...

Ситанов бир де әрмек айтпай, амыр отурып иштешетен, өл әмезе Лермонтовтын стихтерин бойынын тетрадына бичип отуратан, бош ёй лө болор болзо, ол јаантайын бичип отурар.

— Слерде акча бар ине, слер книгины садып алзагар!— деп мен айдатам.

— Бойымнын колымла бичип алзам—торт болор!—дейтен.

Бир страницага толтыра јараштыра бичип алала, чернила-зы кургагавча араай қычырып отуратан:

— Ўргүлжиге јаражы јок,⁷⁵
Эл-јонында ырызын јок,
Телкем бүткен јерди сеп
Ачынбай, күйүнбей көрөнг...

— Онызы чын! Чын немени сүреен билетен кижи эмтири!—деп, көзин јумуп алала, айдатан.

Ситанов ло Капендюхиннин јүрүмдерин мен алан кайкайтам, казак аракы ичиp алганда, нöкөриле согужарга туратан, Ситанов дезе оны узак токтодып, сурайтан:

— Кеде! Беришпе...

Онын кийининде эзирик кижини айы-бажы јок сого бергенде, бир де согушка киришпес устар көрүп чыдап болбой, бу согушка кирижип, олорды айрып ииетен.

— Евгенийди токтотпозон—ölтүрип койор, бойына да ачынбас,—дежетен.

Капендюхин эрүл де болғандо, Ситановты јаантайын шоодып, онын стихтерди сүүп, бичип турганына карандыра күйүнип, оны әлектейтен.

Казактын әлкетегенин Ситанов керекке де албай, унчук-

пай угуп јүретен, кезикте дезе оныла кожо каткырыжатән.

Уйуктаарга да коштой јадып, түнде ненинг де керегинде узак шыбыштажып јадатан.

Мындың куучын меге де амыр бербайтен, кылыш-жандары сыранай башка улус мындың узак не керегинде әрмектежип жат деп билер күүним келетен. Олорго јуук базы келгемде,—Сеге не керек?—деп казак арбанатан.

Ситанов дезе, мени көрбөй турғандый уччукпай јадатан.

Је бир катап олор мени бойлорына қычырып алды, казак менен сурады:

— Максимыч, сен бай болгон болzon, нени эдер эдин?

— Книгалар садып алар эдим.

— База нени?

— Билбей турым.

— Эх,—дейле, Капендохин ачурканып, менен туура көрди, Ситанов дезе меге арай айтты:

— Көрзөң—бир де кижи билбес, јааны да, јажы да билбес! Јөөжө—ол эш кереги јок неме! Кандый да керекке кишининг күүни бар болор керек...

— Слер не керегинде әрмектежип јадыгар?—деп сурадым.

— Уйкубыс келбайт, онын учун әрмектежедибис,—деп казак айтты.

Олордый куучынын тыңдалалада, түште улус нени әрмектежип отурат дезем, олор онын ок керегинде куучындашып турган эмтири: кудай, ырыс, чындык керегинде, ўй улустың сүмези ле тенеги керегинде, бай улустың ачабы ла бастыра јүрүм бир де аайы јок керегинде куучындашатан эмтири.

Бу куучынды угарга мен сүреен сүйтөм, ончо улустың әрмеги түйгөй: јадын-коомой, јакшы јадар керек!—дежетен. Іе ондый да болзо, мастерскойның ичиндеги улустың јадыны бир де кубулбай турганын мен көрүп тургам. Бу куучынды угуп јүргемде менинг алдындағы јүрүм жарт билдирип келетен, онон ары кандый да күнүкчүл, ээн, карачкы јерде, сууга түшкен чоп чылап, бу јүрүмнинг бир де аайы јок деп турган улус бойлоры аайы-бажы јок баскылап јүрет деп билдириет.

Узак куучындашып отурғылаганда кезик улусты әлкетеп, мактана жылып, айдыннылап отурала, бир болор-болбос неме керегинде бойы бойлорын ёйрөткүлөп туратан. Олгөн кийининде не болорын билерге туратандар, мастерской-

дын әжигинин жаңында дезе жайынтылу көнөк турған жерде полдын бир плахазының учи чирип калған, ол чыкту, жыду тежиктег соок киргенде улустын буттары тоңып турат; бис Павелле экү ол тежикти ёлёнлө, эски-саскы бөстөрлө бйктөп салатаныс. Ол плахана селип салар керек деп эрмектежетен, оноң дезе шуурганду күнде соккон соокко улус јоткүргилеп, ооруп туратан. Форточкиның эмирилип турар талазы чыкыраганда, оны жаман айдышып арбашылайтаян, мен оны саруула сүрткүштеп койорымда, Жи-харев тыңдап угала, айтты:

— Форточка табыштанбаста кунукчыл боло берди!

Мылчадан келгилейле, кирлү, тозывду төжөктөрине жадып алатаандар—кирден де, жаман јыттан да јескинбайтейдер. Жакшы жадынга аршамык әдип турған оок-тобыр немелерди бойлоры да јок эткедий болгон, је бирүзи де керек-сивайтей.

— Улуска кудай да килебайт, улус бирүзи бирүзине де килебайт...—дежетен.

Бис Павелле экү ёлүп бараткан Давидовты јунуп, оның кири-киртинг, быйт-курттын ёлтүрип береристе, бисти әлек-тежип, бойлорының чамчаларын суурып, мынаң база беди-рекер деп, мылчада иштеп турған улус деп, биске күн көр-гүспейтеген, бис жаман, уйатту керек эткен чилеп, бисти кийнагылайган.

Көлөдө байрамнаң ала Узун орозого жетире Давидов өт-күн јөдүлдеп, канла какырып, палатта жаткан.

— Озы больницага апарып салар керек!—деп күнүн са-йын айдыжатан.

Апарарга турарда, оның паспортын солысыр күни ѡдүн калған болгон, оның кийининде ол әмеш жакшы боло бе-рерде:

— Же, түнгейле удабас ёлёр!—дешти.

— Мен удабазым!—деп ол бойы да айдатан.

Ол кокурчы кижи болгон, мастерскойның улузы кунук-пазын деп, кокурлап, каткырып туратан,—бойының кат-как јүзин төмөн әделе, шынкылдууш ўнине айдатан:

— Эй, улус, палатта жаткан кижиниң ўнин угар...

Болор-болбос кувукчыл немени келиштире айдып жада-таян:

— Мен палатта жадырым,
Эрте уйгуналадым,

Түнде де, түштө де
Тараканга јидиредим...

— Бир де кунукпайт! — деп улус кайкаждатан.

Бис Павелле оның паладына чыгып барғаныста ол албаданып кокурлап айдатан:

— Неле күндүлэйин, кару айылчыларым? Жаны ёлтүрген коныс јиир күүнеер бар ба?

Узак ёлүп болбой жатканына кородоп, бойның аксаазыла айдатан:

— Сырангай ёлүп болбой јадым, коркушту күч болды.

Ол ёлүмнен коркубай турганы Павелге коркушту болды, ол мени түнде ойгозоло, шымыранып айдатан:

— Максимиш, уксан — ёлүп калды ошкош... Түнде ёло берзе, бис оның алдында јадарыс па, э, кудай! Мен ёлгөн улустан коркуп јадым...

Ол әмезе айдатан:

— Је ол не јүрген, нени көргөн? Жирме јаш жеткелек, өл дезе ёлүп јат...

Бир катап айдын түн болгон, ол мени ойгозоло, коркуганина эки көзин тазырайта көрүп, — Уксан да! — деди.

Палаттын ўстинде Давидов кыркырап, мендеп те болзо, јарт айтты:

— Бери берзен, берзе-ен...

Оның кийининде ўви такылыжа берди.

— юлүп јат, бу кудай бу туры, көрөринг де! — деп Павел токтодынып болбой турды.

Мен түжине ле чеденниң ичиндеги карды јалан жаар тарткам, арыганыма уйкум келип турды, је Павелдезе, јайнап сурады:

— Уйуктаба, Христостың учун уйуктаба!

Кенетийин тизеленип туруш аала, бар јок күчиле кыйырды:

— Турыгар, Давидов јада калды!

Кезик улус ойгонып, турғылап келеле, чугулданғылап турды.

Капендюхин палатка чыкты.

— Чындан та јада калган әмтири... Эмеш ле јылу... — деп, кайкап айтты.

Бир де табыш јок, тым боло берди.

Жихарев крестенип ийеле, одеялозына оронып айтты:

— Је, канайдар, тыны тенериге чыксын!

— Оны сенекке чыгарып салатан болзо...—деп кем де айтты.

Капендюхин палаттанг түжеле, көзнөктөң көрди.

— Танг атканча жаткайла, ол эзен де болордо, бир де ки-
жиге чаптык болбогон...—деди.

Павел бажын жастыктын алдына сугуп алала, ыйлаш
жатты.

Ситанов дезе ойговбоды.

XV

Jаландагы кар кайылып, тенеридеги соок булуттар шүлүү кар болуп ла жаш болуп жаап турды; күн тиерри көптөп, кей жылып, жас келеделе, кайда да кырдың ары жаңында жакынып калган, удабас го-
родко кирип келер деп билдиret. Оромдордын балкажды чайилип, суучактары агып турды. Арестантский площадьта боро кучкаштар сүүнчилүү секирижип жүрет. Улус та, кучкаштар чылап, токунабай барды. Жаскы табышла кожо эртен тураданг энирге жетирик кижинин жүргегин кунуктырып, шантын табыжы угулат,—шантынг ўни де, карыган кижинин комудалындый, ачымчылу угулат, шантын табыжы не ле неменин керегинде кунукчыл, соок айдып турғандый билдиret:

— Болгон, бу керек болгон...—деп айдып турғандый.

Менинг чыккан күнимде мастерскойнын улузы меге Алексей, кудайдың кижизи деп жараштыра журап койгон кичи-
нек икона сыйлас бергендер, Жихарев дезе мени сагыкы-
ма алынзын деп, узак куучын айткан;

— Сен кем?—деп сабарларыла столдо ойноп айтты: — сен он ўч жашту ѡскүс уулчак инен, менинг дезе жажым сенек торт катап жаан да болзо, сени мактап турым, не ле не-
меге сен тууразынанг турбай, чике туруп јэдиг, онын учун мактайым! Качан да болзо, онын тур, онызыjakши!

Ол кудайдын кулдары керегиаде, онын улустары кере-
гинде айткан, је олордын ортозындагы башказы незинде болгоны меге жарт эмес болды, ол бойы да билбей турды ошкош. Онын куучыны кунукчыл болды, отурган улус каткырыжып отургылады, мен колымда иконаны тудунган-
ча кемзинип, эдер немемди таптай турдым. Учы-учында

куучын айдып турган кижиғе Капендиюхин қыйғырды:

— Је болды, ол уулдың кулагы да көгөрө берді!

Оның кийининде мени ийиниме талтайла, база мактады:

— Оңчо улуска төрөөн болгоның база жакшы! Сени соғордон болгой, керектү де јerde адыларга ачынадыс.

Оңчозы мен жаар жалакай көргүлеп, мениң кемзинип турганым күлүмзиренгилеп стурдылар, база ла әмеш болзо, бойымды бу улуска керектү кижи деп бодогонымнан улам ыйлай берер эдим. Бу ла күвде әртен тұра приказчик мен жаар көргүзип Петр Васильевкө айткан:

— Коомой уулчак, бир де немеге жарабас! — деген.

Алдындағы оқ күндерде чилеп, мен әртен тұра лавкага барғам, тал түштін кийининде приказчик меге айтты:

— Айылга жаң, амбардың үстіндеги карды күрэйле, погребке тыкта..

Бүгүн мениң чыккан күним деп ол билбекен; оны бирде кижи билбес болор деп мен сананғам. Мастерскойдогы улус күндүлеп божогон соңында, мен амбардың үстіндеги карды тұжүрерге жүре бердім. Жүрексиген бойынча погребтиң оозын ачарға ундуп койғом; жерге тұжұп келеле, бойымның жастыра эткенимди билеле, тұрген-тұрген каза бердім. Кар чыкту болгон, казарға күч, уур болордо, мен күрегимди сындырып ийдим, ол ло өйдө каалгадан приказчик кирип келди; „катқының бажы қалак“ деген кеп сөс чын боло берди.

— Э-э, ондай ба! — деп приказчик меге жууктап келеле, катқырынып айтты. — Иштеп турган кижи мындан болотон жат! Көрмөс лө көрзин сени...

Күректін сабын алала меге талайарда, мен кайра бололо, чугулданып айттым:

— Мен слерге дворник болорго жалданбагам...

Ағажын мениң будыма мергедеп ийерде, мен дезе бир болчок карды алған ла бойынча согорымда, оның жүзине тииди; ол жүзин арчып, ары болордо, мен мастерскойго жүре бердім. Бир канча минуттың бажында үстіндеги қыптаң оның невестасы, жүзи кодырлу, жылбындууш қыс жүгүрип келди.

— Максимыч, сени ёрө келзин деген, — деди.

— Мен барбазым, — дедим.

— Ненин учун барбайтан? — деп Ларионыч, кайкап, араай сурады.

Не болговын ого куучында бердім; Ларионыч өз-

шаркап, кабагын јуурып, барадала, меге кимиренип айтты:

— Очёжинди сенин, көрзөн кандый...

Мастерскойдын улузы приказчикке арбазныжып, кимиренгилеп турды.

— Же, эмди сени чыгара сүрүп ийер! — деп Капендюхин меге айтты.

Мен онон коркубадым. Приказчикле экү жараптай турганыбыстан бери удай берди, — ол мени сырангайла көрбөс боло берген, менинде оны көрөр күүним јок болгон, ол мени ненин учув көрбий барганын мен билип болбайтом.

Ол оок акчаларды лавканың ичине полго таштап турат; мен лавканың ичин жалмагамда ол оок акчаларды таап, тактаның ўстиндеги аягашка салып койотом, ол аягашта тиленчи улуска беретен акча јадатан. Улам сайын акча таап турганымды сезип ийеле, приказчикке айттым:

— Слер акчаны меге тегин јерге таштап јадыгар!

— Мени ўретпе, мен нени эдип турганымды билерим! — деп јўзи кызарып, меге кыйгырып ийди.

Ол оқ тарыйын бойын түзедип айтты:

— Бойым ёвотийин таштап тургам јок ло. Олор бойлөры түжет ине...

Лавканың ичине мени книга кычырбас этти.

— Ондый керекке сенин сагыжын јетлес! Не, начётчик болорго турынг ба, азыранты? — деди.

Мени јирме акча алды деп бурулаарга ол бойының кылыгын таштабай турган, лавканы жалмап турала, јирме акча поздын жарыгына түже берзе, мени алган деп бодоорын мен билип тургам. Бу ойынды токтотсын деп мен ого база катап айттым, мен трактирден изў суу экеледеле, угун турзам, ол бистин айылдажыбыстың жакын жалдап алган приказчикине жакып турды:

— Сен оны псалтиль уурдаап алзын деп ўрет, бис уда-бас ўч абра псалтильер аларыс...

Куучын менин керегимде болуп турганын билип ийдим, — мен лавкага кирип келеримде, экилеzi кемзине берди, мени бурулаар шылтак бедирегилеп тургандарын мен мынан да ёскö куучындарынан билип јўргем.

Айылдажыбыстың приказчиги ондо баштапкы катап иштеп турган эмес; ол сүреен эпчил приказчик деп бодолып турган, је жаныс ла аракызак болгон; тын аракыдай бергенде оны ээзи чыгара сүрүп ийетен, ичпей барганда, бу катак бўдўмдў, сўмелў кўстў уулды ишке ойто алатаан. Көрёр

бөлзөнг, јобош әэзининг айбызына уккур, је јаантайын сагалы откүре күлүмзириенип ийер, ол эмезе нени-нени кокурлап ийетен, оның тиштери апагаш, бек те болзо, је онон, јыду оосту кижиден чилеп, кандый да јыт жытансып јүретен.

Ол мени бир катап сүреен кайкатты: бойы күлүмзириенип, каткырып, менинг жаңыма базып келеле, кепетийин менинг бөрүгимди түжүре согуп ийеле, чачымнан тудуп алды. Бис экү тутпактажа бердис, ол мени галлереядан лавканын ичине ийде салды, мени жыгылала, баалу иконаларды ўреп, сындырып ийзин деп бибтийин киоттордынг ўстине ийдип, жыгарга турды. Је оның күчи менийиненг ас бололо, мен ого жыктырбадым, база ла көрзөм, жаан сагалду кижи полго отурып алала, жара соктырган тумчугын арчып, ыйлап отурды.

Эртезинде эртен тұра әззелибис јүре берерде, бис әкү артып калдыс, ол тумчугының белиндеги тижики сыйман, меге айтты:

— Мен сени бойымның күўнимле соккон болор деп тұрын ба? Мен — тенек эмезим, сен меге чыдаарыңды мен билгем, мен аракызак, күч жок кижи инем. Менинг лавкамның әэзи айткан: оның жакшыла токпогын бер, бойының лавказының ичинде нени-нени оодып, чыгым жетирзин деген. Мен бойым сеге тийбес әдим, көрзөг, сен менинг јүзимди канайып жараптырып койгон...

Мен оның айтканына бүде бердим, оның эмегени чугулчы, оны тойо азырабай туратанын мен билетем, оның учун оғо ачына бердим. Је, ондый да болзо, мен онон сурадым:

— Кандый бир кишини корондоп өлтүрзин дезе — өлтүреринг бе?

— Ол овояып та эттириер, — деди, бойы ачымчылу күлүмзиренеле, — ол қылышар, — деди.

Мының кийининде жаан удабай меге айтты:

— Уксан, менде бир де акча жок, айылымда жири курсак жок, эмегеним чугулдап туры, сен бойының кладовойннан кандый-кандый иконаны уурдала, меге берзен, мен барып садып ийейин а? Ол эмезе псалтирь уурдалап бер.

Жүзүн-жүүр өдүк садып турған магазин ле церквенинг ка-руулчыгы сагыжымга кирерде, мен санандым: бу кижи мени айдып беретен жат! Жок деп айдарга сыранай болбодым, мен ого иконаны туда бердим, баазы бир канча салковой болуп турған псалтирьди берерге жалтандым. Канайдар оны?

Менинг приказчигим мени псалтирь уурдазын деп бу

ачынычылу кижиге айдарда, мен коркый бергем. Менинг приказчиғим менинг ак санаалуумды билер, айылдаш којойымның приказчиғи икона керегинде оғо айдып бергені жарт болды.

Кижиның күүнине болуп, килемкей болгоныма ла менинг акту жерге бурулаарга турганына мен санаркай бердим, бойымды да көрбөй, бойыма кыртыштана бердим. Книгальарды әкелерин сакып, бир канча күндердиш туркунына кыйналып жүрдим; жаан удавабады, книгаларды әкелді, мен олорды кладовойдо ылган турарымда, айылдаш којойымның приказчиғи базып келеле, мененг псалтирь сурады.

— Сен менинг приказчиғиме икона керегинде айттың ба? — деп сурадым.

— Айткам,—деп араай айтты.—Мен бир де неме жажырып болбайдым...—деди.

Мен коркуп, кайкай бердим, полго отурала, көзимди жаан әляп, оғо удура көрүп отурарымда, ол уйалып, мен—деп тылбырай берди:

— Сенинг приказчиғиг бойы серенип ийген, јок менинг приказчиғим серенеле, сенийине айдып ийген...—деди.

Је, мен әмди юлдим деп санандым, жажы жеткелек шокчылдардың колониязында меге жер белен әмтири! Је не болзо—ол болзын! Сууга түшсе де, теренг жерге түжер керек деп санандым. Мен псалтириңи приказчиктитин колына туда береримде, ол оны койнына сугуп алала, туура басты, је ол ок тарыйын кайра бурулала, псалтириңи менинг алдыма таштап ийеле, ары болуп арбавады:

— Албазым! Кижи сенле кожо ёлбр...

Мен бу сөстөрди билбедим,—менле кожо ненинг учун блötöн? Книгани албаганына сүреен сүйндим. Мынынг кийининде менинг кичинек приказчиғим меге алдындағызынан тын чугулдас ла серенин турар болды.

Ларионыч ўстиндеги кыпка баарarda, бу керек ончозы менинг сагыжыма кирип келди; Ларионыч ойто келерде, алдындағызынан кувукчыл да, јобош то келди, әнгирде ажанар алдында меге айтты:

— Сени лавкадан алала, мастерскойго берзин деп сурадым, керек неме болбоды. Сен Кузьманың сагыжына жарбадын...

Приказчиктитин невестазы, ёйиненг откүре шулмус кыс база менинг ўштүм болды; мастерскойдың бастыра жиит уулдары оны сенекке сакып алала, оныла ойноп, кучактап

тургандар; ойойып ойногонына ол кыс чугулдабайтан, жаңысла, күчүгеш чилеп, чынырып туратан. Кармандарына толтыра прянктер, онот до боско јигедий калаштан сугуп ала, өртен турадан энирге жетире оозы ябылбай чайна-нып јүретен. Оның суртулдаш турган көк көстү, тенексү чырайын көрбөргө дö јескинчилү болгон. Меге ле Павелге уйатту табышкактар айдың турар, ол әмезе түргез айтса жаман сөс боло бергедий соосторди айттырып туратан.

Бир катап мастерскойның јаанай берген устарының би-рүзи айтты:

— Бу сен кандый уйалбас кыс эдин!

Ол кыс дезе чечеркеп айтты:

— Кыс уйалчак болзо,
Ол кадыт та болбос...

Мындый кысты мен баштапкы ла катап көргөм, мен сен көрөр күүним келбей турды, ол меге адылып, менле ойноп јүретен, мен ого кыртыштангамда, ол менле тамтыныда ойноп, берижип турды.

Бир катап погребтиң ўстинде квас урган ла огурчын тузаган кадкалар јунарга ол кыска болужарыста, ол Павел ле меге айтты:

— Мен слерди окшожорго ўредейин бе, уулчактар?

— Мен сененг артык билерим,—деп Павел каткырып айтты, керек болзо, бойынның приказчигинле барып окшошсоң деп, мен чугулданып айткам, кыс дезе чугулдана берген.

— Көрзөн, кандый кадалгак! Кыс кижи сениле ойноп, сен дезе тумчугынды кайра тартып јадын; кандый сайыркак!

— Акыр, мен оны ундубазым!—дейле, мени сабзыра жезедип ийди.

— Баштактансы турганынды женигиг билзе, сенинг ўлунди жетирер!—деп Павел меге болужып айтты.

Ол кыс чибыртканду јүзин јескинчилү чырыттып ийди.

— Мен оноң коркубай јздым! Менинг јоёжомлоб мен оноң артыкты таап аларым. Кыс кижи же тойго ло жетире ойноп алар керек ине,—деди.

Оның кийининде Павелле берижер болды, мени дезе, јаантайын коптолп турды.

•Лавканың ижи алдындағызынаң күч боло берди, кудай-дын јүрүмин бичиген книгаларды мен ўзе кычырдым, на-чётчиктердин куучынын ла былаажын угарга јилбиркебей

бардым,—олордын әрмегинде солун неме јок болды. Јаныс
ла Петр Васильевич мени, алдындағы ок чылап, јилбирке-
дип турды: ол кишининг кунукчыл јүрүмин де якши биле-
тен, оның керсү әрмегин де угарга јилбилү болгон. Бир
тұшта Елисей пророк јердиг ўстиле мынайда ок јаңысан
јүрген, мындық ок шаштанды болғон деп санаатам.

Мен оныла улус керегинде, бойымның санаңған сағыжым
керегинде куучындашканымды приказчикке айдып беретен,
онызы дезе мени электеп, эмезе чугулдап адълатав.

Мен оның сөстөрин бойыма бичип тұрым деп бир катап
айдарымда, апшылак коркыйла, мен jaар болды.

— Сен оны не учурлу бичип јадың? Ондай қылыш жарабас,
балам! Үндубаска турың ба? Кайда, ол бичиген немелеринди меге бер!

Тетрадьты ого берзин деп, ол эмезе отко салып ийзин
деп меге узак айдып турды, оның кийининде уксам, чугулданып,
приказчикле әкү вени де шыбыштажып турды.

Бис жаңып барадарыста, приказчик чугулданып, меге айтты:

— Сея кандай да бичиктер бичип јадың—мынаң ары он-
дай неме јок болзын. Уткың ба? Ондай бичиктерди јаңыс
ла сыщиктер бичип жат.

— Ситанов база бичип жат ине,—деп мен ајарыбай ла
айдып ийдим.

— База бичип жат па? Тенекти оны...

Узак унчукпай барадала, ўнин јымжадып сурады:

— Уксан да, сен тетрадыңды меге көргүссен, Ситанов-
тийин база,—мен сеге бежен акча берерим! Же сен Ситанов-
ко көргүспе, туйка ал...

Оның күүния бүдүрер боловым деп санаңды ошкош,
база бир де әрмек айтпай, қыска буттарыла түрген-түрген
алтап, мени озолой берди.

Айылга келеле, приказчиктың айтканын Ситановко ай-
дып береримде, Евгений кабагын јемире көрүп ийди.

— Сен тегин јерге айттың ошкош... Эмди ол кемди-кем-
ди айбылап, менин де, сенинде тетрадьтарыбысты уурда-
дыш алар. Тетрадыңды меге бер, мен сугуп салайын....Се-
ни удабас чыгара сүрүп ийер, көрөрин де!—деди.

Мени чын чыгара сүретен әмтири деп бодойло, јаанам го-
родко келзе ле, мынаң баар деп шүүп алдым, јаанам қы-
жынала Балахнада јаткан, ондо қыстарды кружево түүрине
үрдерге оны қычырып апарғандар. Таадам база ла Кунан-
винодо јаткан, мен ого барбайтам, ол городко келип јүрген-

де, меге база кирбейтен. Бир катап бас городтын оро-
мында тушташканыс; ол энот терези уур товду, абыс чы-
лап, араай базып келетти, мен онъяла өзендештим; көзин
алаканыла көлөткөлөп алала, мен јаар көрүп, нени де са-
нанып, меге айтты:

— Э, бу сен бе... сен әмди кудайлар јурап турган бедин,
је, же... Је бар, бар!

Мени јолынан туураладала, бойы онон ары араай базып
јүре берди.

Мен јаанама каа-јаа ла туштайтам; ол бир де амыр јок
иштеп, карый бергенинен улам эдиреп турган таадамды
азырап ла таайларымның балдарын көрүп кичееп јүретен.
Михаилдин Саша деп уулы ончозыван көп шакырт јети-
ретен. Саша бойы јарашиб та, керсү де, көз бичик те кычы-
рарга сүйтеп. Не ле неме будыйтан мастерскойlordо иш-
теп, бир кижиден база бир кижиге барып јүрүп иштебей
отурганда јаанама азырадып, јааназы качан ого иш таап
берерин сакып отуратан. Сашаның әјези аракызак ус кижи-
ге барала, ого сабадып, айылынан чыгара сүрдүрип ийеле,
јаанама ок келетен.

Јаанама туштагамда, оның ак санаазына сүүнип јүретем,
мындык ак санаалу кижи јүзүн-јүкпүр чörчöктöргö бүдүп,
бу ачынчылу јүрүмди де билип болбой, менин комудалым-
ды керекке алынып болбой турганын мен билип тургам.

— Канайдар, сакыр керек, Олёша,—дейтеп.

Јүрүмде каныйла једикпестер керегинде, улустын
кыйынду, кунукчыл јүрүми керегинде куучындагамда, ол ме-
ге овояып ла айдатан.

Мен каный да немени сакып чыдажып болбойтом, агаш-
таш, уй-мал болуп чыдан та турзам, мен бойымның кү-
чимди билерге, јер ўстиндеги не ле немениң турумкайын
билерге оноюып кылышнатам. Кезикте сагыштары киргелек
ийит уулдар јаан улуска ёткөнжип, күч јетпес уур неме-
лерди көдүрип, јаан баатырлар чылап, мактансызып, ууры
эки пуд гирины көдүрип турат ине.

Мен сагыжымла да, бар-јок күчимле де база оюойып кө-
дүрип туратам, је канайда да кылых-јаным ўрелбеди. Ки-
жини јадын-јүрүмнин каный да айалгазынаң чыдажып јүр-
енинен тың не де кенетпей јат.

Менин кылых-јаным ўрелгедий де болзо, улус тörтön
жылга чыгара менин кылых-јанымды кубултарга албаданган,

је олордың күчи тегин јерге артты деп, мен ёлбр алдында айдар әдим.

Мен улусты соододып, олорды каткырып јүрер күүним келип јүрди. Нижний базардың коюйымдары керегинде куучындан, олорго ёткёнишкемде, сүреен түней болуп туратан; әр улус ла ўй улус икона садып аларга келгенин ле олорды приказчик канайда мекелеп туратанын, начётчиктер кандый бир неме керегинде былаажып турганына ёткёнип, улуска айдып туратам.

Менинг онойып кылынганымды көрүп, мастерскойдо отурғав улус иштерия таштап, отурғылайтан. Мының кийининде Ларионыч меге айдатан:

— Сен эгирде, ажанып алган кийининде овойып кылынзан, әмди иштеерге чаптык әдип јадын...

„Ойыннымды“ токтодып ийгемде, менинг сынным, јүк түжүрген немедий јениле берет; бир частың туркунуна бажым јениле берет, оның кийининде база ла бажыма толтура ийнелер менинг меемди кадап, изидип тургандый боло берет.

Мени эбиреде кандый да койу каша кайнап турган, мен ол кашада ылбырап бараткан чылап, билдириет.

— Бастыра јүрүм мындың әмеш пе? Мен, бу ла улус чылап јүрүп, мынан артык иеме көрбөзим бе?—деп санаанып јүретем.

Жихарев мени аյыктап көрөлө,—Сен кандый да чугулча болуп барадырын, Максимыч,—деп айдатан.

— Сен кайттың?—деп Ситанов мененг улам сайны сурап туратан.

Мен оңдый суракка каруузын да берип болбойтом.

Бу јүрүм менинг ак сагыжымды каартып, эш кереги јок немелерле толтырып турды,—мен ого удурлажып, ончо улусла кожо јаныс суула агып барааткамдый, је ол сууны мен ёскö улустасң сооксынып, суунын ўстиндө кайкалап болбой, түбине түжүп барадым деп санаанып турадым.

Улус мени јаман көрбөй, Павелге кыйгырган чылап, кыйгыrbай, керек дезе мени ёбёкмөлө адагылаш турды. Онызы меге сүреен јакшы болгон, је улус аракы ичиp, эзирик јүргенин ле ўй улусла соодожып турганын көрөргө күч болгон; аракы ла ўй улус бу јүрүмде эң јакшы соот болуп турганын мен билетем.

Бойы керсү, бир де немедең јалтанбас Козлова Наталья

да ўй кижини соот деп айдатанын санангамда, кунуга беретем.

Же јаавамды не деп айдатан? Королева Марговы не деп айдатан?

Королева керегинде чала коркуп сананатам,—ол бу јүрүмнен ыраак тұжымде ле көргөн кижидий болды.

Үй улус керегинде мен көп сананып јүрер болым, әмди келер байрамда әр улустын барып јүретен јерине бара-бын ба кайдайын?—деп саванып јүретем. Же бу менинг чын баар күүним эмес болгон, мен су-кадык та, јескинчек те болғом, је кезикте керсү, жалакай кижини күчактап алала, кару эвениң чилеп, бар жок сагыжынды узак куучындан оту-пар күүним келетен.

Жол кечире турған турада иштеп турған кыслы јүргенин Павел меге тұнде куучындағанда, мен күйүнин туратам:

— Көрзөн, кандый керек болуп жат, карындаш: бир ай мынан озо мен оны көрөр күүним келбей, карла шыбалап туратам, әмди тактага оныла коштой отурып алзан, онон әрке кижи жок!

— Слер не керегинде куучындағып отурадаар?

— Не ле неме керегинде. Ол меге бойының керегинде, мен ого база бойымның керегимде куучындаідым. Же окшо-ныжып отурадыс... Сүрекей жакшы бала!.. Же сен, кары-ган солдат чылап, танқылап једы!

Мен танқыны сүреен кби тартатам; танқы кижини ээзир-тип, токунабай турған сагыжын токунадып, бир де неме аайлабас әдии салат. Аракы ичпезим менинг ырызым болды, оның јыды ла амтаны менинг күүниме сыранай жарабады, Павел дезе аракы ичерге сүүп туратан, ичип алала ыйлаган-да, айдатан:

— Іанар күүним келип жат, јанадым. Мени айылымга божыгар...

Ол ёскұс болгон деп сагыжыма кирет; оның адазы ла зәнзи әлгөни удай берген, ага-карындаш жок болгон, ол се-гис јаштаң ала айыл әжигине јүрген.

Тегин де токуназы жок сагыжым жасла кожно там токунабай баарда, мен база ла пароходко барып иштеер күүним келди, Астраханъга жетире барада, оногары Персияга ка-чып жүре берерим деп шүүндим.

Ненин учун Персияга баарга сананганымды әмди бил-бей турым, Нижегородский ярмаркага келип јүрген перси-ян-којойымдар меге сүреен јараган, оның учун баарга са-

нанган ошкожым: олор ярмаркага келеле, будуп койгон са-
галдарын күнгө тудуп, јаан, кара көстөриле ончозын көргү-
лөп, кыймык јок отургылац, кальян-канзазын сооруп отур-
гылайтас.

Мен, байла, качып јуре берер эдим, је кезик устар пас-
ха байрамда айылдарына јана берген, кезиктери аракылац
јүргендөр, мен дезе Ока суунынг јанында базып јүреле, јаан-
намынг јеенине туштагам.

Ол јенил боро пальтолу, эки колын брюказынын карт-
мандарына сугуш алган, оозында папиросту, шляпа боруғин
житкези јаар кийип алган базып келеткен; мени көрөлө,
ыраагынан ла күлүмзиреди. Онын бүдүми кижи мекелеер-
ге турган кижидај јайым да, сүүнчилү де болды, јаланда
бис экүден ёскö бир де кижи јок болды.

— Э-э, Пешков, Христос тирилди!

Христостожып алган кийининде менинг кандый жатканым-
ды сурады, город то, мастерской до оног до ёскö не ле
неме күүниме тийди, мен дезе Персияга баарата турын деп,
ого куучындац бердим.

— Токто,—деп меге кату айтты.—Персияга көрмости бе-
диреп бааратан ба? Мен оны билерим, карындаш, сендин болорымда
база кандый да көрмости бедиреп баар күүним
келетең!..

Көрмости адап эрмектенгени меге јарай берди, онын бү-
дүминде нези де јакшы билдирип, ол бойы да јас ошкош-
јакшынак, седенг-омок болды.

Јоон папиросту мөнгүн портсигарын меге берип,—Танкы-
лаарын ба?—деди.

Мынайып айдарда, мен ого там күүнзей бердим!

— Уксан да, Пешков, сен меге иштеерге ойто келゼн?
— деди.

— Мен бу јылда ярмаркада он беш мунгын баазына иш-
бүдүрерге эрмектежип алгам, билдинг бе? Мен сени ярмар-
када иштеер эдип келиширип койорым; сен ондо десятник⁷⁶
аайлу кижи болуп иштееринг, товар алып, оны бойыншынг
бийинде сатсын деп көрүп, ишчилер бир де неме уурдаба-
зын деп көрүп јүрерин, јараар ба? Јалын айына беш салко-
вой, күнине курсак алып јииргө беш акча берерим! Кадыт-
тарда сенинг бир де керегин јок; эртөн тура баарын, энгир-
де ойто келерин. Бис экүдин тушташканыбысты сен олор-
го айтпа, воскресен күнде Фоминойго ло келзен!

Бис јуук најылар болуп айрныштыбыс, әзендеризебис-

те ол мениң колымнан тың тудуп, бағар тушта шляпа бөрүгін суурала, меге жаңып ийди.

Мен мынан барып жадым деп айдарымда—мастерской до улус озо баштап кородой бердилер, ончозынан тың Павел ачынды.

— Бистен барада, кандай да жүзүн-базын улусла канайда жүретен?—деп Павел меге айтты.—Ондо агашила узанар ла неме будырын улус... Э, калак, сени! Дъякон бололо, по-номарь болорго турганы дежетен ондай қылкты...

— Балық суунын теречине түжет, жаш уул дезе—јердин коомойына баарга жат... деп Жихарев арбанды.

Мени мастерской дон ўдешкени кунукчыл болды.

— Кандай де керекти чевеп көрөр керек,—деп аракыга жүдеп, саргарып қалған Жихарев айтты.—Ондай да болзо, жаңыс ла немеден жакшы, бек тудунар керек.

— Ол керектен бастыра жүрүмнде тудунып жүр,—деп Ларионыч база айтты.

Олордың әрмеги иштеп турған ижи аайынча болуп турғанын ла кара албанла әрмектенгилеп турғандарын мен сезип ийдим,—бисти колбоп турған учук кеңеттійин чирип, үзүле бертири.

Палатта әзирик Гоголев анданып, арбанғаны угуды:

— Мен күүнзеер болзом—ончозы түрмеде болор! Мен жажытту керек билерим! Мында кудайга кем бүдүп жат? Эхе-е...

Алдындағы ок чылап, жүстерин јурагалак кудайлардың сүрлери стенелерге жоюп койгон турды, потолокко жабашыл шарлар турды. Бу жуукта от күйдүрип иштебеген, шарларды тузаланбаган учун олордың үстин боро тозыя тудуп койғон. Көзимди жумуп та алғамда, әбидерде турған немелерге үренгенімнен бу подвалдың ичиндеги столдор, көзноқтің бозоголорында турған будукту банкалар, сапту кисточкалар, иконалар, орт очүретен улустың темир бөрүгіне түнгей јес колјунгуштың алдындағы жайынтылу көнөк, Гоголевтің палаттағ салактап қалған жыланаш буды, сууга түжүп олғон кижиғиң буды чылап, көгөрип қалғанын мен сагыжыма алынып турдым.

Капшай ла жүре берер күүним келди, је орус јеринде кунукчыл минуталарды узадып турарын сүйїтіндер, әзен-дешкендери олғон кижиғиң ўдежип мүргүгенине түнгей болды.

Жихарев кабактарын жуурып алала, меге айтты:

— Бу книганы, „Демонды“, мен сеге берип болбозым, онын учун јирме акча аларын ба?

Бу книга акту ла бойымның книгам болгон, ёрт ѿчуретен командашын жааны, карыган апшыйак оны меге сыйласп берген, Лермонтовтың книгазын берерге меге сүреен ачу болгон. Мен ачурканып, акчаны албазымда, Жихарев акчазын бойының акчазының кабына салала, меге айтты:

— Је канайдатан әдин, мен книганы бербезим! Бу книга сеге жарабас, бу книгала килинчекке де кирерден маат јок...

— Оны магазинде садып жат ине, мен көргөм!

Мени билээн деп алдындагызынаң да төп әдип, мечин сагыжыма кийдире айтты:

— Магазинде садып турганы ол неме әмес, ондо колмылтыктарды да садып жат...

Лермонтовтың книгазын онойдо ло меге бербеди.

Айылдың әзизле әзендерек алайын деп ўстиндеги кыпка чыгып барадала, сенекте онын жеенине туштаарымда, ол сурады:

— Сен барып јадың дежет, чын ба?

— Барайын деп.

— Барбай турган болzon, түңгей ле чыгара сүрүп ийер әди,— деп карузып әмес те болзо, је ак сагыжыла айдып берди.

Айылдың әзизи каланы ўй кижи айтты:

— Јакши болзын, кудайбыла бар! Сен—коомой уулчак, шокчыл! Мен сененг бир де јаман керек билбедин, је сени коомой уулчак деп айдыжат!

Онын кийининде кенетишин ыйламзырап айтты:

— Менинг кару эжим, әркө көркийим әзен болгон болзо, сени јакши ла сойып, житкелеп салала, мынан чыгарбас әди! Эмди керектер ончо башка боло берди, әмеш ле неме боло берзе, капшай ла баар керек! Ох, әмди кайда баралын, балам, кайда кирерин?

XVI

ис Василийле экү кемеге отурып алала, әкинчи кадына јетире сууга чөңгип калган таш лавкалардың јавынча, ярмарка болотон оромло баратты-

быс. Мен кайкытарла эштим, ол дезе кеменинг бажына отурып алала, кайыгын сууга терен сугуп, билбесте болзо, кеме баштап баратты; боро, тымык суунын ўстиле кеме ары-бери бурулып баратты.

— Эх, буыл суу кандый көп, көрмөс алзын оны! Ишти тутадатан јат,—деп арбанды, онын тартып турган танкызынын ыжы күйүп турган чекленниң ыжындый јытавды.

— Арай!—деп чочуп кыйгырды.—Фонарьдынг ўсти орто барадырыс!

Кемезин буруп алала, арбанды:

— Кандый-мындык кеме берген, шилемирлер!..

Суу јабызай берзе, лавкалар ремонттоор иш башталар јерлерди меге көргүзип баратты. Ээк сагалын көгөртө кырала, азу сагалыя чолтыйта кезиз, сигара папирос тиштенип аларда иштеерге жалданган кижиғе де түней эмес болды. Бойы сүрүк тов кийип алган узун конычту сапог өдүктүү, ийинин ажыра јанчык кийип алган, будынын јанында Лебельдин эки оосту мылтыгы јатты. Бойынын тере фуражказын улам сайын ары-бери жылдырып, көзине бүркей тартып алат, оозын бултыйтып алала, эбиреде кунуккыл көрүп отурат; фуражказын житкезине кийип алганда јиит боло берет, каный да јакшы сагыш санаанып, каран күлүмзиренап отурат, онын ижи де көп деп, суу тартылбай да турганына санаар-кап туры деп, кижи ого бүтпегедий,—онын бажында каный да жайым сагыш бар немедий.

Мен дезе кувугып, каран кайкап јүрдим: бир де тынду неме көрүнбес город сан башка көрүнет, көзнөктөри јабылу, ээчий-деечий турган туралар сууга чөнүп, бистиг кемебистинг јанынча өдүп баратканый болды.

Тенгери булутту. Күн булат өткүре көрүнбей, анан-мынан јарып, кышкыда чылап, менүндий јаркындалды.

Суу база боро, соок болды; онын агыны билдирибейт; суу тонуп, кара-сары будукла будуп салган лавкаяларла, ээн тураларла кокко уйуктап калганый болды. Булат өткүре күн чалып ийгенде, эбиреде турган не ле неменинг öни јарып, тенгерининг сууда јаркындалганы көрүне берет,—бистиг кеме эки тенгеринин ортозында кейде туры деп билдириет; таш туралар база ёрё көдүрилип, Волга ла Ока суулар јаар билдириер-билдирибес агып баратканый. Кеменин эбиреде јарылып калган бочкалар, кайырчактар, корзиналар, такпай ла салам, кезикте узун агаш ол өмезе тоормош, өлүп калган јылан чылап, кайкалап јүрет.

Анда-мында ачык көзнөктөр көрүнди, галлереяларда кургадарга илген кийим ле пыймалар илиш койгон турды; бир ўй кижи көзнөктөн боро суу jaар көрүп турды, галлереяның чой тиргезине кеме буулап койгон турды, оның кызыл кырлары сууда калыг болуп билдири.

Бу турагарды көргүзип Василий меге мынайда жартап берди:

— Мында ярмарқаның каруулчыгы јуртап жат. Көзнөктөнг тураларын ўстине чыгып алала, кемеге отурып, уурчылар бар эмеш пе? деп көрүп јүрет. Уурчы жок болгондо бойы уурданып жат...

Ол ёсқо неме керегинде саванып, жалкуурып, араайынан куучынданып отурды. Эбидеде бир де табыш жок, ээн, кижиның түжинде ле немедий болды. Волга ла Ока jaан көл бөлүп биригэ берген, ыраакта, агашту кырда турган город бастыра бойы жажарып бараткан садка чөнүү калган турды. Сууның ўстине пасха байрамда соккон шаңның табыжы жайылып, городто күүлөп турган табыш биске једет, мында дезе, увдулып калган сёйктөрдий болды.

Бис Jaан јолло Эски собор jaар ууланып, эки јолло јергелей ёсқон агаштардын ортозыла бардыс, кемебис арыбери буруулып барадат. Танкызының ныжы онын көзине кирип, ого чаптык эдип турды, кемебис тумчугыла эмезе кырыла агаштарга улам сайын түртүлип турарда,—кайкал, арбанып отурды:

— Кандай жаман кеме бу?

— Слер башкарып эшпезеер.

— Эшпей канайда баратан?—деп арбанды.—Кемеде эки кижи отурган болзо, качан да—бирүзи эжип, экинчиизи башкарып барадатан. Мыны көрзөн: Китайский лавкалар...

Мен ярмаркана алдында да јакши билетем, бу сан башка јабулу лавкаларды да билетем; бу јабулардын то-лыктарында байдастанып отурып алган китаецтердин сомы отургылады; бир тушта мен нöкёрлөримле кожо олорды таштарла аткылап, кезиктеринин буттарын, бажын мен бойымның колымла сый согуп салгам. Же мен эмди оныла мактанбай турым...

— Бу неме эмес,—деп бу лавкаларды көргүзип, Василий айдатан.—Мыны жазап әдерге меге беретен болзо...

Фуражказын јиткези jaар јылдырып, сыгырып баратты.

Бу таш городты ол мынайда ок кунукчыл эдип, эки суунын суузы жайылып турган бу ок јабыс јерге әдер эди

деп, ненин де учун менин сагыжыма эбелет. Бу јергелей турган лавкаларды да Китайский деп адаарын табар эди...

Сигаразын кеменин кырын ажыра түкүрип ийеле, меге айтты:

— Эрикчен, Пешков! Эрикчен. Бичикчи улус јок, эрмектежер улус јок. Мактанар да күүнинг келзе—је кемге айдарынг? Улус јок. Ончо ло агашла узанар устар, каменщиктер, крестьяндар, куурмакчылар.

Эбиреде суу алыш барган тёнгнин бажында турган церквени аякташ көрөлө, увдулган немеви эске алынган чылап, онон ары куучындады:

— Мен эмди сыра ичер боло бердим, сигара танкы тарладым, немец чилеп, јүрим. Немецтер иштенирге сүреен улус, көрзөн андар-куштарды олорды! Сыра—јакшы неме, танкы тартарга арай ла темикпегем! Танкыдан тартып алар болzon, бу сенен не жытанаң? деп, эмегенин арбанып тураг. Канай-канай ла сүмеленип јүрүп жатпай база, карындаш... Бу кемени бойынг ла эш ары...

Кайыгын кеменинг кырына салып койоло мылтыгын алыш, туранынг ўстиндеги отурган китаецти адыш ийди,—адарда тийбеди, дробь степенинг ле жабунын тозынын буркурадып, чокурлап барды.

— Тийбеди,—деп бир де ачынбай айдала, мылтыгына база катап патрон салды.

— Сен кыстарла јүрген бединг? Јок по? Мен он уч жашту болорымда кыстарды сүүп туратам.

Архитектордо ўренчик болуп јурерде ондо јүрген горничныйды баштапкы ла катап сүүгенин, түш јерианде көргөв чилеп, куучындаш отурды. Турагардын толыгын јунуп, боро суу арайын чайбалыш турды, чедевинги ары жавында жайылган сууда анда-мында кургак комыргайлар турғылады.

Иконалар бичийтөн мастерскойдо семинариянын кожонын улам ла сайын кожондожотон:

— Көк талай,
Чакпынду талай...

Ондый көк талай сүреен кунукчыл болгодый ошкош...

— Түниле уйуктабайтам,—деп онон ары куучындашы.—Кезикте төжөктөнг туралу алала, онын эжигининг жанына, ийт чилеп, тыркырап туратам,—туразы соок болгон! Түндө

ого айылдың әэзи барып туратан, меге де учураардан магат юк болгон,—мен оноң коркубайтам...

Ол эрмектенгендө сананып алыш айдатан, оны угар болзон, ол эскирип калган платьени база кийерге жараар бадеп аյқтап турғандый.

— Мени көрүп ийеле, меге килем, әжикити кайра ачып, бери кел, тенек, деп мени қычырып алган,—деди.

Мындың куучындарды мен көп уккам, оның жакшы да жаны бар болзо, же менинг күүниме тийе берди,—улус баштапкы ла катап „сүүгени“ керегинде бир де мактанышпайтан, ондо бир де жаман неме юк болгон, олор көп сабазында оның керегинде эрке, кунукчыл әдип куучындайтап: куучында турған кижишин жүрүминде жакшы ла дегени бадеп, мен билетем. Улустың көп сабазының жүрүминде жакшы ла деген учуралы бу ошкош.

Бажын жайкап, катырала, Василий кайкап айтты:

— Мывдый немени әмегенинг айтпазын! Коомой до керек әмес ле. Же сыранай да айдып болбозын! Кандый сан башка неме...

Ол меге де куучында бай, бойы бойына куучында. Ол унчукпай отурган, болзо мен куучындаар әдим,—мындың әэн, тым жерде куучындаанып, кожонгдол, гармонияла ойноң жүрер керек, оноң башка бу соок сууга чөнгүп калган, блүү городто жакына уйукташ каларын.

— Кижиши эрте алба!—деп мени ўретти.—Айылду болотоны—ол жаан керек! Жаңыскан кайда да болзо, канайда да болзо жүреринг—сөнин табын. Персияга барада—магометашка^{*} болуп, Москвага барада—городовой болуп жүрзен, күнүгүп, уурданып та жүрзен—ончозын түзедип аларын! Йүй кижи дезе, күннин айы ошкош, оны түзедип болбозын, юк! Ол, карындаш, чечеле таштап ийетен ѡдүк әмес...

Оның чырайы кубула берди, кабагын жуурып алала, боро суу жаар көрүп, ўч сабарыла конкок тумчугын сыйман айтты:

— Ондый, карындаш. Айкташып жүр! Сен ары-бери ээлип те жүрзен, түс туруп жадын... Же ондый да болзо, канадый да немеге тургускан чакпы бар...

Волгала биригип калган Мещерский көлгө җедип, жырааларга жуукташ келдис.

* Магометавин—магометанский, мусульманский кудай жаңды жаңдан турған кижи.

— Араай әш,—деп шымыравып мени јакарала, мылты-
гын јыраалар јаар уулады.

Бир кинч арык кулик адып алала, меге айтты:

— Кунавино јаар барак! Мен энирге јетирие ондо артып
калайын, сея дезе, айылга бараңа, мени подрядчикде экү
артып калган деп айт...

База суу јаба алыш салган бир оромго оны түжүрип
койоло, мен ярмарканы табара Стрелкага келдим, кемени
буулап койоло, кеменин ичине отурып алала, эки суувын
бириккенин, городаң, пароходторды, тенерини аյктаң
отурдым. Тенери јаан күштүнг канады ошкош болды. Бу-
луттардын ортозынан күн чалыш ийгенде, јердин ўсти кү-
була берет. Не ле неме тирилип келгендий, ижемчилүү кө-
рүвөт; тоозы да јок салдар суунынг түргөн ағынына јегил
ажып барадат; салдардын ўстинде турган јаан сагалду эр
улус узун кайыктарыла әжип, бирүзи бирүзине ле удура
келеткен пароходко кыйгырыжып турды. Кичинек пароход
куру баржаны сүүртеп аппараты, оны суу јайкаарда, онын
тумчугы, балыктын тумчугы чылап, буландап, удура ағып
келеткен суунын тебүзине колесолоры удурлажарда, бар-
жа тескери чирепин турғандый болды. Баржада буттарын
бортты ажыра салактадып алала, төрт эр кижи коштой
отургылады, бирүзи кызыл чамчалу—олор кожондожып
отурды: кожонынг сөстөри угулбаза да, мен ол кожонды
билерим.

Бу ағын сууда мен не ле немени ончозын билерим, он-
чозы меге јуук деп билдири. Менинг кийинимдеги сууга
чёнүп қалган город дезе, јамаң түш ошкош, мен јүрген
айылдынг ээзи ошкош јарты јок болды.

Чөкөйчө көрүп алала, мен әмди чыдан келдим, кан-
дый да ишке чыдаарым деп сананып, айылга јанып келдим.
Јанып барадала, кремль турғач төйтчөнг Волга јаар көрдим,
—ыраактанг, кырданг, көргөндө јер јаав деп билдириет, не
ле керектүү немени јер кижиге алыш бергедий.

Менинг айылымда книгалар бар; Королева Марго јаткан
турада әмди јаан биле улус јадып јат: бирүзи бирүзиненг
јараң беш кыс ла эки гимназист уул,—книгаларды меге
олор берет. Мен Тургеневти кычырарга јилбиркеп, онын
бичигени кандый јарт, онын бичиктерининг геройлоры кан-
дый јакшы улус, онын кыскартта айтканы да кандый јакшы
деп кайкап турадым.

Помяловскийдин⁷⁷ „Бурса“ деп бичигин кычырала, база

кайкадым: мында бичилген жүрүм иконалар јурайтан мастер-скойдың жүрүмине сыранайла түнгей болгон; кунугып, әригип жүргенинен улам улус канайда жаман, калжу қылыштар қызынып туратанын мей жарт билетем.

Орус бичиктерди қычырарга жакшы болгон, олордың учуры кандай да кунукчыл, меге таныш немедий болды, оның странциаларының ортозында узун орозодо соккон шантаның табыжы жақынып калғандый,—бичиқти ачып ла ийзен, ол араай угулып турат.

Диккенс ле Вальтер Скоттың бичиген книгаларын мен сүрекей жилбиркеп, бир книгины әки-үч катаптан қычыратам. В. Скоттың книгалары бай церквелерде мұргүүлдій болгон,—эмеш узун, кунукчыл да болзо, жыргалду; Диккенс улусты сүреен сүүп турган писатель, мен эмдиге жетире ого жаан күндүйм жетирип тұрым.

Күнүн ле әнірде тураның қирнестезине көп улус жуулатан: К. карындаштар, олордың сыйындары, ла жиит уулдары; кертеш түмчукту Семашко Вячеслав деп гимназист келетен; кандай да жаан чиновниктинг қызы Птицына каа-жаа келип жүретен. Олор книгалар, стихтер керегинде куучындашканда, ондай куучын меге жуук болгон учуда оны жарт ондоп туратам; мен олордың ончозынаң көп қычыргам. Олор көп сабазында бирўзи бирўзине гимназия керегинде куучындастайтан, үредүчилердин қылғы керегинде комудажатан; олордың куучындарын угуп отурада, мен олордон жайым жүредім деп санаатам, олордың чыдамкайын сүреен кайкайтам, же ондай да болзо, олор үреннип жат! деп күйүнин жүретем.

Менинг вökблörimning жақы менен жаан болғоя, же мен олордон жаан да, тасқап үренгеним де көп деп билдиретен; оноң улам мен әмеш кемзинип жүретем—олорго жуук, таныш болуп жүрерге куунзейтем. Мен тозынга, балкашка үймалып, айылым орой әнірде жавып келетем, санаа-шүүлтем де олордайынан башка болгон, чынынча алар болзо—олордың шүүлте-куучындары ончозы бир түнег болгон. Олор қыстар керегинде көп куучындашатан, бир қысты сүүп, оның кийиннинде база бирўзин сүүп туратандар, стихтер бичиригे ченежетен; стихтер бичиригे олор мени айбылайтан, мен стихтер бичиригे жилбиркейтем, рифмазын да түрген табатам, же менинг стихтерим ненинг де учун каткымчылу боло беретен, Птицына керегинде бичигемде ле оны огород ажыла—согоноло түнгейлештирем.

Семашко меге айдатан:

— Бу кандый-мындың стихтер? Бу—öдүк кадайтан ка-
ду эмтири ии.

Олордонг арттайна деп шүүнеле, мен сагыжымды Пти-
цынага салдым. Мен оны сүүп тургавымды канайып көргүс-
тим болбогой, сагыжыма кирбейт,—је учында коомой
болды:

Звездин пруд деп суузы јыдып, жажарып калган буун-
тыда доско кайкалап јўрген, ол досколо әжиянип баралық
деп кычырарымда, ол јёпсииди. Мен досконы жаратка
јууктадып әкелеле, онын ўстине туруп алдым, жанысан
боловымда ол мени јакшы туткан. Лентала, кружевала чүм-
деген кийимдү кыс досконын учына туруп аларда, мен
оморкоп, досконы жараттаң ырадып аларга агашла ийдинип
ийдим, бистин алдыбыстагы каргышту доско жайкана бе-
рерде, кыс сууга түже берди. Мен онын кийинин түрген
калып түжеле, оны жаратка чыгарып алдым,—коркуганы-
наң ла жажыл баларга уймалганынан улам менин көрки-
йимниң жаражы јылыйа берди.

Ол үлүш јудуругыла мени кезедип кыйгырды:

— Сен мени сууга öнötтүйин түжүрген!

Менин актанганымды да укпады, онон ло бери мени
көрбөй барды.

Городтогы јадын сүрекей де јилбилү эмес болды; айыл-
дын ээзи эмеген меге, алдында ок чылап, карузыбай тур-
ды; жаш ўй кижи меге серемжилү көрöt; алдындагызынан
тын кызарып калган Викторушка неге де чугулданып, он-
чозына ўкүстеп турды.

Айылдын ээзинде чертёжный иш көп болгон; карында-
жыла экү оны эди болбой, ижиине болушсын деп менинг öй
адамды кычырып алды.

Бир катап мен ярмаркадан әрте, беш часта, јанып ке-
леле, столовыйга кирип барзам, столдын јанында айылдын
ээзиле коштой ундулып калган кижи отурды.

Колын меге берип,—Эзендер...—деди.

Оны кенетийин көрөлө, алан кайкадым, öдүп калган
jүрүм сагыжыма кирип келерде, jүрегим күйе берди.⁷⁸

— Көрзөн, коркый берди!—деп айылдын ээзи кыйгырып
айди.

Öй адам мен jaар көрүп, күлүмзиренип отурды, онын
кара көстөри јаанап, бойы арык бололо, кунурап калтыр.
Мен онын чичекечек, изү колынан тудуп эзендештим.

— Экү база ла катап тушташтыс,—деп јёткүрип айтты.
Мен, кижиғе соктырган кижи чилөп, күчим чыгала, жүре бердим.

Бис экүдинг ортобыста кандай да жарты јок јадын боло берди—ол мени адымла адамның адыла адап, менле эрмектешкенде, бойла түней кижиле чилөп, эрмектежетен:

— Лавкага баар болзогор, пожалуйста, меге фунттың төртинчи ўлүзин Лаферм таңкы, Викторсонның жүс патронны ла бир фунт кайнаткан колбаса экелип беригер...—дейтен.

Меге берген акчазы овынг изў колынан јылыганы меге жаман билдиретен. Ол—öкпöзинен оору, јердин ўстине узак јүрери јок деп, жарт болгон. Узак јүрбезин билип, сүүрү сагалып толгоп отурала, жоң ўниле араай айдатан:

— Менинг оорумды эмдел те алар аргазы јок. Же, көп эт жизем, жакшы боло берер әдим. Айса болзо, жакшы боло берер болорым ба.

Ол курсакты сүреен көп жиитен, танкы тартканда папиностиң жаңыс ла курсак ичкенде таштайтан. Мен ого күвүнг ле сайын колбаса, кайнадала ыштап койгон эт, балық садып беретем, же жаанамның сыйыны дезе, бүдүмчилеп ле ненинг де учун маказырап айдатан:

— Олұмди жүзүң-базын тамзыктарла тойғызып болбозын, оны төгүндеп болбозын, јок!

Мен жүрген айылдын әэлери менинг ёй адама ачынчылу килем, әмдензин деп жүзүң-башка әмдер айдып беретен, ол көстөн кыйып баргана ла оны электежип туратан.

— Дворянин ине! Столдын ўстиндеги калаштың оодынын улам ла сайын жуул, арулаар керек, калаштың оодыныва чымылдар жуулат деп айдат,—деп жаш ўй кижи айтканда, карыган әмеген куучынды könдүктиреңен:

— Дворянин әмей база! Чекпен тоны бастыра кыркылып, кирленип калган, ол дезе оны улам сайын шёткалана жыжып турад. Чүмеркек, бир де тозын жууктатпас!

Айылдын әэзи дезе, олорды мекелеп турғандый айдатан:

— Сакып алаар, андар-куштар, ол удабас олүп калар!..

Бу мещандар дворянинди шоодып турғандарынан улам мен ёй адама там тыңыда карузып болдым. Чымыл олтүречи мешке—база жибейтен мешке, же ондый да болзо—ол жараш!

Бу улустың ортозына тумаланып бараткан ёй адам күштардың ортозына учураган балыктый јүрди.

Оныг кылых-янгы сагыжымванд чыкпай јүрген „Хорошее делоло“ түнгелеп јүрдим; оны ла Королеваны улустын ончозынанjakши көрүп, бичиктер кычырып, саванып тапкан ак сагыжымды олорго салып јүретем. Ый адам „Хорошее делодый“ ок сок-яңгысқан болгон, оны кем де сүүбейтен. Айыл ичиндеги улусты ончозын түнгей көргөн улустан озо эрмектенбейтэн, сурактын карузына кыскарта, чугулдаңбай айдатан. Столдын јавына эңчейип туруп алала, кату тырмагыла калын чаазынга токулдадып, айылдын әэзин ўредип, араай айтканы меге сүреен јарайтан:

— Эки сайламанынг учтарына бу тужынаң темирле каптырар керек. Оноидо әтпезе, олор стёнелерди эки јаны јаар ийдип тураг.

— Чын эмтири ине, көрмөс көрзин оны!—айылдын әэзи айтқанда, онын әмегени ёй адам јок тушта айдатан:

— Сен ого ўреттирип отурганынды тортло кайкайдым!

Ёй адам курсак ичиp алала, жүзин ѡрё әдип оозын жайып, тижин жүнганды, ол келин ненин де учун сүреен калжууратан.

— Менинг сагыжымла болзо, Евгений Васильевич, слерге бажаарды онойып әдерге јарабас!—деп ол ўй кижи ўнин чойё тартып айдатан.

— Ненин учун?—деп ёй адам күлүмзиренип, чугулданбай сурайтан.

— Јок...тегин ле...

Жукарта юнып койгон соёклө көгөрип калган тырмактарының алдын чукчуганда, ол ўй кижи кайкай беретен:

— Көрзöрдö, ѡлүп барадала, кайда бааррга тырмактарын арлап туры ве...

— Эхе-хе!—деп айылдын әэзи ўшкүретен.—Бу слер канча кире тенек улус болгоноор, андар-куштар...

— Бу сен нени айдып турын?—деп ўий калжууратан.

Карыган әмеген дезе түн ле кире берзе, кудайга коптотон:

— Э, кудайым, бу бир ирип-чирип калган немени менинг мойынма артып бергиледи, Викторушка дезе база ла иш јок артты...

Викторушка ёй адама түнгей болорго, онойдо ок араай базып, колдорын да онойдо ок кыймыктадып, галстугын да ого түнгей әдип, jakши буулап, курсак жиирде араай, оозыла мычылдабай турды. Улам сайын кату сурал туратан:

— Максимов, французский тилле тизени не деп айдар?

— Менинг адым Евгений Васильевич,—деп ёй адам мен-
дебей айдатан.

— Же ондый болзын! Тёшти не деп айдар?

Эңирде ажанып отурала, Викторушка әнезине айдатан:

— Ма мер, дөнне муазанкор тусту курсак керек!

— О анаң, французикти сени,—деп эвэзи әркеледип ай-
датан.

Ёй адам бир де кижи јаар кörбöй, бир де неме укпаа-
чы болуп, эт жип отурды.

Бир катап аказы карындажына айтты:

— Виктор, сен французский талди ўренип алган, әмди
ойнош таап алар керек...

Бу ла тужывда ёй адам унчукпай күлүмзىрөнгөни сагы-
жыма кирет.

Василийдин ўйи калбагын столдын ўстине чачып ийеле,
апшыягына кизирт этти:

— Ондый немени менинг көзимче айдарга уйалбайдын ба?

Кезикте ёй адам карангүй сенекке келетен; мен ондо,
туранын ўстине чыгатан тепкиштиг алдында уйуктыйтам;
тепкишке отурып алала, көзнөктин јаңына бичиктер кычы-
рып туратам.

— Кычырып турараар ба?—деп оозынағ ышты бурладып
сурайтан; онын көкси күркүреп, шуулац туратан.—Бу кан-
дый книга?

Мен книгамды көргүзип беретем.

— Эә, мен оны кычырган ошкош эдим!—деп бичиктиң
кадарын көрөлө айдатан.—Танкы тартараар ба?

Тышкары балкашты көзяйтöн көрүп танкылаганыста
айдатан:

— Слер ўренбей турганаар сүрекей ачынчылу, слердин
үрнөр күвеер бар ошкош...

— Мен ўренип, бичиктер кычырып јадым...

— Онызы ас, школа, система керек...

— Слерде, ёрёён, школа да, система да болгон, онын
тузазы кайда?—деп сураар күүним келетен.

Менинг сананган сагыжымды сезип ийгендий айтты:

— Кижинин кылык-јаны јакшы болзо, школа јакшы
воспитывать эдип жат. Јадын-јүрүмди сүреен жааң ўредүлү
ле улус баштаар учурлу...

— Слер мынан жүре берзегер Јакшы болор эди, мында
слерге туза жетиргедий учурлу немени мен көрбөй турым...
— деп меге улам сайын айдып туратан.

- Меге ишчилер јарап јат.
- Олордын вези јарайт?
- Олорло јўрерге ѡилбили.
- Ондый да болор ло...
- Бис јаткан айылдын ээлери база кыйгас, эш немеге турбас улус... — деп ол бир катап меге айткан.

Бир тушта бу сости энем айтканы сагыжыма кирип келдерде, мен онон көнетийин туура болдым.⁷⁹

- Ондый эмес болор деп түраар ба?
- Ондый.
- Ондыйы ондый ла... Оны мен көрүп јўредим.
- Василий бойыjakши кижи, меге јарап јат...
- Чын... Же кандый да каткымчылу кижи.

Онала бичиктер керегинде куучыладажар күүним бар болгон, ол дезе бичик сүүбейтен ошкош, меге канча-канча катап айдып туратан:

— Слер бичиктерди тын кичеебегер, ондо не ле неме-и жарандырып, эмезе кубултып бичип койгон. Книгалар би-чиp турган улустын көп сабазы бистиг айылдын ээзиндий ле улус—ондый ла оок-теек немелер.

Мынайып айтканын бир де жалтанбай айткан шўулте деп мен күүнэп угадым.

— Слер Гончаровтын книгаларын кычырдаар ба? — деп бир катап ол менен сураган.

— „Фрегат Палладаны“ кычыргам.
— „Паллада“ кычырага кунукчыл книга. Же ондый да болзо, Гончаров Россиядагы писательдерден ончозынат керсү. Онын „Обломов“ деп романын алыш кычыраар. Ол книгада ончозын жалтанбай чын бичиген. Бастыра орус ли-тературадан ончозынан жакшы...

Диккенс керегинде айдатан:

— Онын бичиктери—эш кереги јок неме, чын айда-дым... „Новое время“ деп газетле кожно келип турган кни-галарда „Испытание святого Антония“ деп роман⁸⁰ чыгып жат —слер оны алыш кычыраар! Слер церквени сүүп жадаар ошкош, ондо церкве керегинде бичилген. „Испытание“ слерге тұза жетирер...

Газетле кожно чыккан книгалардан меге экелип берерде, мен онон Флобердин бичигенин кычыргам, кычырарымда тоозы јок агарулардын јўруми, начётчиктиң бир кезек куучындары санаама киретең, же теренг шўоп санангадый неме ондо јок болды, онала кожно бичилген „Мемуары Упилио

Файмали, укротителя зверей" деп книга олордон артык жарады.

Мен оның керегинде ёй адама айдарымда, ол араай айтты:

— Сеге ондый книгэларды кычырарга эрте эмтия! Же ол книгины ундумбай жүреер...

Кезикте ол менле кожно бир де әрмек айтпай, јёткүриц, тангкызының ыжын ўзүк јок бурладып, узак отуратан. Онын жарап көстөри кунукчыл суркурап туратан. Мен оны көрүп отурала, бу ак-чек, бир де чўми јок ёлуп бараткан кижи бир тушта энемле кожно јуртап, оны јаман айдып туратан деп, ундуп та салатам. Ол кийим көктөп турган каный да ўй кижиле јүрүп жат деп мен билетем, алан кайкап, ол келинге килеп санаатам: бу куру ла сёök кижини ку-чактаарга, јаман јытту оозын окшоорго канайып јескинбейт не? Ёй адам, „Хорошее дело“ чылап, бойынын санаанганы аайынча кенетийин айдатан:

— Мен ағчы ийттерди сүўп јадым, олор—төвек, же ондый да болзо, сүйдим. Сүреен жарап. Жарап ўй улус көп сабазында керсү әмес болотон.

— Сен Королева Маргоны билетен болzon!— деп мен оморкоп санаатам.

— Жаңыс айылга узак ёйгө кожно јаткан улус бирүзи бирүзине түгей боло беретен;— деп бир катап ол айткан; мен оны бойымнын тетрадымга бичип алгам.

Овойып айдарын мен, бойым сакыган чылап, сакып туратам,— жаңыс айылдың ичиндеги улустын бир түней әрмектериинен калаажырап калгам, оның олордонг башка, жарап сөстөрина угарга да јакши болгон.

Ой адам менле эзем керегинде качан да әрмектешпейтен, оның адыш да адабаган ошкош эди; оның ондый болгонын мөв жарадып ого карузып туратам.

Бир катап кожно отурагыста мен оноң кудай керегинде сурагам,— не деп сурагым сагыжыма да кирбейт: мен жаар көрөлө, токуналу айтты:

— Билбезим. Кудай бар деп, мен бүтпей јадым.

Ситанов сагыжыма кирип келерде, оның керегинде куучынап бердим, мениң куучынымды тыңданап угуп алала, алдындағы ок чылап, токуналу айтты:

— Ол кудай керегинде санаанып куучынданап жат, ондый кижи не де бар деп бүдүп жат... Мен дезе, тегин ле бүтпейдим!

— Бүтпеске жараар ба?

— Не јарабайтая? Мени алзанг — бүтпейдим иве...

Оның блөр күни једип келеткенин мен сезип турғам, је жуук кижининг блөрине каран соныркап жүргем.

Мениң жаңымда нени де сананып, эди изүй кижи тизезиле меге тийип отурды; бойының күүни айынча улусты ылга турды; не ле неме қерегинде әрмектенип, айдар жаңду чылац, шүүнип отурды,—оның кылых-жанында меге керектү ле керек јок немени ылгаштырып турған шүүлте бар.

— Мен удабас јада берер болорым,—деп бир жут күнде ёй адам айтты.—Сыранайла чагым чыгат. Бир де немеге күүним тартпайт...

Эртезинде эңгирде чай ичиш отурала, столдың ўстине ле брюказыва түшкен калаштың оодыктарын жууп, бойынаң нени де айдал турған чылац, таштап турды, карыган әмеген дезе, оны алдынаң ёрө аյыктап, келдине шымыранды:

— Көрзөг дö—кактанаң, аруланып отуры...

Эки күннин бажында ёй адам ишке келбеди, әмеген дезе, жаан ак конвертти меге туда берип, айтты:

— Ме, кече түште кандый да келинек экелип берген, мен берерге ундуп койтырым. Эрке келинек турған, сенин та не төрбөнин болбой—билбей турым!

Конверттин ичинде больницаның бланказында жаан буқ-валарла бичип салтыр:

„Бош ёй болзо—келип, меге туштап барыгар. Мен Марияловскойдо. Е. М.“

Эртезинде әртөн тура мен больницада ёй адамның орынында отурдым; оның сыны койкадан узун болгон, төмөн түжүш калган боро чулукту буттары орыннан ачып калган. Жараң көстөриле саргарып калган стендлерди аякташ көрүп тура, мениң чырайыма әмезе отургушта отурған кыстың ки-чинек колдорына токтой берет. Ол кыс колын јастыктың ўстине салып койордо, ёй адам оозын ачып алала, жаагын оның колына жыжып жатты. Кара килин платьельү, эттенир кыстың бултук жаактарыла көстинг жажы араай тоголонып түжет, жаш толуп калган көк көстөрин ёй адамның жүзинен албай, оның кырлайып калган сөбкөтирин, сүүрү тумчугын, карара берген оозын аякташ отурды.

— Абыс экелер керек болгон, ол дезе болдыrbай жат... бир де неме билбес...—деп меге шымыранды.

Эки колын јастыктан алала, ол кыс, мүргүп турған чылац, тёжине жаба тудуп алды.

Ёй адамның сагыжы бир ле минутка кирип келди, вени

де сананып турган чылап, потолок jaар кезе көрөлөө, арык колын мен jaар јылдырды.

— Слер бе? Спасибо. Je, көрзөөр... Менинг сагыжым карануйлайт...

Онойып айтканына чылай берди, көзин јумуп алды; мен оның соок, көк тырмакту, узуя сабарларын сыймап ийдим, ол кыс дезе, адамнан араай сурады:

— Евгений Васильевич, абысты әкелерге јөпсиззеер, пожалуйста!

— Бу кижиле тавыжып алаар,—деп кыс jaар көзиле көргүзип айтты.—Jakши кижи...

Оозың там jaанада ачып, унчукпай барды, ояны кийининде каргааның ўниндий тунгак ўниле кенетиин кыйгырып ийди: орыннын ўстине ағданып, эки колыла бойын эбиреде јоктонып, одеялозын түрүп ийди,—кыс бажын ужалып калган јастыкка түртүрип алала, база кыйгырып, калактай берди.

Ой адам удабайла јада калды, юл ѿ берерде, оның будүжи жарана берда.

Мен больницадан ол кысты колтыктап алыш чыктым. Ол ыллап, оору кижи чилеп, таралып турды. Оның колында болчойто тудуп алган плат болды; они эки көзине әлий-селий јаба тудуп, оны аյқтап, там болчоктой тудуп турат.

Кенетиин токтоя түжүп, меге јөлөнип алала, комудаш айтты:

— Кышка да јетире јўрбеди... Э, кудай, кудай, бу не болды?

Оның кийининде көстинг јажына ўлүштенип калган колын мен jaар сунды.

— Эзен болзын. Ол слерди сүреен мактаган. Сöёгин эртен тударыс.

— Слерди айылаарга јетире ўдежип салайын ба?
Ол кыс кайа көрди.

— Алдырас. Эмди түн эмес, түш иве.

Мен толыктын кийинине турups алала, оның кийининен ары узак көрүп турдым,—ол, мендебей бараткан кижи чилеп, араай базып баратты.

Август ай болгон, ягаштардын јалбырактары түжүп жаткан.

Ой адамды сёйткөрөгө ўдежип барага менде бош юк болды, ол кысты да мен ол ло бойынча көрбөдим...

үнүң ле өртен тура алты часта, мен ярмаркага ишке барып јуретем. Ондо ѡилбайлұ улус иштеген.

Никола угодник ошкош буурул башту, чечең тилдү, иштемкей плотник Осип; туралардың ўстин талала жабатан коркок белдү Ефимушка; агарулардың кунукчыл қаменщик Петр; сары сагалду, ак сагышту, көк-чанкыр көстү, жарашиб чырайлу штукатур Григорий Шишилин.

Бу улусты мен чертёжникте јўреримде билетем; кажы ла воскресенде олор кухняга келип, чала чынааркап жарашибтыра куучындажып, меге солун сөстөр айдып отурғылайтан. Бу жаан-жаан улусты ол тушта мен ёткүре жакшы деп көрötüm; ончозы бойының кеминде жарашиб, Кунавиаоның чугулчы, аракызак, уурчы мещандарынан башка көрүнетен.

Ол тушта штукатур Шишилин менин күүниме ончозынан тың жараган, мен оның артелинде кирерге сурангам, ёл алтындың кабагын ак сабарыла тырмап, меге айткан:

— Бистин ишти өдерге сеге эрте, бистин иш—күч, биреки жыл сакып ал...

Оның кийининде жарашиб чачын кайра таштап, сурады:

— Айса, јўрумиян коомой болор бо? Је, кем јок, эмеш чыдажып јўр, сагыжынды бек тудувып алзан, ол тушта—чыдажарын!

Оның айдып берген жакшынак ёби меге нени бергенин мен билбейдим, ёл мен оны ундумбадым.

Олор эмди де мен јўрген айылга кажы ла воскресенде өртен тура келгилеп, столды эбиреде такталарга отурып алала, айылдың ээзи сакып, куучындажып отурғылайтан. Айылдың ээзи олорло кол тудужып, сүйнчили ѫзендежеле, төргө барып отуратан. Счет ла бир пачка акча экелип алатаң, ол әр улус дезе эткен иштерин бичиген ужалып калган бичиктерин чыгарып, бир неделеге эткен иштерин чоттогылап иштеп алган акчазын алғылайтан.

Айылдың ээзи кокырлап, көп-көп әрмектенип, иштеген улусты мекелеп ийерге албаданатан, иштеген улус дезе, оны бойын мекелеп ийерге туратан: кезикте тың керижин туратан, ёл көп сабазында нак каткы болотон.

— Э-ә, күлүкти сени, мекечи оқ бүдүптирин! — деп ол улус айылдың ээзине айдыжатан.

Айылдың ээзи кемзинип, бойы күлүмзиренип айдатан:

— Је, слер де, аңдар-куштар, база мекечи ок эмтиреер!

— Оноң башка кавайдар, најы?—деп Ефимушка јартын айдатан, кату кылыкту Петр дезе айдатан:

— Уурдал ла алганыла жүрүп јадың, иштеп алганын—кудайга ла каанга барат...

— Онын учун слерди бултартып турбай база!—деп Василий каткыратан.

— Астамдал аларга ба? Куурмактанып ийерге бе?—деп кокырлап айылдың ээзин көкүдип айдыжатас.

Шишилин Григорий сагалын тёжине эки колыла жаба тудуп, жайнағандый айдатан:

— Је, карындаштар, бойы бойыбысты мекелебей жүрзебис кайдар а? Акту жүргенде кандыйjakшы, амыр да ине... Кандый болгой не, карындаштар, а?

Онын көк көзине жаш толо берет; ол бу минутта сүреев jakshы болотон; онын жайнағанына ончозы кемзингилей берет ошкош, ончозы уйалгылап туура көргүлейт.

— Жалданып иштеп турган улус көлкө мекелеп болбос, —деп кеберек Осип, иштеген улуска килеп турган чылап, айтты.

Кара чырайлу каменщик столдың јавына эңчейе турup алала, јоон үниле айтты:

— Килинчек сас ошкош неме ине—канча ла кире ырада басссан, анча ла кире терен түже берерин!

Уустынг эрмегин угуп турала, айылдың ээзи айтты:

— Менде не болзын? Слер бойлороор онойып турганыгар да...

Куучындажып алала, база ла бирүзи бирүзин мекелеп ийерге албадаңылайт, арып чылаганча чотто жоло, трактирке чай ичерге барганда, Василийди кожо кычырып апаргылайт.

Ярмаркага барада, бу улус каду, тёс, кирпич уурдабазын деп мен көрүп жүрер учурлу болгом. Олордың кажызыла Василийге иштегенинен башка база ёскö јерде иштеп турган, бойлорынын ижиине керектү немелерди менен уурдал аларга тургылайтад.

Олор мени jakshы уткугандар. Шишилин дезе меге айткан:

— Сен менин артельиме сураңгынын сагышынга киретпе? Эмди көрзөг, сени канча кире байиктеткен, эмди менинг начальниким болорын а?

— Је, је, каруулда, кудай сеге болушын! — деп Осип кимиренди.

— Йиит турнаны карыган чычкандарды каруулдадып койгон... — деп Петр жаратпай айтты.

Иштеп јүрген ижимнег мен бойым да кемзинап јүргем; бу улустың алдында меге уйатту болгон, — бир де кижи билбес немени олор билип тургандый, мен дезе олорды уурчыларга бодоп, ончо немени олордон корулаар учурлу. Баштапкы күндерде меге олорло јүрерге күч болгон, је улдабай Осип оны сезип ийеле, экү артып каларыста, айтты:

— Сен, уулчак, тегин јерге кичеенебе, ол неге де жарабао — билдинг бе?

Мен оның сөстөрининг учурун билбедим, је менинг јүрүммийн айалгазы ого жарт болгонын сезип ийдим, оноң ло бери бис бирүбис бирүбистен бир де неме жажырбас болдыс.

Толыкка кирил алала, мени ўредип айдатан:

— Билерге турган болzon, бистиг ортобыста эң Іаан уурчы — каменщик Петруха; ол ач-көс, оның балези ѡаан. Оны кичееп көр, ол неден де јескинбес, ол нени де болзо алар: бир фунт каду, он кире кирпич, бир таар черет, — не де болзо, бер ле! Ол бойы јакшы кижи, кудайзак та, бичикти де билер, керсү де, је уурданарга дезе, јилбиркеп туар! Ефимушка база јобош, кадыттарды ла кичееп јүрет, сеге ол јаманын јетирбес. Бойы керсү, коркок улус ончозы керсү. Григорий Шишилин дезе — эмеш тенексү, ол кишинин немезин алардан, бойнынын берип ийер! Ол тегин ле јерге иштеп јүрет, оны кем де болзо, мекелеп салар, ол дезе — мекелеп болбой јат! Сагыш јоктоң ло иштенип јүрет...

— Ол — јакшы, јалакай кижи бе?

Осип мен jaap ыраагынан көрөлөө, качан да ундулбас сөстөр айтты:

— Чын, јакшы! Јалку кижиге јакшы, јалакай болотонында — бир де чүм јок; јакшы болорго сагыш та керек јок...

— Сен бойың кандый? — деп Осиптен сурадым.

Ол каткырынып айтты:

— Мен кыс ошкожым — јаанак болзом, ол тушта бойым керегимде айдып берерим, эм тургуза сакып ал! Ол эмезе мен кайда эмтириим, белирец көр!

Осиптинг керегиаде ле оның најылары керегинде сананган сагышымды булгап-антандырып салды. Оның айтканы

Чын әмес деп мен сананбадым да,—Ефимушка, Петр ла Григорий Осипти бойлорынан керсү деп, јадын-јүрүмнин айалгазын олордон артық билер деп бодоп тургандарын мен көрүп јүргем. Не ле керегинде оныла јөптөжип, онын јёбин лаптап угуп, не ле күндүүлерин ого јетиргилеп јүретен:

— Быйанаар јетирип, биске јөп айдып берзегер,—деп жайнап туратандар, је бир катап мывайып жайнап турала, Осип јүре берерде, каменщик Григорийге араай айтты:

— Кижи күүни јок тағма.

Григорий күлүмзиренип айтты:

— Опту-јиптү кулукур.

Штукатур мениjakып айдатаң:

— Сен көр, Максимыч, ашыяктаң аյыктанып јүр, овон башка ол сени мекелеп салганын көрбөй каларын! Мындан ашыяктар арбанчак—кудай кедери этсин, кыйгастары кандый!

Мен бир де неме билбедим.

Каменщик Петрды ончозынанjakшы, ак-чек кижи деп бодоп јүрген, не ле неменинг керегинде кыскартса, кижиң сагыжына кийдирип туратан, онын өрмеги кудайга, тамыга, ёлүмге токтойтон.

— Эх, уулдар-карындаштар, канайда да јүрзен, неге де иженцең, межиктең ле сböктöрдöн кем де кыйып барып болбос!

Онын жаантайын ичи ооруп туратан, кезик күндерде бир де неме жип болбайтон; керек дезе бир кичинек болчок калаш та оны оорудып, сүреен тың кустырып туратан.

Корчок Ефимушка база jakшы, ак сагышту деп көрүнетен, је кезикте каткымчылу, тенек кижидий билдиретен. Ол жаантайын башка-башка ўй улусты сүүп, ончозынын керегинде бир түней айдатан:

— Чын айдадым: кадыт әмес, каймакта ёскён чечек иве!

Кунавиновын шулмус мещанкалары лавканыг полын жунарга келгенде, Ефимушка тураныг ўстинен түжүп аала, бир толыкка кирип алыш, боро кёстөрин сыкыйтып, оозын кулагына жетире ачып, жылбындап айдатан:

— Көрзөң, кандый jakшынак келинди меге кудай ийген; меге бүгүн кандый сүүнчилүү; тортло каймакта ёскён чечек ошкош, мындан сый учун салымымды неле күндүүлейин? Мындан жарашиб келиндерди көрүп, эди-каным күйүп калар!

Озо баштап ўй улус каткырыжып, бирүзи бирүзине кыйгырыжып туратав:

— Көрзöör дö, коркок неме канайып јилбиркеп отуры!

Ўй улустынг электежип, каткырышканына онын каткак чырайы уйкузырап, әрмеги уйку аразында айткандый боло берет, онын тату сөстöри торт ло урулып, ўй улусты әзирип ийетен. Учы-учында ўй улустынг эмеш јааны қайкап, бойыныг ўре-јелелерине айдатан:

— Уксагар да, бу кижининг шыралап отурганын, сыранайла јиит уул ошкош!

— Кожончы күш болуп әдип жат...

— Тиленчи чилеп калакттайт па,—деп ѡчёш ўй кижи айдатан.

Је Ефимушка тиленчиге түней әмес болгон; ол јоон төңшөш чилеп, бек турган, онын ўни там ла јайнап, сөстöри јилбиркедип туарда, кадыттар оны унчукпай уккылап турат. Ол дезе бойынын жалакай, тенексү әрмегине чындалпа та кайылып бараткандый.

Арт-учында керек мынайда божайтон: эниргери ажанып отурада, Ефимушка болдыр-делдир уур бажыла јайкап, нөхөрлөринге куучындайтан:

— Кандый тату, кандый әрке ўй кижи,—мындый келингеге мен јүрүмимде баштапкы ла катап тийдиндим.

Бойынын женүзиле Ефимушка мактаанбайтан, жендирткен ўй кижини электебейтен, ол жаныс ла сүүнип де күндүзин жетирип куучындайтан, боро көстöри там ла жаанай беретен.

Оисип бажын јайкап, кыйгырып ийетен:

— Күчин чыкпас кандый кижи әдин! Канча жашту болдын?

— Жажым ба? Тöртöн тöрткб једе бердим. Онызы—кем жок! Мен бүгүн беш жашты тескери жажап, ойто јиит боло бердим, соок, тынду сууга киргендей болдым, оору-жоболым да јоголды, јүрегим де амырады! Көрзöör, ўй улус кандый болуп жат, а?

Каменщик ого кату айдатан:

— Бежен жаштаң ажа ла берзен, сенинг бу балыр јүрүминг сеге ачу-түбектү боловор!

— Уйат деп неме сенде жок, Ефимушка,—деп Шишилин Григорий ўшкүрип туратан.

Жараш уул коркок кижининг женүзине күйүнин туры деп, меге билдиретен.

Оисип жараштыра толгоп койгон мёнүн кабактарынын алдынаң ончозын аյкап, айдатан:

— Кандый ла Машкавынг—кылык-јаны башка, бирүзшайтак да калбак сүүп жат, экинчизи—јазал, сырға кичеейт, онча Машкалар јаанактар болор...

Шишлин айылду-јуртту болгон, је онынг әмегени деревнеде јаткан, тура јунатан ўй улус жаар ол база көрүп јүретен. Ол ўй улус қандый да улусла јүрүп, әмеш акча „иштеп алатаңдар“, мынаиди иштеп аларын коомой јаткан, торолоп јүрген улус ёскө ишке түней бодойтон. Шишлин жараң чырайлу да болзо, ўй улусла беришпейтен, та бойына, та ўй улуска килеп, олорды аյқтап көрүп јүретен. Йүй улус бойлоры ого беришкенде, ол кемзинип, туура јүре беретен...

— Кедери бараар ары...—дейтең.

— Сен канайып турын, тенек?—Ефимушка кайкайтан.

— Мынданың эптү учуралды кижи божодор бо?

— Менинг әмегеним бар,—деп Григорий айдатан.

— Эмегенинг кайданг билетен?

— Ак-чек јүрбезенг әмегенинг качан да болзо, билип ийер, оны төгүүдеп болбозын, карындаш!

— Канайып билетен?

— Канайып билетенин билбей турым, је ондый да болзо, бойы ак-чек јүрзө, билер учурлу. Мен ак-чек јүреле, ол бир килинчек әдип ийзе, мен оны база билип аларым...

— Канайып билетен?—Ефимушка кыйгырды, је Григорий база ла катап араай айтты:

— Онызын мен билбей турым.

Кровельщик Ефимушка кайкап, колын жаа салды.

— Же бу мынан уксаар! Ак-чек, жарт әмес... Э-э, кулугурды сени!

Шишлининг ишчилери, жети кижи, оног кемзинбей, оны ээзи кижи же де бодобой јүргилейтен, Шишлин јок болгондо, оны бозу дежетен. Шишлин ишке келип, ишчилери жалкуурып турганын көрүп ийеле, малта, күректи алыш, бойы иштенип, жалакай ўниле кыйгырып туратан:

— Тудаар, уулдар, иштегер!

Бир катап айылдын ээзининг кату јакылтазын бүдүрип турала, мен Григорийге айтты:

— Иштеп турган улустарынг коомой әмтири...

— Чын әмеш пе?—деп, кайкаган кижи чилеп, айтты.

— Бу ишти кече түшкө жетирбей, бүдүрип койор керек болгон, олор дезе, бүгүн дө божодып болбос...

— Онызы чын—бүдүрип болбос,—деп јўпсияди, бир эмеш унчукпай турала, чеберлениш, араай айтты:

— Мен ончозын көрүи јўредим, ёе олорды айдал иштедерге кандый да эп јок—олор ончозы меге јуук, менле жаңыс деревнеден келген улус ине. Бир жанынаг алар болzon: курсакты терлеپ таап жизин деп, кудайдын жакылтазы бар, ончо улуска ондый жакылта бар, сеге де, меге де. Бис экү дезе, олордон ас иштеп јўредис, онын учун олорды албадап иштедерге эп јок...

Ол кунукчыл јўретен; ярмарканын ээн оромдорыла базып барадала, Обводной каналдын кўрлерининг бирёзине кенетийин токтоп турала, суу жаар, тенгери жаар, Ока суунынг ол жаны жаар аյыктап, узак туратан.

Ого једижип келеле,—Сен не турын?—деп суразан, ойгояш келген кижи чилеп, айдатан:

— А? јок тегине ле... арый бердим, көрүп турдым...

— Кудайдынг эткени жакшы, карындаш,—деп айдатан.— Јер, тенгери, суулар ағып жат, пароходтор ёдёт. Пароходко отурып алсан, кёс лё кёргён јер жаар баарынг! Рязаньга, эмезе Рыбинскийге, Пермъге, Астраханьга да једериг! Рязаньда мен болгом, кем јок—город, ёе Нижнийден кунукчыл; бистин Нижний—јарашиб, сўүнчилў! Астраханьда кунукчыл. Астраханьда калмык улус кўп, мен оны жаратпай јадым. Бу мордваларды, калмык улусты, персияндарды, немедтерди, ёскё до јўзўн-базын улусты сўубей јадым...

Григорийдин әрмеги араай, онын айтканына каменщик Петр јўпсинаш отурды.

— Албаты эмес, кудай јоктор,—деп Петр бўдўмчилип, кату айтты,—Христос јокко чыккан, Христос јоктон ло јўрўп жат...

Григорий сўүнип, айдат:

— Ондый ба, ондый эмес пе, ёе мен, карындаштар, ару улусты, ачык кўстў орус албатыны сўўп јадым! Еврейлерди мен база сўубейдим, олор кудайга не керек, билбей де јадым? Кайкамчылу оқ бўткен...

Каменщик Петр коштонып айдатан:

— Сўреен кайкамчылу да болзо, бир де кереги јок, артык бўткени дезе база кўп!..

Олордын әрмегин тындан отурала, Осип электип, шоодып айдатан:

— Артык неме бар, бу слердин куучынаар бир де кереги јок! Слерди ончогорды чыбыктаар керек.

Осип бойының ла сагыжын айдып отурды, ол неге јөпсініп, не керегінде былаажатаны жарты жок болгон. Кезикте ол ончо улусла, ончозының сагыжыла јөпсініп туры деп көрүнет; же көп сабазында ончо улус оның күүнине тийип, ончо улусты сагыштары једиклес деп көрүп, Петра, Григорийге ле Ефимушкага айдатан:

— Э, калак, чочконың күчүктөрін слерди...

Олор каткырыжып, күүя-күч жок то болзо, каткырыжып турат.

Мен јүрген айылдың әэзи меге калаш алып жиирге күнине беш акча беретен; ол акча меге жетпейтін, эмеш аштаап јүретем; ишмелчілер оны көрүп, мени кожо барып ажанарга кычыратан, кезикте подрядчиктер трактирге барып, чай ичерге кычыратан. Мен јөпсініп, кожо барада, олордың ортозына отурып, сан башка куучындарын угуп отурага сүйтем; мен церквенинкі книгаларынjakшы билетенім олорго база жилбилүү болды.

— Бичиктерди тойо ло чокуп алдың, кардыңды тығызып алган,—деп Осип, көпöгöш көстөриле меге удура көрүп, айдатан; оның сагыжы jakшы ба, жаман ба билбедим, —козининг чогы кайылып, јылыйп турғандый.

— Билип алганыңды ундумбай јүр, бир тушта керек болор; чыдан келзен—барып монах бол, улус соододып јүрерінг, ол әмезе—миллионер бол...

— Миллионер әмес—миссионер,—деп ненинг де учун ачурканым каменщик айтты.

— Не?—деп Осип сурады.

— Миссионер деп айдатан, билерин ине! Сен ўскер әмес...

— Же, кудай јокторло тартыжып јүретен миссионер де болгойло. Ол әмезе, кудай јокторго до бичидип салсан, түней ле курсагыңды азыранарын! Керсү јүрзен, кудай јоктон до јүрерін...

Григорий кемзиніп каткырды, Петр дезе, кимиреніп айтты:

— Тармачылардың жадыны база кем јок, кудайга бажырбас улус база...

Же Осип ол ок тарыйын удура айтты:

— Тармачы кижи бичикчи болбойтон, бичикчи болоры оның жұртына да жарабас...

Отурып меге куучындағы:

— Менинг айтканымды угуп ал: бистиг вслостъто Туш-

ка деп атту, сок јаныскан јаткан, айылы-јурты јок кижи болгон, ол керсү де әмес болгон; јузүн-башка бичиктер ле бичип, иш те этпей, иш јок то јүрбей, салкынга соктыргая чылап, анда-мында калбандаш јүретен! Ол бир катап, әдер неме јок болордо, кудайга бажырарга барган, эки јыл тенип јүреле, сан башка кубулала келгөн: чачы ийинине јетире, бажында кара сүүрү бёрүктү, кёксинде—көрмөс тереза јеерен рисалу; улус јаар, балык чылап, көстөрин тостойтыш көрүп, килинчегеерди айдыныгар, каргадып салгандар!—деп улустанг айрылбайтан. Калинчек айдынары не болзын! Анчадала ўй улус јилбиркеп туратан. Керек јарна берген: Тушка тойу, Тушка эзирик, Тушкага ўй улус та јеткил болгоя...

— Керек тойу ла эзирик јүргенинде бе?—деп каменщик ортозына киришти.

— Айдарда веде?

— Керек—сөстö!

— Оның сөстөрине мен киришпедим, сөс мевде де ёйиң ёткүре көп.

— Бис Тушниковты, Дмитрий Васильевичти, сүрекей јакшы билерис,—деп Петр ачурканып айтты, Григорий дезе үнчукпай, бажын тёмён әдип, бойының стаканы јаар көрүп отурды.

— Мен былаашпай јадым,—деп Осип јөпсинин айтты.—Мен Максимышка курсак таап јийтен јузүн-базын ѡлдорды айдып јадым...

— Кезик ѡолло барзан, түрмеге де кирерин...

— Ондый эмей база,—деп Осип јөпсинди.—Учураганла ѡолло барып, абыс болбозынг, канайда абыс болотонын билер керек...

Ол качан да болзо, штукатурга, каменщикке әмеш ёткөнижип јүретен; јарт билдиrtleй де турган болзо, ол олорды сүүбей турган ошкош. Оның улус керегинде санган сагышын качан да билиц болбозын.

Ефимушка ол јалакай, јакшы болуп јүретен ошкош. Кровельщик кудай керегинде, кишиниң ачу-корон јүрүми керегинде куучындарга киришпейтен. Отургуштынг белин белиндең коркогына тийбезия деп, стулды туура тургузып алала, чай ичиш отуратан, кенетийин каный да табыш угулганда, ышту туралынг ичин аյкташ отурала, тура јүгүрип, түрген јуре беретен. Онызы трактирге Ефимушканы алым-дап кижи келеле, табыштанып турганы. Оны алымдап кел-

ген улустың кезиктери оны согорго ченежетен учун, Ефимушка олордоң качып жүретен.

— Не чугулданадаар, тенектер, менде акча бар болгон болзо, мен слерге бербес бедим? — деп Ефимушка кайкап айдат.

— Э-э, кургак чирикти сени... — деп Осип оны айдат.

Кезикте Ефимушка бир де неме көрбөй дö, укпай да санааркап узак отуратан; оның каткак чырайы јымжап, тегин деjakшы көстөри оноң jakшы боло берет.

— Не санааркап отурын? — деп оноң сурагылайтан.

— Мен бай болгон болзом, сыранай ла барынның бойын, дворянканы алар эдим, бу кудай бу туры, полковниктин кызын алала, ончозынан артык сүүр эдим — э, кудай! Оның жаңына тиригэ күйүп калар эдим... — деп санаңып отурым. Мен дачада полковниктин туразын жапкам...

— Оның кызы бар болгон, обböгөні блўп калган. — Бис оны укканыс! — деп Петр оны айттыrbай токтодып ииет.

Ефимушка дезе эки тизезин алакавдарыла жыжып, бойы жайканып, оноң ары куучындайт:

— Садқа чыгып келгенде бастыра бойы апагаш, кёбү, мен оны тураның ўстинен көрүп отургамда — меге күй де, ак жарык та не керек? Оның алдына, күүле чилеп, учуп түшкедийм! Көрөр болzon, каймакта özүп турған чечектий. Ондый госпожала жұтаза, әр-жажына да түн болзо, кем жок болор эди!

— Нени жип жадатанар? — деп Петр кату сураганда, Ефимушка кемзинбейтен де.

— Э-э, кудай! Биске көп керек пе? Ол бай да ине...

Осип каткырып айдат:

— Ефимушка, сен мындың кылыгызды качан таштаа-рын?

Ефимушка жаңыс ла ўй улус керегинде куучынданатан, оның ижинде бир түней әмес, — кезикте jakшы, түрген иштейтен, кезикте дезе, ижи сыранай келишпес. Оноң жаңтайын сарју, киттиң әмезе тюленъин ўзи жытанип турар; же оның бойында жаңы кескен агаштың жыдындың жараş, су-кадык жыт база бар.

Осипле куучындаражарга жилбилү; жилбилү де болзо, сүреен jakшы әмес, оның сөстөри кижининг јүрегин токунаттап турар, чын да айтканын, кокырлаганын да билерге күч.

Григорийле дезе кудай керегинде куучындаражарга ончозынан jakшы, ол кудайды сүүп те, ого бүдүп те жат.

— Гриша, кудай бар деп бүтпей турган улус бар ба? — деп мен оноң сурадым.

— Канайда дедин? — деп, күлүмзиренип араай сурады.

— Кудай јок деп айышат!

— Ээ, ондый ба? Мен оны билерим.

Чымыл айдал турган чылап, колын жаңып айтты:

— Сагыжына кирет пе, Давид каан тужында тенек немелер кудай јок деп айышкан! Кудай јокко канайда да жүрүп болбозын...

Осип овала јөптөнип турган кижи болуп айтты:

— Петруханың кудайыныбылаап көрзөйгө —ол сеге Кузьканың энезис көргүзип берер!

Шишлияния жарашибыры кату боло берет; тырмакта-рында кадып калган сабарларыла сагалып сыймап, жажытту соң айдал турган чылап, айдал:

— Кудай кижинин бастыра эди-канында; уйатты ла жи-лик-меени кудай бергөв!

— Килинчек кайдан келген?

— Килинчек эт-каннан, эрликтен! Килинчек воспа ошкош — тыштында болор! Килинчек керегинде көп санавып жүрген кижи килинчек эдер; оны адабазан, килинчек те эт-пезин! Килинчек керегинде әрликтан санандырат...

— Ондый эмес ошкош эди... — деп каменщик алансып айдал.

— Ондый! Кудайда килинчек јок, кижини дезе ол бойына түнөй эдип жайаган. Кижининг эди-каны килинчек эдип жат, кудайга түнөй агару тын килинчек эдип болбос... — дейле, Шишилин маказырап көрöt.

— Онызы ондый эмес ошкош эди... — деп Петр арбанат.

— Сенин сагыжынла болзо, килинчек этпезен — айдынбазын, айдынбазан — аргаданып болбозын ба? — деп Осип каменщиктен сурайт.

— Ондый болгожын, ижемчилүү болор! Көрмөсти ундуулай — күйөндөн — кудайды сүүбей баарынып деп карыгав улус айышатан...

Шишилин аракы ичпейтеп, эки ле рюмка ичсе, эзире беретен; ол тушта оның чырайы кугарып, көстөри баланың көзиндей боло берер, әрмекти кокондор айдар.

— Ончо неме кандыйjakшы, карындаштар! Јердингүчине жүрүп, эмештеп иштеп, кудайга баш, тойу жүредис, эх, кандыйjakшы!

Шишилинде көзининг жаңы сагалына тоголонып, тор-

кодый кылдарда, шил жиңи чилей, жалтырап јадатан.

Жүрүмди улам сайн мактаганын угарга ла онын көзиник жинидий жажын көрөргө күч,—менинг жаавам жүрүмди оноң артык мактайтан, күүнгө тыйдире айтпайтган.

Бу куучындарды угуп, мен жаантайын санаркан, кунугып жүретем. Деревнеде жаткан улус керегинде мен көп куучындар кычыргам, бичакте айдылган кижишин ле тирү кижишин башказын билип жүргем. Бичиктезиле болзо, деревнендин улузы овчозы ырыс юк; жакшызы да, жаманы да, сагышыла да, жаткан сөстөриле де тирү улуска турбас. Бичикте айдылган улус кудай керегинде, башка жаңду улус керегинде ле церкве керегинде көп эрмектенбес,—көп сабазында башкарачы улус керегинде, јер, күч жадын керегинде айдар. Ўй улус керегинде база көп эрмектенбес, айтса да кату айтпай турар. Тирү эр кижиге кадыт—соот, же соот то болзо, жарамасту неме, кадытла жүрзэ сүмелү болор керек, оноң башка ол женип, бастыра жүрүмди булгап салар. Бичикте айдылган кижи жакшы да, жаман да болзо, ол бастыра ла бойы мында, бичикте; тирү улус дезе жакшы да, жаман да эмес, олордын жилбиркеги кайкамчылу. Тирү эр кижи сеге канча да кире калыраза, же сагышында не барып ўзе айтпаган деп билдирир, энг ле учурлузы ол айтпагында артып калат. Бичиктерде айдылган крестьян эр улустан меге „Плотничья артель“⁸¹ деп книгадагы Петр ончозынан тын жараган; бу куучынды вёкёрлөриме кычырып берер күүним келерде, мен оны ярмаркага экелгем. Иштеп турган улустын ортозына конорго меге көп катап келишкен; кезикте түште чылайла, айылма жедер күчим жетпегенде, конун калатам.

Мейде агаш ижинде турган улус керегинде книга бар дееримде, ончозы жилбиркеже берген, аңчадала Осип ончозынан тын жилбиркеген. Книганы менинг колымнан алала, меге бүтпей оны ачып көрүп алган.

— Чындал та, бис керегисте бичиген эмтири! Көрзөн, алмыстарды! Кем бичиген—барин бе? Мен ондый ок болор деп санангам. Бариндер ле чиновниктер нени де эдер! Кудайдын сагышына кирбей калган наемени чиновник санаып таап алар; ондый улус олор...

— Кудай керегинде жатканда, аярынбай жадын, Осип, деп Петр айтты.

— Кем юк! Кудайга менинг сөзим тас бажыма бир чарак

кар әмезе бир тамчы суу түшкениле түнгей. Сен санарка-
ба, бис экү кудайга једип болбозыбыс...

Осип јүзүн-јүкпүр сөстөрди чыгарып, кайчыла кезип тур-
ган чылап, ого јарабаган улусты кезе айдып турған. Күни-
не кавча-канча катап менег сурайтан:

— Кычырарыс па, Максимыч? Керек, керек! Оны јакшы
сананып алган.

Иштөң божойло, оның конотон јериине баргансыс, ажа-
нып алган кийининде дезе ого Петр ла оныла кою иштеп
турган Ардальон база Шишилин ле Фома дел јаш уул ого
келгендер. Иштеп турган улус конуп турган сарайга от
јарыдып аларыста, мен отурып, книга кычыргам; ончозы ун-
чукпай, кыймыктабай угуп отургылаган, је јаан удабай Ар-
дальон чугулданып,

— Је, меге болор!—дейле јўре берген.

Ончозынан озо Григорий оозын кайкамчылу ачып алала,
уйуктап калды; оның кийининенг ёскö дö улус уйуктап кал-
ды, је Петр, Осип ла Фома меге јууктада отургылап ала-
ла, лаптап тынгап отургылады.

Мен кычырып божоорымда ла, Осип лампаны очурип
иidi,—тўн ортозы једип калган деп јылдыстардан билдириди.

Петр карагүйда отурала сурады:

— Мыны не керектү бичиген? Кем керегинде бичиген?

— Эмди—уйуктаар!—деп Осип ёдүгик чечип отурала
айтты.

Фома унчукпай туура отурып алды.

— Мыны кем керегинде бичиген дейдим?—деп Петр ба-
за катап сурады.

— Олор билер!—деп Осип тёжёгине јадып, айтты.

— Ўй энелер керегинде болзо, бу эш кереги јок неме:
ого бичигениненг ёй эве јалакай боло бербес,—деп камен-
щик токтобой турды.—Петр керегинде болзо, ол база те-
гин ле неме: оның килинчеги—ол карузына турар. Кижи
блтүрген учун—Сибирьге ийер, база не де болбос! Мин-
дый килинчекке книга бир де болушпас...ондый ба?

Осип унчукпады. Каменщик онон ары айтты:

— Олордун эдер немези јок, туш улустыг керектерин
аайлап отургылап јат! Энирде отургав кадыттар ошкош.
Эзен болзын, уйуктаар керек...

Ачык эжикке бир минутка токтоп турала, сурады:

— Осип, сен не деп сананадын?

— Ой?—деп Осип уйку аразында сураарда,—Je, уйукта... —дейле јуре берген.

Шишилиң отурган ла јерине кыйын јыгылды. Фома ужалып калган саламга менле коштой јатты. Бастыра јурттагы улус уйуктап калға, ыраагынан паровозтын сыгырганы, чой колесолордын кату табыжы, буферлердин шынырты угудып турды. Сарайдын ичинде јүзүй-јўкпўр козырык жыланды. Мен эп јоксынып, нени де угайын деп сакып жаткам, бир де куучын угулбаган...

Кенетийин Осип жап-жарт, араай айтты:

— Слер неге де бўтпегер, уулдар, слер—жит, слерге, узак јаш жажаар керек, сагыш алышып јўригер! Бойыннын сагыжын—туш улустын эки кижининг сагыжына турар! Фома, уйуктап јадын ба?

— Йок.

— Ондый болзын ла! Слер экилегер бичикчи, слер бичики кычырарын кычыраар, ё бир де немеге бўтпегер. Олор нени де болзо бичип, кепке базып чыгарар керек ончозы олордын колында!

Тёжёгинен туруп келеле, будын орыннан тўжўрип, досконынг кырына тайанып алала, бис жаар энчейип, ононг ары куучынады:

— Книжканы канайда билер керек? Книга кижи керегинде айдып јат! Кандый да кижи болзо—плотник болзын, ёскё до кижи болзын—оны көргўзип јат, баринди алзагар —ол сырангай башка кижи! Книжка—тегин јерге бичилбegen, кемнинг-кемнинг адаанын алыш јат...

Фома јадала,—Петр подрядчикти ѡлтўргени чын!—деди.

— Кижини ѡлтўретени качан даjakши керек эмес. Сен Григорийди сўубей јадын, мен билерим, ё сен ондый сагыш сананбай јўр. Бис ончобис јокту улус, бўгўн мен ээзи; эртен база ла жалчи...

— Мен сенинг керегинде эмес, Осип...

— Онызы тўнгай ле...

— Сен—чынывча барып јадын.

— Ақыр, сочинениени не учурлу бичигенин айдып берейин,—деп Осип Фоманын чугулданып айтканына жара киришти,—бу сочинениени сўрекей сўмелў бичиген! Мында крестьянин јокко баринди алган, мында ок барин јокко крестьянинди көргўскең! Эмди кёрзён: баринге де коомой, крестьянинге де jakши эмес. Барин јоксырап, чугулчы боло берген, крестьянин дезе, мактанчык, аракызак бололо,

оору, ачынчак боло берген—көрзөң кандый! Баринде—крепостной строй бороды якшы болгон деп ят: барин крестьянин кийинине жажынып, крестьянин баринин кийинине жажынып, экилези тойу да, амыр да жаткан... Помещиктер бийлеп турган тушта јадарга амыр болгон деп, мен былааштай жадым—крестьянин јокту жатса баринге кирелте ас, крестьянин бай бололо, тенек болгоны олорго якшы болгон. Мен оны билерим, помещикте крепостной болуп, бойым төртөн јылга јуук јүргем, менинг теремде көп бичилген.

Бычактанып олгоп⁸² извозчик Петр помещиктер керегинде база мынайда ок айдатаны менинг сагыжыма кирип келди, Осиптиң саванган сагыжы бу чугулчы апшыйактың сагыжына түнгей болгонын угала, эпжоксына бердим.

Осип колыла менинг будумды сыймап, оонг ары куучын дады:

— Книжаларды да, ёскö дö сочиненилерди кычырарда, билер керек! Тегин јерге кем де иени де этпей ят, көргөндö лö тегин деп билдирет. Книжаларды да тегин јерге бичибен,—кижинин сагыжын булгаарга бичиген. Шүүлтэ-сагыш јоктонг не де эдилбей ят, малта ла да чабарга, тал терези ѡдук те ёрёргö сагыш керек...

Осип бирде тёжёгине јадып, ойто туруп келип, табыш јок карануйда чечен куучынын узак тохтотвой жаткан.

— Помещиктер ле крестьяндар туш улус деп айдыхат. Онызы чын эмес. Бис ол ок помещиктерге иштеп јадыс, је олордон чик-јок јабыс; барин бичиктен ўренип ят, мен дезе токпоктон, башказы да ол ло. Jo-ок уулдар, јадын-јүрүмди ёскортёр öй келген, сочиненилерди ташташ, артыгызып салар керек! Кажы ла кижи бойынан—Мен кем?—деп суразын. Кижи. Ол кем? База кижи. Эмди не: кудай оон эки акча артык сурап ят па? Jo-ок, кудайга бис экилебис түнөй берер учурлу...

Тан алдында, тандакка јылдыстар көрүнбей баарда, Осип меге айтты:

— Менянг ўлгерлеп айтканымды уктың ба? Качан да саван-баган немени де айдып бердим. Слер меге бутпегер, уулдар, мен оны чын да айткан эмезим, уйкум келбесте ле куучынадым. Јадарын-јадарынг соот эдип нени-нени сананын аларын: бир тушта каргаа жаландарла, кырларла јүрген-јүрген, учкан-учкан, кудай оны каргап салган: каргаа ёлло, кургап калган! Мында не шүүлтэ-сагышбар? Не де јок... же болор—уйуктайлык: удабас турага керек...

ир тушта кочегар Яков чылап, Осип менинг көзимче ле телбейип, менен бастыра улусты бектеп турды. Ол та незиле де кочегарга түней болгон, ол ок бйдö оны көргөмдö, таадам, Петр Васильев, повар Смурый сагыжыма киретен. Менинг сагыжыма бек кирген улусты сагыжыма алындырып та турган болзо, бойы база, темирдин тады чылап, сагыжымнан чыкпай турды. Онын сагыжы эки башка болгоны жарт болды: энирде амырап отурганда, менле кожо бойынын калашла садулап турган кумазына барғанда ла уйку келбес түүде әрмегине көрө, түште иштенип турганда, улустынг ортозында јүргенде онын әрмеги тёп, жарт болды. Онын түндө санаатан сан башка сагыжы бар болгон, фонарьдынг оды чылап, әрмеги түш башка чачылып турар.

Менинг алдында туштаган улузымнан, меге Осип овчозынан керсү деп көрүветен, мен овала кожно јүргемде кочегар Яковло јүргенимдий билдиринетен,—мен оны жарт билип аларга туратам, ол дезе меге сырангай билдирип, кыйып туратан. Онын чын сагыжы кандый? Ого канайып бүдетен?

„Мен кайда әмтириим, бедиреп көр!“—деп айткан сөзи менинг сагыжыма кирип келди.

Мен сны билип болбой турганыма кыртыштанып јүрдим, —апшыйактын санаа-шүүлтезив меге кыйалта јоктон билип алар керек болды.

Ол канайда да билдирип турза, сагыжы кату болды. Ол әмди де јејүс жыл јүрзе, турумкай эмес улустынг ортозында ол ло бойы артып калар деп билдиринетен. Начётчик база турумкай деп билдиринетен, Осип онон эмеш јымжак болгон.

Улус турумкай эмес болуп, ары-бери жайылып турганы жарт билдирип турды, онон улам мен јилбиркебей бардым, улусты сүүп, јилбиркеп турганим астай берди.

Бир катаң, июль айдынг баштапкызында бис иштеп турган јерге јенилчек абрали улус келди, абраннын устинде ээзирек извозчик ыксып отурды, онын чачы атрайып калган, боргуи јок, эрди жарылып калган; онын кийининде Григорий Шишлан отурган, оныла коштой семис кыс отурды, ол кыс кып-кызыл качарлу, салам боргугинде кыскылтый ляенталу, колында зонт тудунып алган, будына резиновый калошты көнгүлтакка тееп алган. Зонгла ары-бери жанып,

бойы јайканып, јиркиреде каткырып, кыйгырып отурды:

— Эй, көрмөстөр! Ярмарка ачылбаган, ярмарка јок, слер дезе мени ярмаркага экелгенеер!

Бастыра бойы ужалып, јака-топчызы чечилип калган Григорий абрадағ түжеле, јерге отурып, көрүп турган улуска ыйламзырап айтты:

— Т-тиzelенип турым—köп килинчек эттим! Сананып ла турала, килинчекті әдип салдым! Ефимушка айтты: Гриша! Гриша, деди... Ол чын айткан, слер дезе, менинг килинчегим таштап салаар! Мен слерди ончогорды сыйлаң ҹыдаарым. Ол чын айдым жат: јердин үстинде бир ле катаң јўреринг... бир катаңтанд көп јўрерге—јарабас...

Ондо отурган кыс талганча каткырып, буттарыла тееп турарда, будындагы каложы уштулып турды.

— Капшай барактар! Харламдар—барактар, ат турбайт, —деп извозчик чугулдап кийгырды.

Ак көбүги ажылып калған карыган, арық ады јеринен кыймыктабай турды, бу мыйы ончозын көрөргө сүрекей каткынчылу болды. Григорийдин ишчилиери бойлорынын ээзин, јараشتыра кийинип алған кысты ла јўўлип калған извозчикти көрүп, каткырыжып турган.

Јаңыс ла Фома каткырбай, лавканынг өжигине менле коштой турала кимиренди:

— Чочко чылап јудуп алған... Онын айылында әмегени бар, јара-аш келин!

Извозчик баарга мәндең турды, абрада отурган кыс јерге түжеле, Григорийди абрата отургызып, бойынын будынын јанына салып алала, зонтигиле јанып,—Je барактар!—деди.

Ээзин әмеш шоодып, онын јўрген јўрумиве күйүнип турала, Фоманын айтканы аайынча улус ончозы иштегилей берди; Григорийдин әзирик јўргенин көрөлө, Фома кемзинди ошкош.

— Ээзи кижи болуп јўрер база!—деп кимиренди.—Иштейтени айдан да ас арткан, деревне јаар јўре берерис... Чыдажып болбоды...

Мен Григорийдин керегинде ачуркавып турдым,—чүмдү бөрүктү кыстын оныла коштой отурганын көрөргө до јаман болгон.

Григорий Шишилин ээзи, Фома Тучков дезе јалчызы, ол ненин учун ондый?—деп мен јаантайын сананып јўретем.

Күчтү, ак чырайлу, быјыраш чачту, бийик тумчукту, те-

герик чырайында керсү, көк көстү Фома крестьянинге түней эмес болгон,—оныjakшы кийиндирип ийзе, ол jakшы биледен чыккан коюйымның уулындый болор эди. Ол топ куучынду, јобош уул болгон. Бичикти де jakшы билетен, подрядчиктинг счётторын бичип, сметазын тургузатан, нöкёрлөрин де jakшы иштедетен, бойы дезе иштеерге күүнзебайтен.

— Ишти жакшы ўзе иштеп болбозын,—деп токуналу айдатан. Книгалар керегинде айдатан:—Бичикке нени де болзо, базып чыгарар, мен сеге нени де болзо, сананып таап берерим, ол—не де эмес...

Же Фома кандый ла неме керегинде кичееп жилбиркеп жүртеш, кандый бир веме оны тыныда жилбиркеткенде, ол овнын керегинде ончозын билип аларга албаданып туратан.

Подрядчик болуп иштеер керек деп, Фомага айдарымда, ол күүн-күч јок айтты:

— Мунла энтерилип келетен болзо, је ол тушта кем јок болор эди... Жарым акчага болуп улусла берижерге белен эмес. Јок, мен эмеш жүреле, Оранкидеги монастырьга жүре берерим. Мен жараш та, күчтү де, айса болзо, бир тул коюйым кадытка жарай берерим! Онойдо до болуп јат,— бир уул эки ле јылга ырысту боло берген, ого ўзеери, бу городто јаткан кыс баланы алган; айылдар сайын кудай айылладып жүрерде, ол кыс оны көрүп алган...

Ол ончозын шүүп алган,—монастырьга јадала, jakшы жадынга единетени керегинде ол көп куучындар билетен. Онын куучындары меге жарабайтан, онын шүүлтелери де меге жарабаган, же Фома монастырьга жүре берер деп, мен аланзыбагам.

Ярмарка башталган; Фома бир де кижиге айтпай, трактирге ажанарга, аракыдаарга келген улуска курсак экелип беретен кижи болуп иштеерге кирип алган. Онын трактирге киргенине вöкёрлөри кайкабады, же ончозы оны шоодып, электеп тургылады: байрам күнде, чай ичерге келгилегендé, бирүзи бирүзине шоодып айдатан:

— Же, уулдар, нöкёриске барактар!

Трактирге келеле, ээзи улус болуп кыйгырыжатан:

— Эй, быжыраш уул, бери кел!

Фома олорго базып келеле, бажын ёрё кёдүрип,—Слерге нени экелер?—деп сурайтан.

— Најыларынды таныбадын ба?

— Меге танырга бош јок...

Нöкёрлöри оны кöрбöй, шоодып аларга турғандарын Фома билип турган. Же нöкёрлöри jaар, нени де сакып түрган чылап кöрүп, чырайы сооп,—Же, капшай, электегер...—деп турғандай туратан.

— Чайга акча керек пе?—деп сурагылап, акчазының кабын узак калыраткылац турала, бир де акча бербайтендер.

— Сен монах болуп барага турала, жалчы болуп не бардын?—деп мен Фомадан сурагам.

— Мен монах болорго санаңбагам, жалчы болуп узак јүрбезим...—деген.

Тöрт јылдын бажында мен ого Царицын городто туштагам, трактирде ле иштегенче турган; онын кийинияде дезе, тура оодып, уурданарга кирген керегияде Тучков Фоманы арестовать эткен деп, газетте јүрген.

Пётрда иштеген улустын эгjakшы ишчизининг каменщик Ардальонның јүрёми мени сүрекей кайкatty. Бу кара сагалду, тöртöн jaшка жеде берген жардак кижи ээзи кижи ненин учув мен эмес, Петр болуп жат?—деп эрик јокто айдатан. Аракыны каа-jaа ла ичетен, исче де, эзиргече ичпейтен; бойынын ижин jakшы билетен, сүйттен де, онын колындағы кирничтер, кызыл күүлелер чилеп, әлбендежип туратан. Ого кöрө, оору ла кунукчыл чырайлу Петр иштеп турган улустын оргозында бир де кереги юк кижи деп билдиretен; иш керегияде ол мынайда айдатан;

— Улуска таш туралар әдип, бойыма агаш межик беле-теп јадым...

Сүүнчилү Ардальон кирпичтерди жилбиркеп салып,—Эх-ма, иштегер, уулдар, кудайга мак болор!—деп кыйгыры туратан.

Эм келер jaста Томск jaар јуре берерим деп, ончозына куучындац јүретен, ондо оның күйүзи церкве әдетен иш алган, оны десятник болорго бойына кычырып турғас.

— Бу керекти мен шүүп алгам. Церкве әдерге мен сүүп јадым!—деп айдыц, меге айдатан:—Кожо барак! Сибирде бичакчи кижиге jakшы, ондо бичик билетен кижи—ке-ректү!

Мен јöпсингемде, Ардальон оморкоп айдатан:

— Же, jaрады! Бу чын керек, кокыр эмес...

Пётр ла Григорийди балдарга бодоп, кокырлап, олорды шоодып, Осипке айдатан.

— Мактанчыктар, козёр ойноп турган улус чылап, бойлорының билгирлериле мактана жып турар. Бирүзи—менин

көзбіримді көрзөн, әкинчизи—јок, меге келген көзөрді көр!
— дежип турғанды:

Осып алансып айтты:

— Айдарда, канайдатан? Мектанып жүретені — улустың
қылық-жаны ине, қыстарды көрзөн, оңчозы кертеіп қалға
жүрет...

— Оңчозы ох ла ох, кудай ла кудай дежип туарар, бой-
лоры дезе—акча жууп алғандар!—деп Ардальон токтобай
турды.

— Је, Гриша жууп албас...

— Мен бистин Гриша керегіндегі айдадым. Ары ла ага-
таштың ортозына, ән жерге кудайбыла баратан болзо...
Меге мында жүрерге күйүніме тиіс берди, жасқыда Сибирь
жаар баралм...

Ишчилер Ардальонго күйүніп айдатандар:

— Бастың ондо күйүбис бар болзо, бис база коркыбас
әдис...

Ардальон кенеттійин јоголо берген. Иштеп турған улу-
зынан воскресең күнде жүре берген, үч күннің туркунына
ол кайда жүргенин бир де кижи билбөгөн.

— Оны кем-кем өлтүріп койды әмеш пе?—деп чочуп
туратавдар.

— Сууга тұжұп қалғаң болбозын!

Ефимушка келеле,—Ардальон аракыдай берген!—деді.

— Не төгүндел түрын?—деп Петр бүтпей кінігірып
ийди.

— Аракыдаң алала, өзөгинен бери күйүп жадыры. Қару
әмегени өлгөндій ле...

— Оның үйі жада қалғаң! Ол кайда?

Петр чүгүлданып, Ардальонго баарarda, Ардальон оны
токтотоп салған.

Осып әрдин тищенип, колдорын кармандарына сугуи
алала, айтты:

— Барып көрөдім. Жакшы кижи әди, кайтты, не болды?
Мен оныла кіожа бардым.

Осып жолой әрмектенди:—Кижи жакшы ла жүреле, кене-
тийин кубулып, керегі ле ѡюк жерге тенип жүре берет. Көр,
Максимыч, үрен...

Бис әкү „жыргалду Кунавиғо жүрттагы“ бир турага ки-
рип баарыста, бисти карыган да болзо, чыйрак әмеген
уткууды. Осып оныла шыбыражып ийерде, ол бисти кара-
нгүй, қажаган ошкош кирлү, кичинек тұра жаар апарды.

Орында јаан, семис ўй кижи чалкайто уйуктап јатты; эмеген оны кабыргазына јудуругыла түртүп айтты:

— Эй, турзан! Чыксан, кижи келди!

Уйуктап јаткан ўй кижи чочыган бойынча тұра жүгүреле, жүзин алакандарыла сыйман айтты:

— Э кудай! Бу кем? Не болды?

— Истечилер келди,—Осип кату айтты, ўй кижи калактап ийеле, жүре берерде, Осип оның кийининен түкүрип, меге јартап айтты:

— Олор истечилдерден көрмөстөн дö тян коркуп жат...

Стенеде илип койгон күскүнін алала, стенедеги тежиктен биске көргүзип сурады:

— Көрбөр, ол бо?

Осип тежиктен шаалап көрөлө айтты:

— Ол әмтир! Ол қысты оноң чыгара сүр...

Мен јарыктан база шааладым: бис турған қыптый ок кичинек қыптын түй јаап салған көзнёгинин бозогозында тала лампа күбүп турды, оттың жаңында қылчыр көстү, куба жылағаш татар қыс чамчазын јамап турды. Оның кийининде, әки јастық јастанып алған Ардальонның тижиқ чырайы көрүнип јатты, оның кара, койу сагалы текталып калған. Татар қыс чочый береле, чамчазын јабынып, орынның жаңынча барада, бис турған қыпка чысып келди.

Осип оны көрөлө, база ла түкүрди:

— У, уйалбас!

— Сама старий дурак (Бойын да карыған төвек),—деп каткырып айтты.

Осип оны сабарыла кезедип, база каткырды.

Ол қыстың қыбына кирип баарыста, ашыйак Ардальонның буды жаар төжөккө отурып алала, оны узак ойгозып болбой отурды:

Ол дезе,—Je, ақыр, баарыс...—деп кимиренип јатты.

Учы-учында ойгоноло, Осип ле мен жаар кезе көрүп, қызарып калған көстөрин ойто жаап.—Je, же...—деди.

— Бу сен кайттын?—деп Осип оны ачындыrbай, араай, кувукчыл айтты.

— Бу мындый бир қыс таап алдым,—деп Ардальон жёткүрип айтты.

— А не болдын?

— Je не деп айдар оны...

— Керек коомой ине...

— Ондо не јакшы бар деп...

Ардальон аракызын ортолодо ичиш койгон болуштоты алып, оозынан ла ичиш алала, Осипке берди.

— Ичеринг бе? Бу мында курсак бар ошкош эди...

Апшыйак аракыны бир ле уурт ичеле, јўзи јуурылып, бир болчок калашты алып, чайнана берди, аракыдан жудеп жаткан Ардальон араай айтты.

— Бу бир татар кыска оролыжып јўрим. Бу Ефимушкавыг ла кылыгы ине, Касимоводон келгев ёскўс, јиит ба-ла ярмаркага баарга жат деген.

Стене ёткўре јетпес тилле айткан эрмек угулган:

— Татарка—лучи! Как молодой куриса. Гоня ему вон, это не отес твоя... (Татар кыс онон артык! Јиит күш ошкош. Оны чыгара сўр, ол сенин адан әмес... дегени).

— Бу ла кыс бу,—деп Ардальон стене jaар кўрўп ки-миренди.

Осип,—Мен оны кўргом,—деди.

— Кўрдинг бе, карындаш, мен кандый,—деп Ардальон меге айтты.

Осип Ардальонды ўредип арбаар, Ардальон дезе, кемзинип айдынар болор деп санангам, је, оядый болбоды. Олор экў коштой отурып алала, кыскарта, араай куучындажып огургылады. Олордиг бу харангуй, кирлў турада отургандарын кўрёргё кунукчыл болгон; татар кыс стененин јары-гываи каткымчылу тилиле тылбырас турганын олор укпачы болуп отургылады. Осип стольдиг ўстивде жаткан ба-лыкты алып, оны бўдўгинг ковчына согуп ийеле, терезин араай сойни отурала сурады:

— Акчанды божодып салдын ба?

— Петрухада эмеш бар...

— Кўр, акчанг једер бе? Эмди Томской jaар баар ке-рек эди...

— Оноор до незин барайын...

— Токтоң калдыг ба?

— Туура улус кычырып турган болзо.

— Не болды?

— Эjem ле јестем де...

— Тўрёён улус болзо кандый?

— Тўрёён улуска иштеерге сўрекей сўўнчилў эмес...

— Иштеерге кайда да тўнгей.

— Ондый да болзо...

Олор экў нак-эптў куучындажып отурарда, татар кыс

олорды ёчоштырбей, турага кирип келеле, илмектеги
платъезин алып, уячукпай жүре берди.

— Жиит эмтири,—деп Осип айтты.

Ардалыон Осип jaар көрөлб, ачурканбай айтты:

— Очозын Ефимушка булгаган ине. Кадыттағ ла ёскө
неме билбес... Бойы кем јок кыс—кокырчы да, баштак та.

— Айыктан, айланып болбой бардың,—деп Осип, балы-
гына жетире чайнап, Ардалыонго айтты.

Айылыс jaар баарыста, мен Осиптег сурадым:

— Слер олорго не керектү барып жүрдеер?

— Туштаарга. Таныш кижи ине. Мен мындаң учурал-
дарды көп көргөм—кижи жакшы ла жүреле, оның кийинин-
де түрмедең чыккан чылап, жүре берер,—деп алдындағы
ла айтқан әрмегин катап айтты.—Аракыны ичпей, чеберленер
керек!

Бир минут уячукпай турала айтты:

— Онызы јокко—кунукчыл!

— Аракы јокко бо?

— Эие! Ичиш пайзен, будың жерге тийбей бараткан оши-
кош...

Ардалыон ол ло бойынча айланып болбоды. Бир канча
күн ёткөн кийининде ол ижине ойто келди, узак жүрбеди,
ойто ло жүре берди. Жасыда буунтыда турган баржаларды
эбиреде тош оодып, босяктарла кожно жүрген туштагам.
Бис әкү туштажып, әзендердеге, трактирге чай ичерге бар-
гансыс, столго отуарыста ол мактанган:

— Мениң иштепкейим сагыжынга кирет пе? Чын айда-
рым: мен бойымның ижимди сүреен билерим! Йүс те сал-
ковойдон иштегедий болгом...

— Иштеп болбодоор ине.

— А—иштеп болбогон дедиг бе!—деп оморкоп, кыйгы-
рып ийди.—Ишке түкүрип ле берейин мен ого!

Ардалыон мактанып, ярдак куучынданарда, трактирдеги
улус оның мактанғаның тыңдап угуп отурғылады.

— Уурчы Петруха иш керегинде айтканы сагыжынга кирет
пе? Улуска таш тура, меге агащ межик деген. Иштеген
ижи ол ло!

— Петруха—оору, ол юлүмнен коркуп жат.

— Мен база оору, айса-болжо, мениң сагыжым токуналу
эмес!—деп Ардалыон кыйгырды.

Байрам күндерде босяктар жаткан „Миллионный“ оромго
жаантайын барып, Ардалыон „золотой ротада“⁸³ канайын

түрген ўрениже бергенин көрүп јүргем. Бир јыл мынан озо керсү, сүйнчилү Ардалъон эмди кандый да керишчен болуп калган, базыды да кубулын, басканда жайканип турат, керижип-уружарага турган чылап, улус жаар кезе көрүп, бойы дезе жаантайын мактанып јүрген:

— Көрзөң, мындағы улус меге кандый кару, мен мында атаман ошкош!

Иштеп алган акчазын қысканбай, босяктарды күндүлеп јүретен, кандый бир согуш башталганда, күчи жетпей турганына болужып айдата:

— Ондый эмес, уулдар! Чын тудар керек!

Ол жаантайын овойдо айдатан учун, босяктар ого чын, чын деп айышканда, ол жарадып туратан.

Тапчы, балкашту оромло баскылап јүрген улусты мен жилбиркеп көрүп јүретем. Бу јадын-јүрүмнен айрылып калган улус бойлорычын јүрүмин бир де кижиден камаана јок өдип, чыйрак, омок јүргендер. Бу улусты көргөмдө, таадамынг бурлактар керегинде куучыны сагыжыма киретен. Иш јок болгондо, олор баржалардағ ла пароходтордон ооктеек немелер уурдаپ јүретен, је мен оны кайкап көрбөгөм, —олордын бастыра јүрүми жағыс ла ууры болгон, је ондый да болзо, бу улус кезикте, пароходко кош коштогондо ол эмезе ёрт тужында күчин де қысканбай иштейтедер.

Ардалъон ло менинг нак јүргенисти Осип билеле, ада кижи чилеп, меге айтты:

— Акыр, балам, менин ачу-короным, сен Миллионныйла не тыг вајылажып турын? Көр, сеге коомой болбозын...

Бу улус менинг күүниме жарап жат деп, билген ле аайынча куучындан бердим — олордо иш јок, јадыны сүйнчилү.

— Э, тенеринин текелерин, — деп менин өрмегимди ўзүп айтты. — Олор жалку, кей-кебизин, онын учун ондый, иш—олорго түбек!

— Иш биске не? Эки колыннын күчиле таш тура јооп болбозынг дежет ине!

Бу ўлгер сөсти мен кёп катап уккам, ого бүдүп те јүретем, онын учун меге оны айдарга да женил болгон, је Осип меге чугулданала, кыйгырып айтты:

— Оны кем айдат? Тенек ле жалку онойып айдатан, сеге оны угарга жарабас! Көрзөң кандый! Ондый жарабас немени күйүнчек улус айдатан, сея озо жаанап, күчтенип ал, онын кийининде бийиктеерин! Сенинг најылажып јүргенинди мен Василийге айдып берерим — тарынба!

Ончозын айдып берерде, айылдың ээзи онын көзивче ле меге айтқан:

— Сен Миллионный jaар йүретенин токtot, Пешков! Ондо—уурчылар ла балыр jүrümдү улус, онот баратан јолтүрме ле больница. Токто!

Миллионный jaар jүргенимди айтпай бардым, је узак та болбоды, торт токтодып койдым.

Бир катап мен Ардаљонло база онын Робёнок деп нёкөриле кожо улус конотон турачактын жанындагы сарайдын ўстинде отурганыс; Робёнок Ростов-на-Дону деп городтон Москвага јоюу канайыш барганы керегинде куучындаган. Ол солдат-сапер, георгиевский кавалер, аксак кижи болгон,—турецкий јуу тужында оны тизезине шыркалаган. Ол жабызак сыңду, таларкак, эки колында ого эш кереги јок жаан күчтү: будынан аксаپ, иштеп болбой jүрген. Кандый да оорудан улам онын чачы ла сагалы түжүп калган — онын бажы чын да жаш баланын куу бажындый болды.

Сары көзин суртылдада көрүп айтты:

— Онойын Серпуховко јеттим; айылдың жанындагы садта абыс отурган: турецкий геройго⁸⁴ бир әмеш акча берзегер, адабыс... дедим.

— Je, төгүнде, төгүнде...—деп Ардаљон бажын жайкап айтты.

— Мен нени төгүн айттым?—деп Робёнок тарынбады, Ардаљон дезе жалкуурып, ўреткен айасту арбанды:

— Сен жастыра кылышып жадың! Сеге каруулчык болуп иштеер керек, аксак улус овчозы каруулчыктар болуп иштеп жат, сен дезе тегин жерге тенип, төгүндеп jүрин...

— Мен каткырып аларга, мен сүүнчилү болзын деп төгүндейдим ине...

— Сеге, бойнга, каткырап керек...

Тышкары айас, күндү де болзо, балкашту оромло жанды да ўй кижи колында нени де силкип, кыйгырды:

— Юбканы кем садып алар? Эй, ўре-јелелер...

Оноң-мынан ўй улус чыгып, юбка садып турган ўй кижиши эбира турғылап иди, мен көргөн лө бойынча прачка Натальяны танып ийдим. Мен сарайдын ўстиян түжүп келеримде, ол юбказын садып ийеле, воротадан чыгып баратты.

Мен ого чеденниң тыштында жедижип барада, оныла—Жакиши ба?—деп сүүнчилү эзендештим.

— База нени айдазын?—деп айдала, мен jaар кылчас эдип көрөлө, кенетийин чугулданып кыйгырды:

— Э, кудай! Сен не мында?..

Оның коркуп кыйгыранынан мен кемзине бердим; мен ин мында јүргенимнен коркый бергенин мен билип ийдим, коркыганы ла кайкаганы оның керсү чырайында јарт көрүнди. Мен мында јатпай турым, кая-яа көрөргө лө келип јүредим деп, мен ого түрген куучындап бердим.

— Көрөргө?! Мынанг нени көрötön? Улустың карманын ла кадыттардың койынын көрötöв бө?—деп чугулду кат-кырып айтты.

Оның јюзи шүлбүйип, көстөринин алды көгөрип, эрин-дери калбайып калтыр.

Трактирдин әжигине токтой түжеле айтты:

— Кожо барак, чай ичерис! Кийимин ару, мындағы улустый эмес, мен сеге ненин де учун бүтпей јадым...

Трактирге кирип баарыста ол меге бүтти ошкош, мен жаны ла уйкудан турғам, курсак ичпегем деп, чай уруп отурала куучындады.

— Мен кече әзирик болғом, уйуктаганымды, кайда болғонымды, кемле аракыдаганымды билбейдим де.

Мен ого килеп, онон кемзивип турғам, оның кызы кайда деп сурап угар күүним келген. Изү чай ла аракы ичиш ийеле, бу оромыңг ёскө дö эмегендери чалеш, омок-јардак куучындана берди; мен оның кызы керегинде сурап ийеримде, ол кенетийин серип, кыйгырып ийди:

— Сен оны кайдарга билейин деп? Јок, кару уулым, менинг балама сен әмди једип болбозың, јок!

Аракыдан база әмеш ичиш ийеле куучындады:

— Кызыма менле жоғо огурып, эдер неме јок. Мен—кем? Прачка. Мен ого канайып эве болотом? Ол әмди са-гышту, бичикчи. Мени артызып койоло, бойыныг ўре-јелезине јүре берген...

Әмеш унчукпай отурала, араай суралы:—Слерге прачка керек пе? Балыр јүрүмдү ўй кижи қерек пе?

Оның балыр јүрүмдү болғонын мен оны көргөн лө бойынча билгем,—бу оромдо ёскө ўй улус јок болгон. Оның керегинде ол бойы айдарда, мени ортоп ийген чилеп, уйалганымнан ла ого килегенимнен көзиме јаш толо берген—ол бу јуукта ла јалтанбис, бир де камаавы јок, керсү ўй кижи болғов!

Мен jaар көрүп, ўшкүрип ийеле,—Э-э, чаалда,—деди.—Сен мынанг торт ло бар! Мен сеге чын айдадым—бери јүр-бе, ёлоринг!

Оның кийининде әттілдің үстінен бажын әңгейтип, жаң табакка сабарыла нени де журап, бойы бойына араай айтты:

— Менинг айтканым ла јөбім сеге не? Айтканымды бойымның да қызым укпаган.. Сен эвенді канайып таштайтан, кайттың! деп кыйғыргам. Ол дезе, кайқап тұрым деген. Казань жаар акушерка болуп ўренип барған. Іе, жакшы..жакшы..Мен не болорым? Мен дезе, мынайып ла јүрим. Мен кемге кожыларым? А—түштаган ла кижиғе...

Узак унчукпай, оозыла кыймыктадып отурды, менинг мында отурғанымды үндуп койды ошкош. Оозының әки жа мајайы төмөн тартыларда, оозы серптий боло берди, әриндеринин тартылышты турғанын көрөргө ачынчылу болды. Оның јүзи баланың јұзиндей жәжық болгон. Кулагын ажыра салып койғон чачы арчуулының алдынан чығып, жағында жатты. Сооп калған чайлу айагына көзанең бир тамчы жаш түже берди, ол ўй кижи оны көрүп ийеле, айагын туура турғузып салды, көзин тың јумуп ийерде база әки тамчы жаш тоголово берди, оның кийининде јұзин арчуулыла арлап алды.

Ончала кожно оноң узак отурага күчим жетпесте мен турп алдым.

— Жакшы болзың!—дедим.

— А? Іе, бар, бар ары!—деп мен жаар көрбөй колыла жаңып айтты, ончала кожно кем отурғанын үндуп койды ошкош.

Мен ойто Ардальонго бардым,—ол менле рактар тударға баарым деген, бу ўй кижи керегінде оғо ончозыя куучында берерге сананғам. Тасқактың үстінде Ардальон до, Робёнок то јок болды; мен олорды бедиреп јүргенче, оромдо кериш-табыш угулды.

Мен воротадан чығып ла барада, Натальяга түштадым. ол ыйлап, бажындағы арчуулыла жара соктырып алған јүзин арлап, база бир колыла семтирейип калған чачын жазап, тротуарла базып келетте, оның кийининең Ардальон ло Робёнок келгилеп жатты.

— База ла бер оғо, база сок!—деп Робёнок Ардальонды түкурып турды.

Ардальон жудуругыла талайып, Натальяга жедижип келди; Наталья оғо удура турды; оның чырайы коркушту, көзиле калжурып, Ардальонды кезе көрди.

— Ме, сок!—деп кыйғырды.

Мен Ардальонның колынан тудуп аларымда, ол алаатып, мен jaар көрди.

— Сее не керек?

— Тийбе,—деп јүк арайдан ла айттым.

Ардальон каткырды.

— Ол сенинг обножын ба? Адаң да Наташка бол!

Робёнок тойғөгин чабынып, база каткырды, мени узак јаман айдып, каткырышканы коронду болды! Олор менле турганча Наталья јүре берди, мен учы-учында тудунып болбой, Робёнокты бажымла түртеримде, ол кайра ажа берди, мен дезе овон јүгүре бердим.

Ол ло күннен ала мен Миллионный jaар узак јүрбедим, Ардальонго дезе, бир катап паромдо туштагам.

— Сен кайда көрүнбей калдын?—деп ол сүүнип, менен сурады.

Натальяны сокконын ла мени јаман айтканын саванарга да јаман деп айдып береримде, ол каткырды.

— Мен онойып чын кылынган эмезим. Бис сенле кокурлаштыс ине. Натальяны канайып сокпойтоң, ол балыр јүрүмдү де. Улус бойлорынын эмегенин де согуп жат, ол дезе балыр јүрүмдү! Же јудурукла ўредип болбозын мен билип јадым!

— Оны не ўредетен? Сен онон артык па?..

Ол менинг эки ийинимнен кучактай тудала силкип, шоодып айтты:

— Бистинг коомойыс та ол ине, ончобыс бирёубис бирибистен артык эмес... Мев ончозын билип јадым, карындаш, ичи-тыштыла, ончозын! Мен—деревнеден келгей эмезим...

Ол эмеш каланы болгон: јакшы ўредүчи әш неме билес ўренчик jaар көргөн чилеп, мен jaар көрүп турган...

...Мен кая-жая Одинцов Павелге туштап јүретем; ол алдындағызынан да шулмус болуп калтыр, кийими де јакшы, менле куучындажып та турза, мени андып турды:

— Бу сен кандый ишке киргент! Бу улусла кожо јүрүп, ёлоран...

Овын кийининде мастерскойдогы јүрүмнин солундарын кувукчыл куучындасты.

— Жихарев әмдиге ле ол бир уй ошкош ўй кижиле јүрүп жат; Ситанов санаркап јүрет ошкош, аракыны тың ичер болды. Гоголевти дезе бёрүлер жип койгон; чертек

тужында әзирик жаңып барадарда, оны јолой бөрүлөр тыгып салған!

Бойы талганча каткырып, Павел куучынады:

— Гоголевти жильте, бойлоры да әзири берген! Агаштын ортозыла, ўредип койгон ийттер чилеп, әки буттап омок баскылап жүрген, әртезинде дезе, ончозы әлгүлөп калган!...

Мен оның куучының угуп, база кожо каткыргам, је мастерской кубулып калғанын санангамда ол менен ыраак та, күнүкчүл да болды.

XIX

Кышкыда ярмаркада иш ас болгон; айылда мен, азыйда чылап, көп оок-теек керектер эдип, түжине ле шакпышрайтам, је әнирде эдер неме јок болотон. Мен „Нивадан“ ла „Московский листоктон“ көрөр күүним јок романдарды әзлериме кычырып туратам, түндө дезе жакшы книгалар кычыратам, стихтер де бичип туратам.

Бир катап үй улус церквеге түндеги мүргүүлгө баргылаган, Василий дезе тымуулап, үйде артып калала, менен сурады:

— Сен, Пешков, стихтер бичип турынг деп, Виктор катырат, онызы чын ба? Кычырып берзен!

Кычырбаска эпјоксынып, мен бир канча стихтеримди кычырып бердим, стихтерим ого жарабады ошкош, је ондый да болзо, ол айтты:

— Је, бичи, бичи! Айса болзо, Пушкин болорынг, Пушкинди кычырган бедин?

Үзүт блүп калды ба,
Көрмөс эрге барды ба?⁸⁵

Пушкин јуртаган тушта улус үзүттер бар деп бүдүп туратан, је ол бойы бүтпей, тегин ле кокурлаган болбой! Э-э, карындаш, сеге ўренер керек болгон, оройтып калдын! Сен та канайып јүретен, көрмөс билер... Тетрадынды ырада сугуп сал, оноң башка кадыттар көрүп ийзе—электежер, амыр бербес. Кадыттар кишининг јүргине кадаларга сүйтеп улус...

Калганчы ёйдö Василий терен санаага алдырып, неден

де жалтанып-жаантайын айктынып турат, эжиктинг күзүйизи шыныраза, чочуп турат, кандый да јобош боло берген; кезикте болор-болбос керектен улам кенетийин чугулданып, ўйдеги улуска кыйгырып, айылдан чыгара јүгүретен, орой түнде дезе, эзирик жаңып келетен... Оның јүрүміндеги бойынан башка кем де билбес кандый да керек бар болуп, оның ал-санаазын коскорып салған, оның учун оның јүрүмін бүдүмji ѡж, бойынын бу јүрүмиле јўрер де күүни ѡж болуп турганын, мен сезип јўрдим.

Байрам күндерде түштеги ажаныштан ала тогус часка жетире мен соодоп базып јўретем, энгирде дезе Ямской оромдо трактирде отуратам; трактирдин ээзи семис, жаантайын терлеپ јўретен кижи, кожондогонын сүреен сүйтенин церквелерде сарнап турган улус ончозы билетен; олор ол трактирге јулып кожондогондо, трактирдин ээзи олорды кабаш аракыла, сырала, чайла күндүлеп туратан. Кожончы улус аракычы, олордо кижи јилбиркегедий куучын да ѡж; олор күүн-күч ѡж, күндүүге ле болуп кожондойтондор, айла көбизинде церквенинг сарындарын сарнагылайтан; кудайзак болуп көрүнерге турган аракычы кожончылар трактирде сарнабайтан дешкенде, трактирдинг ээзи олорды бойынын кыбына кычырып алатаң, мен дезе, кожонды эжик ёткүре угатам. Је кезикте трактирде деревнедег келген, жалданып иштеп турган улус кожондоп туратан—олорды трактирдинг ээзи городто бедиреп, базарлу күнде крестьялдардан сурулап, таап алала, бойына кычырып алатаң.

Кожончы кижи аракылу бочко турган тактанин жаңында отургушта отуратач.

Үйген, хомут көктөйтөн Клещов деп ёбёколу кижи ончозынан артык кожондойтон, оның кожондоры да кандый да ангулу, жараш болгон. Ол бойы дезе кеп-сүр ѡж, уужалып, чайналып калган, кызыл-сары, ўрлек чачту кижи, оның кичинек тумчугы, ёлғон кижиинин тумчугы чылап, жалтырап туратан, кичинек көк көстөри кыймыктабайтав.

Көстөрин јумуп, бочканын түбине јиткезиле јөлөнинп алатаң, тёжин күкпейтип ийеле, чачкечек, ёткүн ўните, түрген-түрген айдып-кожонын баштайтан.

— Эх, ак жаланг туман жайылган,
Ыраак јолдорды туман жаба алган...

Бу тушта ол бут бажына туруп, тактага курлаазыла јө-

Лёнип, эмеш кедейип алала, јўзин потолок ѡаар кёдурин, кижиининг јўрегин јимиреде кожондойтон:

— Эх, мен кайда, кайда баарым,
Jaан ѡолды кайдан табарым?

Ўни онын тыг эмес те болзо, сүреен чыдым болгон; онын ўни трактирдеги тал-табышты ёдуп, мёнүн кылды шынырап туратан; кожоннын кувукчыл сөсгёри, онтоп, кыйгырып кожондогони ончо улустын јўргенине ёдё беретен,—керек дезе, эзирик те улус кайкап, кату бўдўмдў отурат, бойлорынинг алдындагы столдор ѡаар кёрўп, унчукнай отургылайтан. Йакши музика кижииниг ал-санаазына томулып, јўрегин јакшынак кўунле толтурып ийетен. Мен ол кожончыны уккамда, јўрегим ѡара тартылып, туш башка чачыла бергедий болотон.

Трактирде церкведегидий тым боло берет, кожончы дезе, јакши кўундў абыстый кёрўнет. Ол улусты ўредип, куучын айтпайт, бастыра ак санаазынан, бастыра јўрегинен албатынинг бастыра уғы-този учун мўргўп тургандый; улустын јокту, тўбектў јўруми керегинде санаазын чыгара айдил тургандый. Сагалду улус кажы ла јанынан кожончы ѡаар кёрўп отургылайт, олордун кату бўдўмдў јўстеринде балдардиг кўстори ошкош эрў кўстори кувукчыл кўргўлейт; улустын кажы-бирўзи кезикте ўшкўрип ийет,—кожоннын шайде-кўчи ондый. Ондый кожондиги угуп отургамда, улустын јўруми тёгўн, тегин ле сананып тапкан неме, чындык јўрум дезе—бу,—деп сананып туратам.

Толукта јалбак јўстў, омок-јамек, уйат-сайат юк Лысуҳа деп садучы ўй кижи отуры; бажын семис ийиндерине кийдире тартып алала, ыйлап, уйалбас кўсториан кўстиг јажыла араай јунуп отуры. Дъякон ошкош узун чачту, кўстори ѡаан, бойы эзирик, юон ўнду кожончы Митропольский столдиг ўстине ёнчайип, бўркелип калган ѡадыры, алдинда турган аракылу чўчёй ѡаар кёрўп, оны тудаг, оозына ётирип экелеле, чеберленип, табыш чыгарбай, ойто тургузып салат,—ненин де учун оны ичип болбойт.

Трактирдеги улус ончозы, азыйда олорго кару ла јуук болгон, ёе ундулып калган керекти тындан тургай чылап, тым отургылади.

Клешов кожондоп божайло, кемзинип, стулга отура бергенде, трактирдин ээзи ого бир стакан аракы берип, сўум-жилў кўлумзиренип, айдатан:

— Је, јакшы эмей база! Сен көп сабазын кожонгдобой, куучындан та турган болzon,—сүреен ле кожонгдойтон эмтириң, айдары јок јакшы! Кем де овойып айдар...

Клещов аракыны мендебей ичиp ийеле, чеберленип јёткүрип, араай айдат:

— Кожонды ўндү ле кижи кожондоор аргалу, је кожончынын тын учуры кандачын көргүзеге, жанысла меге берилген!

— Је, мактанбазаң ла!

— Мактанар немези јок кижи мактанбай жат,—деп кожончы овойып ок араай, је ёчёшкон кеберлү айдат.

— Сен тыңзынчак ла кижи, Клещов!—деп трактирдин ээзи ачыып айдат.

— Бойымның кемимнен ажыра тыңзынбай турым...

Толукта отурган юон ўндү бўркулип калган кижи кўркуrep отурды:

— Слер, курттар, чириктер, бу кўрёргё јескинчилў ангелдин кожонын билип те болбозыгар...

Ол јаавтайын ончо улусла ёпсиябей, арчажып, блаажып, улустын жаман қылъктарын коскорып туратан, онын учун кожончылар да, согойын ла деген ёскё дў улус оны байрам ла сайын соккылап туратан.

Трактирдин ээзи Клещовтын кожонын сўуп туратан, бойын дезе торт кўрёр кўуни јок болгон; кожончы керегинде ол ончо улуска коптонып, кожончыны базынып, электеерге кўунзайтен; трактирге јаантайын келип туратан улус та, Клещов бойы да ол керегинде билетен.

— Кожончы јакшы ла, је јағыс ла сайыркак, оны әмеш колго тудар керек,—деп трактирдин ээзи айтканда, кезик айылчылар оныла ёпсиянип отургылайт.

— Онызы чын—ул әмеш сайыркап жат.

— Неденг улам сайыркайтад? Ўнин бойы ёёғён әмес, кудай берген!

— Ўнча де онын јараш па?

— Онызы да чын, керек онын ўнинде әмес, кожондоп билеринде,—деп отурган улус ёпсиянет.

Бир катап кожончы јуре берерде, трактирдин ээзи Лысуханы сўмеледи:

— Сен, Марья Евдокимовна, Клещовло берижип, онын бажын әмеш айланырган болсон, а? Онызы сеге не де әмесине!

— Мен әмеш јиит болгон болзом...—деп садучы ўй кижи каткырынып айтты.

Трактирдин әэзи торт күйгүрлүп ийди:

— Жиit улус нени әдип билер? Ченежип көрзөн! Ол сениң алды-күйининг айланганын көргөн кижи! Онын ал-санаа-зын албыртып ийзе, ол канайып кожондогой не? Ченежип көрзөн, Евдокимовва, быйаным жетирерим, а?

Же ол ўй кижи јөдсөнбеди. Жаан оборлу ўй кижи, төмөн көрүп, арчуулынын чакттарын тытпактап, жалкурып турған кижи чилеп, айтты:

— Мындый керекке жиit ўй кижи керек. Мен эмеш јаш болгон болзом, аланзыбас әдим...

Трактирдин әэзи Клещовты әзиртип саларга жаантайын албаданып туратан, же Клещов дезе әки-үч кожоң кожондойло, кожон тоозына бир стакан аракы ичеле, түүген шарфла мойнын чеберлеп буулап, атрайып калган чачту бажына картузын келтей кийип алала, јүре беретен.

Клещовтон артык кожондойтон улусты да трактирдин әэзи улам сайын бедиреп туратан. Клещов кожондоп боҗгон күйининде, ол јүрексип, айдатан:

— Бу мында база бир кожончы келген әди! Же, бойыгарды көргүзөр!

Кожондогон кезик улустын ўни жараш та болзо, же Клещов чылап чүм јок, кишининг јүргегине тийдире кожондогон бир де кишини укпадым.

— Э-э, чын,jakшы! Ўни жараш ла, же бу кожоңдо кишининг јүргегининг оды билдирибейт...—деп трактирдин әэзи ачурканып айдатан.

— Јок, Клещовко чыдаары јок әмей!—деп отурған улус каткырыжатан.

Клещов дезе, ўрпайиц калган јеерен кабактарынын алдынан улусты аյыктап, трактирдин әэзине токуналу айдып отуратан:

— Оптонып јадыгар слер. Мендий кожончыны таппазыгар, мени овойып кудай жайаган.

— Бисти ончобысты кудай жайаган!

— Улусты аракыла түрекенче де күндүлөзөер, меге турар кожончыны таппазыгар...

Трактирщик кызарып, кимиренетен:

— Кем билер, кем билер...

Клещов дезе жакарып тургандый айдатан:

— Кожон кожондогон—пötükter согушканы әмес ине...

— Же, онызын мен билерим! Не кадалып турын?

— Мен кадалып турған әмезим, жартап тұрым; кожон соот болуп турған болзо, онызы көрмөстөн жеткени!

— Же, болор! Арчашканча, база кожондоп бер.

— Кожондоорго мен качан да белев, уйуктап та јада, мен кожондоор аргалу, —деп Клещов ѡюпсинаш, чеберленип јөткүреле, кожонын баштайтан.

Ол кожонын баштаганда, оок-теек, болор-болбос сөстөр лө керектер, жарабас қылыктар, ыш чылап, јылыйа берет; улустың ончозына өскө јүрүмнинг—сүүшле, эрикчендү санаала толтырылган кунукчыл, ару јүрүмнинг әзини согот.

Мен кожончыга, оның сүрекей жакши кожондоп турғанына, улусты бойының кожоныла сүрнүктирип турғанына күйүніп туратам. Хомут көктойтбі кожончыла таныжып, оныла нениш де керегинде узак куучындажар күүним келетен, же оныла әрмектежерге сұрагай тидинбейтем, ненин учүн дезе, Клещов бойының ағылтырым көстөриле, бир де киживи ајарыбай турған чылап, улус жаар сан башка көрötön. Ого ўзеери, ол кижиде меге жарабай, оны сүүрге буудак әдип турған не де бар болгон—оны дезе жаңыс ла кожондоп турған тушта әмес, жаантайын сүүр күүвим келди. Ол картузын, карыган обөгөн чилеп, бажына кептей кийип турғанын, түүген кызыл шарғын улуска көркөдип, оныла мойынын ороп турғанын көрөргө жаман болгон. Кийип јүрген шарғы керегинде ол айдатан:

— Мыны меге бир кызычак, мениң көркүйим, түүп берген...

Кожондогондо ол жаагын чынааркаган кеберлү бултышып, ужуп калған түмчугын сабарыла жыжып туратан, улус неме сураганда, күүн-күч жок әрмектенетен. Мен оның жаңына отурып алала, ненин де керегинде сураарымда, ол мен жаар көрбөй дö, айткан:

— Јүр ары, уул!

Жоон үздү Митропольскийди мен оноғ жакши көрötöм; трактирге кирип келеле, ол уур неме күчактанып алған кишининг базыдыла базып, толук жаар баратан, стулды тееп, столдоя ырадып алала, столдың ўстине чаканактанып, жаан, јелмер бажын алакандарына салып алала, отуратан. Эки-үч чөчөй аракыны унчукпай ичиp ийеле, тын табыштанып јөткүрип ийетен; отургац улус чочуп, селт әделе, ол жаар көргилейтен, ол дезе әзигин алакандарына кадай салып, улус

јаар кезе көрötön; тарабаган узун чачтары атрайып, онын кок-боро, тижип калган јүзине јайылып калатан.

— Не көрүп турыгар? Нени көрүп ийдигер? — деп ол көвөтийин сурайтан.

Кезикте ого айдышатан:

— Көрмөсти көрүп отурыс.

Кезикте аракызын уңчуклай ла ичиp алала, бир де неме айтпай, буттарын сүүртей базып, јуре беретеп, је ол пророкко ёткөни, улустын јаманыя илеге чыгарып турғанын мен канча ла катап уккам.

— Мен күдайдынг акту кулы, слердинг јаманыгарды, Исаия чылап, илеге чыгарып турым. Јаман кылыкту улус, курмакчылар, онон до ёскö јаман-jabыр улус јаткан Ариил городко түбек јетсин! Јерди көдүрип јўрген балыктарга түбек болзын, ненинг учун дезе, олор јаманнанг јаман улусты ар-бүткенде алыш јюри—онызы слер, аракычы ла јимекчи улус, бу турган ак-ярыктын таштанчылары, слер каргаткан тангмалар ума јок кёп, слерди јер де бойына албас!

Онын ўнининг күркүрүжи сүреен болгон—кознёктиң шилилери де шынырап туратан. Отурган улус оны јарадып, мактайтан:

— Сүреен айдат, јелбер ийт!

Оны күвдүлеп ле ийзен, таныжарга јенил болгон; ол бир графин кабак аракы, буканың кызыл Перец кошком буурын јакыдатан; ол курсак кижинин оозын, ичеге-јумурсын жара тартып туратан. Кандый книгалар кычырап керек деп, мен онон бир катап сураарымда, ол мен жаар кезе көрөлө, кизирт эдип, удур сураган:

— Оны не кычыратан?

Је, менинг кемзине бергенимди көрөлө, эмеш јымжак күркүреди:

— Еклезиастты⁸⁶ кычырдынг ба?

— Кычыргам.

— Еклезиастты кычыр! Онон ёскö бир де неме кычырба. Бастыра ар-бүткенниң ойгоры ондо, јўк ле эки катап тенектер оны ондобой јат—ондый ла улус ондобой јат... Сен кем? Кожондоп турын ба?

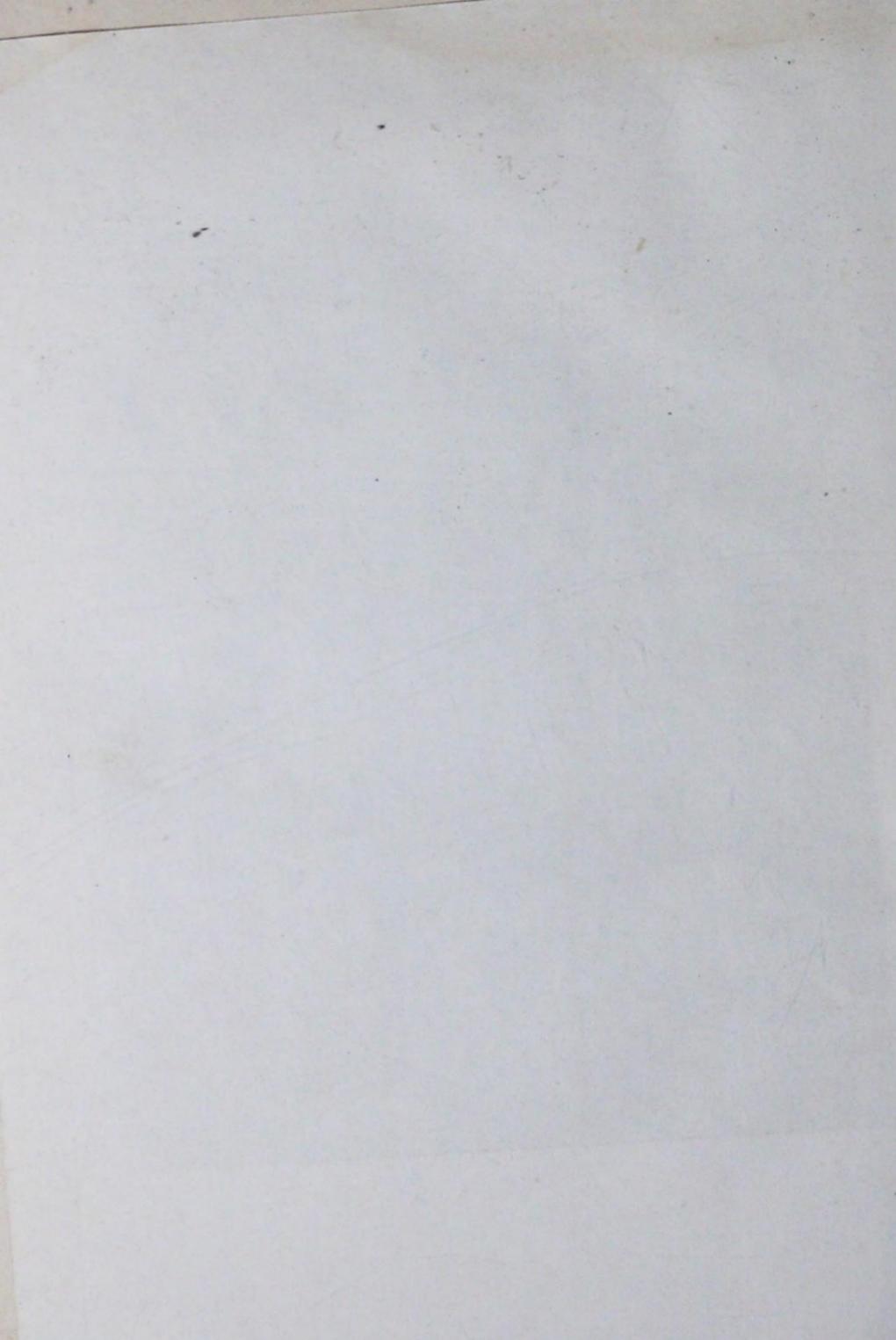
— Јок.

— Ненинг учун? Кожондоор керек. Кожондогоны чыпла чын эш немеге турбас керек.

Јанындагы столдо отурган кижи сурады:

— Сен бойынг кожондойдын ба?

— Мен бир де неме этпей турган кижи инем! Не?

— Не де эмес.

— Онызы солун эмес, Сенин бажында эш неме јогын ончо улус билер. Качан да как куру болор. Аминь!

Ол ончо улусла, менле де мынайда ла куучындажатан; эки-ўч катап күндүлөп ийеримде, ол меге өмеш жалакай боло берди, бир катап дезе, кайкап айтты:

— Сени көрүп, сен та не, та кем, та неге керектү сен, торт онгдобой турым. Іе—көрмөс сени алзын!

Клещовты ол та кандый күүндү көрүп турганы јарты јок болгон: оның кожонын сүреен јарадып угатан, кезикте әрке күлүмзиренип отуратан, је Клещовло тавышпай, оны јамандап айдатан:

— Ол көк мөён! Ол тынып та билер, кожоннын учурлык да билер, је түней ле—әштек!

— Ненин учун?

— Бүткени ондый.

Мен оның әрүүл жүрген тужында оныла куучындажар күүндү болғом. Је ол әрүүл болгондо, јүк ле ыныранып, не ле немени боромтып калган, эрикчендү көстөриле көрүп отуратан. Бу эр жажына әзирик жүретен кижи Казанский академияда ўренген, архиерей болор аргалу болгон деп, мен кемнег де угла, ого бүтпедим. Је бир катап бойым керегинде куучындан отурала, мен епископ Хрисанфтын⁸⁷ адын адагам; Митропольский бажын серпии ийеле, айткан:

— Хрисанф па? Билерим. Менин ўредүчим, меге јакшызын жетирген кижи. Казанъда, академияда—билерим! Хрисанф алтын онду деп, оны Памва Берында⁸⁸ чын айткан. Эйе, ол Хрисанф, алтындый болгон!

— Памва Берында кем ол?—деп мен сураарымда, Митропольский кыскарта айткан:

— Ондо сенинг керегин јок.

Јанып келеле, „Памва Берынданы кыйалта јок кычырар“ деп мен тетрадыма бичип алгам: мени токунатпай турган сурактарга каруны мен шак ла ол Берыннадан табар болорым деп санангам.

Ол кожончы меге јарты јок аттар адап, сөөтөрдү сан башка эдип колбоштырып айдарын сүүйтен, мен ого сүреен кыртыштанатам.

— Жүрүм—Анисья эмес!—деп айдатав.

— Анисья—ол кем?—деп сурайтам.

— Тузалу,—деп айдала, мениң ондой отурганым ма-казырып отуратан.

Ондай сөстөрди уккамда, оның академияда ўренгенин сананғамда, ол сүреен көп неме билер деп сананатам. Оның бир де неме керегинде айдар күүни јок болгонына ла айткан эрмеги жарты јок болгонына сүреен ачылып јуретем. Мен оног сураар эп-аргазын билбей турган болорым ба? деп те сананатам.

Је, ондай да болзо, мениң санаамда оног қандай да шүүлтэ артып турат: Исаия пророкко ёткөннүп, улустың жамавын жалтаныш јоктоң илееге чыгарып турганын мен жарадып угатам.

— О, јердин быжарлары, жаман јыды!—деп ол күркүреп туратан.—Слердин эң жаманыгар—макталып јүрет, эң артыктарыгар кыйында турат; калапту күн келер—слер бу кылыштарыгар учун сбзигер айдынарыгар, је ол тушта орой болор, орой!

Оның мындый эрмегин угуп, мен „Хорошее дело“ керегинде, кийим јунуп туратан Натальяның онойып ачынчылу, онойып јенил ўрелгени керегинде, жабарладып, коптодып јүрген Королева Марго керегинде сананғам,— мениң ол тушта да эске алынар керектерим көп болгон...

Митропольский таныш болуп узак јүрбедис, ол керек мынайда божогон.

Бир күн јаскыда мен ого лагерьдин жанындағы жаланда туштагам; тишкеңтип калган Митропольский сок жаныскан, төй чилеп, бажын жайқап, базып јүрген.

— Соодоп базып јўрин бе?—деп ол тунгак ўниле сураган.—Кожо барак. Мен база соодоп јўрим. Мен, карындаш, оору, эйе...

Бис унчукпай, тоолу ла алтам эделе, палатканың жанында ородо отурган кижиин кенетийин көрүп ийдис. Ол кижи ороның кырына ѡлёнин, эмеш эңчейип алган, оның пальтозы бир жанын кулагын бөктөп, бийиктеп калган әмтири.

Кожончы тура түжеле, айтты:

— Эзирик кижи әмтири.

Ол кижиин колының алдында, јаш ѡлёнин ўстинде кичинек кол мылтык жатты, оног ыраак јок фуражказы жатты, фуражканың жанында ортолодо ичиң койгон аракылу болуштоп жатты,—оның оозы ѡлёнин ортозы жаар болды.

Ол кижиңиң йүзи, уйалган чылаپ, пальтозыла јабылып калтыр.

Бир минут кире бис унчукпай турдыс, оның кийининде Митропольский буттарын талтайта тургузып алала, айтты:
— Адынып салтыр.

Ол кижи әзирик өмес, өлүп калган деп мен кенетийин билип ийдим, ё бу керек кенетийия болгон учуя мен бүтпей де турдым. Пальтоның алдынан көрүнип жаткан тас бажын ла көгөрип калган кулагын көрүп, коркужым да келгени, килегеним де сагыжыма кирбейт,—мында жараш, жаскы күнде кижи бойы бойын өлтүрер деп бүтпей турдым.

Митропольский сагалын кыргабан јаактарын алаканда-рыла жыжып, сооксызып турган чылап, ўни кыркырап айтты:

— Жаанай берген кижи әмтири. Эмегени кача берген, эмезе ѡскö кижинин акчазын ўреген болор..

Мени город јаар полицияга ииди, бойы дезе, оровың кырына отурып алала, эски пальтозына оровып, будын ороның ичи јаар түжүрип ииди. Бойы адынган кижи керегинде мен барып полицейскийдя айдып ийеле, түрген ойто келдим, мен барып келгенче Митропольский өлгөн кижинин аракызын ўзе ичеле, куру болуштопло јанып, меге удура келди.

Болуштопты јерге жара соголо,—Ол мының керегинде өлгөн!—деп күркүрел айтты.

Мени ээчиде городовой јүгүрип келеле, оро јаар көрүп, бөрүгин уштуп крестенеле, Митропольскийден сурады:

— Сен кем?

— Сенинг керегин јок...

Полицейский сананып бир эмеш турала, эмеш араай сурады:

— Слер кайттаар, мында өлгөн кижи јадыры, слер дезе әзирик?

— Мен јарме јылга чыгара әзирик!—деп бойын тёживе согунып Митропольский айтты.

Ичкен аракы учун оны арестовать эдер деп санангам. Городтон жаан абралу улус келди, кату бүдүмдү полицейский орого түжеле, өлгөн кижиниң пальтозын ачып, јүзин көрди.

— Кем озо көрди?

Митропольский—Мен,—деди.

Полицейский кату көрүп ийеле,—Э—э, жакши ба, ака-быс?—деди.

Он беш кире улус јуулыжып келди, жүгүргендериңен тыныштары бадышпай, оро жаар карап, кыймыражып турғылады, кем де кыйгырып ийди:

— Бу бистин оромның кижици, мен оны билерим!

Митропольский таралып, полицейскийдің алдына туруғалала, картузын уштуп, қандың да жарты јок сөстөрди айдып, былаажып турды; полицейский оны тёжане ийде саларда, ол жайканип турала отура түшти; полицейский карманынан менгдебей буу чыгара тартып алала, Митропольскийдин колдорын кайра күлүп салды, бойы дезе әбіреде турған улуска кыйгырды:

— Жүреер мынан! Тер-безендер...

База бир жашкайактып калган кызыл көстү, арыганына оозын ачып алган, карыган полицейский жүгүрип келди. Октавистти күлүгөн бууның учынин тудуп алала, оны араай город жаар апарды.

Мен ал-сагышка түжүп, жаланың база бардым, Ариил городко түбек түшти!—деп карғап айткан сөстөр санаамда томулып турғанды болды.

Көзиме дезе коркушту учурал көрүнип турғанды: полицейский карманынан бууны араай чыгарып алала, Митропольскийдин колдорын кайра күлүп турғаны көрүнді...

Митропольскийди городтоң этапла айдал апарған деп, мен узак та болголокто угуп алдым. Оны әэчиде Клещов жүре берди,—бай кижи алдып алала, уездный городко көчүп барала, ондо хомут, ўйген көктөйтөн мастерской ачып алды.

...Мен жүрген айылдың әззиине Клещовтын кожондоры керегинде мактаң куучындаپ береримде ол айтты:

— Барып кожонын угуп келер керек...

Столдың жаңында, мениң одожымга отурып алала, кабагын көдүрип, көзин жаан көрүп, тындаپ отурды.

Трактир жаар барадарыста ла трактирге киреристе ол мени шоодып, каткырып турған. Клещов кожондоордо, ол стаканга, сыра уруп, кабортозына жеде берерде, урбай токтоп,—Ого... көрмөсти оны!—деди.

Колы тыркыража берерде, болуштобын араай тургузып, тындаій берди.

Клещов кожонын токтодып ийерде, Василай ўшкүрии ийеле, айтты:

— Чын да жакиши кожондоп турған әмтири, карындаш, көрмөс көрзин оны! Мен керек дезе изўркене де бердим...

Шорник бажын кайра салып, потолок јаар көрүп ала-
ла, база ла катап кожондоды:

— Ак жалангла бай јурттаң
Жиit кыс ѡолло келетти...

— Кожондоп јат,—деп Василий бажын јайкап, күлүмзи-
реяди.

Клещов дезе, музыка чылап, јаныландырып турды.

— Жиit кыс ого карузын айдат:
Мен боскүс, мени кем де керектебейт...

— Жакшы,—деп кызарып калган көстөрин јумуштырып,
меге шымыранды,—Ф-фу, көрмөс... кандый жакшы!

Мен оны көрүп, сүүнип отурдым; кожоннын јаращ ўни
трактирдеги табышты базып, там јаранып турды:

— Бистинг јуртта улус нак эмес,
Мени, кысты, ойынга кычыргылабайт,
Мен јокту, кийимим де коомой,
Мен, байла, жиit уулга да јарабазым...
Үйи јок кижи мени сөстöйт—
Ондый салымда јўрер күүним келбейт!..

Василий уйалбай ла ылай берди,—бажын салактадып,
коғкок тумчугыла шыртылдадып отурарда, көзининг јажы
тизезине тамчылац турды.

Үчинчи кожоннын кийининде, санаазын токунадып бол-
бой айтты:

— Мында отурып болбой турым — тумаланып турым,
мында јыт... Јанак...

Тышкары чыгып барада айтты:

— Гостиницага барак, Пешков, курсак ичерис... Јавар
күүним јок!..

Төлөөр баазын да эрмектешпей, извозчиктинг чанагына
отурып алала, ѡолой бир де куучындашпай баратты, гости-
нициага кирип барада, толукта турган столдын јанына оту-
рып алала, эбиреде көрүп, араай куучында:

— Бу кожончы теке менин сагыжымды чайбалтып ий-
ди... чек ле кунуга бердим... Сен бичиктер кычырып, он-
чозын билип јүрединг, бу не јүрүм? Сен айдып бер. Јүргем,
төртөн јыл јүрдим, әмегеним, балдарым бар, әр-
мектежер кижи јок. Кезикте сагыжында не ле бар немени
чыгара айдып берер күүнинг келер, је куучындашар кижи
јок. Әмегенимле куучындашсам, ол нени билер. Ол нени
эдер? Ондо јаш балдар, айылдың ижи бойында да көп!

Ол менинг сагыжымды билип болбос. Эмеген бала тапканча ла најы... Менинг эмегеним тегиң де... Же сен бойын да билеринг... ойвоп, биелеп те болбос, көрмөс көрзин оны! Эрикчили, карындаш, канайдарың...

Ачу, соок сыраны түрген ичиш ийеле, узун чачын кайра сыймап, унчуклай отурала, катап ла куучынадады:

— Улут оячозы, карындаш,—шилемирлер! Сен ондо крестьяндарла ол, бу деп куучындашып јүредин — мен ончозын билип јүредим, чын эмес, балыр керектер бар, чын, карындаш... Оячозы уурчылар! Сенин айтканынды олор билип туры деп пе? Бир де чымчы билгилебейт! Ондый. Олор,—Петр ла Осип,—шокчылдар. Сен менинг керегимде айтканынды олор меге оячозын айдып бергилейт... Уктың ба, карындаш?

Мен кайкап, унчуклай отурдым.

— Көрзөй канды! — деп Василяй күлүмзиренип айтты.— Сен Персияга баарга турганынг чын, ондо нени де билип болбозын—öскө албатынын тили башка ине! Бойынтын ти-лигле—онду нени айдарын...

— Осип менинг керегимде куучынадады ба? — деп мен онон сурадым.

— Э-е! Сен не деп бодогон эдин? Осип ончозынан көп куучындайтан, калырууш кижи ине. Ол сүмелү... Жок, Пешков, эрмек-куучынды олор билбес, чын ба? Күски кар балкашка жаайыла кайыла бергенile түнней ле. Балкаш ла көптөй берер. Сен унчуклай ла јүр...

Ол сыраны стаканга уруп, әэчий-деечий ичиш те турза, бир де эзиrbей, бойы там ла чугулдап, эрмеги түргендеп турат:

— Сөс—долото эмес, унчуклаганы—алтын, деп кеп сөстө айдылгав. Эх, карындаш, эрикчили, эрикчили... „Бистин жүртта улус нак эмес“ деп ол чын кожондогон. Öскүс-ябыс албаты...

Кайа көрлөб, ўнин жабызадып айтты:

— Мен бойыма бир кару нөкөр таап алгам,—мында бир ўй кижиге туштагам, онын обböгөнин акча эткен учун Сибирь жаар ийер эдип судтаткан, эмди мында түрмеде отурып жат. Мен ол ўй кижиле танышып алгам... ондо бир де копейка акча јок... мени мында бир кадыт оныла таныштырган. Көрбөр болзом—сүрекей эрке кижи! Бойы сүреен жарашиб, жиит те... Же жакшынак ўй кижи! Ол, бу болуп эрмектежип отурала, мен онон сурадым: слердиян обböгө-

нöör уурчы, слер нениң учун јакшы, ак-чек јүрбей јадыгар, оның кийининен Сибирь jaар нениң учун баарга тураар?—деп сурагам. Ол овдо јадарга баар... Айдарда, ол меге айтты: ол кандый да болзо, мен оны сүўп јадым, ол меге јакшы! Айса-болзо, ол мениң учун ондый килинчек эткен? Мен сениле килинчек эдип турганым не дезе, апшыагыма акча керек, ол—дворянин, јакшы јадынга ўренап калган. Мен жанысан болгон болзом, ак-чек јўрер эдим, деди. Слер база јакшы кижи деди, меге јараганаар, је оның керегинде менле овойып эрмектешпегер... Көрмөс!. Бар-жымды кактап, сегизен салковойдон артык акчамды ого берип ийеле, айттым: тарынбагар, дедим.. мен слерле ба. за јўрўп болбозым, болбозым! Барганим ла ол...

Үнчукпай барала, кеветийин эзирип, отура тўжеле, кимиренди:

— Ого алты катап барып јўргем.. Сен оны билип те болбозын! Мен оның јаткан айлынын јанына, айса, база да алты катап барып јўргем.. айлына кирерге тидинбедим.. кирип болбодым. Эмди ол јўре берген.

Ол эки колын столдын ўстине салып алала, сабарларыла кыймыктадып, кимиренип айтты:

— Эмди оныла туштажарын кудай кедери этсин... кудай кедери этсин! Ол тушта ончозын кудай кедери этсин! Айылска јавак.. баралык!

Оноғ чыгып бардыс, ол таралып, кимиренди:

— Ондый, карындаш,—деди.

Оның куучынданаганы мен кайкабадым, оның јўрўминде кандый да аңылу учурал кыйалта ѡюк болор учурлу деп ажындыра бодоп јўретем.

Јўрўм керегинде ле акчадала Осип керегинде айтканына мен сүрекей карыга бердим.

XX

Бубир де онду јўрўм ѡюк городко „десятник“ болуп мен ўч јай иштегем, кўскиде лавкаларды ѡодып, јасқыда олорды ойто јазап јўрген ишчилерди көрўп јўргем.

Беш салковой акчаны јакшы иштеп алзын деп, айылдын эзи сүрекей кичеенетен. Лавканын полын кодорып јаза-

ганды, оның алдындағы јерди бир аршия кире тереңжүде казып, чыгара күреер учурлу болғом; босақтар бу ви шучун бир салковой алатаң, мен дезе тегин иштейтем, бу иште турала иштеп турған улустың замокторды, әжиктинг тұтка-ларын, ооқтобыр немелерди уурдаң турғандарын көрбей қалатам.

Ишчилер де, жалдағып иштеп турған улус та мени кан-дый ла әп-сүмелек мекелеп ийерге туратан, көрө-тура ла немелерди алғылаң алала, мениң олорды үйалтып айтканы-ма бир де чугулдабай, мениң кайқажыл туратандар:

— Беш салковой учун, / жирме салковой учун иштеген чи-леп, иштеп јадың, көрөргө дö каткымчылу! — дежетен.

Мениң иштедип, бир салковой астамдаң та турған болзо, он катап көп јылайтып жат деп, айылдың әзизине айткамда, ол көзин сыйкылтып, меге айдатав:

— Је, је, төгүнеле найланба!

Мениң улусла кіжі уурданып туры деп саңаңғаны мен билип, оның көрөр күүним жок болғон, је ондый да болзо, мен тарынбадым, ончо улустың қылыш-јаны ондый болғон; ончозы уурданып жат, керек дезе, әззи бойы да кижиңин немезия аларга сүйїтен.

Ярмарка божогон кийинниде ремонттогон лавкаларын көрүп јүреле, ондо увдулып калған самовар, айак-казан, кебис, кайчы, кезикте кайырчак ол әмезе бир түрүк бөс артып калғаның көргөндө, каткырып, меге айдатав:

— Бу немелерди бичип алала, кладовойго апарып сал!

Кладовойдөн ончо немелерди алышы, айылына апарала, би-чиғен бичигин мениң канча-канча катап жазадып туратан.

Мен бир де неме сүббейтем, керек дезе киңгалар да меге чаптық болғон. Менде Беранжениң кичинек книгазы-наң ла Гейнениң⁸⁹ кожондорынаң ѡскө не де жок болғон; Пушкинниң книгазып садып алар күүним бар болғон, је әски книгалар садып турғас чугулчы ашытайқ Пушкинниң книгазы учун сүреен баалу сурал турған. Айылдың ичинде турған отургуш-столдор, кебистер, күскү туралының ичин толтырып, будуктың јыды јытанип турғаны меге јарабай турған; мен јүрген айылдың јүзүн-базын борботко тықтаң сал-ғаш кайырчактардың туралары мениң күүниме келишпей-тен. Айылдың әззи кладовойдөн јүзүн-башка немелерди экелип, айылына јууп турғаның көрөргө дö јескинчилү болғон. Королева Маргоның туразының ичиндеги јоюжо көп тө болзо, ончозы јараш.

Бу јўрўмде бир де учур юқ, бир де айлу-башту неме юқ дег билдирген. Эмди бис бу лавкаларды ѡазап эдип јадыбыс, јаскыда суу кирзе, лавкаларды алып баар, полыш кёдүрип салар, әжиктери кайыжып калар; суу јабызай берзе, агаштары чирий берер. Он јылдардың туркунына јылдын-јылга ярмарканы суу алыш барат, тураларды, ѡазаган ѡолдорды ўреп салат, мынайып суу алыш турганы улуска јаан чыгым эдип, сууның мындык киргени бойы кургабай турганы јарт.

Јас келип, тош тўшкенде ле, баржаларды ла ондор тоолу кичинек пароходторды ўзўп барат,—улус калактажып-калактажып турала, јаныданг эдет—тош база ла оодып барат. Јаныс ла ишти катап-катап эдип, ичкери барбай турган јадын кандый айлу неме?

Мен оның керегинде Осиپтен сурагамда, ол кайкап, каткырып айдат:

— Э э, турнаны сени, көрзён кандый терен шўуп јат. Ондый керектерде сениң не керегин бар, а? Сеге ол не керектү?

Је ол ок тарыйын, юит кишининг кўзинидий кўзиндеги кўлумзиренижин јылыйтпай, кату айдатан:

— Сен оны чын темдектедин! Ол сеге эмди керек юк то болзо, айса болзо, сеге бир тушта керек болов! Сен мындык немеви темдектеп көрзб...

Эрмегине јўзўн-базын кокурларды кожуп, сан башка тўнейлештирип куучынданды:

— Кезик улус јер ас деп комудайт, Волга дезе јараттарын јемирип ағызып барада, талайга кирген јерине јууп салат; Волга тайыс боло берди деп, кезик улус база комудайт! Јаскы суулар ла јайги јааштыг суузы јерди јира јиғенде, тобырак база ла сууга барат!

Ол бир де килебей, бир де чугулданбай, јадын-јўрўмди бойынин билгени ле аайынча куучындан отурат, менин сагыжыма келишире де куучындан турган болзо, менин овы угар кўўним юк болды.

— База ёрт кўйгенин темдек эдип ал...

Волганын ол јарадында бзўп турган агаштар кўйбеген јай менин санаама кирбейт; јылдың сайын июль айда тенегири боро-сары ыила бўркелип калган турат; јаркынду кўн чогын јылыйтып, јер јаар, оору кёслö кёргбн чилеп, кўрўп турат.

— Агаш кўйгени—керек беди,—деп Осип айтты.—Ол

бариннинг, казнавынг јёйжёзи, крестьянинде агаш јок. Городтор күйгени—база да јаан керек әмес,—городтордо бай улус јуртап јат, олорго килемерге де керек јок! Сен деревнелерди, јаан јурттарды алзан,—бир јайдыш туркунына кандый көп қүйүп калат! Јүстөг де ас әмес күйет,—јаан чыгым бу ине!

Ол араай каткырып отурат.

— Јёйжё-јурты көп тө болзо, айлу-башту әдер кижи јок! Бис әкүдин шүүлтебисле болзо, кижи јерге иштеп турган әмес, отко, сууга иштеп јат!

— Слер не каткырып отураар?

— Овдо не? Ёртти көстин јажыла очурип болбозын, көстин јажы сууга кожулза, суу ла тың киргей.

Бу апшайак мен көргөн улустан ончозынан керсү деп мен билерим, је ол нени сүүп, нени сүүбей јат?—онызы јарт әмес.

Мен оны сананып јүредим, ол дезе меге јүзүн-базын кокырларын айдып турды.

— Көрзөн, улус бойыныг да, ёскö до улустын күчин канайып чеберлебей јат, а? Василий сени, көрзөн, канайда шыраладып јат? Аракы албатыны канайып түредип јат? Оны тоолоп то болбозын, оны кандый да билгир, сагышту кижи бодоп болбос! Тура күйүп калза, ёскöдöн до әдип алар. Бир јакши кижи тегин јерге базып јүрген болзо, оны түзедин болбозын! Ардальонды ол әмезе Гришаны алзан, сапаа-шүүлгези канайып кубула берген! Гриша тенексү де болзо, јалакай болгон! Бир сноп салам чылап, буруксып јат! Агаш ортозында сёök тапкан курттар чылап, кадыттар оны таап алган.

Мен ого тарынбай, јилбиркөт сурадым:

— Менинг сананып јүрген шүүлтемди айылдын әэзине невин учун айдып бердеер?

Чугулданбай, керек дезе јалакай куучындал берет:

— Сенинг шүүлтенди билzin деп айткам; ол сени үрдер учурлу; онон ёскö сени кем үрдер? Мен ўштöп айдып турган әмезим, сеге килем айдадым. Сен тенек уул әмезин, сенинг сагыжынды көрмөс булгап јат. Уурданзан—увчукпазым, кыстарла јүрзен, база унчукпазым, аракы да ичиш алзан—увчукпазым! Сенинг кату сагыжынды качан да болзо, айдып берерим, билип јүр...

— Мен сенле куучындашпазым!

Алаканына јапшынып калган смоланы тырмагыла кодорып, узак отурала, мен jaар жалакай көрүп айтты:

— Төгүндебе, әрмектежерин! Сен база кемле әрмектежерин? Әрмектежер кижи де јок...

Ару-чек, јуунак квыйимдү Осип, бир де неме керексибес кочегар Яковко кенетийин түнэй боло берди деп, меге билдириди.

Кезикте мен оны Пётр Васильевке, ол әмезе извозчик Пётрга, кезикте таадама, мен көргөн онон да ѡскö карыган апшыйактарга түңгей деп көрөдим. Олор ончозы кижи јилбиркеп көргөдий апшыйактар болгон, ё олорло кожно јадарга күч те, јескиячилү де деп билип јүргем. Олор кижининг тынын ўзўп тургандый, олордын керсү куучындары јүргемиди татка жидирип турды. Осип—јакшы кижи бе? Јок. Чүгулчы ба? База јок. Ол керсү, јаныс ла онызы меге јарт. Онын керсү сагыжы менинг күүнимди јандырарда, ол кажы да јанынан менинг ёштүм деп мен учы-учында бодоп тургам.

Менинг санаа-шүүлтем кубула берди:

— Ончо улус—бирүзи бирүзине төрөён әмес, јердин үстиндеги улус канайда да күлümзиренижип, кокурлажып та јүргилезе, ончозы төрөён әмес; бирүзи бирүзине бир де карузыбай јүргилейт. Јаныс ла јаанам јүрүмди де, не ле немени де сүўп јүрет. Јаанам ла јакшынак Королева Марго экү ондый.

Кезикте бу да шүүлте кижининг сагыжында көптөй берет, јүрүм кунукчыл да, күч те боло берет, ёе канайып јадар, кайда баар? Керек дезе Осиптен ѡскö әрмектежер кижи де јок. Мен јаантайын оныла куучын дажатам.

Менинг калыраганымды лаптап угуп, јарт әмес болгондо катап сурап алала, араай айдатан:

— Томуртка очош тё болзо, онон кем де коркубай јат! Мен сеге мындый јөп берейин: сен монастырга бар, ондо јаанап, чыдан алганча јүрүп, бойынның куучынынга кудайга мүргүп турган улусты соододорын, бойына да амыр болор, монахтарга да кирелте әдерин! Акту сагыжымнан айдып турым. Албатының ортозына сен, байла, әптер јүрүп болбозын...

Монастырга баар күүним јок болгон, ёе бу јарты јок, тармалу телекейде ле оролып јүрим деп, бойымда сананып туратам. Јүрүмим кунукчыл болгон. Јүрүм күски агашка түңгей боло берген,—мешкелер кургап калган, ээн агаштын

•ортозында эдер де неме јок, ончозын ёткүре көрүп турғандый.

Мен аракы ичпейтем, кыстарла јүрбейтем,—аракы ичи, кыстарла јўреи книга кычырарына турбас деп бодойтом. Книгаларды канча ла кире көп кычыргамда, јўрўм анча оқ катап күч, улустынг јўрўми бир де учуры ѡюк деп билди-ретен.

Меге јўк ле он беш яш толгон, је мён бойымды ја-май берген кижи деп бодойтом; јўрўмде көргөнимненг ле бичиктен кычырганымнан сагыжым карангуйлап јўрген, —бойымнын санаа-шўултем керегинде савангамда, нек-сакла толтырып салган карангуй кажаган ошкош деп бодой-том. Сагыжымнынг бажына чыгар күчим ѡюк болгон.

Јўзён-базын санаа-шўултем көп тё болзо, бек эмес бо-луп, мени ары-бери јайып, эренистеп, суу чылап, чайбал-тып турды.

Тўбекти, ооруларды ла комудалдарды мен сўубейтем: согушты, канды кўргомдö ол эмезе кижи кижини јамандап айтқылаганын уккамда, менинг кўўним јана беретен; менинг эди-каным сооп, казыр ағ чылап, согужып туратам, онын кийининде мен кородоп, ичим ачып јўретен.

Кижи согуп турган кижини кўргомдö, мен онын ўстине кўс-баш ѡюк чурап баратам, онын кийининде бойым да тын кемзинип јўретем.

Мен кылык-јантам аазынча бойымды эки кижи деп көрүп тургам: бирўзи бу кирлў, балыр јўрўмди көп кўро-лў, оноң жалырып, бу кўнун сайын одўл турган коркушту јўрўмди ле улусты көрүп, ого бўдўнбей, ончо немеге ле-бойина да кўчи јетпезин көрүп јўрет. Бу кижи сок јаныс-кан јадып, книгалар кычырып, ол эмезе монастырьга, тे-мир ѡолдын будказына јадар кўундў, ол эмезе Персия ке-регинде сананып, городтын кыры јаар барада, тўндеги ка-руулчык болуп иштеер кўундў. Улузы ас јерге, олордон ырада барада аргалу...

Экинчизи чыядык ла ўлгер книгалардан кычырып алала, кирлў, балыр јўрўмнин женип алгадый кўчин көрүп, мын-дый кўч онынг бажын ўзе согуп, кирлў будыла онын јуре-гин былча базып ийгедий деп көрүп, јудуруктарын тўунип, јумурын тиштенип алала, кандый ла кериш-согушта удура тургадый. Бу кижи улуска килеп, французский романдар-дынг эрчимдў геройлоры чылап, ўчинчи ле сўстинг кийи-

зинде шагазын қынынан¹ ушта согуп, јуучыл кемине турға бергеди.

Ол тужында мениң коркушту ёштүм бар болгон, ол Малый Покровский оромның балыр қылышку үй улус јадаташ тураның дворниги болгон. Мен оныла бир катап, эртен тұра ярмарка жаар барадала танышкам: ол воротаның жаңына ѡортып келген извозчикин абыразынан билинбес әзирик қысты тұжүре сүүртеп турған; чулуктары тұжұп калған буттарынан тұжүре сүүртеп, әдеги курына жетире түрүлип қаларда, оның жыланаш әдине тұқурип, электеп турған, ол қыс дезе, абырадаң тұжүре жылбыраарда, кайрылып калтандық колдоры сүүртелип бараткан, көзи оның жумулып, оозы ачылып калған болгон, белиле, житкезиле, көгөрип калған жүзиле абырага согулып турала, абырадаң тұжүре тартарда, бажы жолдогы ташка тийген.

Извозчик адын камчылап ийеле, жүре берген, дворник дезе әлүп калған кижидій қысты, тескерилеп, тротуар жаар сүүртеп апараткан. Мен оны көрөлө, сагыжым чыга берген чилеп, жүгүрип барадала, колымдагы бир кулаш ватерпасты²) ычкинып ийген әмтиrim, онызы дворникting ырызы болды, мени де жаан түбектен кыйыштырды. Жүгүрип келеле, дворникин жыга соктым, бойым кирнестенинг ўстине чығып барада, звонокты калырадып ийеримде, қандай да улус чытып келгилеген, мен олорго бир де әрмек айдып болбой, ватерпасты тудунып алала, жүре бердім.

Бурулчыкка жедип, извозчикке жедижип келдім; ол мем жаар бийигинен көрөлө, мактаган айасту айтты:

— Эптү соктын сен оны!

Сен ол қысты дворникке не соктырган, деп сураарымда, ол араай, јескинчилү айтты:

— Олорды ийт те жиже, мениң не керегім бар! Ол қысты мениң абырама отургузарда акчазын господалар төлөп берген,—кем кемди согуп турғанында мениң керегім јок!

— Олтүрип койгон болзо, не болор әди?

— Ол кирелү қысты бачым әлтүрер болорын,—деп, алдында ондай әзирик қыстарды әлтүрип жүрген чилеп, извозчик айтты.

Ол ло күннен ала әртен тұра дворникке туштап жүрер болдым; мен оромло базып баратсан, ол ором жалмап жүрер, ол әмезе, мени сакып турған чылап, кирнестеде отурап.

¹ Ватерпас — уровень — қандай бир немениң тұс турғанын ол әмезе чиже жатканы билсетін прибор.

Мен ого јууктап келетем, ол отурган јеринең туруп, јудуруктарын түүнип, меге ажындыра айдатан:

— Эмди ле мен сениң сабалгавынды берерим.

Ол төртөн жаштан ажа берген кижи болгон; бойы батпак сыйду, майрык бутту, барлу ўй кижининг ичидий ичтү болгон, мен жаар күлүмзиренип көргөндө, онын көзи жала-кай, керсү деп билдириген. Ол согужып билбейтен, онын колы да менийинең кыска,—бир-эки ле катап менле тудужып турала, меге чыдабай, белиле воротага јөлөнип, мени кайкап айдатас:

— Ақыр, мен сениң үлүнди берерим!..

Jaантайын мынайып согужатаны менинг күүниме тийе берерде, мен ого айттым:

— Уксан, калжу, тенек, сен кудайдын учун меге беришпезен!

— А сен не согужып турын?—деп менин кадай айтты.

Ол кысты әлекеп, кыйнаган керегинде мен сонг база сурадым.

— Сениң не керегин бар? Килеп турын ба ого?

— Килеп турбай база.

Ол унчукпай турала, оозын арулап сурады:

— Кискеге база килеп жадын ба?

— Кискеге де килейдим...

Онойып турала меге айтты:

— Сен тенек, куурмакчы! Сакып ал, мөн сеге берерим...

Бу оромло јүрбес аргам јок болгон—бу менинг эң кыска ѡолым. Бу кижиге туштабаска мен эрте турар болдым, ондый да болзо, бир канча күннин бажында туштай бердим,—ол кирнестенинг устине отурып алала, тизезинде жаткан боро кискени сыйманп отурды, мен ўч ле алтам кире јууктап келеримде, ол тура јүгүрип, кискени будынан тудуп алала, бажыла агашка согордо, меге јылу неме ча-чыла берди. Кискени менинг будымнын алдына таштаа ийеле, сурады:

— Кандый әмтири?

Же, канайдар! Бис, эки ийт чилеп, јерле тоголонып жатыс, онын кийининде мен түжүт ѡолдын јанында баргода отурып алала, ачурканганынан ыйлабаска, огурбаска эриндеримди тиштеп, кунугып отурдым. Эмди оны јескинчилү санаавып, кайкап турадым,—ол тушта менинг сагыжым кавайып эндөлбөген, мен канайып бир де кижи ёлтүрбөгөм?

Мындан кату-балыр јүрүм керегинде мен не учурлу

куучында турым? Күвдүлү господалар, слерди билзия деп турым,—бу откөлөк, откөлөк ине! Сананып таап алган коркушту учуралдарды жараштыра куучында бергени слерге жарап жат, јок немени слерге коркушту эдиپ, куучында бергенде, слер күүнзеп, жилбиркеп угадаар. Мен жүрүмнин чын коркушту, балыр жаңын билерим, слерге оны айдып, слерди жилбиркедер учурым бар, слер кайда жатканар, челе жатканарды санаагарга алыныгар.

Кирлү, балыр жадында бис ончобыс журташ жадырыс, көрек мында ине!

Мен улусты сүрекей сүүйдим, кемди де кыйнаар күүн им келбей жат, је килемкей-жажык болуп алала, кату чын немени кей төгүн сөстөрдө жажырарга жарабас. Жадын-жүрүмгө, жүрүмгө! Кижининг жүрүмнинде бар жакши немени бистин мее-жүректерибиске таркадар керек.

...Анчадала ўй улусты кыйнагандары менинг сагыжым-нанг чыкпайт; көп романдар кычырып алала, мен жүрүмде эң жакши, эң көрүмжилү неме—ўй кижи деп көрötöм.Онын керегинде меге жаанам куучында жүретен, овы кудайдын энези ле Василиса Премудрая керегинде куучындар ла Наталья, база онон до öскöй жүстер, мундар тоолу эне ўй улустын жадын-жүрүмди жаандырып турган көстöри керелейт, жадын-жүрүмди жаандырып, сүүнчилү күндөр кörбөй, бир де сүүгедий неме јок жадынды жаандырып турган энелер керелейт.

Ўй улусты анчадала көп мактап Түргеневтиң книгаларында айдалатан, мен ўй улустын жакши жаңы көрегинде санангамда, менинг санаама ончозынан тынг томылган Королева киретен; ўй улус керегинде анчадала көп Гейне ле Тургенев бичигилейтөн.

Эңгарде ярмаркадаң жаңып барадала, мен кырда кремльдин стенезинин жаңына туруп алала, Волганың ары жаңында күн жабызап ажып баратканын, јер кызырып, онын кийинде кögöрип баратканын ла менинг сүүген суум ағып баратканын көрүп туратам. Кезикте мындый минуттарда јер арестанттардын жаан баржазы ошкош деп билдиретен; ол жаан чочко ошкош, оны кижининг көзине көрүнбес кандый да пароход кайдаар да араай сүүртеп аппаратканый.

Је көп сабазында јердин жааны керегинде бичиктерден улам билетем, городтор керегинде ле анылу жадын-жүрүмдү туш ороондор керегинде сананатам. Оскöй ороондордын писательдерининг книгаларында жадын-жүрүм, мени эбиреде

јаныс аай кыймырап ёдүп јаткан јадын-јүрүмге көрө, жакшы да, јенгил де деп бичилетен. Мыйайып айдылганы менинг ёскö јадын-јүрүм кыйалта јок болор деп шүйтенимди тамтыныдың туратан.

Мен удаbas ла кандый да ойгор кижиге туштай берерим, ол мени йайым, јарык јолго баштаар деп бодоп јүретем.

Мен бир катап кремльдин стенезивин јавында тактада отургам, база ла көрзөм, менинг јавымда Яков таайым отурған әмтири. Онын келип отурганны мен көрбөй калгам, оны көргөя бойынча таныбагам да; бир канча јылдардын туркунына бис јаныс та городто јаткан болзобыс каа-жаа ла, учурал ла болуп туштажатаныс.

— Кандый узун ёскон,— деп таайым мени ныкып ииеле, кокурлап сурады, онын кийининде бис узак отурып, узактаң бери таныш туш улус чылап, куучындажып отурдыс.

Яков таайым бу јылдарда түреп, канча бар немелерин аракыдал салган деп, мен јаанамның куучындарынан билип јүретем; этап турган јerde каруулчыктын болушчызы болуп иштеген, је ижи учы-учында коомой керекле божгон; каруулчык оорый берерде, таайым бойының айлына түрмеде отурган улусты экелип аракыдаткан. Оны билгилеп ииеле, оны ижинен чыгарып, түрмеде отурган улусты түнде городко базып јүрерге божоткон деп, судка бергендер. Ол улустың бирёзи де качпаган, је бирёза кандый дә дъяконды бакырлап турарда, оны туткылап алгандар. Шылу узак болгон, је кереги судка жетпеген,—түрменинг улузы ла ёскö каруулчыктар таайымдыjakшы кижи деп, оны бу керектен айрып алгандар. Эмди ол бойы иштебей, уулынын акчазыла јаткан. Оның уулы ол ёйдö атту-чуулу Руковишниковтын хорында церкведе сарнап турган. Уулы керегияде таайым куучындайтан:

— Менинг уулым кату, сайыркак боло берген. Сарынчы. Самоварды түрген кайвадып бербезен, эмезе кийимин арулап бербезен, чугулданып турар! Ак-чек те! Кеберек тे...

Таайым бойы дезе тың карып, чучурап калтыр. Онын јараш, быýраш чачы суйук бололо, кулактары талбайып калган, көзинин агында ла тазада кырып салган јаактарында кызыл тамырлар көрүнип турды. Куучынданарда јаастайын кокурлап турды, тиштери бүдүн де болзо, оозында не де тилине чаптык эдип тургандый билдири.

Жыргалду јүрүмде јадып, көп неме көргөн, көп неме кере-

гинде билер учурлу кижиле қуучындажарга келишкенине мен сүйве бердим. Оның шулмус, каткымчылу кожондоры санаама кирип, оның керегинде таадамын айткан сөстөрі сагыжыма кирди:

— Кожондорыла алза—каан Давид, керектери аайынча—коронду Авессалом!⁹⁰

Бистин жаңысла, жаан јолло ару-кеен кийимдү барынялар, чиновниктер, офицерлер өдүп бараттылар; таайымын пальтозы эски, картуз бөрүги уужалып калган, кызыл тере өдүктүү отурган, бойының кийиминен кемзинип, кыпчынып отурган. Бис экү Почаинский јуукалардың жаңында турган трактирге барала, базар жаар ачылып калган көзнөктүү жаңына отурып алганыс.

— Кожондорон кожондор сагыжарга кирет пе:

Бир тиленчи ороңғыжын кургаткан,
Экинчизи ороңғыжын уурдан барган...

Кожонның сөстөрин айдып ла ийеле, оның каткымчылу айдылганын жаңы ла билдим, таайым чугулчы да, керсү дә деп, меге билдириди.

Же ол аракыбы рюмкага уруп, кунукчыл айтты:

— Мен көп јүргем, улусты көп каткырткам, је, ондый да болзо, ас! Ол кожон менинг эмес, оны гимназияның ўредүчизи чүмдеген, ол эмди жада калган, ады кем боло берди? Уядуп койдым. Бис најылар болгоныс, ол бойдон болгон эди. Аракыдан улам ёлғон, соокко ужып калган. Мен ле билдерден бери канча кире улус аракыдан улам ёлғон—тоолоп то болбозын! Сен ичпейдин бе? Ичпе, жаңаң-чыдап ал. Таадаңга тушташ јүредин бе? Кунукчыл ашыйак эди. Сагыжы әнделип јўри ошкож.

Аракыны ичип ийеле, омок, жиит болуп, сыны да женилип, жардак куучындана берди.

Түрмеде отурган улусла болгон учурал керегинде сурадым.

— Сен уктын ба?—деп кайа кёрөлө, үниң жабызадып сурады.

— Түрменинг улузында не? Мен олорго судья әмезим. Улустый ла улус болордо айткам: нак журтайлыктар, карындаштар, жыргап јүректер; мындый кожон бар дедим:

Салым јыргалга чаптык этпес!
Бисти корчобылып, бүктегей ле,
Бис каткынта да болуп јўрерис,
Башка јўрүмле јўрген кижи тенек!..

Таайым каткырып ийеле, јүзүн-базын кайырчактар чогуп койгон јуука jaар көзнөктөң көрүп, азу сагалын толгон, онон ары куучынадады:

— Түрмөде отурган улус сүүне бергендер, ондо отурага кунукчыл ине. Шиягжилеп көргөн лө кийининде, оячозы меге келгилеер; оядо аракы, курсак; кезикте—менен, кезикте олордон, онынг ла кийининде—эне Русь јайканып, јыргай берер! Ойынды, бијени мен сүүп јадым, олордын ортозында кайкамчылу кожончылар да, бијечилер де бар! Кезиги кынжы-киженду; бијелеп болбозынг, айдарда, мен оны чечтирип туратам, онызы чын. Олор бойлоры кузнец јокко до чечип билер, эпчилдери кайкамчылу! Олорды город јаар уурданарага божотком дегендери—чек төгүн, онын јартына да чыкылабаган...

Ол унчуклай барада көзнөктөң көрди, ондо эски-саскыла садыхып турган улус лавкаларын јапқылап турды; эжиктиң таташ калган јабулары чыкыражып турды, кандай да агааштар калтылдаганы угулды. Онын кийининде меге күлүм-звренип имдел ийеле, араай айтты:

— Чынынча айдар болзо, чын, бирүзи түнде барып јүретен, ол кижендү уулстан эмес, ол бу јердин нижнегородский уурчы; мында ыраак јокто, Печёркада, онын ойножы бар болгон. Дъяконло до болгон учурал јастыра болгон: дъяконды којойымга бодогондор. Керек кышкыда, түнде болгон, ончо улус тонду, мендеген бойынча кажызы којойым, кажызы дъякон—аайлап көрзөн?

Мен каткырарымда, ол база каткырып айтты:

— Бу кудай, бу туры! Көрмөс аайлаар олорды...

Таайым отурада, недек де улам кенетийин чугулдана берди, кабагын јуурып алала; алдында турган курсакту табакты ийде салды, папироксазын азып, кимиревди:

— Бирүзи бирүзинен уурдап тураг, бирүзи бирүзин тудар, түрмеге отургузар. Сибирьге, кату ишке ийгилеер, менинг мында не буруум бар? Түкүрип ле берейин... Менин санаа-шүүлтем база башка!

Менин сагыжыма барбак сагалду кочегар кирди—ол база улам ла түкүрип берейин деп айдатан. Онын ады Яков болгон.

— Неви сананып отурын?—деп таайым менен суралды.

— Слер түрменинг улузына тынг киледеер бе?

— Олорго килебес те јанынан килееринг, олордын ортозында кайкамчылу уулдар бар! Кезикте олорды көрүп

турала, мен јааны да болуп турган болзом, олордыг тама-
нына да турбазым деп сананарын! Көрмөстөрдинг әпчили
кандый, керсүлери кандый дейзин...

Олорды сананып отурала, таайымның сагыжы серий бер-
ди ошкош; көзнөктин бозогозына чаганактансалала, са-
барларында папиросту колыла јанып, жардак куучындана
берди:

— Час јазайтан кылчыр ус акча әткен учун судтаткан,
оның әрмегин уккан болзогор! Ёрт ошкош! Ўни кожончы
кижидий. Казна акча эдерде, менинг эдер учурым ненинг
учун јок? деп сураган. Жартап береер деп сураарда, бир де
кижи жартап болбогон. Мен оның каруулчыгы да болзом,
база жартап болбогом! Экинчиши московский атту-чуулу
урчы болгон, бойы јобош, јазанчак уул, араай айдып тур-
ган. Ончо улус көнкөрө јыгылганча иштеп жат, менинг оно-
йып иштеер күүним јок деген. Мен оны овчозын ченегем
деп куучындаган, иштеерин, арыганына јарым акчаны ара-
қыдал саларынг, эки акчаны көзөрлөп койорынг, беш акча-
ны кадытка береринг, катап ла ач, јокту артып каларынг.
Жок, мен ондый ойын ойнобозым деп куучындаган...

Яков таайым столго көнкөрө јөлөнип алала, төбөзине је-
тире кызарып куучындаарда, оның кулактары да кыймык-
тап турган:

— Олор тенек әмес, чын айдыжат! Мындый шууганды
көрмөс кедери этсин. Темдектеп алза: менинг јүрүмим не?
Сананарга да уйатту—јаантайын ўзүктеп, жажынып јүрерин,
түбек бойынгынын, ойын-јыргаллы дезе уурдал аларын! Адан
адылып кыйгырза—әрмек айтпа, әмегенинге—үнчукпа, ол
әмезе бойынг салковойды тудуп койорго јалтанаарын. Јүрү-
мимди овойдо ло ёткүрип койгом, әмди дезе бойымның ла
уулыма кул болуп јүрим. Незин жажырайын? Унчукпай ла
иштенип јүрим, ол дезе, барин чилеп, меге кыйгырып са-
лат. Адам деп айдат, мен уккамда—кул! Мен кул болорго
чыккам ба, уулыма јалчы болорго шыралагам ба? Же ондый
да әмес болзо,—мен не јүргем, кандый јайым јадын көргөм?

Мен оны кичееп укпай да отургам. Карузын берер деп
иженбей ле онон сурадым:

— Канайда јадатавын мен база билбей јадым...

— Же... Оны кем билер? Оны билер кижиши мен көрбө-
дым! Кем неге үренген, онойдо ло јүрүп жат...—деп каткы-
рып айтты.

База ла катап чугулданып, ачурканып айтты:

— Ўй кижиин албадаган учун отурган, Орёл гөрөдтөн келгөн дворянин уул бар болгон, сүреен якшы бијелейтен, уулсты каткыртып, Ванька керегинде кожон дойтон:

Ванька сёйкөрдө јүрген—
Ондо бир де чүм јок!
Сёйкөрдөнг ары барада,
Тумчугынгы көргүссең, Ванька!..

Бу кожонг каткымчылу да эмес, је чын айдылган! Канайда да айланышсан, сёйкөрдөнг откүре барып болбозынг. Меге канайда да болзо, түнөй ле: түрмеде де отурза, олордыйн каруулчыгы да болзо, орды яңыс...

Таайым әрмектенерге арый берди ошкош, аракызыв ичип ийеле, күш чылац, сынар көзиле графиннинг ичи jaар көрөлө, папирозын азып, ышты сагалы откүре чыгарып отурды.

„Канайда да јүрзен, неге де ижензен, межиктөг ле сёйкөрдөң кыйыжып болбозын“—деп Яков таайыма сырнай да түнөй эмес каменщик Петр jaантайын айдып јүретен. Мындый јүзүн-базын ўлгерлерди мөн канча кире уккам!

Таайыман база бир де неме угар күүним келбеди. Оныла кожно кунукчыл да болгон, ого килеп те јүргем; оның чечен кожондоры ла кунукчыл ойнот турган гитаразынынг яжык ўни сагыжыма кирди. Мен сүүнчилү Цыганды да, уужалып калган кийимдү Яков таайымды да көрүп турала,—Цыганды крестле јыга баскавы сагыжына кирет не?—деп сананып турадым.

Оны сурап угар да күүним келбеди.

Мен ичи карагүй јуука jaар көрүп отурдым. Јууқадан яблоколордын ла дынялардын јыды јытанып турды. Городко киретең тапчы жолдо анда-мында оттор јарып турды, эбиреде ончозы таныш болгон. Рыбинск jaар бараткан ла Перым jaар бараткан пароходтор күүлөжет...

Таайым турала,—Баар керек,—деди.

Трактирдин эжигинин янына менинг колымнан силкип, кокурлап айтты:

— Сен кунукпа, күнугып јүриң ошкош, а? Түкүрип бер! Сен арай жиит. „Салым јыргалга чаптык этпес“ дегенин уадуба! Же, эзэя болзын, меге Успенъеге баар керек!

Бир де аайы-бажы јок әрмегиле мени там ла әренгистеп салала, кокырчы таайым јүре берди.

Мен город jaар барадала, јаланга јеттим. Ай толу бол-

гоң, тенеридеги калың булуттар көлөткөзиле менинг кара көлөткөмди јылайтып турат. Мен городты әбіреде барада, Волганың жарадына Откоско барып, тозынду ёлённин үстиңе жадып алала, сууның ол жарадына кыймык та јок жаткан жер жаар көрүп жаткам. Волганы кечире булуттардың көлөт-көлөри араай јылыш баргылайт, сууның ла ол јанында жалангга барғанда, сууга жунула бергендей жарый берет. Эбіреде бир де табыш јок, ончо неме ўргүлел жатқавдый, жадын-јүрүмге, мендебей, күүн-күч јок, канайда болотон ло аайын-ча бараткандый.

Түрген кыймыктанып, әбирилзин деп, сүүжип турган улустың байрамдаты жыргалындый жаңы, сүүңчилү јүрүмгө күүвазезин деп, жерди де, бойымды да тееп ийер күүним келип турат.

— Бойымла нени де әдер керек, онң башка бир де айлу-башту неме болбос деп, санаңып жаткам.

Күски бүркү күндерде күнди көрөрдөн болгой, сеспей де, оны ундуп та туарың,—мындың күндерде ағаш ортозыла мен жаңыс катап јүрген әмезим. Жолдон азып, жолдорыңды бедиреп арып-чылайла, тиштеринги тиштенип алала, жыраалардың ортозыла, чирик жадыктарды ажып, састың төнбөзәктөринин үстиле базып барадала,—арт-учында жолына кыйалта јок чыгып аларын!

Мен онойдо ок шүүп алдым.

Бу ок јылда, күскиде, айса-болзо ўренерге кирип алар болорым ба деп, карандыра иженип, Казань жаар јүре бердим.

A J A R U L A R.

¹ 1878 жылда, күсқиде, энези ёлғон лө кийининде оа жашту Пешковты Порхунов коюйымның өдүктер садар магазинине айбыга јуретен „уулчак“ болуп иштеерге берген. Магазин Нижний Новгородтың Большая Покровская деп эн жаан оромында турган. Горькийдин улуста јурер јўруми оноидо башталган.

² Пешков Алёша энези ёлёр алдында нёköрлөриле ко-жо сёбкётр, эски-саскы бёстёр, кадулар юуп, садып јурген. Нёköрлөриле ок кожо агащ аразындағы складтардан тёс, одын тажып туратан (мының керегинде айдылганның „Бала тужы“ деп повестьтиң калганчы бажалыгынан көр).

³ *Саша Яковов* — Александр Каширин, Горькийдин таайының, Яков Васильевич Кашириннинг, уулы.

⁴ *Василиса Прекрасная* — орус чёрчёктөрдиг героянзы.

⁵ „Сонник ле оракул“ — түш „јартаар“ ла келер өйдө ве боловрын „айдар“ книга. Ондый книгалар мещандарда, оок чивовнектерде ле церкве ижинде турган улуста болгон.

⁶ *Балахна* — Нижнегородский губернияда, Волга сууныңjakазында турган город.

⁷ *Псалтирь* — библияның бир болуғи, церквениң са-рындары бичилген, олордың көп сабазын израильский каан Давид бичиген деп айдыжат.

⁸ *Коля* — Горькийдин карындашы, оның энезинин экинчи обböгөнинен тапкан уулы.

⁹ *Вяхирь, Хаби, Яэз, Кострома ла Чурка* — Горькийдин нёköрлөри, олорло кожо Алёша оок-табыр, эски-саскы немелер юуп јурген.

¹⁰ Горькийдин jaаназы Акулина Ивановна Каширина са-рын-стихтерди сүрекей жакшы билетен, көп чёрчёктөр куучындайтан, албатының кожондорын көп билетен, бойы да поэт болгон болор. Оның шылтузында Горький орус алба-тының поэзиязына сүреен күүнзееер болгон.

¹¹ „Камчадалка“ — кажы јерде ундулып калган писательдин — И. Калашниковтын романы.

¹² Алёша Пешков языла берерде, оны Василий Васильевич Каширия таадазы бойының әмегенинин јеенине В. С. Сергеевке јүрөргө берип ийген. Таайы строительный иштер әдерге подряд алыш, чертежтор әдип, бойы алдынаң туралу, бай жаткан. Таайының айыллында Алёша пол јунуп, айбыга јүрүп, иштеген. Бу ѿйдоғи јүрүми керегинде Горький әске алынып, мынайда бичиген: „Мен көп иштеп турам, бажым айланганча иштейтем, байрам да күндерде, тегин де күндерде бир де тузазы ќок, көсқө көрүнбес иштоло болгон“.

¹³ Арестантский роталар — бу учуралда түрме: „арестантский роталарга“ иштеер әдип судтаган улус ондо отурган.

¹⁴ Стеклярусту торко тальма — јендери ќок, јабыннап кийетөв кийим.

¹⁵ „Хорошее дело“ — Нижний Новгородто Канатный оромдо Кашириндерде јадып, олордон курсактанып жаткан кишини онойдо адайтандар. Горький бу кижеle ваянышкана керегинде „Бала тужы“ деп повестьтинг VIII бажалыгында мынайда айткан: „Төрөл ороонымда тоозы ќок тушулустыг, оның эн артык улузының ортозынан таныжып алган кижеle најы боловым мынайда токтоды“...

¹⁶ Китеж — чёрчоクトо айдылғав, качан да болбогон город, Батыйдың табарузы боловдо, ол город јердин алдыва түже берген, оның ордында әмди Светлояр деп көл туруп калган деп айдышат.

¹⁷ „Жасыту чыгарган бичиктер кычырдын ба?“ — бу сұракты Доримедонт Покровский Пешков Алёшаның килинчегиң сураарда оноң сураган. Покровский, ёскө дө абыстар чылап, полицияның „Учинчи болғынде бойының күүниле „бедириүчи“ болуп иштеген.

¹⁸ 1872 јылда Максим Савватиевич Пешков Астрахань городто холера оорудан жада калган. Ёббөни өлгөн кийинде Горькийдин әнези ойто Нижний Новгородко бойының адазына, Каширия Василийге келген. Астраханьнан Нижний Новгородко жетире Алёша Пешков әнезили, јааназыла кожо пароходло келген („Бала тужы“ деп повестьтинг 1 бажалыгын көр).

¹⁹ Смурыйдың Горькийге берген тере кадарлу книга-зы „Оракул“ деп „белгечи“ книга болгон. Смурый книгаларды сүреен сүйтеп, оның кайырчагында көп книгалар

јадатан. Оның киагаларының көп сабазы оракулдар, „Мемории артиллерийские“, „Каршулу курт-коныс, клоп ке-регинде“ ле онон до ёсқо книгалар бар болгон, је Некрасовтың стихтері, Гогольдың „Тарас Бульба“ деп куучыны да бар болгон. Смурыйды Горький качан да болзо, јалбиркеп эске әлйнатаң. „Книгаларды кычырарга мени ол јилбиркеткен“, деп „Добрый“ пароходтың повары керегинде улу писатель бичиген.

²⁰ Чёрная магия — тарма, озо тушта чёрная магия керегинде книгалар сүреен көп болгон, чёрная магияны би-чиp турган улусты чернокнижниктер деп адайтан. Олор онойып улусты тёгүндеп туратан.

²¹ Ричард Плантагенет — Вальтер Скоттың „Айвенго“ деп романының геройы; Англияны XII чақта башкарған Ричард Лъвиное Сердце деп король.

²² „Солдат Улу Пётрды ёлұмнен канайып аргадап алғаны керегинде албатыда арткан куучын“ — чүми јок, бицигени коомой книга, әмди ол книга торт ундулып калған.

²³ Фармазон — „Франкмасон“ — деп сөсти јастыра айткавы. Кудайга бүтпей турган улусты дворяндар овойдо адайтан, тегин албатының ортозында „фармазон“ деген сөс кижиши јамандап айдатан сөс боло берген.

²⁴ Бонапарт — французтар Россияга табару әткей кийининде, Наполеонның фамилиязы кижи јамандап айдатан чоло сөс боло берген.

²⁵ Князь Михаил Черниговский ле болярин Фёдор — Черниговский князь Михаил Всеиволодович ле оның боярини Федор 1246 јылда Алтын Ордада бўлтўрткендер.

²⁶ Эльф — германский ле скандинавский чёрчёктөрдö айдылгав улус, библияның айтканыла — ангелдердин јамызы, бастыра ангелдер.

²⁷ Сергеевтерге иштеерге Алёша Пешков 1880 јылда күскиде ойто келген.

²⁸ Ярило — јебрәв чакта славяндар күннин кудайы деп, ого учурлап, јасқыда ойын-јыргал ёткүретен болгон.

²⁹ Кыйим кезетен устын ўйи Пешков Алёшага баштапкы ла катап берген книгазы XIX чактагы Ксавье де-Монтепен деп французский романисттинг „Трагедия Парижа“ деп романы болгон.

³⁰ Аракчеев — 1 Александр каан болор тушта военный министр ле каанының башгапкы јөпчизи болгон. Сүреен ка-

зыр калју қылыкту кижи болгон, қааның керектериве салтарын јетирип туратан.

³¹ Евстигнеев—ол ёйдö албатыга чыгаратан оок-теек, эш немеге јарабас бичиктердин авторы. Бу издательдердин штейтес јери Москвада — Никольский оромдо, Лубянский јолдо болгон, эмди кодорып таштап салган Китайгородский стененинг јаңында, оның учун олорды „Никольский рыноктын издательдери“ деп адайтан.

³² „Гуак, или Непреоборимая верность“, „Францыль Венециан“ ла оноң до ёскö книгалар—рыцарьский повестьтерди ёскöртип, јазап чыгарганы.

³³ „Стрельцы“—Масальскийдиг исторический романын кычырарга јеңгил болзын деп, јазап чыгарган, „Юрий Милославский“—Загоскининг исторический романын база оной-до оқ чыгарган, „Таинственный монах“ — Зотовтын. Бу романдар ончозы „Жакшылык јетиргедий“ әлип бичилген.

³⁴ Агару улустын јүрүми керегинде бичикти база албаты кычыргадый әлип јазайла чыгарган.

³⁵ „Московский листок“—реакционный, јаман газет.

³⁶ Карацы-шокчыл Чуркин—албаты ортозында кожон-долотон „Среди лесов дремучих“ деп кожонның геройы, „Московский листоктын“ Н. Пастухов деп издаелишин „Разбойник Чуркин“ деп повестинен алган.

³⁷ Леовид Граве, Стружкин (Куклевскийдик чоло ады), граф Моменто-Мори (Л. Пальминин чоло ады) XIX чактын сөзизенинчи јылдарында бичиген поэттер.

³⁸ „Огонёк“—„биледе кычыратан“, „Нивадый“ оқ журнал болгон.

³⁹ Салиас—XIX јүсјылдыктагы орус писатель, реакционный исторический романдардын авторы.

⁴⁰ Метафизика — не ле неме бир де кубулбай, бир де ёспой, јаңыс јерде туруп, кубулбай туры деп көрүп турған көрүм-шүүлте (миривоззрение); халиазм — церковный үредү, чартист — XIX чактын баштапкы јарымында Англияда ишмекчи движениеде турушкан кижи, бу движение „чартер“ деген сөстөг улам чартизм деп адалган, „чартер“—албатының 1838 јылда бичилген законының проекти, ондо английский ишмекчилдердинг суректары бичилген.

⁴¹ Аттила — бистин ёйдиг V чактын ортозында Күч-чыгыш Римский империяны ла түндүк Италияны јуулаш, чаксыраткан гүнндардын башчызы.

⁴² „Каанды ёлтүрип койгон!“ — 1881 јылда 1 марта 22 М. Горький. В людях

та II Александры народоволеңтер өлтүргени керегинде айдалат.

⁴³ *Ада-Дюма* (1803—1870) — французский писатель, юзүн-жүүр учуралдар керегинде бичиктердин ол тоодо „Три мушкетёра“ деп бичиктиң авторы. *Понсон-де — Террайль, Законнэ, Габорио, Эмар, Буагобэ* — французский романисттер. Ончозынаң тың жаралган роман — Понсон-де-Террайльдик „Похождения Рокамболя“ деп жирме эки том болуп чыккан приключенческий роман болгон.

⁴⁴ Общественный јүрүмде турушпай, янысла бойынын оок-теек керектерин кичееп јүрген улус кычыргадый әдип бичиген книгалар ончозы бир аай болгон: јокту улустың балыр јүрүмдү, сүреен жарап кыстары благородный дворянинди эмезе тегин бай кижини јоксырадарга ченежет, же онды да болзо, кара санаалу улустың бажы јазым ѡок базылып калат. Бу романдасты көп кычырган Алёша Пешков французский романисттердин бир де чын учуры ѡок бичиктеринин жартына чыгып, олордың куурмакту кылышын жарт билип алган.

⁴⁵ *Гонкурлар* — Эдмон (1822—1896) ло (Жюль 1830—1870) эки карындаш — французский писательдер. Эдмон Гонкурдың бичиген „Братья Земганно“ деп романын кычырганы керегинде Горький бойынын письмозында мынайда бичиген: „Бу јакшынак книга кижинин қунукканы керегинде бичиген учун меге сүрекей жарады, бастыра күүниле, ак санаазыла албатыга јакшызын јетирип турган улуска тоомылу болуп, жаан аяаару јетирип јүрерине мени эр-јажыма уздулбас әдип ўреткен“.

⁴⁶ *Гринвуд* (Сара-Ржен Липпинкоттың чоло ады) — XIX чакта јўрген американский писательница.

⁴⁷ „*Кара сагыжыла жаманды сүүп...*“ — А.С. Пушкиннин „Руслан и Людмила“ деп поэмазынаң алынган строктор.

⁴⁸ „*Беранженин кожондоры*“ — французский революционный поэт-кожончы Беранженин (1780—1857) стихтери, орус тилге ол ёйдо поэт-разночинец В. Курочкин кочурин туратан. Беранже бойынын кожондорында Бурбондордың монархиязынын жамандап туратан.

⁴⁹ „*Он јети жашту кыска...*“ — Пушкиннин „Руслан и Людмила“ деп поэмазынаң алынган строктор.

⁵⁰ „*Кожонды жараشتыра чүмдеери керектүү...*“ — Феттин „Только встречу улыбку твою“ деп стихотворение-зининг учы.

⁵¹ *Скобелев* — 1877—1878 ўылдарда русско-турецкий јууда ады-чуузы чыккан генерал.

⁵² „*Семейная хроника*“ — А. Аксаковтын (1791—1859) озогы помещиктердин јадын-јўрүми керегинде бичиген произведениеи, „*В лесах*“ — П. Мельников-Печерскийдін (1819—1883) Волганың јанында јуртаган коюйым-старообразецтердин јадыны керегинде бичиген романы.

⁵³ *Гребенка Е.* (1812—1848) — орус тýлле бичип туратай украинский писатель ле поэт, *Сологуб В.* (1814—1882) — писатель ле драматург, *Веневитинов Д.* (1805—1827) — Пушкина јўрген ёйдöги поэт, *Одоевский А.* (1802—1839) — поэт-декабрист.

⁵⁴ *Афон* — македонияда Афон деп тууда турган бир канча монастырьлар.

⁵⁵ *Ля-моль ло Коконна* — Ада-Дюманың „*Королева Марго*“ деп романының геройы, *Аннибал* — Карфагеннинг полководеци, бистин эрадан озо III-II чактарда јўрген; XI Людовик (1423—1483) — Валуаның династиязы тужында Францияда абсолютизм тургускан король, Вальтер Скоттын „*Квентин Дорвард*“ деп романында ол керегинде бичилген; *Гранде ёбёгён* — Оноре де Бальзактын „*Евгения Гранде*“ деп романының геройы; *корнет Отлетаев* — Кугушев князътын „*Корнет Отлетаев*“ деп книгазының геройы, IV Генрих — гугеноттордын (Францияда онойып протестанттарды адаган) праволорына жайым берген французский король.

⁵⁶ „*Улуска кем жайым берген*“ — Беранженин IV Генрих керегинде „*Король Ивето*“ деп кожонынан. Бу кожондо Беранже IV Генрихти мактап айткан. Је чынын алза, VI Генрих тужында крестьян албаты, бско до французский корольдор тужында чылаш ок, коомой јуртаган. „*Сүүнчүлү корольды*“ мактап, Беранже тоозы да юк јуулар ёткүрген Наполеонды кадай айдып турган.

⁵⁷ *Анж Питу* — французский писатель-реалист, Дюманың „*Анж-Питу*“ деп романының геройы, д'Артаньян — „*Три мушкетёра*“ деп романының геройы.

⁵⁸ *Равальяк* — IV Генрихти ёлтүрген католик.

⁵⁹ 1882 ўылда орой күсте Горький Санабановаасын күдайдын сүрин јурайтан мастерскойна иштеерге кирген. Бу мастерскойдо ол 1883 ўылдын јазына жетире иштеген.

⁶⁰ *Виноградтап* — виноградка түкей јуруктар әдип, жандырып салган.

⁶¹ *Псалтирлер, Сирии Ефремнин книгалары, Кирилловтор, Уставтар, Часословтор* — церковный јузүн базын книгалар.

⁶² *Никон* — (1605—1681) — „Бастыра Русътын“ патриархы. Ол патриарх болордо, каанынг ла помещиктердин жаңын тыңыдарга амадап, церквенин жаңын төс жерден башкаарын тыңыткан. Ондый кубулталарды жаратпаган боярлар, којойымдар да крестьяндар „јебрен бйдоги ак-чек сагышты“ ла „кудайдынг чындык жаңын“ корулаарга бириккилеген. Мүргүүлге керектү бичиктерди ле церквенин әэжилерин Никон гректердин бичиктерине ле әэжилерине түнэйлеп кубултарда, улус кудай жагыны да жадаары жаңынан эки жара болүне берген. Ондый кубулталарга јопсиабеген улусты (раскольниктерди) каанын жаңы истеп, сүреен тыг кыйнаган.

⁶³ *Батман* — кандый бир неменин бескезининг кем јүзи. Мында — 4,5 килограмм дегени.

⁶⁴ Каан башкарған Россияда „Уложения о наказаниях“ деп бичик бар болгон. Ол бичиктин 103 статьзында раскольниктерди бурулаары керегинде айдылган.

⁶⁵ *Талмуд* — еврей улуста мүргүүл откүретен әэжилердин жуунтызы.

⁶⁶ Раскольниктер бир канча болүктерге (секталарга) бөлүний туратан, нетовщина — ондый болүктердин биризининг „үредүзи“, „нетовецтер“ церквеге ле церкведе мүргүүрине бутпайтен.

⁶⁷ *Лютор* — Лютер (1483—1546) — немецкий церковный реформацияда турушкан кижи.

⁶⁸ *Тенек Игошка* — „кармандалы өлүм“ — сагыжы жетпес кижи, онын керегинде Горький „Бала тужы“ деп повестьтинг VII бажалыгында бичиген.

⁶⁹ *Ванька Цыган* — Горькийдин таадазынын азыранты уулы, таадазынын неме будуйтан мастерскойнда иштеген.

⁷⁰ *Бенедиктов Б.* — откён жусылдыктын одыс жылдарында жүрген поэт. Улу критик революционер-демократ Б. Г. Белинский Бенедиктовтын произведениялерин бир де учуралы жок, бир де кереги жок деп, кату критиковат эткен.

⁷¹ *Голицинский, Булгарин, барон Брамбеус* (Сенковскийдиг чоло ады) — мещавдардын күйү-санааларына келиштире бичип турган реакционный писательдер.

⁷² „*Кöçüп бараткан каравандар*“ — М. Ю. Лермонтовтын „Демон“ деп поэмазынан алынган строкалар.

⁷³ „Яковлев актёрдын јүрүми“ — атту-чуулу оруе актёрдың А. С. Яковлевтің (1777—1817) биографиязы.

⁷⁴ *Мария Стюарт* (1542—1587) — Шотландияның королевазы, Англияның королевазын Елизаветаны өлтүрерге, түйка сүме эткен учун он сегис жыл түрмеде отурала, өлтүрткен, Шиллердин „Мария Стюарт“ деп трагедиязының героинязы; испанский дворянин дон Сезар де-Базан — Гюгоның „Рюи Блаз“ деп драмазының геройы.

⁷⁵ „Үргүлжиге жаражы јок“... — М. Ю. Лермонтовтың „Демон“ деп поэмазынан алғынган строкалар.

⁷⁶ Горький бойының жааназының жааназының яеинине Сергеевке десантник болуп иштеерге 1883 жылда жасқыда келген, 1884 жылда күске жетире иштеген.

⁷⁷ „Бурса“ — „Очерки бурсы“ Н. Помяловскийдің (1835—1868).

⁷⁸ Горькийдің ой адазы Евгений Максимов бойының үйин кату тұтқан, оның учун уулчак оғо туштаарда, санаазы жамандалған.

⁷⁹ „Кыйгас“ деген сөсти Горькийдің әнези апшыйагыла бөркөжөрдө айткан, ой адазы ла әнези бөркөжөрдө, Алёша ой адазына бычакту чурап барған („Бала тужы“ деп повестьтиң XII бажалығынан көр).

⁸⁰ „Новое время“ — реакционный газета, „Испытание святого Антония“ — Флобер (1821—1880) деп атту-чуулу французский писательдің романы.

⁸¹ „Плотничья артель“ — А. Ф. Писемскийдің крестьян улустың жадын-жүрүми керегіндеге очеркки, очерктиң геройы Петр бай подрядчикты өлтүрип койғон.

⁸² *Извозчик Петр* — уур немелер тартатан извозчик, Канатный оромдо Горькийдің таадазының туразында жаткан, кеже уурданып жүрген улусты полиция тудуп аларда, Петр бычактанып салған („Бала тужы“ деп повестьтиң IX бажалығын көр).

⁸³ „Золотая рота“ — босяктар, юксирап, түреп калған, айылы-јурты јск, тенип жүретең улус.

⁸⁴ *Турецкий герой* — Россия ла Турцияның ортозында 1877—1878 жылдарда болғон жууда түрушкан кижи.

⁸⁵ „Үзүт өлүп калды ба“ — бу сөстөр Пушкиннің „Бесы“ (көрмөстөр) деп стихотворениеинен алғынган.

⁸⁶ *Еклезиаст* — Библия деп бичиктің бир болүгі.

⁸⁷ *Хрисанф* — Нижний Новгородто епископ болғон, оныла

түшташканы керегинде Горький „Бала тужы“ деп книганын XII бажалыгында бичиген.

⁸⁸ *Памва Берында*— церквенин керектери јаныван жаап ўредүлү болгон кижи, XVII чакта јуртаган, улустын адының учурын јартап айдатан словарь тургускан.

⁸⁹ *Гейне Генрих* (1797–1856) немецкий улу писатель.

⁹⁰ *Авессалом*—Библиянын легендазында мынайды айдилган: Авессалом Давид каанын уулы болгон, адазына удура јулашкан.

Алтай тилге көчүрген улус: Е. МУЛТУЕВА,
Е. ПЛЕХАНОВА

Ответственный за выпуск Е. ПЛЕХАНОВА.

Техн. редактор С. СУРАЗАКОВ.

Корректора С. САБАШКИНА,
П. ЧАКЫРОВА.

АН 00068 Сдано в набор 24/Д-51 г.
Подписано к печати 21/III-51 г. Объем 21,5 п. л.
Уч. авт. л. 18,7. Уч. изд. л. 19,4. Тираж 2000 экз.
Цена 10 руб. 50 коп.

г. Горно-Алтайск, типография облисполкома.

ЛАСТЫРА БАЗЫЛГАНЫ

Стр.	Строка		Базылганы	Кычыры
	ўстинег төмөн	алдынан öрө		
19	17	—	турат	турат.
55	14	—	венский	венский
56	16	—	деп	— деп
63	—	5	уулым	уулым.
67	—	16	чугулым	чулутым
215	—	15	Оштүзининг	Оштүзининг
225	16	—	мынды	мынды
267	21	—	отурган, болзо	, Отургав болзо,
269	—	11	кууизейтем	күүизейтем

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗДН
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. предыд. выдач _____

F. 35

Базы 10 салк.
Цена 10 руб. 50 коп.

М. Горький
—
В людях

На алтайском языке